

Цар і раб

Іван Білик

ЦАР І РАБ

Розділ 1

— Глянь, ефебе! — несподівано писклявим голосом обізвався дебелий євнух і перекинувся між визубні наріжної вежі.

Савмак, якого назвали ефебом, виглянув у сусідню бійницю. Далеко внизу, між городським ровом та Сухою річкою, під скісними променями вранішнього сонця зміївся битий шлях, що вів із Феодосії на самий край Європи, в Парфеній. Між двома валками купецьких двоколок тяглася вервечка дивних людей. Савмак глянув на євнуха в сусідній бійниці й знову непорозуміло вступив у вервечку. Люди були вбрані в жахливе лахміття брудного рудуватого кольору, в довгі гостроверхі ковпаки з червоною стрічкою при версі. Попереду кульгав дрібненький дідок, трясучи гачкуватою палицею. За кожним його кроком палиця озивалась недоладним дзенькотом, обвішана дзвіночками й кільцями. За старим ішло душ із двадцять обідранців, а задній теж ніс ціпок, трохи коротший, з одним кованим, схожим на череп'яний горщик, дзвоном. Дзвін, певно, був тріснутий, бо хрипів низьким вередливим голосом. Люди мали за плечима по добрій торбі з пасмугами, із однієї виглядала чорна дитяча голівка, ще двоє дітей, літ на п'ять та вісім, плентали між дорослих жінок і чоловіків, убраних в однакові стрічкасті ковпаки.

То були вражені проказою жебраки, яких Савмак уже не раз бачив на торжищі пантікапейської агори, й він лише з огидою плюнув:

— Хай бережуть людину всі на світі кумири від такої бридоти!

Та євнух і далі пильно стежив за валкою прокажених, і Савмак здвигнув плечима:

— То й що?

— Отих бачиш?

— Не дивина.

— Не дивина? — перепитав євнух, повернувся до Савмака обличчям, і Савмак аж закліпав. У вицвілих очах того застиг переляк.

— А хто се?

Голова в сусідній бійниці зникла, Савмак теж одійшов на підлогу вежі.

— Боїшся лепри? — спитав він, бо причіплива хвороба була й справді страшна.

Та євнух ухопив його за руку й зі швидкістю, як для його торбистого рихлого тіла гідною подиву, потяг ефеба вузьким хідником кам'яного муру до Надбрамної вежі. Двоє чатників, поставляючи щити й акантіони між визубнями, запально грали в кості й лише невдоволено відсунули ноги, даючи дорогу царському логографові та Савмакові.

Побігши добру стадію, євнух-логограф біля брами спинився, перевів подих і ще раз виглянув у щілину між визубнями. Прокажені вже повертали до брами. Селяни й пантікапейці, що юрмилися коло перекидного містка, розступались перед їхнім

дзеленькотом, мов сніг перед вогнем. Лоґоґраф знову потяг Савмака, й вони почали сходити кам'яними приступками з мурів униз. Юнак іще не знав, що так схвилювало вчителя, та настрої старого потроху передавався і йому. Коли вони зійшли до бруківки, навколо запанувала незвична тиша. Присутність лепрофорів завжди непокоїла здорових. Люди, що поспішали на торжище, повідходили вбік, під мури та брами будинків, дехто з-поміж тих, що вже йшли з агори, набазарювавшись, квапливо звертали в провулки, лаючи й своїх робів із кошиками на головах, і жебраків із червоно-бурими щокми та жахливими провалинами носів.

Якійсь багатій кіріїсі з Мірмекія чи Тірітаки зробилося зле, вона впала на бруківку, двоє робів, покидавши кошики з добром, ледве підважили її собі на пелчі й понесли під колонаду хорому Ахілла Посідонія. Савмак подумав, чому ж цар Перісад дозволяє лепрофорам заходити до города стольного, він уже збирався висловити своє обурення й уголос, та лоґоґраф стиснув йому зап'ясток і шепнув:

— Бачиш отого?

— Котрого?

— Другого з-одзаду!

— Ну?

Сумна вервечка прокажених, розпуджуючи людей дзенькотом і червоними пасмутами на гостроверхих шапках, проминула їх і поволі пішла далі. Дитя в торбі на материній спині кволо пхенькало й кривилося плямистим пухлим личком, а хвора мати-жебрачка лише сіпала плечем, зацитькуючи дитину.

Кроків на п'ять позаду них ішов той лепрофор, що чимось так уразив євнуха-лоґоґрафа. Се був чоловік літ під тридцять п'ять або сорок, гарний і кремезний, і кульгавість його видавалася несправжньою, хоча він і спирався на вильця костура й тяг обмотану ганчір'ям ногу. Савмак на мить зіткнувся з його поглядом, і в серці не знати з чого похолело. Вічі в хворого дивилися пильно й гостро з-під прямих брів, а ніс і борода були заповиті чорною полотниною.

— Хто се?..

За хворим жебраком ішов ще один, останній, вителенькуючи хрипким дзвоном на жердині, й було таке враження, ніби він остерігається підступити до того, що тягне заповиту ногу.

— Хто? — перепитав лоґоґраф, та минула ціла клепсидра часу, перш ніж він одповів Савмакові: — Палак!..

Лоґоґраф майже просичав йому се слово в вухо, дихнувши перестоем часнику.

— Скіфський цар?!

Савмак удруге подивився на кульгаву постать жебрака, але вервечка лепрофорів уже проминула їх, лишаючи по собі мертву пустку вулиці. Так само тиснучись до мурованих огорож, люди не поспішали вслід за прокаженими, бо лепрофори самі ніколи не ходять, лише вкупі зі злими, причіпливими демонами страшної хвороби. Жебраки ж уже робили те, задля чого прийшли до стольного Пантікапея: простягали до людей мідні кухлі на жердинах, і пантікапейці та селяни кидали їм хто обол, хто —

ольбійський дельфінчик, а хто — й цілу драхму. Важке срібне кружало лунко дзенькало, й ошасливлений лепрофор кивав щедрому подайникові. Всі, хто міг витримати жахливий вигляд людей із червоно-бурими або білясто-сірими обличчями та руками, дарував бодай найменший мідячок, відкупаючись од лихих демонів лепри.

— Чого так зириш?

Савмак спробував прийти до тями. Він і сам дивувався, чому ся випадкова зустріч із прокаженими так вразила його, й щоб одігнати наслання, потер собі чоло.

— Родича вздрів? — знов обізвався євнух-логограф і засміявся тоненьким рипучим голосом. Той смішок ще болісніше вколов Савмака, та юнак спробував одбутися жартом:

— У мене ще, слава кумирам, не провалився ніс і не відпали вуха!

Але логограф із несподіваною люттю просичав:

— І в того теж не повідпадали вуха!..

Він мав на оці Паллака, якого нібито впізнав у передостанньому жебракові, й отрок, добре знаючи норів свого вчителя, чекав, коли він сам угамується. Та євнух цього разу й не збирався стримувати себе.

— Скіф! Смердючий хрипкоголосий варвар! Бодай би Аполлон Стріломет кинув йому лепру на голову, як кидав колись холеру на голови троянцям!..

— Для чого ти так клянеш? То нещасний лепрофор, зобиджений кумирами.

— Зобиджений, речеш? Зобиджений! Дивись, як би він не зобидив нас із тобою!.. Тобі то, правда, що...

Логограф несподівано замовк і стомлено поплентав прямою бруківкою до агори. Щойно спорожнілу вулицю потроху освоїли, передзвін прокажених уже ледь чувся далеко попереду, голяками бруківки тепер торохтіли вози й возики, й сотні взутих у сандалії та постолі ніг огорнули все кругом вапняною пилюкою. Так вони й ішли мовчки, змішавшись із натовпом базарювальників, і незабаром Савмак забувся й про лепрофорів, і про той незрозумілий вибух, що був перекосив пухке жіноче обличчя євнуха. Коли проминули агору, розташовану під самою горою, довелося йти проти людської течії. На пізній торг ішли багаті мешканці Акрополя та техніти з полудневих вулиць Пантікапея: мідники, золотарі та шевці сандалій. Кожен вів по собі роба чи й двох або трьох із кошиками й скринями на стриженых маківках, і йти супротиву їм було важко. Й коли з-від агори пролунав бадьорий дзвін котрогось рибалки, який закликав до щойно вловленої риби, попереду вчувся голос роба-вісника:

— Дорогу!.. Дорогу царському махерофорові, декархові махерофорів!.. Дорогу!..

Се було відразу за агорою, на Першій терасі городу стольного, й люди почали знехотя відходити під мури та брами дворів. Коли на бруківці лишились тільки Савмак із логографом, з-від акрополя, що вивищувався бійницями на найвищому місці Пантікапея, з'явилася четвірка струнких буланих коней, запряжена в бойовий двоколісний біг. Погонич у чорній хламиді ледве стримував гарячих коней, упершись коліньми в передок, а ззаду тримався за високий кований бронзою полудрабок молодий декарх у врочистім озброєнні: золочений шолом із цупкою гривною, такий самий

круглий щит, короткий меч-махерос у багатих піхвах при боці й яскраво-біла хламида з червоним мереживом по подолі та золотою фібулою на правім плечі. Ніг Савмакові не було видно, та він знав, що декарх махерофорів Архелай, відомий в усьому стольному граді жевжик, теж узув свої найкращі сандалії: зелені або ж оті червоні, що лишають у пилюці образливі слова: "Кульгай за мною!"

Хвиля несвідомого обурення заповонила Савмака, та він і далі стояв серед вулиці, не певний, що зробить наступної миті: схопить застояних коней за хряпи чи зверне дишель біга в чийсь мур. Євнух-логограф, глянувши на Савмака, з несподіваною для себе спритністю потяг його вбік. І дуже вчасно. Розторохканий по бруківці біг прогуркотів униз, і хоч бойові ножі на вісях були складені й припасовані по-мирному, Архелай мало не зачепив Савмака ступицею, навіть не глянувши на нього.

Савмак спересердя лише вилаявся услід Архелаєві. Сей жевжик останнім часом поводився зухвало й надто багато собі дозволяв, хоча був простим десятником царських меченосців. Савмак хотів був сказати се євнухові, та той і досі з замилюванням дивився вслід гуркітливому бігові зі стрункою постаттю юнака на нім.

— Аполлон! — сказав він сам собі, й Савмак лише сердито загорнув полу гіматія.

— Схожий, як порося на карася! В Аполлона русі кучері, а в сього чорні, наче в мавра!

Євнух повчально заперечив:

— Архелай — Археанактід! Останній пуп'янок славетної династії.

Савмак довгим поглядом зміряв євнуха, проте нічого не сказав. Коли заходило про нову й стару династії боспорських царів, логограф ставав мовби зовсім іншою людиною, й Савмак знав причину, по материній лінії логограф теж належав до династії Археанактидів, яку Спартокіди триста з гаком літ тому вибили з сідла.

— Логографе, — сказав Савмак притишеним голосом, — а пощо се Перісад тримає й тебе, й Архелая в своєму дворі?

Євнух примружив очі й сховав їх у жовтих зморшках щік. Тоді пожував пухкими жіночими губами й неприязно посміхнувся:

— А тебе?

— Мене?.. — Се неабияк розсмішило Савмака, та він уважав за ліпше вколоти логографа — Савмак часом дозволяв собі таке з царевим літописцем.

— Ви, євнухи, дивитесь на чоловіка очима жінки. — Євнух зітхнув. Такі шпички дошкуляли йому колись, але за довгі літа, відколи його позбавили чоловічої достоїнності й сили, він потроху звикся.

— Ми найліпше можемо оцінити й чоловіка, й жінку, — сказав він. — І в тому наша сила.

Про те слід було подумати, та Савмак раптом згадав інше, що так було схвилювало євнуха допіру:

— А як ти знаєш Палака? Ти вже бачив його колись?

Логограф знову насупонився й заквапив свого учня:

— Ходім, ефебе! Ходім, щось має статися...

— Що?

Савмак заходивсь розпитувати, однак логоґраф лише пухкою ручкою махав:

— Якби я був піфією, то й тут би не зміг угадати.

— А речеш про якусь там силу! — не здавався Савмак, та більше нічого не випитав у логоґрафа.

Вони мовчки, штовхаючись із городянами й відповідаючи на привітання, минули печеру хорому Кібели й між ошатними святилищами Зевса Робітника та Зевса Евпатора підійшли до широко розчиненої брами акрополя. Пантікапей був розташований на десяти терасах, що здіймались одна над одною, й чотири з них посідав акрополь, внутрішня твердь городу стольного, оточена високим кам'яним забором.

Будинок царського логоґрафа Полікрата стояв з лівого боку першим — одразу за брамою акрополя. На Восьмій терасі були розташовані двори евпатридів та придвірних сановників, на Дев'ятій стояли хором перших радників, жерців найголовніших святилищ і членів великої царевої родини. Десята, найвища тераса, являла собою майже правильне коло добрий стадій у перетині. Тут, на найвищому місці Акрополя та всього города, стояв, потопаючи в садках, один-єдиний хором — царський. З двох боків круглу терасу захищав могутній зубчатий мур, а решта площі підіймалася над нижчою терасою кам'яним підмурком, що ні висотою, ні потугою не вступався мурам Акрополя.

Третя твердь: тільки широкий мармуровий клімакс — розлогі сходи — сполучали її з кільцевими вулицями-терасами Нижнього акрополя. Й, мов невсипна сторожа царського сидлища, над високим обривом підмурку стояли образи всіх тих, хто був володарем і города сього, й сього акрополя, й величного хорому: п'ятнадцять мармурових царів, починаючи від Спартока Першого, засновника династії, й кінчаючи Перісадом Четвертим, Філометором, вітцем нинішнього царя. Лише один з боспорських володарів удостоївся виняткової честі й стояв тепер у самій середині Верхнього акрополя, вилитий з бронзи: Перісад Перший, чия держава простягалась од Таврійських гір до передгір'їв Кавказу, був проголошений богом, і перед його подобою стояв жертovníк з рожевого сікілійського мармуру. Завінчану бронзовими лаврами голову бога-царя було видно аж од брами Акрополя, з Сьомої тераси. Савмак ковзнув байдужим оком по бронзовому листі, осяяному промінням уранішнього сонця, й пішов услід за логоґрафом, хоча той і не силував його на гостину. Се було не по-еллінському, та євнух вирішив бути справжнім елліном і навздогін припросив учня:

— Хайре в моєму домі.

Він уже знав, чого прив'язався до нього Савмак і що питатиме, тож заходився подумки складати відповідь. Він довше, ніж потрібно, зачиняв хвіртку, хоч се міг і мав зробити приворітний роб, тоді ще довше цідив оливу з тонкошийного слоїка на жертovníк Зевса Геркійського, покровителя домашнього вогнища, вітвар якого стояв посеред внутрішнього дворика, й урешті сказав те, чого не сподівався й сам:

— Ненавиджу скіфів!

Савмакові не довелося дуже довго пережовувати сі його слова, чуті досі безліч разів, і він холодно докинув:

- Ти так само ненавидиш і Перісада.
- А ти хочеш, щоб я його любив?
- Я, будиши тобою, теж би ненавидів Перісада.
- Але ти його любиш! Любиш!

Савмак зітхнув і мовчки поплентався до екуса, в якому бував чи не щоднини. Звідти, нахилившись, мало не рачки, вибігла молода логоградова роба-фрігійка й шаснула в пекарню. Іншим разом логограф Полікрат бодай би копнув її ногою, бо не любив, коли роби в його відсутність никають по світлицях, але тепер мовби й не бачив її, й то щось мусило означати.

— За що б я мав не любити його? — стенив плечем Савмак. — Він притулив мене, бездомного й безрідного, тож мушу молити всіх кумирів, щоб дарували йому довгі літа й добре здоров'я.

Євнух нервово зареготав, очі йому розплющились і зблиснули, й Савмак був майже певен, що нарешті почує щось нове й зовсім несподіване для себе. Але євнух сказав інше:

- Ненавиджу Перісада, бо він є такий самий варвар, як і той твій Палак!
- Варвар? Перісад?

Се так приголомшило юнака, що він забув про все на світі. Все не грецьке, тим паче скіфське, він ненавидів, може, не менше за самого євнуха, та цар досі був для нього взірцем елліна й нарешті взірцем людини. Савмак хвилю й дві сидів, нічого не бачачи. Коли б такі слова сказав йому хтось інший, він би просто висміяв його, не надавши ваги. Людина смертна й знає так сміховинно мало, що не слід сікатися до кожного її слова. Та се мовив євнух Полікрат, логограф, а він єдиний знав і про царя, й про багатьох архонтів та евпатридів дуже багато.

Савмак сидів і дослухався того роздратування, що потроху заповняло його груди. Певно, думав він, сі слова з інших вуст не звучали б так образливо й так бридко, як із вуст женоподібного євнуха.

Він спробував погамувати в собі те роздратування, й раптом усвідомив, що не може дивитися на логографа так, як дивився досі. Та таємниця чи брудна вигадка відтепер мусила завше стояти між ними й ніщо не могло розвіяти її. Савмакові стало шкода й себе, й навіть осьього женоподібного чоловіка, з яким звела його доля й зблизили літа, зблизили попри всю відмінність і їхньої вдачі, й віку, й навіть отого, чим одгороджує людину від звичайних людей богопротивне звалашення.

Він почав шукати слушної хвилі, щоб піти звідси. Коли євнух кликнув молоду робу-фрігійку, аби помила йому ноги й принесла вина для гостя, Савмак згадав те, задля чого витяг сьогодні з дому євнуха ще до схід сонця:

- Позич мені два таланти.

Від несподіванки в логографа випнулось обличчя й набуло якоїсь мужности, він став схожим на чоловіка.

- Два таланти срібла?!
- Золота, — з притиском виправив його Савмак. — Я віддам... колись віддам.

— У тебе римські кури випили мозок з голови! Ти що собі мислиш: я — трапедзит, аби мати стільки... стільки?.. — Логограф репетував, закликаючи свідками всіх відомих йому кумирів, а тоді враз притих і спитав: — Нащо тобі... стільки?

Тепер уже ніяка сила, ні навіть славнозвісні закони еллінської чемности не могли втримати Савмака в сьому екусі, логографовій вітальні. Він мовчки підняв руку й, поправивши срібну фібулу на хітоні, загорнувся у тонкий гіматій і вийшов.

Сонце ще не пододало високих мурів Акрополя, що з двох боків, полунічного й східного, прихищали двір царевого логографа. Савмак у двадцять кроків перетнув мощене вапняковими плитами подвір'ячко й швидко пішов угору, до Верхнього акрополя, й коли подвлав Другу та Третю тераси й став на перший приступок царських анфілад, спинився й глянув позад себе. Звідси, з гори, мов на долоні, було видно все оточене перістилем подвір'я євнуха. Савмак підійшов до кам'яного ґрифона, що в парі зі ще одним таким самим напівлевом-напіворлом стеріг нижню сходину мармурового клімаксу. Повисши рукою на роззявленому дзьобі потвори, він уголос проказав:

— А пощо се Палак "мій"?

Далеко внизу, біля брами Акрополя в євнуховому дворі, з'явилася невиразна постать, у якій Савмак упізнав свого вчителя. Євнух підійшов до хатнього вівтаря й спинився, задивившись у сей бік. Отрок удруге повторив:

— Пощо він "мій", сей побитий лепрою скіф?

Та ні дрібненька постава серед логографового дому, ні кам'яний лев-орел, що й собі дивився невидючим оком на царевого логографа, не відповіли Савмакові. Юнак провів по гребені потвори рукою від голови до самого хвоста й зазбирався сходами вгору. Й першою людиною, що зустріла його між мармуровими кентаврами верхньої сходини, був володар Боспорського царства Перісад П'ятий. Якусь мить обоє виважували один одного поглядами, тоді Савмак не витримав і схилив перед царем голову.

— Зайдеш до мене по вечері, — мовив хрипким зі сну голосом Перісад, і доки Савмак вагався, сказати йому чи ні про скіфського царя Палака, цар обернувся й зник між нескінченними колонами хорому.

Савмак поволі, щоб не наздогнати його, пішов услід. Басилевса вже надворі не було. Й коли перістиль нижнього поверху звернув круто ліворуч, за довгим рядом іонійських колон Савмак побачив царівну. Басиліса Вероніка, певно, теж допіру прокинулася й ішла йому назустріч, пустивши додолу темну хвилю коси. Царівна збилася з кроку й очі їй зайнялись:

— Хайре, ефебе!

Савмак зітхнув і чемно вклонився:

— Хай Афродіта дарує тобі довгу молодість, басилісо!

Се теж уходило до двірських чемностей і ні до чого не зобов'язувало. Вероніка, не зводячи з нього зору, підійшла майже впритул. Савмак мимоволі вдихнув аромату її молодого, вмащеного вавілонськими оліями тіла, й ніздрі йому збуджено заграли. Басиліса помітила се й схилила очі:

— Ти вже вертаєш із Нижнього города? Був на аґорі?

— Ні, — знехотя відповів Савмак і вперше в житті прискіпливо глянув на Вероніку. Басиліса була справжня еллінка, й логоґрафові слова не трималися купи. Проте складне почуття недовіри й роздратування знову заповнили Савмака, й коли Вероніка почала говорити, як кумедно переповідає аґорські плітки її довготелеса покоївка Тімб, Савмак на півслові, незважаючи на благальний погляд басиліси, вклонився й пірнув у перші-ліпші двері хорому.

Розділ 2

Одколи й пам'ятав себе, Савмак мешкав у найвіддаленішій світлиці довжелезного царського хорому. Обидва віконця, перехоплені мідними ґратами, виходили на західний мур Акрополя, й навіть у середні місяці плеяд сонце не заглядало до покою. Виглянувши крізь ґрати, Савмак завше бачив кіклопічну кладку мурів, і тільки вихилившись і задерши голову, міг узріти зубці, між якими часом мелькала зелена хламида чи бронзовий шолом чатника. Ще в дитинстві, розізлившись на стару Лію, Савмак пошпурив крізь ґрати сире журавлине яйце, воно розбилось об мур, і дві маленькі шкаралупини так і лишилися на тесаному камені: одна вузьенька й довга, друга, над нею, чотирикутна, Савмак потім силкувався чимось іздерти їх, але не міг доп'ястися ні довгою жердиною з вікна, ні з порослого бузиною рову між мурами та хоромом, ні згори з бійниць. Потім вирішив, що нижня шкаралупинка — то його корабель "Арґо", верхня — вітрило, а сам він, молодий і спритний Ясон, прямує в супроводі товаришів-одчайдухів до дикого берега Колхиди, щоб викрасти в царя Еета заморожене Золоте руно. Й безліч разів, наражаючись на страшні пригоди, виходив переможцем, брав заповітну здобич і втікав од Скілли, й Харібди, й Горґони, й усіх інших потвор, що населяли шкіряні та папірусні сувої євнуха-логоґрафа. Він намагався наслідувати Ясона, й тільки в одному щоразу не погоджувався з давнім еллінським героєм: непослабно кохав свою басилісу Медею й лишався їй вірним попри всі на світі спокуси. Він так і переказував логоґрафові зміст легенди, а той переконував його:

— Медея — хижа вовчиця! Вона вбила власних синів. Нащо ти міняєш кінцівку?

Але малий не погоджувався ні з легендою, ні з уславленим афінянином, який списав про Медею цілу скриню папірусових сувоїв.

— Ясон не чесний! Він винний!

— Ясон — еллін, а Медея — варварка.

Лише після того заперечення Савмак прикушував язика, та в душі лишався вірним прекрасній варварці.

Й ще була в Савмака стара й зморшкувата служниця Лія, яку він такою старезною й запам'ятав, хоч, певно, Лія й вигляділа його. В далекому дитинстві Савмак навіть одного разу назвав її мамою. То було ввечері, перед обляганням. Надворі почалася гроза, зелені й червоно-сизі Зевсові стріли розтинали небо над визубнями мурів, у темнім екусі стало незатишно й моторошно. Савмак горнувся до сухих грудей старої роби й тремтів, а вона пестила його, цілувала, й Савмак не відтручував її, як завше. Й коли тремтлива колискова пісня ввірвалася, він торкнув Лію за щоку, відчув сльози, й серце йому зайшлося теплим, досі не звіданим щемом, і між двома ударами грому він

назвав її мамою.

Більше з Савмаком сього не було, та в його вовчкуватих грудях той день не затлумився й досі. Лежачи на цупкому краваті, він дивувався, чому сьогодні думає про се з самого ранку. Та нині настала така пора. Певно, думав Савмак, кожен мусить рано чи пізно глянути на пройдене, й назвати про себе сей день днем зважування любови й зненависти. Повернувшись уранці від логографа, він заляк на ложу й вирішив отак дочекатися вечора. Щось підказувало Савмакові, ніби й Перісад має сказати йому нині незвичні слова. Не хотілося вгадувати, бо людина думає одне, кумири ж давно вирішили про неї все наперед, і кожне забігання лише роздратовує безсмертних.

І коли, може, вдесьте заглянула до його темної світлиці Лія, він підвівсь і звисив ноги додолу. Роба принесла вечеряти:

— Занедужав?

Савмак покрутив головою й наказав поставити ламп'йон ближче до вікна. Він вирішив не погоджуватися з басилевсом, хоч би що той казав. Роба підігнула коліна коло столика з вечерею й заходилась підкладати в фіалу:

— Мітлотос. Ти ж любиш... А я думала...

— Що?

— Думала, наслали на тебе демони...

— Забери сей мітлотос, — перебив її Савмак і відсунув фіалу. — Басилевс уже вечеряв?

— Уже... — Стара роба здивовано глянула на свого улюбленця. Савмак уперше в житті питав її про басилевса, й се тривожило Лію. Поплямкавши губами, вона підсунула йому кілька пиріжків: — Ось пірагоси. З цибулею, а сі два з медом і часником. Вероніка, басиліса, питає, чи не наслано тобі...

— Принеси кратер! — перебив її знову Савмак, і роба, рипнувши всіма суглобами, встала й принесла з кутка піввідерний двохухий кратер із тричі розведеним родоським вином. Хотіла сама й гребнути, та Савмак випередив її й налив собі в баранячий ритон сам. — Ти знаєш, Ліє, хто я?

Стара поволі, знову рипнувши суглобами, сіла навколішки на своє місце:

— Ти? Знаю, кіріє.

— Хто?

— Як се "хто"?

Лія вочевидь не розуміла, чого від неї хочуть, і Савмак, випивши ще півритону родоського, встав і стяг із жердини гіматій. Я й сам не відаю, що хочу, подумав він і завагався, вдягати в таку задуху гіматій чи йти в хітоні. Та передчуття підказувало, що розмова буде незвична, і в гіматії ж людина мов у панцирі — все ж таки в захистку, а не вся на виду під чужими поглядами.

— Басилевс у таламусах чи в екусах? — спитав він, та, збагнувши, що се для старої роби — однаково, якби він поцікавився про Афродіту чи Зевса, — й мовчки вийшов, покинувши Лію в стані повного сум'яття.

Евпатриди й найвищі жерці в сей час перед обляганням гуляли парами чи поодинокі

понад краєм Верхнього акрополя, де з заростів Деметриної ягоди — бузини — виглядали мармурові подоби колишніх володарів Боспорського царства. Їх Савмак не бачив, лише на порожній площі біля образу божественного царя Перісада Першого в примарному світлі неповного місяця видніли дві білі постаті. Вони йшли мовби навперейми Савмакові, Савмак наддавав кроку, та випередити не зміг і біля головного, царського входу зіткнувся з ними.

Вероніку він упізнав ураз. Басиліса приспинилася:

— Куди се проти ночі, ефебе?

Савмак не встиг відповісти, бо й не квапився, і впізнав її супутника. То був декарх басилевсових махерофорів Архелай. Він першим підняв руку для привітання, й Савмак був майже певний, що запобігає, знаючи ставлення до нього, Савмака, з боку царівни. Савмак ледь усміхнувся й відповів на привітання, відчувши, що не пам'ятає зла жевжикуватору декархові за вранішню образу.

— До басилевса? — дружнім тоном поспитав Архелай.

— Кликав, — одповів йому Савмак і раптом запропонував басилісі: — Ходім удвох?

— Ні, ні! — похопилася царівна, він одчув хвилювання та бентегу в її голосі, мить подумав, що б се мало означати, й, кивнувши, збіг п'ятьма сходами до царської брами. Й уже звідти почув слова Архелая, мовлені басилісі:

— Ходімо, від пам'ятника Спартокові Четвертому його видко найліпше. Ходімо, басилісо!

Савмак проминув двох махерофорів у білих без оторочки хламидах і подався анфіладою таламусів, екусів та робських комірчин до світлиці, де в сю пору сидів Перісад. Але біля самої світлиці царський логофет зупинив його:

— Басилевс чекає на тебе в гінекеї.

— В гінекеї?..

Савмак аж не повірив вухам своїм. Перісад, одколи завдовів, і ногою не ступав на жіночу половину хорому: там тепер повновладно господарювала його донька. Савмак повернувся анфіладами до внутрішніх сходин, що вели на другий поверх, неквапом побравсь угору. Думав про сю зустріч цілий день, а тепер зрозумів, що так ні до чого й не прийшов, і жодне зволікання, хоч би навіть плазував на череві, не додало б йому впевнености. Савмак уявки махнув рукою, й решту сходинок подолав одним духом. Біля гінекею теж стояло двоє чатників-махерофорів. Не глянувши на них, він одсунув ширму й увійшов до передпокою жіночої половини.

Може б, іншим разом Савмак спинився й розгледівсь, уперше-бо входив до гінекею, тим паче царського, мав би бодай запам'ятати почуття, що заскакують людину в таку мить, але сьогодні все те відійшло й відступило й не мало ніякого значення.

Лише на мить завагався Савмак: у які двері далі? Та тут назустріч йому вийшов постільничий роб із чорним ефіопським обличчям і, вклонившись, показав рукою:

— Ясночолий тут.

Савмак увійшов до правого таламуса, та тут застав п'ятьох чи сімох молоденьких роб, Веронічиних служниць, із яких лише Електру знав на ймено. Електра, схиливши

перед ним маленьку охайну голівку, мовчки кивнула рукою на другі двері з позолоченою клямкою. Савмак натиснув клямку, та двері виявилися важчими, ніж можна було сподіватись. Перед очима простяглась амфілада нових світлиць, він пішов, проминаючи екуси й таламуси, вже знаючи, куди йти, бо все тут було достоту як і на першому, царевому, поверсі, де бував безліку разів.

Якщо в прохідних світлицях миготіло по одному горільцеві, й то десь у кутку, то крайній екус був осяяний лампіонами як на вчистих учтах. Савмак огледівся й, хоч нікого не побачив, проте далі не йшов. Серед таламуса басиліси-небіжчиці стояв розлогий крават на товстих золочених лев'ячих лапах, укритий паволокою. За ним, між двома погратованими вікнами, височів ногатий столик з усіляким жіночим потребом у кіліках, слоїках та малесеньких кратерцях, череп'яних афінських або з кольорового єгипетського скла. По той і по сей бік під стіною пружилися високими спинками два трони з базальтового дерева. Савмак підійшов до ближчого й вільно сів, та раптом схопився, мов ужалений. Трон лунко рипнув і застогнав, мов жива істота. Серце юнакові мало з грудей не вискакувало. Коли б хтось тепер або згодом сказав йому, що то страх, Савмак би не погодився, але не зміг би до пуття й розтлумачити собі те несподіване почуття, що його викликав у нього згук розсохлого трону. Коли Савмак озирнувся, побачив за собою Перісада. Сивий бородатий і трохи сутулуватий, хоча й кремезний, цар стояв, спершись ліктями на лутку вікна й дивився в бік моря. Савмакові майнуло, що цар зумисне став отак, щоб заощадити йому допірішню бентегу, та почуття непевності від того не згасало, єдине — можна було не вклонятися Перісадові.

Басилевс, так само вдивляючись у ще не згаслу смугу Боспорської протоки, сказав:

— Тобі вже двадцять і п'ять, а ти й досі ефеб.

— Ефеб... — луною повторив услід йому Савмак, не вклавши в те слово жодного змісту. Серце й досі калатало в грудях після того проклятого трону, й голос Перісада мовби котився крізь бронзові ґрати вікна, падав з другого поверху додолу, потім підскакував тугим м'ячиком і вкочувався у друге вікно — біля Савмака. Савмак і собі сперся ліктями на свою лутку.

— Інші вже поставали й декархами, й магістратами...

Тепер враження м'ячика було ще повнішим, і Савмак ловив кожне цареве слово майже помацки, кругле й стрибуче. Цар натякав на Архелая, знаючи їхню давню, ще з палестри й гімнасія, ворожнечу, та се чомусь не дошкуляло.

— Таким красунчикам тільки й місце — в басилевсовому хоромі.

Савмакові слова теж пострибали тугими вовняними м'ячиками додолу, й він аж здивувався, — невже то його слова?

— Мужа красить не врода, — тепер слова вже й справді скакали з вікна у вікно.

— А що?

Того питати й не слід було б, але для кирпатого й рудочубого Савмака питання привабливості й потворства з дитинства стали чи не питаннями життя.

— Ти любиш... якусь жінку... дівчину?

— Га? — Савмак одхилився назад і глянув на басилевса, та той і досі ховався у вікні,

й треба було відповідати. — Люблю... — вичавив він із себе, й у таламусі покійної цариці запала тиша.

Нарешті в Савмакове вікно стрибнула жменя нових м'ячиків:

— І вона... тебе любить.

— Га? Хто? Як ти знаєш? — Юнак удруге глянув на царя, та побачив лише старечу спину.

— В мої літа людина видить більше, ніж у твої. Мислю, що через волосся. Доки воно чорне й густе — одне, а як порідшає та побіліє — інше.

М'ячики стали кволі й не доскакували до вікна, Савмак зрозумів, що цар уже не ховається за лутку, відступив і собі й наразився на його глузливий погляд. Сиве ріденьке волосся його, що спадало майже до пліч, було стягнене золотим обручиком Малої діадери, й він видався Савмакові Зевсом, що прикинувся на хвилю земним царем, аби пограти з простим смертним у піджмурки. В давнину еллінські кумири дозволяли собі являтися людям, юнак у все те мало вірив, та розгублення, що було посіло його на самому початку, а потім трохи вивітрилось, тепер ще дужче заповонило Савмака, й колючі холодні мурахи полізли йому по спині.

— Їй треба мужа, а не земного Аполлона, — десь іздалеку почувся царевий голос, і хлопець одразу відчув, що даремно лякався й даремно думав сьогодні цілий день про сю розмову. Й почуття непевності зникло несподівано й зовсім, і Савмакові стало легко з сим старим чоловіком, і хотілося бути чесним і справедливим до кінця, й великодушним, наче кумир, і він приступив до Перісада.

— Краса земна — то теж дарунок олімпійців, як і талант, басилевсе, — переконаним голосом сказав Савмак. — А він же ще й має в жилах царську кров.

— Хто?

— Архелай.

Перісад випростався й став вищим, і голос йому загруб:

— Нащадок Археанакта ніколи не ляже на сей крават! Археанакт був сином колхідського царя Еета, Спартока ж породив син Посідона, Володаря морів, Евмолпа. А праправнук Евмолпа, Перісад Перший, сам став кумиром, живе на Олімпі біля ніг Зевса, й се всі знають. Он він!

Перісад ухопив Савмака за плече, штовхнув до вікна й тицьнув пальцем за бронзове мереживо ґрат. Подобу царя-кумира осяяло місяцем, Савмакові на мить здалося, що бронзовий Перісад дивиться просто на нього, навіть вустами ворушить. Юнак одвів погляд і втупивсь у сиву хвилясту бороду царя:

— Дай мені два таланти.

— Які... таланти?

— Зо... золоті!

Цар хвилю-другу дивився на нього порожніми нерозуміючими очима, тоді закинув край важкого шовкового гіматія на ліве плече й вийшов буркнувши:

— Мислиш яко роб. Усе золото Боспора проміняв на два таланти, о Зевсе Апатуре!..

Вранці Савмак не застав логоґрафа вдома, хоч сонце ще й не сходило. Знайшов

його лише в рибному ряді агори. Євнух вибрався на торг з двома робами, щоб купити свіжої риби на обід, але пантікапейські баркасники чи й досі ніжились у постелях, чи нічого не впіймали. На лавах лежала сама солоня стерлядь.

— Прийду, як подзвонять, — сказав логограф і дорогою до акрополя майже про все випитав Савмака. — Давай, давай, ефебе, будеш зятем царя! — дрібучим сміхом поглузував він, і юнак бачив, що той сприймає його вчорашню розмову з басилевсом як примху чи гру кота з мишеням.

Савмак і сам не надавав тій розмові якоїсь ваги, проте євнух, уже коли здолали Третю терасу, спитав його:

— То ти її любиш?

— Кого?

— Кого! Вероніку!

Юнак лише поглянув на вчителя й несподівано для самого себе вздрів ув очах його неспокій. І тоді подумав, що логограф насміхається вдавано й ота вчорашня вечірня розмова не є для нього ні грою в кота з мишкою, ні пустопорожньою балаканиною. Він почав удруге переважувати кожний м'ячик стрибучих слів, і вони тепер не були більше повстаними клубочками, а кожен дзвенів чистим бронзовим голосом, у якому Савмак відчував приховану погрозу.

Перед брамою Акрополя він знову сказав логографові, дивлячись на скопище агори в Нижньому городі:

— Позич два таланти.

— Золотом? — Євнух одверто глузував. — А їх підписати свідками?

Він кивнув на двох здоровенних чатників з довгими ромфеями в руках, на які вони спиралися, мов на вівчарські ґерлиґи.

— Думаєш, я багатший за басилевса Боспору? — Й уже по той бік брами, коло свого червоно-мармурового пілона, він сердито докинув: — Попроси в Палака! Скіфи й кашу з золотих фіал їдять.

— Се ти вже казав мені вчора! — вишкірився на нього Савмак.

Євнух розтулив уста дудочкою, що робив завше хвилюючись. Але вчора він не казав сих слів ефебові й міг би заприсягтися чим завгодно — навіть головою Ґоргони.

— Ти куди поспішаєш? — спитав євнух. І коли Савмак байдуже стелав плечима, запропонував йому: — То ходімо зі мною, споможеш. Я тільки гукну Іфімедії, щоб сходила по рибу, як почує дзвін з агори.

Вони ввійшли до двору, й логограф ще від пілона загукав:

— Егей, Іфімедіє! Де ти запалася, стара кочерго! Іфімедіє! Егей!

З дверей навпроти, де в порядному домі мусив бути ґінекей, почувся рипучий басовитий голос:

— Чого кричиш!

— Позакладало тобі, не чуєш!

— Чую, не верещи.

— Як візьму зараз дрюка та почухаю тобі спину, то не огризатимешся так на свого

хазяїна! Вийди, коли кажу!

Євнух Полікрат і справді грюкнув залізним кінцем свого довжелезного ціпка по плитах, аж луна пішла двориком. Але се не справило належного враження на Іфімедію й вона й далі перемовлялася з господарем через двері:

— Не трясись, а кажи, що тобі припекло.

Господар дому розлютився й пішов сам у гінекей. Незабаром із середини почулось вовтузіння й голос Іфімедії:

— Ану вдар! Удар! То як попру — смальцем розіллешся на плитах, і згрібати буде нічого!..

Логограф щось погрозово верещав, але Савмак нічого не міг розібрати, та й не намагався. Він уже давно звик до їхніх дивних стосунків і байдуже чекав виходу господаря. Двоє робів, що допіру ходили з євнухом на аґору, почувши з вулиці знайому тяганину, рипнули хвірткою. Один, старший, схожий на бактрійця, ввійшов у комірчину приворітника, молодший же, з розгону перестрибнувши через віттар домашнього Зевса, почав заглядати у вікна, стежачи за тим, що робиться в гінекеї.

Логограф, поправляючи на собі гіматій, вийшов і кивнув Савмакові на хвіртку:

— Апіте! Так ogrів її ціпком, що до нових Панафіней пам'ятатиме!

Та за брамою Акрополя він уже думав про геть інше й потяг Савмака попід мурами. Вулиця Шостої тераси привела їх до вузьких сходів, що збігали аж униз і повз театр Діонісія виводили на Полудневий пілон, у берег.

Вузька піщана смуга була захаращена пірамідами гостродонних амфор, стосами міхів та мішків, баркасами, моноремами та вітрильниками, що привезли в Пантікапей товари або вантажили щойно куплений на вранішньому торзі. Роби, веслярі й навіти, жінки, діти й власники суден горлали всіма відомими й невідомими мовами світу, й логограф, узявшись обіруч за край ціпка, ледве спромогався прокладати собі дорогу в тому скопищі. Тіснява й гамір піднесли його настрій і він сказав Савмакові:

— Де люди та роби, там і гроші! Давно вже я не бачив такого скопища суден у нашому порту.

Стадіїв через п'ять, де городський мур, стежачи за смужкою берега, випинався в море круглим черевом, починався мол, щороку підсипуваний службою порту. Євнух ішов стрічкою молу між двома рядами причалів і раз по раз піднімав ціпок, вітаючись із знайомими купцями та власниками суден. Його невелика діера, задерши вгору всі свої п'ятдесят чотири весла, стояла на самому миску молу. Євнух махнув ціпком і гукнув:

— Ехей, Теодоре!

З носу діери спершу почувся кашель, тоді ведмежа лапа взялася за насад і витягла по собі чорну кудлату голову:

— Се ти, Полікрате?

— Йди сюди, бурий ведмедю!

Теодор скинув з насаду дошку й, балансуючи зійшов на причал. Він був і справді схожий на ведмедя, лише не бурого, а смолянисто-чорного. Здавалося навіть дивним, що невелика дворядова посудина плаває й не перекидається під вагою його

товстезного, мов піфос із асфальтом, тіла. Й не тільки борода й довга кучма були в нього чорні, а й увесь він здавався обваленим у припалу порохом смолу: чорна хламида, чорна скіфська сорочка, під нею такі самі скіфські ногавиці. Навіть руки в Теодора були чорні, але то вже свідчило про нечупарність.

Поглянувши на його руки, логограф не наважився поздоровкатися із ним і завбачливо помахав здалеку. Савмак слухав і не чув їхньої розмови, загалом мало цікавої для нього: скільки воску вивантажити на Родосі, скільки на Косі, кому якого пряди́ва й по якій ціні відвезти.

— А мечі, гляди мені! Скіфська криця! — застеріг євнух і ще й палець угору для ваги підніс. — По півталанта сріблом за пару. Все, що візьмеш понад ціну — твій навар, — великодушно закінчив він.

Теодор прогук:

— Набалакав мені... а пірати? Конопляного пряди́ва вони можуть і не зачепити. А мечі...

— Ет! — вискnuв логограф. — Ти мені перед кожним ходом про піратів! Хіба вони не знають, що ся дієра — моя?

— Та чого там не знають...

— Я Одноокому щовесни на новий гіматій даю!

Однооким називали ватажка найстрашнішої піратської зграї, що хазяйнувала понад Східним узбережжям Понту до самого Боспору Фракійського й навіть у самій протоці, дехто називав його й Дібоспоритом, тобто, господарем обох проток — сієї, Кіммерійської, й тієї, Фракійської. Говорили, що й сам Перісад одкупався від них, пускаючи до причалів Пантікапея та інших своїх городів. Савмак не дуже вірив у ті балачки, хоч у всемогутності Дібоспорита Одноокого й не сумнівався.

— Такий ото дешевий він, щоб на твій гіматій зважити, — відбуркнувся кудлатий дієрарх Теодор.

Євнух запалився:

— Проходу нема від цих "митників"... Хіба ж ти думаєш, я йому простий гіматій?.. Увесь поділ золотом обляхований!

Вони сперечалися ще з півгодини, й Савмак знічев'я блукав поміж чужими й пантікапейськими кораблями. На думці було своє, чужі клопоти в голову не лізли, й він марно шукав виходу.

Коли євнух Полікрат нарешті віддав усі свої накази дієрархові й потяг Савмака з молу на берег, устріч їм трапився ще один кудлань, чимось схожий з моряком Теодором.

— Хой, Асклепідє! — загукав незнайомцеві євнух. — Чого се й ти на пристань приперся? Чи не почав і ти воском торгувати?

Двійник Теодора, якого названо Асклепідом, був теж ведмедем, але сивим і пригорбленим, а брезкла біла шкіра його обличчя звисала складками. Коли він розтулив рота, щоб відповісти на євнухове привітання, Савмак побачив, що в нього й зубів немає — лише два ікла вгорі, жовті, довгі, й трохи загнуті, мов у справдешнього

старого ведмедя, що вже давно перестав полювати й харчувався ягодами, грибами та мурахами.

— Ні, — відповів він на диво приємним, хоча й трохи шепелявим голосом. — Торговець з мене який? Не вмію два оболі з трьома скласти. Як не кручу — все п'ять виходить.

— П'ять? — євнух не второпав байки. — А скільки ж? Два та три й є п'ять?

— Отож, — сказав Асклепід. — Який же тоді з мене торговець, коли до п'яти своїх оболів не можу докласти шостого! Се хто з тобою?

— Се? Савмак, — відповів євнух, і той розуміюче хитнув головою. — Просить у мене два таланти золотом! — Євнух дріботливо захихотів і почав жваво розповідати Асклепідові, як басилевс учора пропонував Савмакові руку своєї доньки Вероніки.

Савмак од збентеження не знав, на яку ступити, й подумки накликав на голову гладкому євнухові гнів усіх дванадцяти ериній. Стояв, сердито колупав сандалією пісок та рінь, і коли нарешті поглянув на Асклепіда, аж заблимав од несподіванки. В очах у того було стільки холодного блиску, що він уже зовсім не скидався на старого беззубого ведмедя. Й лагідний шепелявий голос йому зовсім не пасував, коли він у кінці запросив їх:

— Приходьте колись... Поговоримо.

Додому вони верталися через Полунічний пілон, і Савмак не знав, нащо кликав його з собою в порт логограф. Та коли проминули ще й досі багатолюдну площу агори, євнух раптом звернув поза торжищем у вулицю Першої тераси. Серце у Савмака неспокійно закалатало. Він одчув, як поступово й невідворотно шаріється. Біля щойно потинькованого й пофарбованого в жовті та зелені смуги паркану логограф озирнувся й спитав:

— Оце вона тут живе? — Савмак мовчки катав щелепами жовна. Євнух підтягся, поплескав його по плечі, й вони зачовгали далі, туди, де за Діонісієвим хоромом та театром були сходи до Акрополя.

Розділ 3

Нова господиня чепурного будиночка над агорою з'явилась у Пантікапеї зовсім недавно — з першим приходом купецьких суден. Дім сей напирала вона дуже швидко — тепер у Пантікапеї гуляло багато всіляких будинків — і дорогих, під самими мурами Акрополя, й середніх, десь на перших терасах над агорою, й зовсім поганеньких мазанок і півземлянок на технітських кутках за Старим акрополем із півзруйнованими мурами, коло Західнього, Полудневого та Полунічного пілонів.

Будиночок раніше належав трапедзитові Маврикію й нічим досі не вирізнявся серед таких самих осель Першої тераси над агорою: просторий, із добре вимощеним внутрішнім двором, перістилем з рожевих колон та бутовим муром огорожі. Але Елена найняла технітів, і вони за декаду привели його до пуття. Й насамперед обтинькували сіру огорожу, вималювавши її жовтими та зеленими смугами. До такого ще жоден пантікапеєць не додумався, й дворик над агорою раптом став відомий у всій столиці.

Більшого Елена й не домагалася: на початок се її цілком улаштувало, й три

Еленині невольниці заходились чепурити оселю зсередини. Через кілька днів занедбаний дім став схожий на житло афінської евпатриси.

Затиллям своїм двір, з усіх чотирьох боків, як і належить, оточений десятком світлиць, стояв до з самого ранку гамірливого торжища й хоромів агори. Зате з тераси другого поверху відкривався чудовий вигляд на величезну піраміду ні з чим незрівняного міста; будинки його, розташовані на кільчастих вулицях, поступово піднімалися вгору й угору десятками виступами терас, Елені навіть здавалося, що вони стоять один на одному. Й найвищу точку міста посідала зубчата корона Акрополя. Там Елена ще жодного разу не була, хоча й уявляла собі, яким видається Пантікапей з найвищої тераси: водоспад червоних черепичних дахів.

Елена, спершись ліктем на подушку ложа, що стояло за чотирма білими колонами її тераси, дивилась на мури Акрополя. В порівнянні з барвистими стінами будинків він здавався мало не чорним, особливо в сей час, коли за ним ховалося сонце. Елена любила дивитись у передвечірню пору на сидлище басилевса. Геліос поволі ховав свій лик, зазираючи то в одну, то в другу бійницю. Тоді проміння розсипалося віялом тонких золотих списів, і вона, щоразу здивована їхньою ласкою, блаженно примружувалась. Раніше, полюбуючи пишні надривні звороти Сапфо, Елена подумки називала такі хвилини миттю божественного натхнення — арете. Се було давно, в дні її, як вона сама казала, туманної юности. Тепер Елена мало чим нагадувала довгокосу мрійливу й непокірну дівчинку, проте пора призахіднього сонця й досі хвилювала її.

То все від незбутніх марень, думала Елена. І я мушу звільнити себе від усього зайвого.

Але вона не могла позбутися млявого розслаблення, яке опановувало її щоразу. Й найвища хвилина блаженства наставала тоді, коли з-від білокам'яного хорому Зевса Евпатора на П'ятій терасі, що біля самої брами Акрополя, озивалась чорноголова отара білих ягниць, офірованих верховному кумирові. Ягниці блеяли теж в один і той самий час. Іще тиждень тому сонце в сю хвилю визирало крізь останню бійницю наріжної вежі, а сьогодні жертівні тварини обізвалися, коли воно проминуло її й виглянуло з середньої щілини.

Помітивши цю різницю, Елена зітхнула. Й не тому, що ще одна біла душа полинула вгору на славу Зевса, забарвивши кам'яний вівтар димкою кров'ю. То був клопіт жерців, звичний еллінові як схід і захід сонця, як вранішній і вечірній бриз. Хронос невгамовний, думала в таку мить Елена, й то була неперехідна істина, бо Хроносові підкорялись не тільки люди, а й олімпійці.

Вона лежала, задивлена в позеленілі промені Геліоса, що продиралися крізь зарості священної бузини на версі Акрополя, поки знизу почувся тоненький мелодійний голос роби Клеопатри:

— Елено!..

Елена підвелась, відчувши гострий біль у затерплого лікті, й хвилину розтирала суглоб долонею, перш ніж одгукнутися.

— Що, любя?

— Та нічого... Просто так...

Те "просто" не було зовсім простим, Елена знала вдачу своїх дівчат і, вдруге зітхнувши, гукнула Клео до себе. Дівчина випорхнула сходами на терасу й сіла поряд із господинею. Вона сиділа, випнувши вгору голівку, засмагла й круглоока, схожа на ховрашка, що спинився над ніркою. Елена дивилася на неї й усміхалась, чекаючи, коли вона заговорить. Клеопатра зиркнула й знову одвернулася, мов упіймане на шкоді кошеня.

— Ну? — підохотила її Елена.

Дівчина враз обернулася й упала їй на груди:

— Перестрів мене.

— Коли?

— Осе ось...

— Де?

— Біля печери... Я саме заглянула до жриці хорому Кібели... Така старенька-старенька. Понесла їй трохи сиру, меду й часнику, хай, думаю, зробить собі мітлотос. Тоді вертаюся, се ж у кінці нашої вулиці. Знаєш, де дорога йде вгору, поза хороми обох Зевсів, до Акрополя?

— Ну?

— А він... стоїть...

— І що?

— Й що ж... Дивиться на мене.

— Дивиться й годі? — Елена вдавано насварила їй пальцем.

— Питає, хто я. Кажу, з дому Елени. "Якої Елени?" Кажу, доньки Теодосія. "Се тієї македонянки нової, що мур у жовто-зелену смужку?" Кажу, тієї...

— Ну?

— Ну, й почав розпитувати.

— Що?

— Ну, про... — Дівчина повагалася, тоді сказала: — Про тебе.

— Й годі?

— Й про мене, й про всіх.

Елені стало смішно, й вона погладила дівчину по хвилястій чорній косі:

— Не бійся, кажи вже.

— Обіцяв прийти.

— Коли?

Клеопатра, не підводячись, стонула плечем.

— Гаразд — мовила Елена, — Піди скажи Ніневії, щоб сьогодні на вечір добре підготувалася.

— Сьогодні? — Клеопатра від радісної несподіванки стрепенулась, та Елена не відповіла.

Вона знову глянула в бік зубчатої діадеми Акрополя, яка на тлі передвечірнього неба здавалася геть чорною, й трохи роздратовано підштовхнула Клеопатру:

— Йди, люба.

Клеопатра ніяково, мовби боком, одступила на сходи й нечутно зійшла в двір. А незабаром її голос уже видзвонював то в екусі, то в пекарні, то в світлицях гінекея. Тінь з Акрополя насувалася й гусли, й Елена сиділа в ложі, поки зовсім смеркло, тоді перехилилася через парапет і гукнула в темряву:

— Дівчата! — Коли двором зачавкали капці, вона впізнала Ніневію й докинула: — В екус три лампіони. П'ять! І факел поставте коло пілона.

Відповіді не було, зачулося тільки шкрьобання, Елена повернулась до ложа й знову лягла на лівий лікоть і лежала доти, поки чорна корона Акрополя розтанула на тлі нічного неба. В пекарні дзеленчав посуд, і до тераси линули пахощі гострих східних страв, які Ніневія вміла варити. Відчувши смоктання під ложечкою, Елена зійшла вниз. Її друга дівчина, довгобрана білява фрігійка Раїс, меланхолійна й низькоголоса, цілковита протилежність Клеопатрі, несла з пекарні засвічений факел до брами. Елена пристояла, поки вона встромить його в кільце останньої колони перістилю, й наказала:

— Принеси мені попоїсти в таламус.

Дівчина кивнула, обсипавшись білявою повинню волосся, й пішла до пекарні, Елена ж певний час дивилася вслід їй, тоді загорнула край подолу, розв'язала сандалії, переступила через них і подалася до спочивальні. З обома своїми дівчатами вона прагнула бути однаковою, та ніяк не могла передужити себе. Щебетуха Клеопатра вміла ясочкою пригорнутися до господині, навіть коли тій бувало не до пестошів, а відлюдькувата Раїс і досі трималась осторонь, хоча вже й жила в її домі з минулої весни. Не відкривалася навіть тоді, коли й сама Елена прагнула до відвертості, хоча в усьому іншому могла бути за приклад швидкоп'ятій Клеопатрі. Доручивши Раїс якусь роботу, господиня навіть не перевіряла, цілком певна, що роботу виконано добре й учасно. За пташкою Клео доводилося завжди ходити назирці, та Елена однаково більше любила її й нічого не могла з собою вдіяти.

Не встигла вона увійти до таламуса, як Раїс унесла мідну мису з теплою водою й присіла, щоб вимити господині ноги, та Елена відіслала її:

— Йди, я сама.

Доторк жіночих пальців до ніг викликав у неї підсвідомий опір, вона рідко дозволяла мити собі ноги, хоча се й не взгоджувалося з її афінським вихованням.

Коли Елена помила й витерла ноги, увійшла роба-пекарка Ніневія. Се була дуже гладка, мов тугий колобок, уже немолода жінка. Як її названо змалечку, того ніхто не знав, але вона була походженням ассірійка, й те ім'я пасувало їй. Ніневія дуже погано розмовляла грецькою мовою, чи не в кожному її слові виявлялося коли не "ш", то "дж". разом із хрипким азійським "х" та "к" сього вже було забагато, з Ніневії сміялися, тож вона радше мовчала. Поставивши на вигинистий столичок миску пражених в олії пиріжків з ассірійською начинкою — печена цибуля та перетертий земляний горіх — Ніневія прихопила таз біля ложа й мовчки викотилася, шкрьобаючи східняцькими капцями. Капці не мали задників, були ще й добряче розтоптані дебелими ногами Ніневії й не тільки шкрьобали, але за кожним кроком ще й ляскали по товстих жовтих

п'ятах. Вдосталь натішившись тими згуками, Елена купила колись пару зручних спартанських сандалій і дала Ніневії, але пекарка лише подякувала й поклала їх на дно своєї скрині, де берегла всяке шмаття, наступного ж ранку знову взулась у шкрьобанці. Елена розсердилася, що траплялось із нею надзвичайно рідко, вимовила їй, але Ніневія, віддано глянувши на неї виражуватими чорними очима, стулила припухлі повіки й прошамкала:

— На шмерть жаховала.

Та так і понині.

Елена з'їла два гарячих пиріжки, гукнула Раїс і почала вбиратися. Дівчина вкладала їй волосся, вона ж тримала в руках посріблене бронзове дзеркало й дивилася на себе. Їй що довше дивилась, то дужчий сум огортав її. Ні, вона ще була так само гарна, як і п'ять літ тому, Афродіта ще не відцуралася її та тих багатих жертв, які Елена щороку перед Великими Діонісіями та після Панафіней підносила примхливій доньці Зевса. Проте нижні повіки вже потемніли й окреслились, а під ними, коли глянути на себе вдень, можна було вздріти ледь помітну сіточку дрібних зморшок.

— Дитино моя, — зітхнувши, сказала вона, коли Раїс упоралася з волоссям. — Не треба так. Опустивши вниз.

— Тобі так завжди личить, — тихо промовила Раїс. Вона підбрала довгі в'юнки пасма зі скронь і потилиці високо вгору й скріпила їх трьома гарними гребінчиками та обручем з плетеного золота. — Се молодить тебе.

Останні слова вкололи Елену. Іншим разом вона б і не звернула на них уваги, сьогодні ж неприязно глянула на Раїс у дзеркалі:

— Думаєш, мені вже слід молодитися?

Вона сказала се, якомога дужче пом'якшивши голос, але дівчина замкнулась у собі й лише здвигнула плечем:

— Я думала...

Їй удруге ворухнула плечем, а Елена, потамувавши зітхання, відхилила дзеркало, далі й зовсім поклала його на столик. Се все від надмірної помисловости, — вмовляла вона себе. Від того, що надто багато про се міркує.

Дзеркало Елена взяла тільки тоді, як Раїс перемостила їй волосся зовсім по-іншому. Одне пасмо тепер майже затуляло високе чисте чоло, решта важкими лискучими спіралями спадала на щоки, сягаючи підборіддя. Сьогодні ввечері вона знову звертатиметься до своїх дівчат звичними словами "дитино моя", й ся зачіска, яка додавала їй щонайменше три роки, лише підкреслить різницю між нею та її дівчатами. Нехай буде так, знову подумки сказала собі Елена й пішла до жердини добрати відповідний хітон. Раїс одійшла в куток, якого світло двох лампадіончиків майже не сягало, й дивилась на Елену крізь примружені повіки. Елена якийсь час мовчки перекидала одіж, але той нерухомий погляд дратував її, й вона спитала:

— Про що ти зараз думаєш, дитино моя?

То було марницею — заглянути в душу сій вигонистій білявій фрігійці. Вона просто здвигне плечима, подумалось Елені. Дівчина відповіла:

— Дивлюсь та й годі.

Се було майже те саме, Елена сказала їй:

— Перенеси арфи в екус.

— Вони вже давно там.

— Протри їх і налаштуй.

— Се я вже зробила перед заходом сонця, — незворушно відказала Раїс.

Елена відчувала, як роздратування потроху замулює їй настрій, і спробувала понад силу всміхнутися до дівчини. Раїс відповіла тим самим — вони вже навчились розуміти одна одну й крізь хаші слів та приятних усмішок.

— Пришли до мене Клеопатру, — сказала Елена, й се був єдино можливий вихід. Вона її не прогнала, хоч обидві й знали справжню сутність такого доручення.

А колись, мабуть, прожену, подумала Елена, коли ширма стулилася за Раїс. Або навіть наляскаю. Їй раптом стало шкода й дівчини, й себе, вона притулила дзеркало майже до вуст і прошепотіла впівголосу:

— О, пінородна донько Зевса! Я потроху стаю робо-власницею.

Ледь опукла поверхня дзеркала видовжила й спотворила їй обличчя, дрібний трем пойняв Елену, й вона кинула дзеркало на столик, убачивши в тому знак Афродіти.

Кумири часто глузують з людей, се Елені було відомо давно, ще з дитинства. Не чекаючи Клеопатру, яку не знати нащо й гукнула, вона пішла в екус. Обидві дівчини були там. Клеопатра підбігла й поцілувала її в плече:

— Ти сьогодні така гарна! Сей вишневий хітон тобі дуже пасує.

Елена б неодмінно приголубила щиру синичку, та поряд була Раїс, і вона роблено жвавим голосом наказала:

— Йдіть переберіться й самі. Ти, Клео, в жовтий, хоч і не дуже любиляєш його. А ти, — вона подивилася на Раїс, і їй закортіло заради сього дня бодай відзначити дівчину, щоб у домі не лишилося й тіні хмарної. — Ти вдягни... блакитний хітон і сандалії з позолоченими фібулами.

На обличчі Раїс одкарбувався приємний подив, і хоча вона тут таки його згасила, Елені він не уник. От і добре, майнуло їй. Дівчина нічим переді мною не завинила, я мушу тримати обох на однаковій відстані.

Щойно дівчата вийшли, як з'явився перший гість. Елена чула стукіт у хвіртку пілона, швидкі кроки легконогої Клеопатри та її запобігливий голосець:

— Хайре, кіріє! Елена в екусі, ви можете йти... Чи вас провести?

— Проведи, голубко, проведи, — відповів їй грубий чоловічий голос. Елена слухала й намагалась пригадати, кому він належить. — Але там зі мною ще двоє моїх приятелів...

— Де ж вони?

— Надворі, на вулиці. Я думав, якщо кірія Елена дозволить...

— Ой, кіріє! — Клеопатра перейшла на довірчий півшепіт. — Коли ваші друзі такі самі значні люди, як і ви, то... Кірія Елена... ну, розумієте, наш дім відкритий тільки для значних евпатридів Пантікапея... Так розпорядилася наша господиня, кіріє...

— Авжеж, голубонько, авжеж! О-о!.. Хіба б же я переступив через слово твоєї кірії!

Елена завдяки тому "О-о!" раптом упізнала німфейського купця Евтихія, вийшла на поріг і гукнула:

— Хайре в моєму скромному домі, Евтихію. Рада бачити вас і ваших друзів.

Евтихій грюкнув кованим ціпком по плитах, що мало, певно, за тутешнім поконом означати привітання й шану (Елена вже десь тут бачила таке), й вийшов за хвіртку. Вона повернулася назад, розляглася боком на ложу, старанно випроставши рясні згинки вишневого хітону, й коли гості ввійшли всі втрюх, привітала їх порухом правиці:

— Рада вам, друзі. Лягайте, де хто хоче. Я ще так мало знаю й Пантикапей, і громадян його, не знаю тутешніх звичаїв і смаків. Може, моїм друзям і не сподобається моя скромна оселя, та я молитиму кумирів, аби вдихнули в їхні терплячі серця ще краплину терпіння й до мене.

Елену роздратував власний елеїний голос, хоча такі слова були їй за звичку й лилися завченим струмочком. Попереду стояв уже не молодий чоловік із гострою шпакуватою бородою. З німфейським купцем і власником діери її познайомив колишній господар сього дому метек-трапедзит Маврикій. То було власне перше знайомство, й Елена там таки, в метековому конторасі на агорі, запросила його до себе в гості.

Попри сподівання, Евтихія зачарували такі круглі й геть незначні слова господині. Він, улесливо всміхаючись, обвів екус поглядом, спинив його на мальовничій постаті красуні й заходився добирати гідні такого випадку слова на відповідь:

— О-о!.. Я своєю старою трухлявою діерою об'їздив півсвіту, відомого еллінам, і римлянам, і колишнім єгиптянам, а хай мене поглинуть Скіла з Харібдою, коли збрешу: в такому домі не встидався б жити й афінський родовитий архонт! — Він ще раз обвів поглядом і кравати на тонких пантерячих ногах, і столики біля кожного з гарним посудом, і червоні череп'яні горщики на підвіконні з виткими квітами, що гірляндами обплели всю світлицю, й святкові чорнолакові амфори в кутках, і навіть широкогорлий кратер для змішування вина, — кратер, що зображував уже призабуту картину боротьби Тесея з Горгоною-Медузою. — Хай мене пограбують і втоплять пірати під самим берегом, хай зловонна Кер дочасу нагло забере мене в тартар, коли я чимось нахибив!

Він підійшов до сусіднього з Елениним ложа, вмовстився сам, поклав на подушку й ціпок із важким залізним навершям і на здивований погляд господині пояснив:

— Се, не сердься, не простий дрюк. Я поклявся шанувати його до скону днів своїх. Колись іще розповім про сей ціпок, гідний, може, й кращої руки за мою... — Він аж тепер схаменувся, що його приятелі й досі стоять коло порога: "Горгона явилася мені вві сні! Елено, се молоді евпатриди, сини царського колісничого Дамона. Бідна жона Дамонова, мати їхня, породила їх в один день. І ймення їм дали однакові, хай я пропаду! Отого, що зліва, звуть Теодосієм, а другого — Досітеєм.

Хлопці разом почервоніли, до того ж, були настільки схожі, що Елена аж підвелася з несподіванки, бо Евтихій своєю кумедною промовою геть спантеличив її:

— Лягайте, друзі. Мого батька теж звали Теодосієм. — Вона тричі плеснула в

долоні. — Зараз до нас прийдуть мої чарівні дівчата й ми чогось вип'ємо.

Дівчата зайшли разом. Попереду, власне, була Раїс, та коли ступила злотофібульною ніжкою на поріг, з темряви несподівано виринула Клеопатра й попід рукою в неї впорхнула до екуса:

— Хайре!

Елена підхопила її ласкавим усміхом, Клеопатра відразу вмостила її у ногах, а Раїс, повагавшись, осторонь. Господиня перехопила збуджений погляд Евтихія, що крадькома обмацував гнучку поставу чорнявої Клеопатри, на душі стало прикро й незатишно, й вона тоном, що не терпів заперечення, сказала:

— Клео, дитино моя, піди розваж наших гостей. І ти, Раїс.

Раїс, не дивлячись на неї, обминула ложе Евтихія й стала між Теодосієм і Досітеєм. Юнаки разом підвелися, вступившись у юних красунь, але видно було, що більшого від них сподіватися не слід. Елена зумисне дала їм спокій і звернулася до старого торгівця:

— Дуже любі хлопці, ваші друзі, кіріє Евтихію. Мого батька теж звали Теодосієм. — Вона замовкла, пригадавши, що допіру казала про се, та Евтихій уже дивився тільки на неї й не дуже бентежився такими тонкощами софістики.

— Теодосій і Досітей: один "Дар Бога", а другий — "Божий дар"! — навіщось перетлумачив він імена юнаків і засміявся громовитим голосом, наче на палубі своєї "старої трухлявої діери".

Елена відчула навислу мовчанку й скористалася з права господині:

— Дитино моя, Раїс, візьми білого в тій он амфорі коло дверей і змішай нам.

Раїс поволі попростувала до дверей, але Евтихій перепитав її:

— О-о!.. Старі афінські манірності... Ми тут уже давно не розводимо вина. Бачу, Елено, ти справдешня афінянка, та ми люди морські й кажемо так: краще менше, зате справжнє, ха-ха! Не слухай, Елено, що ми говоримо по-грецькому. В наших жилах багато всякої крові, найменше ж еллінської.

Господині було, зрештою, байдуже, як питимуть вино: ціле кухлями чи розведене — відрами. В тому була хіба давня еллінська нещирість. Вона кивнула Раїс, аби піднесла гостям питва, й відповіла купцеві:

— Я чула, що й сам басилевс ваш, світлочолий Перісад... — Елена запнулася, подумавши, чи не буде се надто сміливо, проте докінчила: — ... має й негрецьку кров у жилах.

Узявши з рук Раїс позолочений ритон, Евтихій спершу вмочив у нього булавицю свого цівка, поклав назад і випив до дна, лише тоді відказав:

— То дурне й дрібне, Елено. — В горлі йому ще дерло від шпаркого напою. — Се нас найменш обходить. Якби тільки се... Хай я лусну й розіллюсь отут усім вином, цілим і розведеним, що його випив за свої п'ятдесят літ, коли то не дурниця!

— А що ж?.. — Елена ще не знала, як повестися. Сьогодні вона вперше запросила гостей до свого дому, й було б великим глупством іти напробій.

— Що?! — погрозово глянувши на неї, гарикнув гість, аж Елена ледве стримала посмішку. — Все! Все-е!.. Все валиться в нашій державі, слухай мене, бо я хоч і

далекій, а родич Перісадові: правдивіш тобі ніхто не скаже.

— А мури ж у Пантікапея міцні, бачу. Й оселі гарні, й діуди вдягнені!.. — Елена подумала й додала: — На пристані кораблів усяких повно, й аґора гомонить.

— Гомонить? А ти пройшлася б та побачила, як вона гомонить. Кожне горлає й галасує, лави повні аж гнуться, але що то? — Евтихій почав перелічувати всякий непотріб: — Фібули, гребінці, горщики, та полумиски, та віск, та... — Йому не вистачило пальців на руці й він тільки рукою махнув: — І кожне дивиться, щоб продати, а купити нема кому: срібло попливло за море, попливло! А борошно ти там побачиш? А пшоно? А шкури? А мед, а зерно пшеничне? Нема! Нема-а, кажу тобі! Колись Пантікапей вивозив до самих Афін двісті тисяч медимнів хліба. А ще ж Фанагорія з того берега Боспорської протоки, а Горгіппія, а Феодосія, а Гермонасса, а мій Німфей! Чотириста тисяч медимнів! А того літа? — Евтихій аж підвівся на ліжку: — Того літа, що ти думаєш, ми самі купували в Асії зерно! Такого ще не бувало.

Він знову ліг і простяг Раїс порожній ритон. Коли білява фрігійка налила йому, Елена сказала:

— В нас там про басилевса вашого й досі ходить слава: найбільший торговець хлібом.

— Слава! — відгарикнувсь Евтихій і почав знову пити. — Перісадові добре: його пірати не займають.

— Як се: тільки його?

Торговець з Німфея розпачливо махнув рукою. Елена більше не допитувалася. Їдучи сюди, вона знала, що Перісад уклав з Однооким Дибоспоритом угоду, та про се тут, певно, не було заведено говорити. Вона теж попросила в Раїс вина, й коли втома на мить пройшла, Елена мовила, дивлячись у бік Евтихія, бо обидва юнаки за весь час не прохопилися й словом і наче позакохувалися в дівчат:

— Може б ви, діти мої, взяли свої арфи? Що ми мордуємо гостей такими нудними розмовами? Гляди, більше й не схочуть прийти до нас?

— О-о! — гаркнув Евтихій, щиро вражений скромністю господині. — Хай мене забере дочасно смердорука Кер, коли я дозволю вам нудьгувати!

Клеопатра вмить ухопила свою арфу, знову сіла на ложу біля одного з близнюків і засяяла очима:

— Якої, любя?

— Домовтеся з нею, — кивнула Елена до другого юнака, де стояла Раїс. Фрігійка знехотя пішла по свою арфу, й під невисокими стелями екуса полинула тягуча дорійська пісня про Тала Остров'янина, який поплив з друзями шукати долі, та так і не вернув додому, зачарований, мов колись цар Ітаки Одіссей, зрадливим співом сирен. Даремно тепер щороку приносить жертви Ахіллові Дельфіону наречена Талова. Літа минають, і з кожною новою жертвою на її скронях тільки додається сивини.

Гості розходилися під опівніч добре хмільні. Близнюки Теодосій і Досітей нарешті оговталися й у темному дворіку почали щипати дівчат. Факел устиг вигоріти й лише чадів. Евтихій теж узяв Елену за плечі й спробував поцілувати, та вона вперлася йому

ліктями в груди:

— Що за вигадки!

Евтихій підкорився її негучному голосові й пустив. А коли за гостями причинили хвіртку, Елена повернулася до розкиданого екуса. Зібгані подушки й порожній посуд ще зберігали доторки чужих пальців. Їй стало тоскно, вона гукнула принести собі мису з водою й пішла в таламус, дозволивши Клеопатрі помити їй ноги. Дівчина мила й винувато зирила на втомлену господиню, й коли взялася до рушника, не витримала:

— Казав... а не прийшов... Тільки ж він не казав, що сьогодні...

— Дарма, дитино моя, — тихо відповіла Елена й скинула з себе одяг. — Ти в мене така гарненька, що прийде.

Їй зараз було й справді байдуже до всіх на світі евпатридів, навіть до декарха царських мечоносців. Хотілося лише спати. Та перед сном вона все-таки спробувала пригадати слова грубіяна Евтихія, неотесаного моряка й торгівця.

Розділ 4

Савмак став на нижній сходинці царського клімаксу під тінню правого ґрифона й глянув униз понад дахи Восьмої тераси. Перісадові стайні було видно тільки частково. Там неначе вимерли — навіть собаки не тинялися просторим дворщем. Савмак звернув у праву руку, дійшов до дороги й побіг крутим схилом у бік брами. Туди було рівно дві плетри, сто вісімдесят кроків, за своє життя він уже не раз вивірів і виміряв відстань од Верхнього Акрополя до Царського пілона. Стайні містилися коло самої брами, якраз навпроти дому логографа Полікрата. Савмак повагався, чи заглянути до вчителя, та роздумав і почав гатити кулаком у дубові ворота стаєнь. Вартівний конюх був, певно, за ворітьми, бо відразу ж одчинив, упізнавши грюкання Савмака.

— Живи сто літ, кіріє, — відповів конюх на короткий помах юнака.

— От уже прийшов?

— Ще вдосвіта!

Савмакові стало прикро, що друг по палестрі От випередив його, та настрої був бадьорий, вузькі зручні холоші скіфських, шнурованих спереду ногавиць міцно обтягали стегна, м'які підкуті чобітки кресали з каміння бруківки іскри, а куценька бойова хламида від швидкої ходи маяла за плечима червоними крильми. Він ускочив до стаєнь і розмашним кроком пішов уздовж кінських крупів. Жеребці й кобили озиралися на його хламиду, й се мовби теж якось підбадьорювало. Савмак спинився коло крайніх ясел, де була його ворона четвірка меринів. От уже встиг вичистити коней, і вони шаруділи губами по порожніх яслах, дозбираючи останні зернини вівса.

— Де ти, розбишако? — гукнув Савмак у безлюдну стайню й аж сіпнувся, почувши поряд голос.

— А що, сонько?

От не знати звідки й виринув і тепер стояв, заклавши руки за спину, стрункий і кремезний, як і Савмак. Вони ляснули один одного по плечах і заходилися виводити коней. Біг, викочений з довгого ряду колісниць, прошиливши небо дишлем, стояв серед витопаного двору.

— Колеса змастив?

— Ждав, поки прокинешся!

Весело перегиркуючись, вони швидко запрягли обох корінників, тоді й орчикових коней і під байдужими поглядами робів та конюшних воїв пустили коням віжки. Новенький, кований мідними пасмугами високозаций біг прогуркотів під ворітьми й вихопився на дорогу. Коло самої брами Акрополя збоку майнуло жовтаве обличчя євнуха:

— Ехей! Куди се?

Та Савмак лише махнув рукою. Його колісничий От потяг за ліву віжку, й коні понеслися в бік старого, зруйнованого акрополя, від якого лишивсь один мур та брама без ворітниць. За брамою розмита дощами дорога спадала круто вниз. Напнувши віжки, От садовив коней мало не на круп і пустив їх тільки тоді, як проминули лунке склепіння Західного пілона, вже відчиненого на день. Чатники привітали їх щитами, впізнавши й коней, і Савмака, і його колісничого.

— На шлях чи в садки?

— Давай на шлях, а там побачимо, — відповів Савмак, спершись на високий окутий полудрабок. От не попускав, доки проминули некрополь із новими й старими стелами та надгробками, й дав волю коням лише тоді, як з лівого боку потяглися садки пантікапейських евпатридів, а з правого — величезний трикутник царських виноградників, що тяглись і тяглись, навіть коли за роздоріжжям урвалися садки евпатридів і замигтіли довгі стрункі ряди персиків царєвого садка.

На новому роздоріжжі От сам спинив колісницю. Вони з Савмаком завжди починали свої вправи тут, де кінчався клин Перісадових виноградників, а садки тяглись далі й далі на схід повз його ж огороди, відмежовані широким і добре вкоченим Феодосійським шляхом.

— Давай проженемо раз, хай коні побачать дорогу, — сказав Савмак.

От нап'яв сиричні віжки й свиснув, коні зірвалися й понесли двоколісний біг уперед. Ліворуч тяглася суцільна стіна дерев, а праворуч, розмічені грядками від Феодосійського шляху до самої річки, зеленіли городи. На грядках де-не-де вешталися роби, чоловіки й жінки в куцях хламидах і хітонах, і під пильним оком наглядачів сапали царську городину, носили коромислами воду з річечки й поливали.

— Тпру-у! — нарешті спинив розпашілих коней От, і сам порожевівши від швидкої їзди. Тут був край і садам, і городам і починався високий вал, що перегороджував півострів, тягнучись од Меотіди на полуночі до городу Тірітака. Лише вузький прохід лишався в тому валу, однак і його стерегли дві кремезні вежі з кутюю залізом брамою.

Вал мав сажнів зо п'ять угору, Савмак стрибнув з колісниці й одним подихом вихопився на вимощений дерниною вал. Груді йому розпружились, і він гукнув Отові:

— Йди сюди, глянь, який сьогодні степ!

— А коні? — не пускаючи віжок, одповів От. — Ганятимешся з ними наввипередки?

Савмак одвернувся й глянув униз. Під валом починався глибокий рів, певно, теж сажнів на п'ять або й шість. Логограф казав, що цей вал будували в незапам'ятні віки,

коли тут ще греками й не пахло, люди з кумедною назвою кімерійці. Савмак спробував пригадати, як мовлять на тих кімерійців скіфи, та не зміг. Із такого валу можна було малим військом стерегтися від цілих полків, і головне таки полягало в сьому, а не в назвиську давно зниклих племен. Савмак скотився валом униз і сів на колісницю. До гермей, свята ефебів у Горгіппії, лишалося небагато — всього кілька місяців, а вони з Отом заледве на тому тижні взялись об'їжджати коней.

— Басилевс учора сказав, — обізвався Савмак, коли От розвертав коней: — "На тобі буде бойова хламида".

От стьобнув лівого орчикового коня, що, косуючи назад, огинався й не хотів тягти — аж посторонки провисли. Звичайно, думав колісничий, на кому царський плащ, до того й усі очі прикипатимуть. І лише стурбовано крутнув головою.

— Архелай же не спить! — обернувши назад голову, на всьому ходу крикнув він Савмакові.

Савмак іще їздив на вчення без оружжя й стояв у задку, тримаючись однією рукою. Але слова друга вплинули на нього, й він подумав, що з наступного разу треба брати й щит, і ромфею, й сулиці, й меч і навіть важку бронзову різницю та шолом.

— І ти прихось у всеозброєнні! — гукнув він Отові. От кивнув, зрозумівши хід його думок. — І кнеміди на коліна почіпляй! — Той знову кивнув, стьобнувши хитрого лівака. Савмак озирнувся. За ними слався густий хвіст пилуки, якого тихий вітер поволі зносив на царські садки. Найголовніше в Горгіппії буде, подумав він, се не потрапити в ту страшну куряву.

Савмак обережно приступив уперед і став за спиною в Ота. Сей друг, скільки й училися разом, ніколи не підводив його. Від сієї думки стало приємно й легко, Савмак перехопив віжки й почав далі правувати сам. Тепер От опинився позаду, й коли між мордами корінних коней блимнула жовтаво-сива пляма роздоріжжя, крикнув:

— А ти ще не ходив до тієї гетери?

В очах у Савмака потьмяніло, й він спинив коней далеко до роздоріжжя. Страху не було, та він подумав: "Коли б не напинив учасно, сталося б не таке..." Й раптом обернувся й схопив Ота за горлянку:

— Чуй, скіфе!..

Й аж тепер злякався й дурману перед очима, й тієї дурости, якої мало не зробив. От же стояв у хиткій колісниці й здивовано блимав на друга. Такого раніше не траплялося, й він і досі не міг прийти до тями.

— Чого се ти? — ніяково посміхаючись, мовив він. Вогонь сорому залляв Савмакові вид і він спробував передужити той сором криком:

— А того, що коли хочеш перемогти на гермеях, повинен забути про все на світі! Втямив?!

Вийшло придуркувато, геть по-хлоп'ячому й жіночому, коні тупцювали й сіпали біг, і Савмак, щоб не бачити ображених очей Ота, віддав йому віжки. От розвернув коней, і всю відстань у вісім стадіїв од роздоріжжя до валу вони здолали мовчки. Коні нарешті пішли рівніше, лівий орчиковий, покуштувавши з десятків бичів, більше не перекладав

вагу колісниці на інших і тяг з усіх сил. Але сонце підбилося високо, припікало, й треба було дати тваринам перепочинок. От мовчки зліз, і Савмак теж послідував за ним, і добрих півгодини вони сиділи на траві збіччя, відвернувшись один від одного.

Коли ж нарешті коні спочили й пішли Феодосійським шляхом узворот, попереду з'явилася валка бігів та купецьких возів. Ефеби зійшли в рівчак царського саду, щоб дати дорогу торгівцям. Решту шляху до розвилку пройшли ступою й розвернулися, щоб почати заново. Та не здолали й піввідстани, як з-від брами Тірітакського валу закурілися ще якісь вози. Досі порожній Феодосійський шлях ожив, і про жодне ристання не могло бути й мови.

Абияк діставшись брами, ефеби кинули віжки й полізли на вал глянути, чи ще довго їм заважатимуть. Потомлені вороні стояли й лише хоркали в пилюку. Савмак з Отом злізли на вал. За півтора чи два стадії виднілось кілька возів з десятком вершників супроводу. Можна було б устигнути бодай раз подолати виміряну відстань, але От обернувся й уперше за весь час після сварки сказав:

— З того боку теж ідуть.

Савмак сів на гребені порослого споришем валу й задивився в степ. Далеко попереду, стадіїв за тридцять, трохи ліворуч од Феодосійського шляху височіла стрімка могила. Савмак досі бачив її сотні разів, але жодного разу йому не спадало на думку розпитати про ту могилу. Передуживши себе, він умисно байдужим голосом поцікавився:

— Ти там бував? — І кивнув пальцем на схід.

— Коло могили? Доводилось...

От говорив так само безбарвно, й Савмак зітхнув. Часом люди ятрять один одному рани, самі про те не знаючи, подумав він і спитав удруге:

— А що то за могила?

— Речеться Царською. Я-м питав у тата. Мовить, що тут жили русини й то гребовище нашого князя.

— Коли жили?

— Як греків пустили, то відійшов князь наш далі на захід: "Коли сте такі охочі, то нате вам кавал землі й жиїть, і торжища ставте, й ладді з насадами ладьте..."

— Від кого еси чув? — спитав Савмак, так само дивлячись удалину, де над морем ще не збляклих пшениців здіймалося вгору громаддя Царського кургану. Й раптом він упіймав себе на тому, що розмовляє з Отом його мовою, "скіфською". Спомурнівши, він буркнув по-грецькому:

— Чого се ти говорив зі мною так?

— Як? — теж грецькою мовою відповів От.

— Так... — уже менш упевнено, згадавши допірішній вибух, відповів Савмак. — Хоч на людях не треба...

То була давня халепа. От на власній шкурі знав, як висміювали в палестрі тих, хто прохоплювався не по-грецькому чи бодай калічено, з чужим приголосом вимовляв грецькі слова. Таких юнаків називали варварами, тобто шепелявими буркунами, їх

зневажали й вихователі, й самі ефеби, надто ж ті, в чиїх жилах текла не грецька чи бодай не тільки грецька кров.

Отроки мовчали, сидючи на вже змиршавілому від бездощів'я спориші, поки низка возів у супроводі десятка вершників підкотила до брами Тірітакського валу. Ще здалеку побачивши незвичних мандрівників, обидва сторожі поставляли ромфеї та щити й зачинили ворота перед самим носом у невідомих людей. Один сторож видерся на вал і спитав звідти:

— Хто їде?

Вперед похопився вершник на сірому стомленому коні й чистою грецькою мовою, ще й з мілетським приголосом, відповів:

— Публій Мукій Сцевола, римський сенатор і легат, Великий понтіфік усіх римських жерців і авгур, який уміє вгадувати прийдешнє з того, як дзьобають кури просо!

Таке заповідання, певно, справило враження на чатника. Він присів і заходився взувати другу сандалію, бо вихопився на башту валу в одній.

— Тьфу ти, нечупара! — вилаявся От. Савмак підморгнув до нього:

— Зволікає, щоб ліпше випитати.

Сторож тим часом упорався з сандалією та ремінцями й справді вигдав причину для зволікання:

— А чого їдете в наш стольний поліс?

— Державні справи! — відрубав верхівець на сірому коні.

— А хто пропустив через границю?

— Намісник басилевса Перісада П'ятого в Феодосії кірій Никон!

— А сам ти хто? — не вгавав чатник.

— Я сотник важкої кінноти кірія Никона, феодосійського намісника, Лісій, син Лісія, евпатрид! — повним титулом заповістися вершник і, геть очманівши й від стомливої дороги, й од надмірної допитливости нудотного чатника, загорлав, трясучи сотницьким щитом: — Якщо ти й зараз не відчиниш, я закличу на твою голову прокляття всіх ериній і накажу своїм воїнам розстріляти тебе!

Сторож, більше жодного запитання не вигдавши, почав неквапом злазити сходами додолу, хоча міг би просто гукнути напарникові, щоб одчинив ворота. Знову, лише сього разу повільно й тягуче, зарипіли котки важезних воріт, одхилилася спершу одна стулка, тоді друга, потім брамою процокотів сотник Лісій зі своїм щитоносцем, за ними критий візок римського легата, далі ще два візки безверхі, а вслід десятеро врочисто вбраних, при всіх оружжі важких вершників.

Савмак обернувся у бік Пантікапея, що здіймався на горі, тоді глянув назад. І звідти, й звідси точились вози та вершники, й про вчення годі було думати.

— Ходім між садки! — сказав він Отові, й той звівся. — Було б одразу туди. Хоча там дорога вузька й погана...

Вони зійшли до брами напитися води. Сторожі, які добре знали обох, кивнули на сіру амфору під муром вежі. Коли ефеби напилися, старший, що допіру перемовлявся із

феодосійським сотником, сказав Савмакові:

— Давно ми тут не бачили "володарів світу". Чого се вони? — Савмак байдуже стенив плечима. — Ти, басилевсів пестунчику, не знаєш?

— Ні.

— Кажи! — не повірив йому сторож Аполлодор, але відчепився, згадавши сотника-феодосійця й побоявшись наразитися на нову неприємність.

Хлопці посідали в біг і поміж валом та царськими садками виїхали на вузький шлях, що відмежовував садки евпатридів Пантікапея. Траса для вправ там була значно гірша, та вони, пам'ятаючи недалекої гермії, не злазили з колісниці до самих обід.

Віддавши перетомлених воронців конюхам, ефеби розпрощалися холодніше, ніж звично. Біля хорому ж Зевса Робітника на Третій терасі Савмак наздогнав царівну Вероніку. Вона, як завше, засяяла очима:

— Ой, ефебе... се ти!

Але тут таки зів'яла й понурила голову. Савмак, здивований поведінкою басиліси, взяв її за руку. Навіть у сей спекотний день шкіра Вероніки зберігала прохолоду ранкового вітру — еола.

— Ти чого се така засмучена?

Йому вперше за останній час стало шкода дівчини. Вероніка, не дивлячись на нього, сказала:

— Приїхали римляни...

— То й що? — Савмак сподівався неприємнішого. — Публій Мукій Сцевола? — Він зневажливо посміхнувся, пригадавши, як чатник Аполлодор вимотував сьогодні жили з того ромея.

— Але приїхав не сам, — обізвалася Вероніка й пильно глянула на нього. Савмак одстебнув фібулу хламиди й лишився в одному короткому хітоні без рукавів, як і Вероніка, й почав недбало метляти червоним шовковистим полотном. — Тобі байдуже... — тихо проказала басиліса. — Байдуже... А він приїхав із сином!

Коли дівчата починали в такий ото спосіб розжалоблювати, Савмакові завжди ставало нудно. Афродітине байстрюча повинно стріляти в жінку, сівши на плечах чоловіка, подумав він, коли вже минали Царську браму.

Йдучи вранці на ристання, Савмак мигцем бачив євнуха, тепер же йому закортіло поговорити з ним, але мусив іти поряд з басилісою й бодай удавати чемного. Він не відповів на ті щемливі натяки її, й тепер шукав слова, що мав би сказати Вероніці. Та слів не було ні на Восьмій терасі, ні на Дев'ятій, ні на мармуровому клімаксі з чотирма потворами по кутках. А на Десятій, царській терасі вешталось багато всякого потрібного й непотрібного люду, з яким, проте, Савмак не хотів би зараз не те розмовляти, а й бачитися. Він ішов попліч із притихлою царівною й умисно не помічав ні заздрих, ні зневажливих, ні байдужих поглядів. Обернувся тільки тоді, коли почув писклявий жіночий голос. Логограф стояв у гурті царевого логофета Еака й жевжика Архелая біля бронзової подоби Небесного Перісада, поклавши своє жіноче стегно на священний вівтар царя-кумира.

Вероніка відчула, що Савмак надсилу йде поруч неї, й квапливо вбігла до хорому. Він із легким самокартанням подумав, чи не ховала басиліса сліз. Але щойно підійшов до бронзової статуї, як та думка зблякла й вивітрилася.

Стоячи обіч старших, Архелай похмуро відповів на Савмакове привітання. Євнух, доводячи щось логофетові, коротко кивнув:

— Зажди трохи!..

Й почав улесливо дошіптувати куцоногому Еакові якусь чергову плітку. Савмак почув лиш останнє: "Се було... було перед двадцятьма трьома літами. Зараз кінчається сто шістдесят четверта Олімпіада? Значить, у перше літо сто п'ятдесят... сто п'ятдесят восьмої. Се точно!"

Коли логофет з Архелаєм пішли в хором, логограф потяг Савмака в кущі до полудневого краю царського хорому, де в кінці довгої дуги пам'ятників боспорським царям Спартокідам височів порожній постамент. Євнух ліг на нього грудьми й поклав м'яке підборіддя на руки:

— Чув про сенатора?

— Я нині бачив його біля Тірітакського рову.

— Ристаєшся?

Савмак кивнув.

— А скіфського царя ти не згадав, побачивши "володарів світу"?

Так само назвав римлян і чатник Аполлодор, подумав Савмак, але прокаженого жебрака ніяк не міг притулити до Публія Мукія Сцеволи.

— До чого тут Палак? — стенув він плечима.

— Одна мотузочка, — самовдоволено примружився євнух. Ся блаженна посмішка чомусь розхвилювала юнака. Він теж сперся на постамент і замисливсь. Море було невірогідно синє й Ахіллійська піщана коса майже розчинялась у тій серпанковій синяві, а далі починалося майже біле й геть безкрає Корокондамітське озеро. Яке моє діло до всіх на світі Публіїв і Палаків! — подумав Савмак, але не зміг себе заспокоїти.

— Я тобі ще тоді казав: се неспроста, коли скіфські царі перебираються прокаженими жебраками! Побачиш: буде, щось буде!

— Що? — спитав Савмак.

— Війна!

— З Римом чи Скіфією? — Ефеб глузливо засміявся. — Вимовляєш таке слово, а млієш, мовби тобі чухають п'яти.

— Кожна війна — це зміни, — самовпевнено показав логограф. — І кожен смертний та безсмертний шукав у ній якоїсь вигоди.

— А яка нам у ній може бути вигода?

— Кому "нам"?

— Боспорському царству!

— Мовиш, неначе ти вже сів на Перісадовому столі й нап'яв його корону на голову.

Савмак пропустив шпичак повз вуха й кивнув рукою:

— Злізь на визубці Акрополя, й ти побачиш на заході край нашої землі: за

Феодосією вже скіфи. А на сході й звідси кордони видно: Боспорська протока та трохи землі по сей і по той берег. Ото й усе царство, й вигоди для нього не бачу в жодній війні.

Євнух дививсь на нього самими щілинками припухлих очей і дивився доти, поки Савмак звернув зір знову до моря.

— З тебе був би добрий цар, — сказав логограф, і коли б Савмак не знав його, міг би подумати, що кепкує. На душі стало й тоскно, й лячно, й усе, чим хотів сьогодні поділитися з навчителем, зблякло й знецінилось. Людина приходить на сей світ із волі кумирів, і вся її доля, й кожен крок, і кожен подих — то лише їхня ласка. Та чи завжди вона жадана смертному? — подумав Савмак, а вголос проказав:

— Коли з тебе такий мудрий провидець, то чому не скажеш про все цареві?

— Про що? — стенився євнух, але, певно, вдавано, бо єлейна масна посмішка не зникла з його виду.

— Про Палака в тій валці лепрофорів і про римського сенатора, якого ти в'яжеш до однієї низки з ним!

Євнух довго мовчав, і коли Савмак нарешті глянув на нього, маски вже не було. Нетривка жіноча шкіра висла йому на щоках і підборідді жорсткими і майже чоловічими згинками. Й навіть голос його забринів по-чоловічому, коли він сказав:

— А знаєш, про що я зараз подумав? — Савмак затамував подих. Логограф озирнувся на хором, до якого було кроків з двадцять, і на мури Акрополя, втричі далші, й зажебонів довірчо й водночас сердито: — Я знову подумав, який з тебе був би цар.

— Ти допіру казав, що добрий.

— Я казав — не гірший за Перісада. Слухаєш вухом байдужого мула.

— Мул колись поруїнував Сарди, — спробував одбутися регітцем Савмак.

— Геродота знаєш, а більше?.. Хай так. Згадай тоді його ще раз. Він пише, що поки смертний не нап'яв золоту діадему на голову, поти й терпить крамолу й кожна свіжа думка тішить його. — Савмак не міг згадати, чи сі слова стосуються лідійського царя Креса, чи, може, перса Дарія, й се заважало йому думати. Логограф же повів далі: — А коли стане царем... — Він набрав повітря в свої зарослі салом груди и видихнув пискляво и звично: — Тоді здобуває смак лише до приємного!

Се вразило Савмака, хоча, зрештою, він би колись і сам додумався до такої істини. Він розізлився на придворного історика й кинув йому в колючі оченята:

— Тим то ти й куриш Перісадові в своїх хроніках самий фіміам!

Логограф не образився.

— Бачиш осей постамент? — сказав він, поляскавши м'якою ручкою по мармуровому кубі. — Кожен сподівається по смерті одержати від удячних нащадків бодай якийсь пам'ятник.

Савмак із подивом завважив, як уміє вгадувати думки сього жоноподібного чоловіка. Певно, від того, — сказав він собі, — що він за довгі роки зумів накинути мені дух свого мислення. Так твердять усі відомі грамалоги, починаючи Протагором

Абдерським. — Через те ти й цікавився, який би з мене був цар? — спитав Савмак.

Логограф самовдоволено випнув підборіддя:

— Ти був добрим учнем, ефебе. Мої старання не пішли на марно.

Почувши підтвердження своєї думки, Савмак засміявся:

— Дай собі спокій, Полікрате. Я царем стану хіба тоді, як ти одружишся.

— Думаєш, Перісад оддасть Вероніку за сина того римського сенатора?

— Я про се взагалі не думаю.

Логограф раптом зірвався на писклявий крик:

— А ти думай! Оту ж гетеру викинь з голови!

Й, замахавши товстими ручками, пішов геть, мовби Савмак не знати й яким лихим словом образив його, хоч мав би сам образитись.

Розділ 5

Коли б навіть уславлена піфія Дельфійського оракула дев'яносточотирирічна діва Поліксена вирішила заглянути в минуле головного й, у силу дивних обставин, єдиного жерця бога-лікаря Асклепія, то її всевидюче око, яке бачило через дев'ять колін у десяте, безпомічно заблимало б. Минуле те було оповите непрозорим серпанком суцільного туману. Крізь туман дещо бачив хіба історик-логограф останнього боспорського царя, та коли взяти до уваги, що допитатися правди в євнуха Полікрата — однаково, як знайти на дні моря загублену піщинку, то стане ясно: жрець Асклепія минулого не має.

На вигляд жерцеві можна було дати й п'ятдесят, і сімдесят літ, скільки ж йому справді — того ніхто не знав. Не відано також, звідки взявся в святилищі сей схожий на старого посивілого ведмедя й міцний та дужий, наче такі ведмідь, закудланій, ніколи не вчесаний і не вмитий чолов'яга. Навіть справжнього ймення його не знали ні в найближчому городці Мірмекії, ні в Парфенії чи Порфмії, що тяглись один за одним уздовж берега Боспорської протоки, ні навіть у пантікапейському канторі царевго логофета Еака, який обов'язками служби й чину майже все знав. Оскільки ж сивий жрець був требником батька всіх на світі лікарів Асклепія, то його, за браком іншого наймення, за звичкою, й зручністю звали просто Асклепідом.

Лише досить літні люди могли б згадати, що Асклепід з'явився в заміському мірмекійському святилищі рівно двадцять три роки тому, худезний, замлілий, зчорнілий, аж тлінний. На грішній плоті в нього теліпалася брудно-синя ганчірка, яка мало що й затуляла собою й лише своїм кольором нагадувала подобу грецької хламиди. Голова, кучмата й шолудива, була покрита ще бруднішою рядниною, обличчя ж та руки взялись сухими брунатними плямами, з яких трусилася парша. Коли ся нещасна людина стукала в хвіртку, роби гнали її грудням геть, бо плями на виду свідчили про найстрашнішу в світі хворобу — лепру. Жебрак блукав, гнаний людьми й собаками, поза ровом міських мурів у Пантікапеї, Тірітаці, Ілураті, Німфеї й Мірмекії, аж доки придибав у святилище бога-зцілителя. Тодішній старий жрець Асклепія чи то не злякався лепри, чи, може, її в жебрака й не було, тільки від голоду зшолудивів, — і за півроку виходив і вилюднив його.

А ще за рік у святилищі почалися справжні дива. Спочатку, ні на що перед тим не скаржившись, вимерли всі роби хорому. Се нікого особливо не вразило. Тоді почали вмирати вільні служки й протягом одного літа згинули всі. Далі таємнича пошесть перейшла на жерців, і вони мерли майже щомісяця й майже на замовлення: починаючи від наймолодшого. Недобра чутка вийшла за паркан хорому, докотилася до Мірмекія, та поки сягла високих мурів Пантікапея й Акрополя, вмер і найстарший жрець.

У цілому святилищі лишилась одна людина: колишній прокажений жебрак, якого обминали всі хвороби. Логофет Еак наказав жрецькій общині Мірмекія розслідувати обставини таємного мору, та се ні до чого не привело. Розкопані трупи не ховали в собі жодних слідів насильства.

Община ухвалила поповнити заміський хором новими служителями, та ся ухвала так і повисла в небі, бо ніхто з вільних людей не наважувався переступити поріг святилища, над яким тяжіло таємниче прокляття кумира. Лише найбільші відчайдухи набиралися сміливости приносити жертву олімпійському Лічителеві, та проте й вони були здебільшого людьми, таврованими якимсь прокляттям, бо мало хто з них виживав.

Жрець тепер жив у хоромі сам, хіба зрідка приводячи з Невільничого каменя на пантікапейській агорі дешевенького роба чи робу; незабаром і вони зникали, та тепер уже ніхто не доскіпувався причин.

Так сплинуло зо два десятки літ, у Мірмекії про Асклепіда забули, бо він туди не ходив, а, давши доброго гаку, раз чи двічі на місяць вибирався побазарювати в Пантікапей, де в щоденній тисняві легко загубитись не то якомусь там сторонському жерцеві, а й цілому табунові кентаврів. Асклепід, нашвидку оббігавши довжелезну площу стольничої агори в супроводі роба чи роби, яких йому подеколи приводили в хором замість жертви Богові-лікувальнику багаті ремісники та землевласники з околиць Мірмекія й навіть із азійського берега, неодмінно йшов до Невільничого каменя, збував приведеного роба й купував собі нового, часом вимінявши швайку на шило.

Єдиний в усьому Пантікапеї логограф Полікрат знав, чому він іде на такі збитки: роби з близьких міст і сіл просто тікали з хорому Олімпійського Лікаря, знаючи прокляту славу святилища. Впійманому втікачеві призначалося тавро, випечене на щоці чи лобі гарячим залізом: "Хапайте мене, я втікаю!" Але хапали таки не всіх, декому щастило перебратися через Тірітакський та Кіммерійський вали й сховатися серед скіфських селян або ж украсти старого баркаса й темної ночі перекинутися на той, Фанагорійський, бік Перісадовго царства, де жили теж скіфи, прозивані меотами.

Зате подарованого хоромові роба невдовзі ховали на мірмекійському некрополі під вапняковою стелею, на якій викарбовували знак Небесного Лікаря — гадюку, що зазирає в чашу, та ймення нещасного роба: "Саркіс, сиріянин" або, скажімо, "Фатіма, чорношкіра аравійка". Тож тільки логограф і знав, для чого міняє Асклепід подарованих сусідами робів на невідьників з далеких варварських земель, які здебільшого не знали ні грецької, ні скіфської мови, ні похмурої слави святилища в

садках за Мірмекієм.

Везучи Савмака на свою винарню, логограф кілька разів похоплювався розповісти йому бодай дешицю про життя самітника Асклепіда, та попереду сидів роб, а при сторонньому вухові розповідати не хотілось. Розмальований чотириколісний візок на співучих осях, фракійська, куплена в тірітів каруса, тряслась нерівною дорогою понад берегом затоки. Молодий роб Сінд сидів боком на полудрабку й ритмічно ляскав у долоні, тихо собі мугикаючи невиразну мелодію. Вчора з несподіваної ласки господаря він привів у свою комірчину між пекарнею та нужником Парфянку й цілу ніч спав з нею. Вісімнадцятилітня роба виявилася дівчиною, в тому великого дива не було, коли взяти до уваги, хто їхній господар, і Сінд, якому теж нещодавно сповнилося вісімнадцять, відчував до логографа майже синівську любов. Євнух лише попередив своїх робів: "Але щоб дітей не настругали! Бо повикидаю, як цуценят. А працюватимете добре й не дуритимете мене — дозволю й далі жити разом".

Тепер вовчкуватого Сінда не можна було й упізнати. Він мугикав, тихенько плескав у долоні й раз у раз позиркував на логографа, заважаючи йому мислити. Власне кажучи, логограф дозволив своїм челядникам справити робське весілля не від особливої прихильності до них, а щоб якось покарати самого себе за неприпустиму дурість: царський історик Полікрат ніколи не дарував собі таких великих провин. Тоді, в день приїзду римського сенатора, він розпустив язика й набалакав Савмакові зайвого, тепер же не міг погамувати в серці підсвідомого страху. Робське щастя буде більмом на його оці, він створив його сам як покарання за власне глупство, й се більмо бодай трохи мусило врівноважити його тодішню необачність перед усевидючими кумирами. А кумири заздрі — се він знав од іншого логографа, Геродота, що був у сих місцях літ тому з триста п'ятдесят: ще до воцаріння засновника теперішньої династії — Спартока Першого.

Відмовившись розповідати Савмакові про жерця Асклепіда, він заходився кружляти словами навколо римського сенатора Публія Мукія Сцеволи, намагаючись вивідати, що ефеб затямив і про що забув. Савмак поводився цілком дружньо, й хоча логограф і не зовсім цьому довіряв, але зрештою заспокоївся. Впродовж років виховував у Савмакові найголовнішу рису — не виказувати почуттів, а слова користати як щит. Виховував, і сам не відаючи добре, для чого: з дуже далеким прицілом, може, навіть дальшим, ніж треба. Втішало тільки одне: коли Савмак і справді образився того дня й затямкував більше від потрібного, то хоча б уміло приховується.

Людині завше солодко пожинати врожай висіяного зерна, перейшовши на трохи врочистий триб мислення, сказав собі Полікрат. Навіть якщо вона помилково, замість пшениці, кинула в ґрунт кукіль.

Він осміхнувся до сієї несподіваної думки й, вирішивши про всяк випадок притлумити її, дійшов до геть старого й семикрат перевіреного: все, що робить людина, давно визначене кумирами наперед. І вже без усмішки зітхнув, глянувши на свого роба Сінда, з якого променіло щастям. Сього дурного вчинку він, Полікрат, собі довіку не подарує, то нехай се буде бодай спокутою за вчинені чи не вчинені або не усвідомлені

гріхи.

Двадцятистадійний шлях від Пантікапея до Мірмекія вони подолали менш як за годину, хоча мули й разу не зірвалися бігцем, а йшли вільно, задоволено хилитаючи важкими вухами.

Садиба логографа стояла серед виноградників на горбах по той бік невеликого міста Мірмекія, яке виникло водночас із Пантікапеєм, мало товсті, на чотири кроки, мури, старовинний акрополь посередині, а в скелі акрополя не знати коли й ким вирубаний величезний трон для ще менш відомого, певно, кіммерійського кумира. Мірмекій колись був полісом самостійним, карбував навіть власні номизми з зображенням шестиногої мурахи, бо й сама назва його походила від іонійського імені сієї працювитої комашини. Але ще войовничий син засновника пантікапейської династії Сатир Перший триста тому літ посадовив у Мірмекії свого намісника, й місто так і залякло під боком у могутньої стольниці.

Сінд обминув Мірмекій з полуночі й незабаром уже розпрягав мулів на просторому подвір'ї логографової винниці.

Савмак був тут безліч разів, та не встигав надивуватися з тієї незвичної споруди. Мури її мало поступалися товщиною перед міськими мурами сусіднього Мірмекія, що виднів по той бік садків, сама ж оселя, для житла мало пристосована, являла собою чудово влаштовану виноробню, в якій на чолі з одпущеником жило восьмеро логографових робів. Метека Сінда Старшого євнух одпустив на волю ще перед десятима літами й не помилився. Сінд Старший приносив йому вдвадцятіро більші дарунки в день Афіни Робітниці, ніж мав з нього користи логограф колись, як той був невільником. Винницю метек підтримував у зразковому стані — такого порядку не було навіть в ергастеріях самого Перісада, басилевса. Роби теж слухались твердорукого й навіть жорстокого відпущеника, що за найменшу провину карав підлеглих киями.

Відчинив господареві сам Сінд Старший, руденький і меткий на око чоловічок, який чимось нагадував лиса. Савмак усіх людей порівнював із звірами, то була логографова наука, котрий свого часу перейняв її в мандрівних софістів. На думку євнуха, безсмертна душа, перш ніж оселитися в людині, спершу перебуває в оболонці звіра, тому одна людина схожа на коняку, друга — на лиса, третя — на пацюка. Може, саме тому й звірі вміли колись говорити й мудрий Есоп не даремно брав їх за героїв своїх байок.

Щодо звірячої мови, то Савмак у се не вірив, але кожного смертного вподібнював до якогось птаха чи звіра. Одного разу, ще малим гімнасіатом, він знайшов риси схожості між Деметрою Еолійською та гнідою кобилою в царських стайнях. Євнух спершу надавав по губах богохульному учневі, тоді замислився й сказав, що в тому, зрештою, немає нічого дивного, адже й сам Зевс іноді перекидався й на бугая, й на ворону, та й звірі бувають прості й священні, наприклад пес Кербер в аїді. А єгипетський кумир Апіс — то справжнісінький бугай, лише білий-білісінький, без єдиної темної шерстинки.

Сінд Старший, якого Савмак називав Сіндом Лисом, заходився лаштувати

господареві та його молодому гостеві світлицю. Але в винниці різко тхнуло оцтом — учора повичерпували рештки торішнього вина з піфосів, і логограф після короткого сніданку запропонував:

— Ходімо ліпше на виноградник!

Його земля починалась одразу ж за винницею, й вони пішли всі втрюх, кинувши на господарстві Сінда Молодшого. Доки дійшли, Сінд Лис устиг розповісти Полікратові про все, що робиться в маєтку, скільки спіднього вина вигребли з уритих у землю піфосів і по скільки продали за амфору. Євнух мовби й не слухав його влєсливого щебетання, та коли дійшло до продажу, раптом став і зіщулив на Сінда Лиса оченята:

— Чому на драхму з амфори менше?

Сінд Лис почав тлумачити, що вино вже перестояне й ніхто більше не дав би за такий кисляк.

— До весни не спромігся продати — хай би йшло на оцет! — відрубав йому євнух. — Або віддав би Теодорові: сармати по той бік Меотіди, в Танаїсі, й оцет замість вина дудлять. Гляди — вдруге заплатиш із власного гамана...

Аби загладити так різко мовлені слова, логограф посміхнувся, та се не означало, ніби він переводить усе на жарт, і Сінд Лис добре знав удачу євнуха: не поступиться оболом.

Виноградна лоза росла довгими рядами через увесь пагорб і далі в видолок. Вісім "тіл", уздрівши здаля господаря й наглядача, заворушились у міжряддях, Сінд Лис пішов до них, цюкаючи ціпком по твердому грудді, а логограф розгріб руками кущ і почав рахувати зав'язь. На кожній лозині висіло по кілька грон, і се ще зовсім дрібне зелене намистичко, ледь видиме в листі, додало євнухові настрою. Він одірвав зернинку, пожував, скривився й виплюнув, зморщившись од оскоми, тоді сягнув рукою під інші кущі, які один за одним тяглись на пагорб, старанно попідв'язувані до тичин, і промовив:

— Буде вино!

Савмак і собі покуштував зеленої терпкої ягідки, та відчутти винного соку в ній так і не зміг. Вони подались міжряддям угору; побризкане синім каменем лапате листя м'яко шаруділо, струшуючи їм на хітони білясто-блакитний пилок. Роби сунули купою через п'ять або шість міжрядь од них, побіжно обрізуючи дике пагіння кривими куцими ножами, схожими на маленькі серпи. Логограф повагався, підійти до них чи ні, тоді вирішив, що Сінд Лис і сам дасть раду робам, і неквапом похилитав свої жіночі стегна горбом угору.

Савмак іще жодного разу не бував на сьому горбі, хоча винницю знав не гірше від нескінченної вервечки царського хорому, й коли вони зійшли на маківку горба, з несподіванки аж улякнув. Звідси Пантікапей було видно, мов на долоні, увінчаний зубчатою діадемою Акрополя, який в сю ще ранню пору здавався золотим. Те видовище якусь мить тримало на собі його увагу, й коли думка почала звертати на небезпечну стежку, він одвернувся, бо мури з сього пагорба здавалися йому схожі на діадему Перісада. Ковзнувши байдужим оком понад акрополем ближчого міста, нікчемного

Міркекія, Савмак глухим голосом запитав:

— А де ж він? — І розглянувся довкола.

— Хто? — Євнух аж зайшов поперед нього, щоб заглянути в обличчя й остаточно пересвідчитися.

— Хором Асклепія, — так само незворушно докинув юнак.

Євнух затоптався перекопаним міжряддям, звалив тичку з одного куща, спробував уставити її назад, але в пухких руках забракло сили. Він благально глянув на Савмака й попросив:

— На, встроми ти!

Савмакові стало й смішно, й шкода вчителя, який раптом так розгубився. Юнак узяв тичку й укрутив її в затвердлу землю.

— Чого се ти раптом про того згадав?.. — Прикидатися далі було б геть безглуздо, євнух обтер повбирані руки об ясно-білий хітон на провислому череві й несподівано для самого себе зашарівсь. Його учень виявився гідним свого вчителя, й се могло кого завгодно налякати, не тільки збентежити. Колись у тому ж таки оповитому похмурою славою хоромі Небесного Зцілителя він сидів коло будинку верховного жерця й дивився в підстрішшя. Там жовтіло виліплене з глини та соломки півкругле гніздечко. Зі шпарини визирали голівки п'яťох ластів'яток, а дві старі ластівки, заохотливо цівінькаючи, припрошували своїх дітей до першого льоту. Вони прилипали до гнізда й, склавши крильця, пірнали вниз головою, показуючи, як се просто й зовсім не страшно, та пташенята тільки Perezирались і лякливо стенали крильцями. Й коли Полікратові обридло стежити за тим уроком, одне пташеня, ще по-дитячому шепеляво цівінькнувши, раптом упало з підстрішшя сторчголів, та десь коло самої землі випростало крила й попливло на них.

Те саме євнух Полікрат спостерігав і сьогодні. Тільки се вже не ластів'я, а мудрий ворон, подумав логограф і спробував опанувати себе, бо Савмакові слова й розчулили його, й налякали.

— Не думав, що ти з доброго дива віз мене саме сьогодні на сю винницю, — сказав Савмак, роздягшись до поясної пов'язки й витрушуючи синюватий порошок з чистого хітона.

Засоромившись чоловічого тіла, євнух відвернувся, але збентеження своє він устиг подолати ще до того, як обізвався юнак.

— Добре, — сказав він, коли той одягся. — Лише вислухай, до кого думаєш іти.

Й розповів Савмакові частину того, що сам знав про таємниче святилище та нечупарного жерця. Ефеб слухав досить невважливо, й логограф удруге за сей день подумав, як він мало знає сю ще по суті геть молоду, двадцятип'ятирічну людину.

— Ти чув про нього раніше від когось іншого? — спитав він.

Але юнак тільки скривився:

— Мене сі таємниці не обходять.

Євнух зітхнув. Савмак нині примушував його замислитися над кожним своїм словом. То було й так, і не зовсім, бо коли сам усвідомив, куди піде зараз і куди поведе

за собою отрока, переконався, що двадцять п'ять років — дуже й дуже мало для смертного, щоб осягти бодай частину, невеличку часточку примудрощів життя. Й тут-таки сам себе поправив: щоб вигострити в собі чуття небезпеки.

— Хором — за тим пагорбочком, — сказав євнух.

— Ото, де гай?

— То — священний гай Олімпійського Лікувальника. Ото там.

І поки йшли навпрошки до стежини, яка поза горбом виводила під священний гай, євнух Полікрат був певен, що захищатиме сьогодні свого учня від усіх бід хоч би які впали на ще не покриту молоду голову.

Савмак мов шкірою відчув зміну, що сталася з логографом, і ступив широко й незастережно, взявши срібнокований ціпок на плече.

Асклепід зустрів їх коло священного гаю, на зарослій пирієм стежині, мов наперед знав про їхні відвідини. Євнух Полікрат, звеселівши, почав із першого ж слова незлобно картати Асклепіда за нечупарність. Той так само жартома відбивавсь, а Савмак бачив, як хижі вогники то спалахують під його кудлатими бровами, то гаснуть, затулені повіками. Ведмідь грається пазурами, подумав Савмак, жодним рухом не виказавши свого спостереження. Коли він помітив, що й логограф усе бачить, вирішив бути насторожі.

Жрець повів їх стежкою поміж священні зарості клена. Кроків за тридцять відкрилася галявина, з лівого боку якої стояв простий храм на чотири колони з причілка, до яких вели такі самі вапнякові сходи й теж чотири. Фронтон був оздоблений невправним різьбленням по литому гіпсі, що зображувало події з життя Олімпійського батька всіх еллінських цілителів: Асклепій бореться з драконами, Асклепій лікує Європу й нарешті Асклепія благословляє сам Аполлон Лікар.

Біля сходинок хорому стояв давній вівтар із перебитою верхньою плитою, одна стежка поза ним вела, плутаючись між кленами, ліворуч. Асклепід пояснив Савмакові, що там, позаду хорому, той славнозвісний священний колодязь, із якого часом чути глухі таємничі голоси, які провіщають будучину. Юнак спитав, чи не можна послухати, Асклепід подумав і відповів:

— То так не чиниться...

Більше нічого не додавши, жрець повів гостей іншою стежкою, праворуч од хорому, й незабаром, проминувши вогкі зарості, вони побачили досить великий будинок, явно зведений за зразком іонійських дамосів. Рожевий тиньк із нього місцями пообпадав, стіни світили дранкою, плінфами та колоддям, у вікнах першого поверху не було жодної рами, зате широкі сходи попід однією стіною вели на гору, де було три світлиці, ще придатні для мешкання.

— Колись тут жили вельми пишно, — трохи приглушеним голосом проказав євнух, Асклепід же тільки невиразно відмугикнувся.

Він посадовив гостей на брудному ложу під стіною, навпроти двох віконечок, і присунув ослін, завалений усіляким шматтям та череп'ям. Асклепід згорнув усе те полою брудного гіматія й поставив перед гістьми два ритони у вигляді баранячих голів

на триніжничках, собі взяв довговухий кілік і з амфори, що стояла підперта в кутку, поналивав червоного. Сісти більше не було на чому, ведмедкуватий господар підкотив собі порожню сіру амфору на дві міри й уместився верхи. Він припрошував пити нерозведене вино, та в світлиці висла якась напруга й ніхто ні на кого не дивився, тримаючи келихи. Здавленим голосом засміявшись, євнух раптом простяг свого ритона Савмакові:

— Давай поміняємося... Я стільки не подужаю "по-скіфському".

Й різко, мов намагаючись упіймати Асклепіда на гарячому, глянув на жерця. Жрець байдуже стелував плечима й заходився пити, голосно клонкаючи борлаком. Євнух полегшено зітхнув і цокнувся зі своїм учнем. Перемагаючи огиду, Савмак надпив з брудного, не відомо коли митого ритона, встав і підійшов до вікна. Крізь віття рясних кленів було видно садки й виноградники мірмекіян, а майже на самім обрії бовванів змитий дощами верх пагорка.

— Що то? — спитав Савмак в Асклепіда, кивнувши за вікно.

Той ураз пожвавився, квапливо підбіг і глянув:

— Де?... Ото?... Царська могила, ефебе.

— Якого царя? Нашого чи скіфського? Асклепід стелував плечима і басовито засміявся:

— Царі династії Спартоکیدів — скіфи, хіба не знаєш?

— Я знаю, що Спарток Перший був крові фракійської.

— Коли б і так, — утрутився євнух з ложа, — однаково вони не елліни.

Асклепід заходився пояснювати, як ховали в Боспорському царстві своїх басилевсів, і розповідав із таким захопленням, що Савмак уже був майже певний: ведмідь підказує йому свою думку, власне, штовхає на щось, чого й досі не вимовлено.

— Й ти думаєш, — підійшов до них логограф, як і вони, тримаючи споловинений келих однією рукою, — думаєш, усі ті багатства й досі лежать під землею?

— Під отим курганом, — Асклепід кивнув сивою кудлатою бородою за вікно, — нічого немає.

— Хто тобі сказав?

— Усі кургани боспорських царів та евпатридів на один копил будовані: насип, а там, де він похило спадає вниз, — кам'яний, ледь прикиданий дромос. Трохи копнув, дійшов до мурування, й лізь тим дромосом, поки наткнешся на саркофаг.

— Думаєш, усі могили вже пограбовано?

— Думаю, — відповів євнухові жрець.

Вони знову повсідалися на місця, й тепер Савмак не зводив очей із старого сивого ведмеда. Вічі в нього ряхтіли постійним холодним блиском, і юнак був певен, що той сказав йому далеко не все. Аби роздратувати господаря, він спитав його про кургани по той бік Тірітакського рову, які бачив у день приїзду римського сенатора. Ведмідь мовби прокинувся від сплячки й презирнувся із логографом:

— То — могили скіфських царів, — сказав він.

Сьорбнувши червоного вина, євнух поцікавився:

— Теж пограбовані?

Асклепід увесь настовбурчився й надовго замовк. Притінені сивими бровами очі його скаламутніли, й Савмак гарячково думав, од чого: від випитого вина чи з якоїсь іншої причини?

— Скіфську могилу розгадати непросто, — нарешті мовив він рипучим голосом, й отрок був певен, що він зовсім не хмільний, лише прикидається. Се могло б означати тільки одне, та зарослий брудним сивим волосинням жрець, схожий на старого беззубого ведмеда, більше не прохопився й словом, чи чогось налякавшись, а чи, може, роздумавши. Він поставив порожнього келиха просто під ноги, обхопив кучму руками й мов забув про гостей, мірно хитаючись у лад своїм скаламученим думкам.

Савмак із логографом підвелися й тихо вийшли. За будинком стояли давно покинуті оселі колишніх жерців та челядників хорому, в яких уже зо два десятиліття ніхто не жив. Зійшовши сходами вниз, пантікапейські гості дісталися спершу святилища з вівтарем, проминули їх і впірнули в густосплетіння кленових хащів. Стежка раз по раз уривалася, певно, нею вже ніхто не ходив, та несподівано вивела їх на малесеньку галявину, посеред якої стояв критий колодяжний зруб. Савмак перехилився через цямрини, й з глибини дихнуло холодом і пусткою. Води в колодязі чи не було, чи, може, її побачити заважав стріхатий дашок. Пантікапейці повернули назад, і коли проминули хором Олімпійського Лікувальника, знову вздріли Асклепід. Вічі в нього вже встигли випрозоріти, й він напружено посміхнувся.

— Ми вже підемо, — сказав логограф, жрець охоче підняв руку, проте поплентав услід за ними. Савмак сподівався почути від нього щось важливіше, й не помиливсь. Асклепід проводжав гостей до самої винниці, йшов позаду, хрипко дихаючи, цюкав роздвоєним угорі жрецьким тирсом по стежці й мовчав. А коли стежка вивела на дорогу, що кінчалася коло фортечних, більше сажня втовшки мурів логографової садиби, торкнув Савмака рогачиком тирса. Юнак тривожно озирнувся, й він сказав, косуючи на євнуха, що перевалюювався попереду:

— Сходи в черепичний ергастерій Перісада. Там є такий старий одноногий...

— Керамевт Хірісоф? — похопивсь отрок.

— Ти його знаєш?

— Знаю...

— Його всі в Пантікапеї знають, — відповів Асклепід і тут-таки з несподіваною для старого сивого ведмеда спритністю крутнувся й пішов пострибки геть.

— А нащо він мені, той Хірісоф? — услід йому крикнув Савмак, але той клишоного коливав і коливав не озираючись. Юнак обернувся до євнуха. Полікрат теж ішов, байдужий і незворушний, і Савмак знав, що він прикидається, був майже певен цього. Домовилися між собою, а тепер ховають кінці в воду, подумав він, коли євнух, випнувши низько провислий живіт, уже тягся до мідного кільця, щоб грюкнути в браму. Сі люди штовхали його на свій, ними самими обраний шлях.

Від однієї свідомости про се в Савмака хололо в грудях, а шлунок починав тоскно й тупо нити.

— Але ми ще побачимо, чий то шлях і хто його вкочував, — тихим голосом проказав Савмак і нога за ногою поплентав до брами, в яку й досі калатав кільцем євнух Полікрат.

Розділ 6

Коли Савмак учора їхав з логографом на його винницю, мав таке відчуття, мовби лаштується стрибати в море з найвищої скелі Близнюків — є такі острови в семи стадіях од берега навпроти маленького південного містечка Кіммерика, що за Акрою й Китеєм. Сьогодні те відчуття не зникло, навпаки, ще дужче загострилось. Безногого керамевта царських черепичень у Пантікапеї справді знали всі, й тепер, ступаючи крутим узвозом, котрий вів з Акрополя на гончарний куток, Керамік, Савмак спробував пригадати, що знає сам про нічим не видатного, хіба своєю одноногістю, старця. Знав тільки, що рід Хірісофів з діда-прадіда займався гончарством, сам Хірісоф замолоду потрапив у скруту й, щоб не продали його малесенького ергастерія на торгах, мусив оддати власного сина Алексая в робство. Казали, ніби й се не допомогло й ергастерій таки довелося продати, сам Хірісоф найнявся гончарем до царевих черепичень, але згодом йому пощастило в житті, він став спершу наглядачем над робами, тоді помічником керамевта, навіть спромігся викупити з неволі Алексая, тепер же був головним керамевтом, його сина Савмак пам'ятав по навчанні на палестрі: Алексай ішов кількома роками попереду.

Більше Савмак не міг нічого згадати про геть лисого й кривого Хірісофа. Навіть не здатний був уподібнити його котромусь птахові чи звірові, й се чи не найдужче хвилювало його. Коли не знаєш, який звір, лихий чи добрий, лукавий чи дурний, живе в душі людини, то не потрапиш, як і повестися з нею.

Царева черепичня містилася на Першій терасі неподалік Полудневого пілона. Ще далі вниз, під самими мурами, тулились один до одного чималі, маленькі й зовсім нікчемні ергастерії гончарів сіроглинних амфор та дорогого чорнолакового й червоного посуду з малюнками й без малюнків, що цінувався серед боспоритів, а також меотів, сіндів, роксолан, сарматів та інших скіфських племен майже так само високо, як найліпші гончарні вироби з Афін у часи розквіту. Єдине, що підривало міць пантікапейських ергастеріїв, се був дешевий, зручний і красивий дерев'яний посуд скіфських токарів, якого на міських агорах рік у рік більшало.

У вузькій вуличці Першої тераси, що, як і всі решта, неправильним колом оперізували Пантікапей, було по-буденному завізно. Туди й назустріч нікали роби й люди, багато хто мав на загривку цупкий передник з обмашеної в сіру й червону глину рогожі. Гончарі вже давно повідчиняли віконниці своїх ергастеріїв, бо купувати посуд городяни й мешканці навколишніх сіл приходили просто сюди, на Керамік.

Убравши полу тонкого гіматія об брудну хламиду якогось безбородого роба, Савмак урешті підійшов до хвіртки царевої черепичні. Й шойно ступив крок досередини, як вухо йому різонув одчайдушний крик. Певно, карали за якусь провину ергастерійного роба й роб верещав за кожним ударом палиці. Савмак неприємно поморщився. Той крик одлунював у його серці, такого ще не було. Він проминув уже заставлений

готовою черепицею двір ергастерія й увійшов до похмурого й довгого приміщення.

Всі голови обернулися в його бік, та тільки на хвилю. Вгледівши людину з Царського акрополя, роби запрацювали швидше, мовби не катування їхнього товариша, а прихід Савмака жахав сих людей більше. Гість квапливо перетнув довгий ергастерій і вхопив занесену вгору руку наглядача.

Коло брудного, теж у глину вмащеного стовпа стояв ще зовсім молоденький роб і судомився всім своїм голим кощавим тілом. Наглядач був сіпнувся, та враз упізнав Савмака й понуро відійшов під стіну, де купою лежали мокрі форми.

— За що ти його катуєш?

— Він розбив одразу вісімнадцять черепичин, кіріє, — пояснив наглядач.

Савмак подивився на помордованого, мов захляле цуцня, хлопця, й той схилив очі.

— Відпусти його, — наказав Савмак.

Наглядач почав розв'язувати сиричний ремінь, яким було прип'ято невільника, та вузол од шарпання затягся. Пошукавши, куди б покласти бич, він не знайшов для нього належного місця, тоді взяв у зуби й далі розв'язував ремінь обіруч. Звільнений хлопчурнув на своє місце, та в широкому проході сили облишили його й він упав.

— Забрати! — крикнув наглядач, і кілька робів, що місили ногами глину, запацьорені до колін, підкоряючись наказові, неквапом однесли молодого роба й поклали на купу щойно подрібненої й перетертої сухої глини. Такі випадки траплялися щодня й по кілька на день і нікого не хвилювали.

Савмак пристояв, і коли хлопець підвівся й сів, угрузши сухим задком у пухку глину, подався до виходу. По праву й ліву руку одні роби дрібнили й сіяли глину, інші пересівали її вдруге, треті місили, а четверті топтали замісною глиною форми й виносили поперед себе надвір, під довгі кількаярусні повітки для сушіння. Деся там походжав суворий керамоном і клав на ще сирі плити черепиць тавро: "Басиліке", тобто "Царське". Черепицю з таким тавром можна було побачити не тільки на кожному другому будинку Пантікапея, а й в інших містах царства й навіть далеко за його межами: Перісад П'ятий був не тільки найбагатшим купцем Боспора, а й власником найбільших у стольному городі черепичень.

Вийшовши з ергастерія, Савмак почув лунке цюкання по плитах обійстя. До нього кульгав на дерев'яній нозі старий, худий і чорношкірий чоловічок, головний керамевт Хірісоф, спомагаючи собі довгим ціпком із булавицею.

— Живи сто літ! — привітався він до Савмака, спинився й запитально глянув: — Ти до мене, кіріє?

Савмак кивнув, відчуваючи якесь роздратування до сього давнього старця. Крики й вигляд катованого роба геть зіпсували йому настрій, і він спитав сам себе, що йому треба в сім ергастерії й чого сюди прийшов.

— Я теж не люблю, коли б'ють невільників, — співчутливо мовив дід Хірісоф і двічі переставив лунку ногу. — Коли наглядачі когось прив'язують, я йду геть, бо й мій син колись так само... Воно, скажу тобі, хто того горя не зазнав, той іншому не співчуватиме.

У сих словах Савмакові вчувся натяк, і він з неприязню глянув на старого. Хірісоф знову неспокійно цюкнув дерев'яною й почав припрошувати:

— Не погордуй, кіріє... Такі люди, як ти, не часто заглядають до брудних ергастеріїв... Ходімо вип'єш кілік вина з мого виноградника.

Сердячись на себе за власну помисливість, Савмак пішов услід за безногим дідом до комірчини керамевта, що тулилася позаду сушарень. Комірчина видавалася Савмакові цілком пристойним приміщенням, та, знаючи, для чого завітав сюди, юнак не зміг передужити себе й довго грів кілік пальцями, аж поки Хірісоф перестав припрошувати. Поставивши й свій так само не торкнутий келих, старий урешті поцікавився:

— То що ж привело такого достойного кірія в ергастерій? Чи ти просто йшов і заглянув, як ми тут мучимось?

— Привіт переказував тобі жрець Асклепій, — грубо перебив його Савмак і глянув у бляклі вічі старого. Дід заметушився й зарипів дерев'яною, дивуючись, чого се раптом жрець Олімпійського Зцілителя згадав про нього. Та що довше він дивувався, то дужче переконував Савмака: ся звістка не збентежила Хірісофа. Отже ж, подумав отрок, вони всі заодно, всі троє, давно вже про щось межи собою домовилися й граються мною, мов череп'яною подобою з Великих Вакханалій.

Те чуття висоти й падіння вдруге за сей день охопило його, й він, аби перебороти в собі страх невідомости, крикнув старому в обличчя:

— Годі прикидатися! Кажи все, що знаєш!

І доки дід плував і вивідував, чого Савмак хоче й що вже сам знає, отрокові спало на думку те, що непокоїло досі. Маленьке темне обличчя з довгим червоним носом і чорна хламида, що звисала йому на один бік, відкриваючи полу білого хітона, робили Хірісофа схожим на лелеку, підбитого лелеку, що стоїть на одній нозі, волочаки, крило по підлозі.

Це мовби заспокоїло Савмака, тривожне сподівання чогось недоброго й негарного, від чого досі млоїлося серце, раптом утихло, й він розповів Хірісофові все, що надумався чинити, маючи нагальну потребу в двох талантах золотом. Старий аж тепер сів і випнув дерев'яну ногу. Лелеки враз не стало, натомість перед Савмаком сидів хитрий дід із жорстокими жадібними очима й твердим, захованим під ганчір'ям панібратських лестоців, голосом. Він почав пригадувати, як ховають скіфи царів та що кладуть у могилу, та як потім, засипавши все височенним розлогим курганом, убивають усіх робів, що будували могилу.

Врешті звелось на ніщо. Савмак стомлено підвівся й зібравсь виходити, й лише тоді старий Хірісоф натякнув, що знав колись одного скіфського роба-челядина, якому в останню ніч похорону пощастило втекти.

— А де нині той роб? — спитав Савмак навпрошки й затамував подих.

— Де?... Хто ж його знає... Світ великий... Знайди сльозу в морі...

Савмак був уже майже певний, що дід знає й роба, й де його шукати, лише тягне жили. Він так люто глянув на старого, що той не витримав сього погляду й сказав:

— Іди, ефебе, якимось та буде...

— Кажі, де його шукати!

Старий звівся й знову став схожий на підбитого лелеку, але голос виказував його:

— Йди, він тебе сам знайде.

Коли Хірісоф проводжав Савмака до хвіртки, дерев'яна нога, підкута бронзовим перснем, гриміла дужче від звичного, й отрок мимохідь відзначив, що в усьому ергастерії запала мертва тиша. Робам дали короткий перепочинок на обід.

А за хвірткою на нього чекав гарний, але вкрай виснажений чоловік. Його правильне обличчя здалося Савмакові знайомим, і він спитав:

— Що ти хочеш?

Чоловік у заглиненому переднику проказав:

— Я молитиму Афіну Робітницю, щоб дала тобі щастя й довголіття.

Савмак іще раз придивився до гончара, та се таки була людина зовсім незнайома.

— Хто то? — спитав він не знати чому притишеним голосом.

І Хірісоф так само тихо відповів:

— Се отець того малого невільника, що ти його врятував сьогодні. Він спершу продав Перісадові свого сина, тоді й сам продався.

— Чому?

— За борги... — Хірісоф зітхнув, певно, згадавши свої давні поневір'яння, та Савмак більше ні про що не розпитував.

У вухах і досі бриніли слова ергастерійного роба, й він намагався їх розтлумачити. Афіна Робітниця була кумирою невільників, і се викликало в душі неясну тривогу.

Решту дня, дослухаючись до тихих кроків Лії, Савмак не міг дати ради своїм думкам. Його переймало таке відчуття, ніби потрапив у черстве болото, яке з кожним рухом засмоктує його дедалі глибше й глибше. Перед очима мигтіли обличчя євнуха, роба-гончара, Перісада, його доньки, одноногого керамевта, схожого на лелеку з перебитим крилом, Архелая, Асклепіда й ще багатьох людей, вони крутилися вихором, таємничі й мовчазні, як дикі вакханки на містеріях Діоніса, й Савмак марно силкувався втишити їх і розіставити в низку. Між усіма ними був, мав бути якийсь лад і зв'язок, а отрок не міг його впіймати.

Савмак підвівся, й коли кроки невидимої Лії затихли в дальній анфіладі, налив собі з кратера в кутку вина й випив. Тричі розведена рідина вгамувала спрагу, та ясности думці не додала. Він накинув на плечі легкий гіматій, а в дверях зіткнувся з Лією.

— Вероніка... — проказала вона.

— Що "Вероніка"?

— Кличе, щоб ти вийшов до Перісада Олімпійського... Було вже темно, тільки на двох колонах біля царевого входу горіли синюватим полум'ям два сірійські смолоскипи, осяваючи сходи та клаптики площі під ними. В кущах священної бузини навколо Царського акрополя гуляв теплий вітер, і на тлі чорного беззор'яного неба ледь вимальовувались обриси бронзового царя-кумира, осяяного далекими відблискаами факелів.

— Ефебе... — почулося з півми.

Савмак побачив дрібненьку постать, що відокремилась од вітваря. Вероніка була в чорному гіматії, тільки обличчя її ледь світилось. Вона підійшла й узялася за згинки Савмакового плаща:

— Тобі казали, що маєш іти на бенкет?

— Який бенкет? — Савмак лише стелув плечима. Басиліса не відповіла. Бенкети на честь високого римського посла влаштовували щовечора.

— То ще скажуть, — озвалась вона аж тепер. — Басилевс... — Вероніка так і назвала свого батька, — ...сердитись, що ти весь час уникаєш...

Савмак не зносив отих урочистих вилежувань на царських учтах десь у задньому ряді ліжок, але раптова цікавість узяла гору, й він згодився:

— Добре, піду.

Дівчина зрозуміла його по-своєму й не без надії в голосі мовила:

— Басилевс нічого не каже про сватання!

Вона мала на оці того сенаторового сина, якого Савмак так досі й не бачив, і та радість, що забриніла в голосі Вероніки, розчулила його. Він узяв дівчину за тендітні плечі, й Вероніка довірливо потяглася до нього вустами, та Савмак поцілував її братнім поцілунком у щоку. Він ще жодного разу не робив такого, але навіть сей поцілунок запалив дівчину, вона випручалась й щасливим голосом прошепотіла:

— Бійся кумира!

Й зникла в напрямку чорних, бузинових кушів понад краєм Царського акрополя, де вишикувалися дугою подоби всіх боспорських басилевсів їхньої династії. Савмак повагався, чи йти слідом за нею, хоч Вероніка шаснула туди не просто так собі, проте закинув сповзлий край гіматія на ліве плече й подався до царського клімакса. Зараз почнуть збігатися, подумав він про гостей, а йому зовсім не хотілось, щоб його бачили з донькою Перісада.

Зійшовши клімаксом повз грифонів, Савмак повернув праворуч, на Дев'яту терасу, де стояли найголовніші святилища. Біля вітваря кожного хорому з нагоди врочистого бенкету горіли смолоскипи, але тільки під колонадою Аполлона Лікаря, де головним жерцем уважався Перісад П'ятий, сидів простий жрець. Привітавшись до нього, Савмак пішов порожньою терасою далі й ішов, аж поки вп'явся очима в чорний мур Акрополя. Тоді повернув назад, і тепер ліворуч здіймався крутий, ледь нахилений підмурок Царського акрополя, а праворуч тяглись ошатні хорони найголовніших покровителів-олімпійців.

Постать під колонадою Аполлона Лікаря заворушилася, й Савмак почув знайомий голос:

— Ворон криче над синім муром, і жодна сила не вбереже городу, бо Всесильний наслав того ворона.

Се був відомий у всьому Пантікапеї провидець з Аполлонового оракула — Ератосфен.

— Не втямлю твоїх речинь, — спинився Савмак біля хорому. — Переклади

людськими словами, ти ж не піфія Брісеїда!

Старець відповів так само загадково:

— Мої вуха й мої вічі обернені в прийдешнє, й слова мої мовлять не вухам, а серцям, ефебе.

Він підвівся, струсив нагар з кіптявого смоляного факела й знову всівся на верхній сходинці між колонами, мовчазний і неприступний. Подумки вилаявши причинного діда, Савмак пішов геть, але якась сила змушувала його кілька разів озиратись. Жрець сидів на тій самій сходинці й дивився вслід Савмакові, аж поки той зник за виступом округлого підмурку.

Савмак підійшов до царського клімаксу, коли сходами вгору вже потяглись перші гості, запрошені на учту до царя. Попереду, гордовито спираючись на довгий жезл, ступав колісничий Дамон зі своїми близнюками Теодосієм і Досітеєм. Юнаки трималися на крок позаду вітця, вбрані в однакові сині гіматії, й навіть їхні посохи були рівної довжини й із гранчастими срібними булавицями на версі. Досітей і Теодосій у голову не дуже росли, зате атлети з них удалися добрі. Савмак навчався з обома на палестрі й у гімнасії, а під час сьогорічних гермей Дамоніди могли стати йому неабиякими суперниками, перейнявши майстерність від уславленого замолоду батька-колісничого.

Озирнувшись на Дамона, близнюки підійшли до Савмака й по-атлетичному мовчки привіталися за руку. Савмак повагавсь — іти до царських екусів разом з ними чи відстати, проте слідом уже котив своє барильце клімаксом угору лоґофет із білявим недокрівним нащадком. Певно, Перісад наказав поприводити синів, не без посміху подумав Савмак і пішов між близнюками колісничого: сі бодай не турчатимуть у вуха придвірних пліток, та й на близнюків таки можна покластися.

Так вони й увійшли до хорому вчотирьох: поважний Дамон і троє ефебів почту. Колісничий мав своє ложе в святковім екусі — крайнє в першому ряді ліворуч — й одразу ж попростував туди. Савмак теж рушив за Дамоном, щоб пробратися до свого звичного ложа під вікном. Але лоґофет, який сам щойно вкотився до світлиці, осяяної багатьма лампадіонами, гукнув його на ім'я й поманив рукою до себе:

— Ляжеш отут.

— Чого се раптом? — здивувався Савмак, бо розпорядник царських обрядів кивав йому на друге від Перісадового ложе праворуч.

— Сам басилевс повелів!

Потішений несподіваною ласкою, Савмак стеною плечем і сів на м'яке ложе з копривними подушечками та золоченими ніжками. Гості швидко сходились, убрані в найкоштовніші гіматії, з обручами на головах і дорогими ціпками в правицях. Незабаром усі ложа були зайняті, лишалося тільки троє вільних: цареве на двох приступках та ще два обабіч нього. Будуть торги, майнуло Савмакові, якщо басилевс і мене всадовив поряд. Він приблизно здогадувався, для чого цар учинив так і для чого скликав своїх найголовніших евпатридів разом із синами, та гра ся, що більше він про неї думав, то здавалася йому складнішою, й сам він дрібнів і дрібнів, аж доки

розчинився в гамірливому хаосі врочисто прибраного величезного покою.

Коли ж увійшов басилевс у супроводі двох поголених римлян, молодого й старого, Савмак одчув, як незатишно буде йому на сьому, призначеному для найпочесніших гостей, ложу.

Проте нічого незвичайного на бенкеті не сталося. Перісад, сумніший від звичного, мало говорив і ще менше підіймав свого золотого ритона, невважливо слухав гостя, сенатора й римського легата Сцеволу, безвусого, безбородого й коротко обстриженого на латинський лад, і лише раз, хоч і значуще, подивився на Савмака через голову сенаторового сина Квінта, що так само, як і татусь, голив бороду та вуса й мав куценьке волосся.

Савмак дививився на молодого римського патрикія й уявляв поряд із ним Вероніку, й чи від того, чи, може, від випитого вина, яке сього вечора вживали нерозведеним (римляни споконвіку пили "по-скіфському"), Савмакові робилося весело й легко. Він уривками слухав перемовляння евпатридів із можновладним римським легатом. Публій Мукій Сцевола говорив по-грецькому цілком чисто й вишукано, мов афінець, лише часом плутав короткі та довгі звуки, чужі вухові латинянина, а також хрипкі "кх" та "тх", що становило особливий привілей боспоритів, чії пращури походили з азійського міста Мілета.

Царський колісничий Дамон, лежачи крайнім у першому ряді, голосно, щоб його почули, похвалив добірну грецьку мову римського сенатора. Нікого не здивував улесливий тон поважного евпатрида, бо всі знали, що колісничий домагається угоди з римським правлячим сенатом на поставку в Італію зерна. Публій теж був добре обізнаний із станом торгівлі в Боспорському царстві й оцінив слова Дамона, проте відповів на його лестощі ухильно:

— Я ще вчився по-грецькому. В Римі донедавна ніхто й писати латиною не вмів. Марк Порцій Катон перший серед римлян почав писати по-латині.

Се можна було зрозуміти як схиляння перед еллінським духом, та щойно згадане ім'я войовничого Катона забриніло й повисло в екусі над двома десятками краватів.

— Чи се не той Марк Порцій Катон, що казав "Карфаген не мусить далі бути"?

Хрипкуватий дужий голос із другого ряду змусив усіх обернутися. Мовив Евтихій, німфейський евпатрид і купець, дальній Перісадів родич.

Публій Мукій Сцевола поворушив голими вислими щоками, спробував обернутися й собі в бік Евтихія, та негнучка шия й старі суглоби заважали йому.

— Се саме той Катон. Він був консулом перед дев'яносто п'ятьма роками.

— Хай розіб'є Посідон мою трухляву діеру, — обізвався знову Евтихій, — коли я не вгадав! Мій отець торгував із Катоном.

І то теж була заявка на угоду, й Савмак перестав дослухатися. Перед очима йому майнуло біле обличчя Вероніки в обрамленні чорного гіматія, й стало совісно, що так злегковажив нею. Колись я любив її, подумав Савмак, згадавши, як у своїх юнацьких мріях утілював Вероніку в образі казкової царівни Медеї. Тепер перед очима в нього день і ніч стояв образ іншої.

Савмак поглянув на грубуватого моряка Евтихія й вирішив будь-що підстерегти його по закінченні симпосію. Евтихій хвалився логографові, нібито буває в домі за смугастими мурами, й логограф мовби між іншим переказав се Савмаку.

Савмак раптом згадав про Архелая, якого теж приплив до того будинку, й роззирнувся. Архелая Перісад так само запросив на учту. Декарх махерофорів лежав у самому кутку й дивився на Савмака.

Вилаявшись пошепки, Савмак скривився, мов упійманий на недозволеному, проте відзначив, що сей жевжик Архелай найбільше пасує Вероніці. Найбільше — поміж усіх молодих евпатридів, ще раз, мовби для самозаспокоєння, сказав собі Савмак і спробував забути про зневаженого юнака в кутку царського екуса.

Коли гості почали розходитися, Савмак поспішив уперед і став за ґрифonom царського клімаксу. Та евпатриди, яких біля входу ще перестрівали роби-факельники, поволі розбрелись, а грубіян Евтихій мов запав у землю. Певно, я його вґавив, подумалося Савмакові; вийшовши зі своєї схованки, він поплентав уже темною площею до хорому, та перед сходами почув знайомий голос:

— Візьми, сенаторе. Се маленький дар на просо твоїм священним курям.

Відповіді не почулось, і Савмак одступив. Одні кроки прочовгали в невидимий у затінку під колонами вхід, а другі залопотіли по сходах. Евтихій ішов просто на нього й, коли опинився з ним віч-на-віч, буркнув:

— А, се ти... — Й умісне перевальцем подався в бік ґрифонів.

Савмак ухопив його за гіматій:

— Стривай!

Евтихій став і хитнувся, десь-то був під добрим хмелем:

— Хай поглине мене Скі... Скілла чи Харрібда, коли ти не питаєш мене про ту гет... гетеру! Вгадав? — Царський родич промовисто розреготався. — А за поли евпатрида ха-хапати не слід. — Він приступив і видихнув у лице Савмакові: — Чув? Отож! А ті римляни — всі до єдиного варвари, нехай я тут-таки провалюсь у тартар, коли брешу. То споконвічні злодії! В тірренців римляни вкрали мову, а в нас — кумирів. Ото такі злодії. Дарунки бере, а нічого не обіцяє, й руки йому не всихають, і Горґона не сниться, хай я каменем стану!..

Савмакові вже не хотілося ні про що говорити з п'яним купцем, та й той забувся, чого став і для чого його спинили, тож непорозуміло почав хапати отрока за барки. Савмак одчепився з Евтихійових рук і пішов угору до хорому, та вже на другій сходинці почув з темряви:

— Приходь завтра чи позавтра, поведу тебе до тієї гетери, євнух казав, що ти за нею слину пускаєш... Бери доброго срібняка, й ми...

Аби не слухати його варнякання, Савмак побіг сходами вгору й шаснув повз двох чатників з мечами наголо. Всі людці — паскуди, — думав він. — Усе життя з гори до споду затхнулось і запліснявіло, й немає такого вогню, що міг би його випалити й оздоровити.

Раптова слабість у колінах і в усьому тілі змусили Савмака прихилитися до стіни. Я

п'яний, таки п'яний... Він стояв, поки ззаду його погукали:

— Ефебе!

То був другий декарх внутрішньої сторожі царського хорому, напарник Архелая — Клісфен, рябий меот із рябим голосом, довгий, мов зігнута жердина. Савмак тупо глянув на декарха, здивований тим, що на світі ще є люди, бо йому допіру здавалося, ніби вже ніде нікого нема, як у сій порожній лункій анфіладі з безліччю темних світлиць і спочивалень.

— Що тобі від мене треба? — здеревілими вустами спитав Савмак.

— Іди до ба-ба-басилевса!

— До якого... басилевса, кербере? Ти п'яний!

— Іди, ка-ка-каажу!

Через ту неймовірну заїтинакуватість декарха махерофорів і прозвали рябоголосим або рябим меотом.

— Пожде, — сказав Савмак, знову притулившись до стіни, тоді пішов у свій таламус і ще довше лежав горілиць, поклавши ноги на подушки й не звертаючи уваги на заїтинакуватого десятника хоромної варти. Нарешті мов прокинувся і поплентав поперед Клісфеном до царевих спочивалень.

Перісад сидів у самому хітоні, й голе праве плече та кощаві коліна його могли б викликати жалість, коли б у сю мить Савмакові не було до всього байдуже. Діадема, в якій цар був на бенкеті, тепер лежала поряд ріжками донизу, зневажена й нікчемна, й Савмакові стало смішно.

— Напився ти, — сказав старий володар. — Напився, мов скіф.

Десять глибоко в Савмакові ворухнулася думка, що й Перісад не з діда-прадіда еллін, а скіф, але се здалося такою дрібничкою, що Савмак одсунув золотий символ царської влади й сів на його місце. Перісад був простим перестарілим дідом, сухоребрим і захлялим, обрідне волоссячко спадало йому на вуха сивими пасомцями й тепер викликало спочуття. Савмак пригадав порожній постамент у довгому ряді царів-Спартоکیدів і на мить уявив собі сього немічного старця на ньому. Се не в'язалося купи й теж викликало жалощі. Він слухав басилевса, пильно втупившись у його праве око, знав, що нічого не чує, й намагався зосередити увагу, та в душі піднімався жаль і до самого себе, й він і далі дивився в те почервоніле від старости око й чув лише невиразне жеботіння.

— Якби ти був басилевсом, одчув би, що царі не належать собі... — Повіко кліпало стомлено, й ще стомленіше лунав хрипкуватий голос, самий тільки голос, без слів і змісту. — А мої плечі вже, бачиш... — Він кволо поворушив гострими лопатками, й на се вже навіть Савмакові було гидко дивитися.

— Добре, — сказав він, підвівся й пішов до виходу, не даючи собі звіту, що схвалює й з чим погоджується.

— А ту я звелю, щоб виселили, — почув Савмак уже вслід собі.

Він теж, не знаючи, про що йдеться, повторив те слово, яке, на його думку, нічого не промовляло:

— Добре, басилевсе, добре...

Від цього слова й самому ставало мовби краще й спокійніше, й він поплентав через увесь хором до свого таламуса. То й на краще, що ніде нікого немає, тяглася в його голові заспокійлива млява думка. Як суцільна гидота й паскудство, то хай краще порожнеча...

Розділ 7

Уранці Савмак прокинувся, як завжди, перед сходом сонця, коли оживав хором і мінялась нічна варта на мурах Акрополя за вікном: його щоразу будив тихий брязкіт зброї чатників і їхні голоси. Колись Савмак любив сю досвітню годину. Варта взимку мінялась пізніше, влітку — раніше, але цілий рік разом зі сходом сонця, змалку Савмак убачав у тому якусь казкову таємничість, згодом усе те минулося, звітріло, лишивсь тільки передранковий холод, або мряка, або сніг, або дощ, або туман та важкий, мов лихо, бронзовий щит, який витягає руку з плеча, та туге реміння латниці, що не дає вільно дихнути, та бридкий норів декарха.

Відчуття неминучости скувало Савмакові серце, він устав, злий на цілий світ, хоча й не міг пригадати до пуття ні тієї розмови з Перісадом, ні легкоти, що з'явилася була в затуманеному вином мізкові. Гукнувши Лію, Савмак умився в принесеній мисі, та холодна вода тільки ще дужче спантеличила його. Щось учора сталося таке, чого він не міг збагнути й досі. Слова воскресали й бриніли в вухах, але змісту в них так само не було. Він пожував якогось пиріжка, не доївши, поклав назад, засмутивши стару Лію, й вийшов у ще безлюдні анфілади. Та на сходах зустрів "рябу людину з рябим голосом" і враз пригадав усе. Власне, й не пригадав, бо пам'ять його не зраджувала, а скоріш осмислив.

На сьогодні в них із Отом було призначене вправляння, Савмак збіг із Царського акрополя й в одну мить опинився коло стаєнь. Колісничий От і сьогодні випередив його, та се тільки ще дужче пригнітило Савмака.

— Чого се та не в царській хламиді? — здивувався От. Савмак мимоволі поглянув на себе. Замість червоного плаща він одягся в синій, але яке се мало значення!

Коні вже стояли запряжені, От узяв віжки від конюшого воїна, сів сам, почекав, поки сяде й Савмак, і поправував між стайнями та двома десятками царських колісниць до брами.

— Туди ж? — запитав він.

Савмак угукнув, але на Феодосійському шляху вправлятись їм не пощастило. Дамонові близнюки Теодосій і Досітей уже гасали там четвіркою батькової колісниць — тільки курява вставала вслід. Дочекавшись Дамонідів, Савмак із Отом махнули руками й погнали в бік рову. Ровову браму вже було відчинено, вони прогуркотіли попід її склепінням і пустились у степ.

— Дай сюди! — крикнув Савмак і перебрав віжки. Демонська сила тягла його до стрімкого кургану, що височів трохи ліворуч на небокраї, та він звернув у праву руку й путівцем поміж споловілими ланами пшениці погнав колісницю на північ. Коли дісталися берега Меотіди, всі четверо коней купались у милі.

— Шкапи, — зневажливо мовив Савмак. От уточнив:

— Коні добрі, але застояні.

То був натяк, що й вони рідко вправляються, товариш лише не хотів казати йому в вічі. Савмак кинув йому повіддя та бич і зійшов у берег. Тут було твердо, сухо й рівно, Zack крайок поріс морогом, і ся зелена смужка, вигинаючись малою затокою, йшла до миска ліворуч, де видніло містечко Зенонів Херсонес.

От почав розпрягати, бо вправлятись натомленими кіньми було безглуздо, й скося позирав на Савмака, який пішов понад берегом вимірювати відстань. Трохи південніш од Зенонового Херсонеса, відокремлене од моря смужкою суходолу, широчіло майже кругле, схоже на срібну тетрадрахму, озеро, за спиною ж у них здіймались невисокі горби, спадаючи до моря тихими хвилями.

Савмак одміряв кроками відстань і підійшов, коли його товариш уже лежав у косому затінку під колісницею, припорошений біг' стояв на задку, високо в небо задерши дишель із двома кільцями для хомутних тяжів.

— Рівно п'ять стадій, — дивлячись на потриножених коней, сказав Савмак.

От зітхнув:

— Сідай у холодочку.

Останнім часом у них не було злагоди, Савмак здавав собі в тому справу, проте нічого вдіяти не міг.

— Римлянин сватає Вероніку, — сказав він, аби бодай чимось розважити ображеного товариша.

— Й цар оддає? — Звістка таки зацікавила Ота, й він аж перекинувся з боку на бік, щоб бачити Савмака.

— Зібрав усіх молодих евпатридів, — відповів Савмак.

— "І ми не бідні"?

— Та ніби... — Савмак повагався, чи сказати, що лежав через один тапчан від басилевса, проте змовчав. Його заслуги в тому не було, більше того — ще не відомо, для чого використав його вчора Перісад.

По годині-другій часу, коли сонце висушило довгасту тінь і вона підібгалася до самих коліс піднятого дишлем угору бронзокутого біга, ефеби знову запрягли. Піна висохла на конячих боках і взялась плівкою, та мити скакунів у морі вони вважали неприпустимим, від морської води в коней тверднуть жили, сказав От.

— Уже краще хай потерплять.

З невеликими перервами вони вправлялися до полудня, тоді від поблизького містечка пригнало двоє вершників. Херсонітів Зенонових непокоїв запряжений четвериком чужий біг і вони вислали своїх людей подивитись. На високому худому інохідцеві прискакав гладкий маленький чоловічок з мишачими оченятами, вершником же присадкуватого сарматського жеребчика з підрізаною гривою та зав'язаними у кублик хвостом був довгий, мов спартанський спис, геть рудий, аж білий воїн, чиї ноги мало не волочилися по землі.

Ефеби саме запрягали, щоб продовжити свої вправи на ристалищі, незнайомці

спинилися віддалік, і маленький круглий пиріжок гаркнув з висоти свого цибатого коняки громовим голосом:

— Ехей, хто ви й чого толочите наш луг?

— Ми — пантікапейці, — відгукнувся до нього молодий колісничий.

— А коли пантікапейці, то й забирайтесь у свій паскудний горбатий Пантікапей!

І те, що сей пухкенький міхурець вичавив із себе таке голосище, й сам вигляд вершників здавались пантікапейським ефебам настільки смішними, що вони, не змовившись, зареготали.

— Забирайтесь, кажу вам, бо матимете халепу! — почервоніло від люті кругле, мов ропавка, обличчя гладунця.

— Тікай ліпше ти, бо затопчемо кіньми, — вже й собі роздратувався Савмак, але кощавий в одну мить наставив доти не видимого лука, не цілячись вистрілив, і тонка навощена стріла з воронячою пір'їною забриніла на лобку дишля між головами корінників. Се вже було зовсім інше, й Савмак із повагою глянув на довганя, раптом збагнувши, що той, мов дві краплі води, схожий з "рябоголосим" Клісфеном.

— То ви скажете, хто ви? — злорадно прогримів голос товстунця-херсонесця.

— Я — От, пантікапейський ефеб, — відповів колісничий, знаючи затяту вдачу свого друга. — А се — Савмак.

— Савмак?! — Гладенький вершничок затулився долонею від сонця, хоч воно вже стояло високо вгорі й не заважало йому дивитись, тоді підняв правицю й, не сказавши жодного слова, пустив свого цибатого кониська вскач назад до Зенонового Херсонеса. Схожий на "рябого" Клісфена лучник і собі майнув услід.

Не беремо зброї, запізнило пошкодував Савмак і скося глянув на товариша, який мав після всього повне право дорікати йому. Колісничий і справді лапнувся за пояс, де висів лише маленький нікчемний ніжик, придатний хіба хліба врізати, але нічого не сказав. Обминувши лівого орчикowego коня, який стояв бока до корінника з посторонками на спині, він витяг з дишельного зрізу стрілу, подивився на неї, лапнув пальцем вусик скіфського наконечника й хазяйновито кинув у колісницю.

Виснажені за півдня ристань коні йшли важко, надмірно махали головами, бо й моріг понад берегом Меотідського моря-озера не можна було порівняти з укоченим стадіоном чи бодай Феодосійським шляхом на відтинку між царськими виноградниками та Тірітакським ровом, де зараз управлялися близнюки-Дамоніди.

— Не чесно вони, — сказав От..

Савмак знав, про кого він думає, й змовчав. Суконноязикі брати були йому давніми друзями. Він сказав Отові:

— А той?

"Тим" вони між собою називали декарха махерофорів Архелая. Програти на змаганнях близнюкам-Дамонідам було б прикро, піддатися ж пихатому жевжикові — означало ганьбу, й се обидва ефеби розуміли дуже добре. Як накладе собі вінок лавровий на голову, то й через губу на тебе не плюне, сказав От.

— Я вже-м їдного літа ристався з тим Архелаєм, забув еси? — додав він "по-

скіфському" й лише потім се усвідомив.

Савмак удав, ніби не чув, та се обом зіпсувало настрої. Після п'яти заїздів От розпріг і дав коням ячменю. Поки він порався, Савмак пішов уздовж берега розім'яти ноги. Й коли опинився в двох стадіях од забраного низеньким муром Зенонового Херсонеса, почув своє ім'я й з несподіванки спинився. Понад берегом до самого містечка тягся вузенький осиковий гай, а під крайнім деревом, спершись круглою спиною на кривий стовбур, сидів знайомий гладун і махав йому рукою. Савмак мимохіть озирнувся, та Ота за пагорбом не було видно.

— Не бійся, — сказав притишеним рокітливим голосом гладун.

Се слово роздратувало Савмака, й він сіпнув головою, не знаючи, як повестись. Та зрештою підійшов і став над кумедним колобком у розхристаному хітоні. Від ожиріння руки й ноги в чоловічка стриміли в усі боки, не стулялись, але під шаром лою в нього грала жива сила, мов у хижого вепра восени. Савмак міг би вподібнити його до дикого кабана, та не дозволяла надто щира, майже дитяча усмішка на рожевих устах і кругла ропавка голівки.

— Се ти хочеш пограбувати царський курган? — спитав гладкий чоловічок. Савмак од несподіванки лише зблід, але той по-батьківському лагідно засміявся: — Чого ж мовчиш?

— А ти хто, щоб говорити зі мною про такі речі? — заціпенілим горлом одмігся Савмак.

Той підвів де-не-де обтикані волосинками голі смужки, що в інших людей називалися бровами:

— Ну, коли не ти...

Савмак важко задихав, ладен кинутися на людину-ропавку голіруч. Той, певно, вгадавши його наміри, виразно глянув трохи вбік од пантікапейця. Савмак і собі озирнувся. Біля репаного стовбура сусідньої осики стояв другий знайомий, тримаючи в опущеній руці крутий скіфський лук.

— Що вам од мене треба? — не володіючи собою, спитав пантікапейський отрок.

— Нічого.

— Хто вас підіслав?

Гладунчик смачно поплямав рожевими губками й швидко, несподівано швидко, мов м'ячик з пружкої єгипетської смоли, схопився на ноги. Савмак сподівався од нього не знати якої капості, та гладунчик, рвучко припадаючи на праву ногу, почав удавати кульгавого.

— Хірісоф?! — мимоволі прохопивсь отрок, і гладунчик переможно зареготав:

— А каже!

Савмак зів'яв, опустився на голу безтравну землю й заплющив очі. Кругом діялося незрозуміле, він одчув себе іграшкою в чужих руках.

— Коли хочеш, зведемо тебе з тим робом, — знову загнав кудись аж у груди свій невірогідний голос товстунець, та минуло добрих півгодини, перш ніж Савмак обізвався.

— Де той роб?

— Тут, недалеко...

— Сей довготелесий? — Савмак кивнув великим пальцем через плече, тоді й озирнувся, та схожого на спартанський спис рудого довгання за репаним стовбуром уже не було.

Колобочок утішено засміявся:

— Ні, не сей!

— А де ж той? — Юнакові було соромно за свій хрипкий голос, але нічого не міг удіяти.

— Коли хочеш довідатися, відпусти свого колісничого Ота додому.

— Для чого? — настовбурчився Савмак. Чоловічок кумедно розчепірів рученята й хитро засміявся. Савмак рухнув головою: — Не відпущу.

— Уславлений у ристаннях улюбленець Перісада Савмак, за якого басилевс хоче віддати свою єдину доньку, злякався.

Круглі стрибучі слова людини-м'ячика, й самі схожі на кульки, дратували Савмака. Він згадав, що колись уже стежив за подібними м'ячиками, та тоді було просто смішно й цікаво, тепер же від їхнього скакання хололо в грудях. Уставши й собі, Савмак пильно глянув у вічі веселого гладуна:

— А якщо ви все на світі знаєте, й того роба знаєте, то чому самі не?..

Останнє слово застрягло між зубами, й Савмак лише сіпнув головою.

— Чому... Скіфська могила — ось чому! — Товстунець налявся кров'ю й спітнів од люті. — Розумник! Без нього не впоралися б! Та ба... скіфська, ось чому!

Він аж одвернувся й спересердя плюнув, і се мов підстьобнуло Савмака, й він, хоч і не второпав, чому сі люди безпорадні проти скіфської могили, тихо проказав, аж самому мурахи по спині побігли:

— Добре.

Й пішов на пагорок, аби відпустити товариша й оддатись на ласку злих чи не дуже злих, підземних чи надземних кумирів. Але товстунчик сказав:

— Не ходи. Крикни йому здалеку.

Боятися, що змовлюся з Отом, подумав Савмак, зійшов на гребінь пагорка, звідти було видно колісницю, й коней, і людину біля них. Він крикнув Отові, щоб їхав додому сам, але відстань була велика й От нічого не зміг розібрати.

— Підійди ближче, — дозволив гладун.

Савмак стенив плечима, підійшов іще й знову гукнув те саме. Сього разу От, здивовано помовчавши, почав запрягати. Вирішив, що я на нього сердитий, з певним жалем подумав Савмак, і коли за колісницею знялась курява, повернувся до гаю.

Сонце вже схилилося до заходу й не так пекло, та гладунець покликав товариша, й той ураз не відомо звідки виринув.

— Дай нам чогось...

Цибатий сходив у кущі й приніс відти добру шкіряну мішину, натоптану хлібом та всяким їдлом, і Савмак тепер був зовсім певний, що вони здибали його тут не

випадково, певно, стерегли пів дня. Гладкий уламав чималий шмат сірого хліба й, доки цибатий діставав з мішка інше, встиг умолотити весь шмат. Потім, уже в гурті, їв розважливо й зосереджено. Савмак, повагавшись, теж прилучився до трапези, не мавши й ріски в роті цілий день.

Дивлячись, як широко роззявляє цибань рота, тикаючи рідкими гострими зубами, він відзначив мимохідь, що в сю людину вселилася душа щуки, підступна й завжди голодна. Коли брав пачку дрібного сиру, кощавий випинав голову вгору, вишкірявся, й очі йому мало на лоб не вилазили від напруги. Щука, з якимось полегшенням одзначив Савмак, але вдачу другого не міг визначити.

Попоївши, гладунчик проказав:

— Ти погуляй, а я трохи... — й виразно ляснув себе по тугому череві. — Нас, дебелих, після їди розморює.

Се означало, що цибань лишається на варті, й Савмакові стало незатишно. Ті двоє стерегли його, мов злодія або бранця, хоч він сам погодився йти з ними. Гладун спочатку засопів, тоді враз перейшов на таке жалібне хрюкання та рохкання, що Савмак уже ладен був приписати йому свинячу душу.

Аби притлумити в собі гидотне відчуття падіння, Савмак почав міркувати про людську душу взагалі, ні про кого зокрема не думаючи, тоді зненацька спитав сам себе: а чим думає людина? Душею? Було вельми ймовірно, бо свиням завше на думці жолуді, а щукам — риба. Пригадалося писання давнього цілителя з острова Коса. Лікар Гіппократ уважав, що людина мислить серцем, бо до серця сходиться вся кров. Але вірогіднішим видавалось інше — людина мислить тим, чим і говорить: горлянкою. Буває, ще не вимовив слова, а воно вже тріпоче в горлянці. Тоді Савмак сказав собі, що всі оті міркування — лише хитрощі з його боку, — хитрощі, якими він намагається придушити власний внутрішній голос, названий сумлінням, а вірніше — навіюванням кумирів. Те, в що його так спритно втягали, було паскудством.

Коли сонце повисло над Зеноновим озером, він вирішив, що людина сама відповідає за власні вчинки перед Аїдом, тож сама мусить вибирати й свій шлях. Коли б він не прагнув до того, в що його зараз тягнуть, жодна сила не спромоглася б утягти його в свої тенета. Се вже була суцця правда, гола й не прикрита хітоном сором'язливості. Він спересердя штурхнув гладкого херсоніта в бік і, давши йому прокліпатися, крикнув:

— Годі хропти!

Відчув, що коли посидить отак до заходу сонця, йому забракне сили. Гладкий збагнув стан юнака, бо, трохи почухмарившись, крекнув, підвівся й кивнув до цибатого:

— Ходімо.

Й рушив од берега просто в степ, у передвечірні хвилі споловілих пшениців, не добираючи стежки. Савмак ступав за ним, а позаду хилиталася незугарна постава людини-щуки. Коли сонце сіло правобіч, гладунець спинився й сказав:

— Треба зав'язати вічі...

— Нащо? — здивувався Савмак. — Я ж іду з вами добром і волею!

Той безпорадно розвів рученятами й заплющився:

— Якби на мене, повірив би тобі й не запинав очей, а так... Не моє слово зверху...

Савмак лише скреготнув зубами й не ворухнувся, коли та жива жердина, що цибала позаду, накинула йому на вічі цупку чорну хламиду. Дебелий узяв його за руку вище п'ястука й повів, і Савмак незабаром пересвідчився в страшній силі маленьких, мов наллятих салом, рученят. Пальці в юнака набрякли й, певно ж, посиніли, пекучий біль почав шпигати в пучки стома голками, й він урешті, несилий витримати, сіпнувся:

— Пусти, кажу!

Гладунець реготнув і пустив його руку:

— Тримайся за мене сам, бо в мене глухі пальці. Тільки пов'язку не треба стягувати з очей.

Десь-то зумисне хотів показати мені свою силу, подумав Савмак, ідучи наосліп, судомо тримаючись пальцями за хламиду товстуна. Савмак утратив чуття відстані й часу, напружені від сліпоти ноги почало судомити під коліннями. Досі йшли прямо, принаймні, йому так здавалося, й він міркував, де се можна знайти в голому степу серед ночі людину. Тоді його завернули вбік і знову повели, далі крутнули ще раз, і ще, й ще, за сотню-другу кроків крутіння повторилось, і Савмак уже ні за що в світі не зміг би сказати, в який бік його ведуть: на полудень, захід, схід а чи полуніч.

Йшли так довго, що вже здавалося, ніби й ніч доходить краю, йшли вгору й униз, ріллею, й дорогами, й знову ріллею, двічі під сандаліями хлюпала рідка багнюка, далі знову почались пшениці, й коли невтомний гладунчик урешті спинився, Савмак поволі, але безвладно опустивсь на землю. Під ним була прохолодна нічна трава, що мовби висотувала з нього втому та біль у жилах і лагідно кликала на своє м'яке ложе. Страшенно хотілося пити, та всю воду випили ще перед заходом сонця, й Савмак заходився відпльовуватись, аби викликати приплив слини. Але все в роті висохло й перешерхло, Савмак ліг навznak і відкидав руки, хоч хотілося бодай почухати налоскотані пов'язкою вилиці й ніс. Пузанчик щось тихо сказав цибатому, й той зник, його нерівні розгойдані кроки поступово танули в нічному безголоссі.

— Полеж, уже скоро, — почув Савмак і провів руками по м'якій свіжій траві.

Рука наткнулася на щось важке й кругле. Він байдуже мацнув пальцями й мало не зірвав пов'язки з очей, тоді таки зібрався на силі й облапав річ тремкими пальцями, як облапують сліпці. То була чимала мармурова голова, трохи більша від людської, частина розбитої й не знати ким понівеченої звичної статуї Геракла: ніс відбитий, ліве вухо теж, але не повністю, лише знизу. Савмак обережно й зумисне недбало прийняв руку, тоді спитав:

— Ще довго? Пити хочеться!

— Постривай, зараз, — відповів гладун рипучим, видно теж од спраги, голосом.

Тепер ясно, подумав Савмак. — Гасали степами й крутились на всі боки, аби лише затуркати мене. Й коли невдовзі почувся мірний плескіт весел, се вже ні трохи не здивувало його.

— Вставай, — сказав дебелий. Савмак потягся рукою до пов'язки, та він перехопив за лікоть. — Стільки сліпав, а се вже терпець урвався? — Й гукнув кудись, певно, до

води: — Ось ми!

Весла збилися з ладу, й під човном скреготнув пісок. Савмак подибав, давши себе вести, помацки сів у човен і скоцюрбився в тісному носі. Тоді човен стукнувся об щось дерев'яне, й Савмак здогадався, що то діера або великий баркас. Чиїсь дужі руки вхопили його за поперек і підсадили, інші ж четверо рук витягли на судно.

— Тепер сюди, — почув він голос товстенького херсоніта, який не відомо коли й устигав завжди бути попереду. Савмак тернувся об чиїсь коліна, тоді ще раз, а по тому всі звернули праворуч, і се вже не дивувало, бо великі судна мали однакову будову. Зараз дві-три сходини під палубу — й у короб. Думка працювала чітко й аж якось весело. Коли в ніздрі вдарило теплим застоюним повітрям, гладунчик нарешті сказав: — Скидай уже ганчірку й не сердься.

Отак дешево купитися, подумав Савмак, розтираючи повіки кулаками. Мов останній осел. Але се вже не дратувало, й він спокійно розгледівся. Маленький носовий короб мав обриси правильної трапеції. Біля протилежної, коротшої стіни видніло розкидане брудне ложе, по боках навскоси — дві лави, прибиті до розхилених стін. На одній лаві сидів темношкірий і широкобородий, схожий на персіянина чоловік років за сорок.

— Осе він? — спитав персіянин.

— Він, Апсірте.

— Чого так довго?

— Не виходило раніше... — Савмак аж обернувся, до того незвичним здався йому влєсливий і м'який, мов пух лебединий, голос гладунця.

— То що нам з тобою робити? — сказав Апсірт уже до Савмака.

Савмак відповів твердо:

— Скільки хочете викупу — кажіть, може, Перісад і згодиться дати.

Апсірт поблажливо засміявся, тоді враз накинувся на гладкого херсоніта:

— Кого ти мені привів?

— Його, старший...

— Кого "його"?

— Савмака...

— Чому ж він прикидається дурнем? — вилаявся Апсірт, підступивши до гостя. — Ти ж сам викликався пограбувати Царський курган? Чи сей кабанчик вигадав? — Апсірт глянув на гладунця: — Хочеш, щоб Одноокий причепив тобі жорна до макітри?

— Не сердься, старший, — так само влєсливо й тоненько проказав гладун. — Я своє діло знаю.

— Ти полізеш у Царський курган, ефебе? — запитав у Савмака другий чоловік, що досі мовчки сидів на протилежному ослоні. Ламп'йон висів у нього над головою, й розгледіти обличчя не можна було.

— Де той нікчемний роб? — крикнув Савмак замість відповіді.

— То ти полізеш, чи ні?

— Полізу!

— Ось той, про кого ти питаєш, — сказав чоловік із невидимим обличчям і кивнув, рукою в бік ложа: — Фраате, підійди!

Ложе заворушилося, й те, що Савмак спершу взяв був за купу брудного шмаття, підвелось і виступило на середину приміщення.

— Фраат знає, як збудована могила, — знову сказав той, що в тіні під лампіоном. — Розкажи йому, Фраате!

На сю людину без жалю не можна було дивитися: городнє, втричі скоцюрблене опудало, геть лисе, борідка тонесенька й довга, по-робському зав'язана вузликом, хламида з двох шматків, брудно-жовтого й брудно-рудого, а голі за коліна ноги — в товстих синіх п'явках вен.

— Отак, значить, — сказав роб-утікач і заходився настільки швидко торохтіти, вимовляючи "з" вмість грецького "дз", аж Савмак засумнівався, чи не брехуна й призвідця підсунули йому відомі й невідомі сили. Старий Фраат белькотав: — Стаєш до схід сонця на версі, тоді, як воно зійде, повертаєшся до нього правим вухом і загороджуєш у землю пакіл, тоді стаєш лівим вухом до сонця й тричі плюєш перед собою, тоді лягаєш горічерева й лежиш, аж поки в спину припече підземна кров, якщо припече, встаєш навколішки й цілуєш землю крізь жовту полу хітона, якщо ж не припече, то крізь руду, й починаєш міряти курган од пакола на три покоти головою, там забиваєш другий кілок і знову стаєш правим вухом до сонця, тоді береш мотуз, удовжки як дванадцять разів обгортати голову, й прив'язуєш до другого пакола, обводиш середнім пальцем лівої руки коло, тоді проштрикуєш сей-таки палець і скрапуєш кров посередині, тоді викрешуєш вогню й спалюєш свою хламиду, тоді береш попіл з неї й вимащуєшся весь.

Лисий роб з у вузлик зав'язаним віхтиком борідки поглянув на Савмака, гладкого херсоніта, Апсірта й того, що й досі ховався у затінку лампіону, й важким кроком одійшов до ложа, обернувши всім свій невірогідно потворний горб. Не зважаючи на всю хибність становища, Савмак не зміг стримати посмішку:

— Ото й усе?

— Сього досить! — поглянув на нього з-за горба старий роб-утікач.

Теревені були схожі на хіба дурневі цікаве заклинання, та й годі.

— Й курган після всього сам розкриється, чи що? — знову посміхнувся отрок.

— А чого б то він сам розкрився? Візьмеш лопату та й копатимеш сам на здоров'я.

Савмак почергово глянув на всіх людей, що відверто знущалися з нього, та люди сі зберігали повний спокій.

— Ви заманили мене сюди, щоб узяти викуп, — цілком переконано сказав він, дивлячись на орлиний профіль Апсірта. — Щоб знайти хитро сховану в величезному кургані саму могилу, маєш знати, де копатимеш. Пергамен з начертанням треба, а не сі заклинання божевільного! — зірвався він на крик.

— Все є! — Апсірт упевнено підняв руку. — Але самим тільки пергаменом діла не зробиш. Нащо б ми кликали в підмогу тебе? — Він махнув рукою до Фраата: — Покажи йому паргамен.

Горбатий старець умить скинув свого двобарвного плаща й постав перед Савмаком, у чому колись, певно, дуже давно, мати народила. Жахлива стареча голота викликала б збрид, коли б уваги не привертало геть інше. До спини старого було підчеплене ремінням щось важче й чимале, він ліг на постіль горілиць, посіпав калічними ногами та руками й звільнився від ноші. Горб тепер лежав у дранті ліжка. Фраат розповив "горб" і підніс Савмакові чотирикутну мармурову плиту. Савмак аж очі з несподіванки потер. На плиті дуже тонко й надзвичайно виразно було зображено весь вигляд поховання скіфського царя: й могилу, й дромос, що вів до неї, й труну, й навіть кожен казан і кожную амфору, що мала слугувати небіжчикові в потойбічному житті.

Розділ 8

До сієї учти сенатор Публій Муцій Сцевола, на якого греки казали Публій Мукій Скевола, готувавсь особливо старанно. Вперше за всі дні він звелів робові-германцеві Спрінгу дістати й випрасувати білу коприв'яну тогу з широкою червоною смугою на подолі. Разом із червоними сандаліями на чорних ремінцях то було ознакою високого чину римського сенатора. При самім вигляді лискучого важкого полотна в Публія піднявся настрій. Того не можна було назвати радістю, ані втіхою, хіба піднесенням, і старий сенатор на мить уявив собі, як сприймуть його появу на сьогоднішньому симпосії.

Простягнувши руку до срібного дзеркала, він поплював на долоню й старанно пригладив коротке й геть срібне волосся, що й понині не втратило густоти та пружкості. Весь вигляд сенатора викликав повагу: й сандалії, й червона смуга на білій тозі, й цупке волосся, яке ще донедавна мало колір криці; навіть капшуки під очима та провислі щоки важкого обличчя з двома підборіддями, виказуючи вік сенатора, тим часом робило його ще поважнішим і статечним, а плавкі хвилі тоги добре ховали черево й надто круглі плечі.

Кілька разів уходив син сенатора Квінт, і Публій Муцій Сцевола прискіпливо дошукувався бодай якогось ґанджу в його вбранні. Син був у коротшій за батькову тозі з чорною смугою квестора, що для двадцятирічного юнака, навіть патриція, було незле. Темно-руське коротке волосся над чистим чолом добре пасувало до сірих очей Квінта, й Публій Муцій Сцевола не міг нічого сказати. Він був задоволений і ним, і собою, й се остаточно розвіяло поганий настрій після нападу печінки, що недоречно заболіла була сьогодні вранці.

— Підемо, Квінте? — спитав він.

І, не чекаючи відповіді, рушив до дверей, щоб не збитися з ноги й переступити поріг лівою. Та за порогом, одпустивши Спрінґа, приспинивсь і згадав пенатів рідного вогнища. Досить, аби людина в думці не забувала про них, пошепки в спокої себе сенатор, який не відзначавсь особливою побожністю, хоча був з діда-прадіда спадковим авгуром і мав пожиттєве звання Великого понтифіка.

Він пропустив сина вперед і з відстані двох кроків оглянув його востаннє, поправив згинку на плечі коло фібули й знову вийшов уперед. На Квінта Рим покладав особливі надії, й сенатор постарався відразу ж підкреслити головну мету свого приїзду до

Пантікапея. Його втішало, що Перісадова донька припала до душі синові, хоч добре знав Квінтову легковажність щодо гарненьких дівчат. Утішало тим більше, що вони з сином уже давно домовилися про ту роль, яку мають відігравати жінки в житті державного діяча й спадкового сенатора: Квінт, як і його батько, був юристом і вже непоганим.

Біля виходу з розкішного дому на Восьмій терасі, відданого сенаторові на час гостини, на них чекало двоє нош. Хоч у Пантікапеї се й не було заведено, проте сенатор, надаючи великого значення сьогodнішньому симпосіуму, звелів подати ноші, навіть двоє: для себе й для сина. Восьмеро чорних, як головешки, ефіопських лівійців з товстими виверченими губами, в самих лише кучих пов'язках, вигравали проти високого сонця лискучими тілами, й се теж було частиною сьогodнішнього ритуалу й майбутньої розмови з царем.

— Він мусить побачити, що втратить і що здобуде, — знову пошепки сказав собі сенатор. Ся звичка думати вголос вельми дратувала його, дарунок примхливої Мінерви, й не раз уже завдавала йому клопотів.

Публій Муцій Сцевола відкинув накривало й оддався спокійному крокові чорних ефіопів. Мешканці найбагатшої й найкрасивішої в усьому місті Восьмої тераси, де стояли ошатні будинки евпатридів, царських сановників і головних жерців, проводжали ноші сенатора та його сина здивованими поглядами, й старий Сцевола з ласкавим усміхом, найласкавішим з-поміж усіх своїх врочистих усміхів, відповідав на часті привітання й навіть інколи першим кивав головою. Між підмурками розташованої вище Дев'ятої тераси та пілонами будинків лишався неширокий брукований прохід, і напівголі роби-лівійці часто збивалися з кроку. Тоді сенатора починало хитати й тонесенькою голочкою кололо в печінку.

— Старість, — прошепотів сенатор, хоча в тому нічого дивного не було, бо в восьмий день ід юньських каденд йому виповнювалося сімдесят років, а сьогodні було саме восьме.

Роби обережно винесли ноші крутим узвозом на Дев'яту терасу й спинились перед царським клімаксом, підкорившись сенаторському жезлові Сцеволи. Далі найліпше було йти пішки, бо ще не відомо, як сприймуть римські ноші на базиліці, а сенатор сьогodні не хотів би перебрати ні в чому. Свій час він розрахував так, щоб увійти до тронної світлиці десь серед останніх, коли не пощастить і зовсім останнім, — як чекатимуть виходу базилевса.

Розрахунок удався, й сенатор пошепки проказав дяку добрим ларам своїх предків, які берегли його й тут, у чужій країні. Квінт, обернувшись ліворуч, де стояла купка жінок царської родини, так і йшов, намагаючись упізнати під покривалами Перісадову доньку, та сенатор Сцевола торкнув його за лікоть. Починались мармурові сходи головного, царського пілона, й треба було пройти їх з усією величчю й поблажливою доброзичливістю члена Римського сенату. Роби й махерофори сьогodні були вбрані по-святковому; спершу сенатор відніс се на рахунок урочистого симпосію, але золота, срібла та барвистих паволок на евпаторах було так багато, що він мимоволі згадав: у

восьмий день ід юньських календ греки зустрічають свій Новий рік.

День найвищого сонця, поплямків губами сенатор, і, позаяк він згадав тільки зараз, се трохи зіпсувало йому настрій.

Проте настрої покращав, ледве вони з сином зайшли до тронної світлиці. Ні, я не схибив, одягши сенаторську тогу, подумав Сцевола й з приємністю відзначив, що з-поміж усіх запрошених він і Квінт мають найстатечніший вигляд, як і належить римському сенаторові та його синові.

Роззираючись по просторій світлиці, обвішаній святковими щитами на простінках, уставленій гідріями та дорогими широкогорлими кратерами чистої афінської роботи, сенатор сумно всміхнувся, впіймавши себе на тому, що надто старається бути римлянином. Але се тривало якусь мить. Одне діло — на Палатині, подумав він, а зовсім інше — коли сенатор опиняється за межами римських володінь. Його сумний усміх евпатриди сприйняли по-своєму й по-своєму бурхливо, суто на грецький лад, вітали римлянина.

Се було головне, й сенатор дався робові вести себе до наперед визначеного ложа по праву руку від царського. Коли він ліг, підпершись ліктем, і Квінт, молодший Муцій Сцевола, теж прибрав граційної пози — вдарило в щит і до світлиці ввійшов цар Боспорської держави. Всі чемно звелися, й сенатор удруге за сей день покартав себе. Значно достойніше було б узагалі не вмоцатися до приходу басилевса, ніж тепер похапливо вставати разом з усіма. Публій Муцій Сцевола не був надто дріб'язковим і піднятися назустріч особі царського достоїнства не вважав образою ні для себе, ні для свого сенаторського й жрецького сану, проте й день восьмий ід юньських календ не належав до ряду буднів і за сприятливого збігу обставин та ласки Юпітера міг увійти в анали.

Відповівши на шану коротким помахом руки, Перісад П'ятий перетнув усю тронну світлицю, підійшов до сенатора й узяв його за плечі, й тепер поряд із високим тілистим римлянином, головусим і голобородим, він ще дужче згорбився й змалів, худий, сивобородий і нікчемний, і не він, а Публій Муцій Сцевола здавався володарем і сієї найбільшої в хоромі світлиці, й самого хорому, зведеного Перісадом Першим Безсмертним рівно двісті тому літ, і навіть отого троноса, чорнодубого, вкритого золотом і електром, ознаки влади боспорського царя.

— Ходім, ліпше, туди, — показав Перісад у протилежний від трону бік. — Нині ж не тронна рада, а переддень Нового року.

Вони пішли до стіни, де юрмилася молодь і стояло кілька вільних канапок, і Публій Муцій Сцевола, потрапляючи в ногу з басилевсом, подумав, що Перісад зумисне применшує вагу й значення сього дня. Вони розляглись поряд, голова до голови, й роби, швидко скінчивши з обрядом обмивання ніг, одразу вибігли, щоб дати простір іншим робам, частувальникам.

— Тобі розведеного, сенаторе? — почув Сцевола, дивлячись на своїх нових сусідів у сьому кінці тронної світлиці, споконвіку призначеному для найупослідженіших гостей. — Нам уже можна й ушестеро з водою, — по-старечому захихотів цар, коли сенатор

поштиво кивнув йому головою.

Він оддав мене на розтерзання своїм ефебам, подумав Сцевола, глянувши ліворуч і в праву руку. Низьколобих силачів Дамонідів до уваги можна було не брати, хоча їхній отець обіймав одну з найвищих посад у Боспорському царстві. Близнюки Теодосій і Досітей про щось дуже жваво перемовлялися між собою, але сенатор знав про них усе до дев'ятого коліна. Зате з другого, Перісадового боку лежало двоє юнаків, на них він і звернув усю свою увагу. Красень Архелай, десятник царських мечоносців, красою й силою міг би змагатися з Аполлоном, та й посада декарха, як на римську міру, дорівнювала...

Сенатор спробував перевести грецький сан у свій, звичний, але се не підлягало зрівнянням, і він без ревностів поставив поряд з Архелаєм свого сина. Греки вміють і повестись, і вдягтися, й тіло своє тримати в досконалому стані, подумав сенатор, який змалечку був прихильником усього грецького. Ми завжди бачимо себе в порівнянні з ними, мов провінціали.

Певний час, непильно стежачи за перемовами царя з іншими гостями, сенатор переживував сю думку, вельми невтішну для себе, тоді ще раз поглянув на чорнявого живого Аполлона й згадав, що сей Архелай, власне ж, людина тут цілком стороння й непричетна до його клопотів. Красень-декарх був далекою галузкою колишньої династії боспорських басилевсів, Археанактидів, чиє коріння допрівало, позбавлене й крони, й корони, в провінційній Феодосії.

— Хто ж тоді? — подумав уголос Публій Сцевола.

— Про кого питаєш? — озвався Перісад, і сенатор почав гарячково шукати безневинного закінчення для слів, якими так необачно прохопився.

— Питаю, царю, хто тоді розпитував про ... про Катона, — абияк урешті стулив речення Публій, кленучи себе за свою старечу звичку. Цар назвав Евтихія, він же навіть не слухав його. Сей Перісад, подумав він, не такий слабкий і нікчемний, як здається. Й Архелаєві, пагонові Археанакта, він доньки своєї не віддасть, ліпше кине євнухові, ніж йому.

Сенатор пошукав очима й уздрів торбисту розплилу тушу сановитого євнуха Полікрата, царєвого літописця. Євнух був сьогодні теж тут, у кутку за останнім віконечком, і хоча сенатор згадав його чисто випадково, коли казати по-юридичному — пост кум, але від євнуха очі перебігли знову назад, де відразу за Перісадом лежав ще один ефеб, значно світліший за Архелая й, на противагу останньому, страшенно негарний: довий і трохи кирпатий ніс, глибоко під бровами сховані очі, красиві були в нього хіба що химерно виточені вуста, як кажуть греки, луком Ероса, й вони свідчили про якусь краплину чистої крові в його жилах.

Перегортаючи в пам'яті пожовклі пергамени слів і вчинків, сенатор ледве згадав ім'я того юнака, згадавши ж, нараз утратив цікавість до всіх інших гостей, які спочатку слухали свого володаря, тоді перестали слухати й мовчки пили та їли, тепер же впівголосу перемовлялись один з одним.

Сенатор звівсь, але спершу для годиться чемно посидів, розтираючи зомлілий

лікоть.

— У наші літа, — сказав він цареві, — вже важко вилежати так ось цілий вечір.

— Пройдімося, сенаторе. — Перісад зрозумів натяк, почав і собі важко підводитись. — І члени, й мислі затверділи...

Сенатор поблажливо всміхнувся, бо мав сьогодні змогу пересвідчитись у гнучкості Перісадового мислення. Зате себе ще раз покартав. І вигадав кару собі самому — підсів на цареве ложе, хоч мав би сходити до протилежної стіни неподалік трону, де лишився його син Квінт.

— Багато молодих і вельми красних ефебів маєш, царю, — сказав Публій Сцевола, тримаючи на думці своє, й не помилився: Перісад миттю зиркнув на ложе Савмака. Отрок лежав байдужий і знудьгований, відсутній погляд його глибоко посаджених очей свідчив за те, що думками він далеко й од сієї врочистої світлиці, й од багато, часом надміру ошатно вбраних евпаторів. Але те, що цар насамперед глянув на того негарного молодого чоловіка, підтвердило припущення сенатора.

— Хто сей ефеб? — якомога небаліше спитав він, однак чи то голос ізрадив його, чи старий правитель Боспора сам чекав подібного запитання, та він випростався й значущо поглянув на римлянина.

— Над сим юнаком, авгуре, — сказав він. — рука всемогутнього Олімпійця простерта.

Навіть звертання до римлянина Перісад ужив із глибоким змістом, аби той перейнявся вагою його слів.

Дехто за прикладом царя та головного гостя теж усівся на ложу, двоє навіть ходило по світлиці. Сенатор устав і поніс своє величаве тіло до сина. Квінт явно нудивсь, бо поряд із ним лежали незнайомі йому здебільшого літні евпатори, й охоче встав назустріч батькові.

— Ти отого там... з довгим кирпатим носом, знаєш?

— Савмака? Без'язикий монстр! — не вагаючись одповів Квінт і зневажливо поморщив свого рівного й трохи м'язистого, як і в сенатора, носа. — Коханець її! — докинув він ще з більшою зневагою.

— Кого "її"? — не зрозумів сенатор.

— Регіни Вероніки.

— Й вона такого... любить?

Син відповів, завченим рухом талановитого оратора підкреслюючи свої слова:

— Отож бо! Кажуть, вона підстерігає його за кожним рогом, а він ще й своїм носом крутить.

То було невірогідно. Настрій сенатора ще дужче підупав, коли ж Квінт почав розповідати про дивацтва сього безрідного й нікчемного Савмака, який у свої двадцять п'ять років і досі лишавсь ефебом, молодим воїном і годі, — сенатор перебив сина. Самовпевненість Квінта він относив на карб його юного віку й сподівався, що син із часом, трохи сьорбнувши окропу життя, позбудеться сієї недоречної для здібного юриста й майбутнього державного діяча риси.

— Але ж кажуть, — мовив він Квінтови, — нібито Перісад має на нього якісь види? — Він умисне не хотів уточнювати, й се була давня звичка, набута впродовж десятиліть судової практики. В одному зі своїх восьми томів під загальною назвою "Про цивільне право" Публій Муцій Сцевола передбачав і таку рису, необхідну юрисконсультів.

Син замислився:

— Та-ак, рекс Перісад, крім звичного для всіх молодих евпатридів гімнасія, дав йому й високу державницьку освіту. З ним і досі працює сей талановитий євнух... Полікрат.

Батько й син розмовляли латиною й не боялися бути підслуханими: ледачі греки вигадали для себе зручну відмовку, що виправдовувала їхню вдачу, — всі інші мови світу оголосили немилозвучним бурмотінням.

Сенатор згадав щойно почуті від царя слова про того Савмака, й вони вже не здавалися йому такими химерними. Він повернувся до Перісада тоді, коли роби почали міняти столики. Біля кожного ложа тепер парували різні страви та печені, що, як на римський ніс, відразливо смерділи часником. Колись іще геть зелений вершник Публій, потрапивши на службу в Афінах розміщений легіон, так захопивсь усім еллінським, що був ладен сам назватися греком, а може, й назвався б, коли б не їхня дивна любов до часнику, який вони споживали навіть з медом. Тепер се вже не хвилювало сенатора, й він почав куштувати страви, думаючи про те, як почне сьогоднішню розмову з царем Перісадом.

Але по закінченні симпосію, коли роби повиносили обмощені мисочками та фіалами столики, а разом з ними й нудотний медвяно-часниковий дух, лишивши саме вино в кратерах, — нагоди знову не знайшлось. Надалі передбачались тільки вино та приємні розмови, але цар шепнув щось гладкому короткононому логофетові Еаку, той кивнув до роба-частувальника, й насеред світлиці вийшло троє дівчат із арфами. Потім молодий чоловік співав пеан цареві, пригравачи собі на кіфарі, й сенатор двічі міняв лікоть, нетерпляче дожидаючи краю. Та за кіфаредом до світлиці, в якій уже було важко дихати, вбігла добра дюжина дівчат у прозорих хітонах грацій. Молоді красуні враз підняли загальний настрій, після довгого й, певно, красивого танку юних роб розібрали по ложах, і світлиця виповнилася збудженим чоловічим сміхом, бо його завжди викликають смачний обід, вино та жіноча врода. Одна роба всілася коло Квінта, й тепер сенатор з досадою подумав, що для сина не існує більше жодних бажань і державних обов'язків.

Розмова почалася зовсім несподівано. Більшість гостей уже розійшлась і світлиця майже спорожня. Цар запросив усіх до наріжного екуса, опорядженого по-скіфо-фракійському довгим столом та зручними стільцями попід стіною й коло широко роззявлених челюстей вогнища.

Ся обстановка враз додала сенаторові зваги, й він у думці подякував скіфам та гетам, що вигадали такі чудові бильчасті крісла, в яких, на відміну від грецьких, а тепер і римських, ліж, людина відчувається невимушено й легко.

— Такі трони вживають наші італійці-етруски, сказав сенатор, щоб викликати

розмову. Йому відповів гладкий царедворець Полікрат, євнух і логограф Спартоکیدів, якого Перісад запросив і сюди.

— Ми на етрусків кажемо тіррени, — лагідно завважив євнух своїм тонким жіночим голосом.

— А вони на себе мовлять хто туричі, хто расини, а хто венети, за назвою свого племені. — Сенатор і сам був наполовину етруском, а мав і приятелів з роду Ціцеронів та Цезарів, які вважали себе справжніми етрусками, хоча вже другим коліном засідали в трибуналах і в сенаті. — Рим уміє шанувати своїх друзів, — обізвався він знову, цілячи здалеку.

Логограф Полікрат, напевно, вгадавши сей закид, щебетливо засміявся:

— Одне діло, сенаторе, мати дружбу з Римом, а зовсім інше — зватися "другом римського народу".

Сенатор засовався у кріслі, яке раптом видалося йому твердим і незручним. Слова євнуха повисли в повітрі й висіли там, обертаючись то одним, то другим боком, і всі погляди спрямувалися на Перісада, який куняв коло вогнища. Та він сказав до Савмака, що єдиний серед усіх дивився на сенатора:

— Гукни, щоб унесли вина!

Савмак устав, і сенатор полегшено відітхнув і випростався, бо під поглядом глибоких очей негарного ефеба мався дуже ніяково.

— А се хто як розуміє, — сказав він євнухові. — Ти, логографе, певно ж, краще за будь-кого пам'ятаєш пергамського царя Аттала Третього. Аттал, умираючи, доброхіть заповів своє царство Римові.

— Се було в рік твого консульства, сенаторе, — сяйнув знаннями й гарною пам'яттю літописець Перісада.

— То правда, — погодився Публій Муцій Сцевола. — Той рік увійшов в анали під моїм іменем.

Євнух не вгавав. Коли Савмак повернувся й за ним двоє робів унесли важкий кратер з вином, він, ласкаво всміхаючись, од чого вічі його ховалися в масних жовтавих згинах щік, проказав:

— У той же рік убито й старшого Гракха...

— Тіберій був моїм другом, — відповів сенатор, прибравши незалежного вигляду, й остаточно вирішив, що в сьому хоромі сьогодні все розписано наперед. — Тіберія Гракха вбив сенатор Публій Сціпій Назіка, логографе. Ти добре знаєш історію Рима.

Щоб заспокоїтися, Публій Муцій Сцевола глянув на свого сина, який поряд із потворним безрідним Савмаком здавався справжнім Аполлоном. Але очі в Квінта були теж розгублені, й сенатор вирішив більше не дивитися на нього. Я починаю злитись і втрачаю рівновагу, подумав він, сього разу безгучно плямкнувши губами. Роб налив червоної пірри в його ритон, і Публій Муцій Сцевола глянув на своє брезкле відображення у темному вині. Се нагадало не вельми приємну істину, що сьогодні, за вісім днів до секстилійських календ, йому пішов сімдесят перший. Але чому сей євнух, про котрого казали, ніби в його жилах, як і в жилах красеня Архелая, тече стара кров

Археанактідів, — бере на себе незрозумілу ношу захисника ворогів свого роду?

Тут не все трималося купи, та сенатор, згадавши старе вивірене правило юриста, сказав собі зумисне вголос:

— Шукай помилку там, де все здається зрозумілим.

Логограф, який сьогодні був у якомусь ударі, засперечався з логофетом Еаком, куцоногим і куцоруким чоловіком, схожим на арабського зоряного кумира, про нову вимогу скіфського царя Палака, й ніхто не дививсь у бік сенатора. В таку хвилину Публій Муцій Сцевола міг дозволити собі розкіш думати пошепки.

— Євнух і той красень Архелай, що сховались у кутку за вогнищем, аби бути далі від царського ока, — се раз і се ясно. Куцоногий карапуз Еак проти царя не піде — се два й теж ясно. Перісад же терпить Архелая, просто терпить і годі, доньки ж своєї за нього не віддасть. І се ясно, інакше б увірвалася нитка династії Спартокідів. Савмак...

Тут уже ввірвалася логічна нитка самого сенатора, й він перестав шептати. Логофет із логографом тепер перейшли до згадуваного раз пергамського царя. Дивний заповіт Аттала Третього ще й досі, хоч відтоді минуло двадцять три роки, дехто піддавав сумнівам, навіть у Римі. Се робили найчастіше під час виборів у трибах, бо й по смерті молодшого Гракха, Гая, вбитого тринадцять тому літ, чин народного трибуна ще не втратив усієї ваги. Сенаторові було добре відомо, як відбувалося приєднання Пергамського царства, й він гарно поставленим голосом судді сказав:

— Усю причину слід шукати в характері самого Аттала Третього. Підробки з нашого боку там не було, се я заявляю широко.

Двадцять три роки тому колегою й напарником Публія Муція Сцеволи був Кальпурній Пізон, обидва співконсули належали до різних угруповань, і саме Публій першим уніс на розгляд сенату реляцію, що ставила під сумнів правдивість Атталового заповіту. Але сенатська комісія, послана в Азію, не виявила жодних зловживань.

— Та й нічого дивного, — підтвердив свою думку сенатор. — Нині Рим має не одного друга.

— "Друга римського народу?" — вточнив єхидний і чемний до нудоти логограф своїм жіночим фальцетом. Публій Муцій Сцевола, стримавши себе, відповів:

— "Другом римського народу" назвав себе доброхіть Югурта, цар Нумібії. — Він замислився, чи сказати ще щось, але для більшої правдоподібності вирішив сказати: — Назвав себе добровільно, без жодного тиску, завдавши поразки Аві Постумію Альбінові.

Ава Постумій Альбін був одним зі співконсулів цього року, й про те, що легіони його пройшли в Лівії під так званим "ярмом ганьби", сенатор довідався щойно перед від'їздом сюди, до Пантікапея.

— А то правда, ніби Югурта зараз у Римі?

Се питав цар, який досі висловив був лише прохання принести вина. Сенатор кілька разів хитнув головою, сам не здаючи собі справи, що се: ствердження чи, може, подив, бо тут знали більше, ніж, мабуть, і сам він, член правлячого сенату. Згодом йому здалося, що його кивання має надто однозначний зміст, і Публій Муцій Сцевола відповів так, аби з його відповіді не можна було зробити жодних висновків:

— Граціас део, все під небом чиниться з ласки Юпітера. — Він ще встиг додати: — За кого люди, царю, за того й кумири, — й тут відчув, як біль підкочується з не знати яких глибин його ества й зростає, зростає, спершу мов горошинка, тоді як горіх і гусяче яйце, важке й нестерпно пекуче, йому вже нема ні впину, ні перепон, і коли перед очима застрибали жовті й зелені плями, сенатор зрозумів, що далі не зможе не тільки розмовляти, а й думати, й довгими потемнілими зубами закусив спідню губу.

Було б останнім паскудством, коли б усі помітили мій стан, перемагаючи напади болю під ребром, думав сенатор і рясно заливався потом. І йому таки стачило сил висидіти до кінця сього симпосіону, який не виправдав себе, й він ішов разом з усіма до царського пілона, гордовито несучи на плечах обважнілу голову, не забуваючи про те, що найважче вийти з гри достойно. Та на базиліці він сказав синові, щоб ноші подали сюди, й коли сів, уже не зміг навіть ширму завісити — се вчинив роб Спрінг, який прийшов зустріти господаря.

Увечері ж Савмак був дуже здивований, коли стара Лія принесла йому невеличку золоту скриньку, запечатану восковим кружальцем. Ефебові печатка-характер була незнайома. Він обірвав снурівку й витяг із ларця клаптик тонкого пергамену, списаного по-грецькому:

"Квінт Мукій Сцевола, юрисконсульт і з ласки безсмертних римський олігарх і квестор, запрошує свого друга й приятеля Савмака розділити з ним за трапезою те, що зволили дати смертному кумири".

— Хто се тобі підсунув? — недобре посміхнувся Савмак.

Лія заклопотано зітхнула:

— Отой гарний римлянин...

Савмакові зараз було не до симпосіумів і римлян, гарних і не гарних. Він, повагавшись, кинув скриньку на ложе й мовив з притиском:

— Як я піду з дому, сходиш і скажеш тому... "гарному" римлянинові, що мене вдома не було.

Він убрався в білий хітон, чорний же гіматій недбало кинув на руку й вийшов. Найпізніше в Пантікапеї зачиняли Полунічний пілон, і Савмак устиг прослизнути з останніми селяками та купкою старців, коли чатники вже рипіли невидимими котками всередині пілонних веж, а ковані стулки брами, тонко повискуючи, почали стулятися.

Ще можна було роздумати й повернути назад. Савмак озирнувся на ворота й стояв отак, аж поки вони зачинились, і коли по той бік лунко грюкнула колода засува, спину йому продерло морозом. Він по шию вкутає в чорний гіматій і побіг наздоганяти валку селян та жебраків, що прямували понад берегом на схід у бік Мірмекія. Одначе за містком через Суху річку притримав крок, і коли люди розтанули в посмерках, зійшов у берег і майнув на захід, у керунку Тірітакського валу, відчуваючи, як тремтіння в тілі поступово проходить і на серці стає весело й вільно.

Розділ 9

То була остання й найкоротша ніч аттічного місяця скірофоріона, а мілетського — каламеона, коли Геліос, досягши дишлем свого біга zenіту, починає відлічувати час

Нового року. Фраат із мармуровим горбом на спині, а також Апсірт і ті двоє давніх знайомих, яких Савмак і досі подумки називав Гладким і Цибатим, чекали на нього в тому місці, де Суха річка перетинала Тірітакський рів. Усі п'ятеро здерлися на міцний, вимощений дерниною вал, і Савмак поглянув ліворуч. Брама й міст на Феодосійському шляху були не дуже далеко, стадіїв за п'ять відси, та мерехтливе світло чотириденного молодика, що вже хилився верхнім рогом до заходу, не сягало туди.

Се означає, що й нас не бачать, подумав Савмак і, кинувши разом з усіма срібний обол у жертву кумирові річок Азонові, почав обережно злазити крутим схилом униз. Рів у цьому місці був наповнений водою з річечки, й Савмак, забрівши, тримав клунок з одягом над головою. Вода була тепла й смерділа жабами, та слизький скіс підступно втікав у глибину. Занурившись попід пахви, Савмак ліг доліспини й поплив на той бік широкого рову, гребучи однією рукою.

Почувся плюскіт і метушня. Фраат, обтяжений мармуровою плитою, мало не пішов на дно, та його вчасно підтримали Гладкий і Цибатий. Найсмішнішим здавалося, що й уславлений пірат, людина, яка на воді днює й ночує, посеред рову теж почав жалібно благати:

— Ой... дайте хто руку!..

Савмак вийшов на протилежний укіс рову й почав, ковзаючи, дертись угору, Гладкий уже витягав обтяженого каменякою кволого роба Фраата, Цибань же стрибнув і в два помаху дістався до наляканого водою моряка-розбійника.

Укочений Феодосійський шлях вони перетнули, давши доброго гаку, на поважній од брамної сторожі відстані й просто степу подались на полудень.

— А тебе не кинуться в Царському акрополі? — спитав Савмака пірат Апсірт, який ішов геть мокрий і дрижав од холоду.

Савмак лише хмикнув. Сі люди таки не все про нього знали, хоч він був єдиний у цілому дворі, хто робив, що хотів, і ходив, де й скільки мав бажання. Перед ними раптом виросло чорне громаддя, що ледь вимальовувалося на тлі ще чорнішого, всіяного зорями неба. Савмакові перехопило подих:

— Се тут?.. — пошепки спитав він в Апсірта. Підходили до тієї могили, того Царського кургану, що колись так схвилював був його. Тепер, зблизька, курган здавався ще більшим і величнішим, схожий на смушеву скіфську шапку з білим, кам'яним оком крепід. Брили крепіді вже де-не-де пообвалювались, в інших місцях могила опливла й посунула через кам'яний пояс, і се надавало їй серед чорної ночі ще більшої моторошності.

Йдучи поряд із Савмаком, Апсірт поблажливо пхекнув:

— Тут уже й без нас обнишпорили.

— Хто?.. Коли?..

— Чи я знаю?

За могилою на них чекало двоє незнайомців. Апсірт підійшов до них, пошептався, й вищий з тих двох одповів уголос:

— Усе привезли.

"Усім" виявилися коні з кирками, рискалями та сокирами на сідлах. Незабаром люди повсідалися й подались майже на захід.

— І сі теж? — спитав Савмак в Апсірта, киваючи в темряві на двох новоприбулих.

Апсірт зрозумів його занепокоєння й зневажливо засміявся:

— То — роби. Коли все зробимо, ми їх... Ну, побачимо!

Вони гнали майже годину, пустивши повіддя й віддавшись на чуття коней, і Савмак знову подумав про себе та про сих людей. Тут у них передбачено найменшу дрібницю, навіть світильники й прикриті з одного боку мідною бляхою смолоскипи. Й тим дивніше, що сі люди шукають моєї допомоги, майнуло Савмакові, та він волів про таке не думати, навіть коли б міг уторопати бодай половину.

Ліворуч лишилася довга низка якихось курганів. Після заходу місяця очі Савмака трохи призвичаїлися до сірої темряви степу, місцями зраного, місцями вкритого ще важким волоттям тирси, яка м'яко шакала під копитами. Кургани, випнувшись вервечкою, втікали майже сторч од них, і Савмак, скільки дозволяла темрява, вдивлявся, з забобонним страхом обертаючи голову в той бік, аж відстав од інших вершників. Кожен м'яз і кожна жила його так нап'ялися, що коли з-під копит виплигнула потривожена дрохва, лунко загупотівши сухим перелогом, а кінь шарпнувся і форкнув, Савмак випав із сідла й боляче вдарився п'ятами, хоча повіддя й не пустив з рук. Зігнавши злість на тварині, він врешті дав собі лад і заспокоївся, та се тривало недовго.

Коли він наздогнав задніх, виявилося, що приїхали.

— Далі — пішки! — сказав Апсірт, звелівши робам тут стерегти коней.

Тепер попереду йшов горбатий роб Фраат. Вони проминули один вибалок, зішли на гору, далі ввійшли до голого зсувистого яру, й коли вибралися на той берег, роб сказав:

— Ото він видніє...

Сказав тихо й хрипко, певно, близькість кургану схвилювала його, й усі теж прикинули, й Савмак швидше вгадав, ніж побачив, стрімкий і ледь оплилий від дощів та вітру горб.

— Ну, підемо? — першим озвався Гладкий, якого теж мордували страхи.

Та Фраат по хвилі відповів:

— Як зачне розвиднятися.

Над ранок у степу стало холодно, Савмак сидів скоцюрбившись і стеріг тепло в тілі. Гладкий першим заспокоївся й тепер хропів, перекотившись бока, Цибатий же тулився до нього маслаччям і намагавсь перейняти бодай трохи жару з його туші. Найтяжче випробування випало на долю пірата. Гачконосий Апсірт увесь час бігав і клацав зубами в своєму так і не висохлім одязі. Тільки Фраата не брали ні сон, ні холод, він сидів, по-жіночому випроставши ноги, чухмарився й щось тихо без угаву шепотів, мабуть, для певности ще й ще раз повторював кожне слово свого складного й надзвичайно важливого заклинання, без якого неможливо дістатися до зачарованих скіфськими жерцями скарбів.

Обхопивши руками коліна, Савмак і не помітив, як заснув. Коли ж прокинувся,

довкола сивів ковиловий степ, зважнілий од надранкової прохолоди та роси. Савмак підвівся, глянув навкруг, ковзнув байдужим оком по чотирьох скоцюрблених постатях, тоді вкляк і крикнув од жаху, лише тепер остаточно розбуркавшись. А перед очима в Савмака височів стрімкий курган, оточений білими брилами крепиди. В сей досвітній час курган здавався сірим і майже прозорим, з верха його стримів у небо теж сірий вистукай скіфського кумира, на голові в якого, розпростерши могутні крила, клекотів протягло й по-дитячому жалібно цар степів орел.

То міг бути звичайний могильник, їх у степах Таврики водилося безліч, але могла бути й душа похованого тут скіфа, бо ж орлові найдужче пасує жити в тілі царя. Се, певно, подумали й інші, бо всі стояли й зателепувано дивилися на верх високої могили.

— Може, стрілою? — лунким шепотом спитав Гладкий в Апсірта, киваючи на Цибатого, та до них підійшов горбатий роб-утікач.

— І не спробуй! — застеріг він. — Розгніваєш — тоді край. Доки сам не полетить, нічого не вийде.

Всі п'ятеро стирлувалися купкою й стояли, пантруючи з-під лоба за велетенським хижакон.

— А що, коли сонце зійде? — спитав у роба Апсірт. — Пропав день?

— Пропав рік, — одповів йому роб Фраат, і всі пригадали, що скіфська могила розкривається лише раз на рік, у День великого сонцестояння, тобто Сонцевороту. В степу швидко видніло, й п'ятеро перемерзлих людей нетерпляче позирали то на орла при версі могили, то за яр, де небо вже починало рожевіти, де грала велика, мов нова срібна декадрахма, сестра Геліоса й Селени — рожевокрила красуня Еос.

Орел присів на кам'яній подібі скіфського кумира й ковзнув стрімко вниз, туди, де юрмилися нетерплячі й перелякані люди. Та десь посеред крутого схилу махнув крильми й, острашливо заклекотавши на людей, знісся вгору й полетів у бік Ілурата. Коли він став схожий на рисочку, а згодом і розчинивсь у сизому повітрі, спершу Фраат, а за ним уся решта почали дертись, угору, гнані світлом новонародженого дня. Головне тепер полягало в тому, щоб злізти на могилу з кам'яною подобою, перш ніж сонце вирине з-за земного пруга.

Вони таки встигли поперед сонця, захекані й схвильовані, й Апсірт гаркнув на роба Фраата:

— Розсупонюй свій горб!

Той тільки відмахнувся, бо спершу треба було зняти чари, а мармурова плита їм знадобиться вже пізніш. Роб-утікач гарячково вхопив Савмака за поперек і почав обертати носом до сходу:

— Отак, отак стій!

І щойно Савмак устиг стати, як небо над далеким Пантікапеем розтяло дзвінками срібними списками й точнісінько над Акрополем, чиї зубці звідси годі було розрізнити, викотилася колісниця Геліоса. Фраат почекав хвилину-другу й знову крутнув Савмака:

— Тепер треба вухом до сонця, вухом!... Та не сим — правим вухом!

Савмак став, як вимагалось, і тепер його вічі були напроти очей скіфського кумира.

Вони ледве видніли на сірому камені й від того здавалися ще проникливішими. Серце отрокові забилося у грудях, і він аж одітхнув, коли Фраат подав йому добре заструганий вербовий пакільчик і почав підказувати:

— Загороди в землю поперед себе! — То було якраз під ногами в кам'яного кумира з сердито примруженими вічками й сердитою скобкою рота. — Тепер стань лівим вухом до сонця й тричі плюнь! — Савмак виконав його волю, вдячний за те, що бодай не довелося плювати на подобу.

— Тепер лягай головою в той самий бік... Ні, ні, горілиць! Отак... — Хмаринка над ними була схожа на кінський череп, розколений посеред лоба: одна половинка синя, друга — біла й осяйна. То було знаком, полічбою, й Савмак намагався розтлумачити його собі. Те, що ми чинимо, думав він, лежачи вниз головою, бо курган у цьому місці був уже досить крутий, — великий гріх. Але ним керувало інше, ще сильніше почуття, й олімпійські кумири, коли він згодом збирався їм усе розтлумачити, мусили виправдати його й захистити від злоби й переслідування кумирів чужих. Я люблю, й моїми руками покеровує Небесний Лучник! — мало не прокричав у собі отрок, дивлячись на химерний знак над собою. Що може вістувати розколений навпіл кінський череп?

— Ще не припекло? — нахилився головою до нього старий невільник.

Савмак покрутив головою. Земля під ним була вогка від роси й холодна, він узагалі не вірив усім отим вигадкам Фраата й його товаришів. Було тільки дивно, знову дивно, що вони взяли його, Савмака, до гурту, та сього він і нині не міг витлумачити.

— Не пече?

— Ні.

— Тоді перекидайся й зводься навколішки! — наказав роб. — Та-ак... Було б краще, якби Припекло, та вже як вийшло... — Голос його жебонів поряд і відразливо смерділо старим неполосканим ротом. — Тепер підмощуй руду полу хітона й цілуй крізь неї землю. Мерщій!.. — Савмака дратував не наказовий тон роба, а його нечиста грецька вимова. Я потім спитаю його, якого він роду-племені, сей варвар, подумав Савмак і відгарикнувся:

— Де ж той хітон?!

— На тобі, на тобі ж! Давай!

Савмак і не помітив, коли його вбрали в сі лахи, й розгубленого цмокнув по розстеленому хітоні. Тканина була брудна та засмальцьована, й Савмак з незрозумілим полегшенням завважив, що так гидко смердить не з рота Фраатового, а від цього хітона, який хтосьна й коли опинився на його, Савмакових, плечах. Решта двоє грабіжників стояли поряд і напружено стежили за кожним рухом Савмака.

— Тепер покоти головою од того пакільчика тричі вниз!

Отрокові вже почали набридати й варварська вимова роба, й його дурні вигадки, якими буцімто можна зняти чари з зачарованого кургану. Ледве перемагаючи себе, він обкотив свою голову тричі, далі Фраат почав обмотувати йому лоб мотузкою, обмотав раз, удруге, втретє, в дванадцяте, сам прив'язав так одміряний шмат мотузки до пакола край вистукана й почав Савмаковим же середнім пальцем обводити велике коло.

Палець у брудній чужій руці гнувся й дряпавсь об землю, й коли Фраат кольнув його кінчиком ножа, заллявся чорною кров'ю.

— Скрапай на пакіл!.. Отак... Тепер бери й викрешуй вогню кресалом.

Савмак узяв гарно викуване в вигляді прудконогого оленя скіфське кресало, та закривавлений палець хутко намочив і синю крицю, й кремінь, і м'який трут.

— Нестелепа! — вилаяв його невільник, обтер кресало, дістав з-за паска сухий трут і свіжу скалку темно-бурого кременю, сталевого оленя віддав Савмакові й гукнув:

— Креши з моїх рук! Тільки пальці не поскрешуй!

Не тямлячи себе, Савмак ударив крицею по кременці з трутом, що їх стискав між брудними пальцями Фраат, жахнули іскри, й виварений у вербовому попелі клаптик чаги їдко зачадів з пешого ж удару.

— Скидай хітона! — grimнув на нього Фраат. — А ти розгойдай своє барило та наклади он того хмизу, — насіпався він на Гладкого. Гладкий швидко впорався, й незабаром цівочка диму потяглася вгору, полум'я лизнуло по віхтикові сухої, теж як і хмиз, завбачливо принесеної сюди соломи.

Савмак не без огиди стяг із себе брудний двобарвний хітон і кинув його на вогник.

— Загасиш! — крикнув роб і нахилився поправити лахмітину. Савмакові полегшало, мовби разом із тим хітоном він скинув із себе й корж лепу, що досі липнув йому до тіла. Навіть спробував усміхнутися, дивлячись на химерну постать роба-втікача. Фраат стояв під кам'яною подобою вже не страшного скіфського кумира геть голий і нужденний, цибаючи пухлими від повипинаних жил ногами. Тільки на плечах у нього й досі мостився припасований ремінцями горб.

— Отак і ходитимеш? — нарешті таки всміхнувся отрок.

— Ти про себе дбай! — сіпнув роб вузликом зав'язаної борідки. — Зараз як вимастишся в сажу, то й Кербер у тартарі тебе не впізнає, не те що мама рідна.

Та Савмака се вже не лякало. Коли вогнище перетліло, він роздягся догола й почав натиратись попелом, сизим і ще теплим. Тепер на кургані їх було двоє голих, Фраат ліг доліспини й, посіпуючи руками та ногами, випручався зі шлей свого мармурового, обмотаного брудним ганчір'ям горба. Без нього він здавався ще меншим і нікчемнішим, але й Савмак десь-то мав кумедний вигляд. Фраат розгорнув мармурову плиту, й усі посхилялися над нею. То було непросто — розібратися в десятках її смужок, крапок, рисочок, хрестиків і кружалець.

— Осе три дерева? — grimнув на нього Гладкий, аж Савмак од несподіванки сіпнувся, бо й досі розмовляв тихо й лагідно.

— Може, в яр попадали? — кинув Цибатий і вдвічі переламав жердину свого тіла.

— В яр? — Апсірта се розлютило, він ухопив роба за вузлик борідки. — Ти ж казав — усе в ладу!

Вони довго сопли, вимацуючи очима обшири степу. Далеко на полудні темніли старі мури Ілурата, єдиного з усіх тутешніх міст, розташованих не на березі моря чи протоки, а серед степової ковили. Там мешкали скіфи, й лани їхні сягали, певно, аж сюди. На сході втікала до обрію струнка вервечка могил, а тут, поблизу, не було за віщо

вхопитись окові.

Згадавши слова Цибатого, Савмак збіг курганом униз і побрів підсохлою на сонці ковилою-тирсою до яру, де зеленів кострубатий кущ. Коли б хто вздрів мене голого серед степу, подумав він, але далі продовжувати думку не хотілось. Отрок дістався куща й уважно його розглянув. Се був не кущ, а пагони дикої груші, колючі й заплетені зсередини травною, наче ведмежий барліг. Насилу продершись крізь те шиповиння голим боком, Савмак почав обмацувати сміття ногою, й коли нога провалилася в ямку, він виліз і знову розгледівся. Колись тут росла груша, від якої лишивсь порохнявий пень.

Савмак подивився через яр, де паслися їхні коні, й пішов понад урвищем спершу вгору, тоді вниз. Він сподівався знайти тут поглинуті яром інші два дерева, зазначені на плиті Фраата, але дерев ніде не було: самі кущі дроку та зніту, які чіплялися за глинясті осипи. Й коли вже збирався вертати назад, раптом побачив те, що розшукував. Аж унизу, майже на дні яру, стриміли з глини два півзотлілі цурпалки. Він посунув униз осипом, тягнучи по собі глину й торішню суху траву. Замите й замулюване впродовж хтозна скількох років, з-під землі виглядало коріння стовбура. Савмак пішов дном яру далі й кроків за двісті знайшов рештки ще одного товстого дерева.

Він вибравсь нагору й побіг, од сорому, що раптово прокинувся в ньому, затуляючись долонями, брудний, увесь у попелі, мов тінь з царства Аїда.

На кургані не було нікого, й се вразило його. Він збіг на протилежний бік і побачив, що гачконосий пірат кинув невдачу Фраата під мур білої вапняної крепіди й щосили гатить ногами, двоє інших, Цибатий і Гладкий, байдуже споглядають за побоїськом. Савмак стрибнув з висоти двосаженної крепіди просто на пірата й збив його з ніг. Апсірт лапнувся за кинджал на поясі, вічі йому спалахнули ще хижіше, й ніхто не знав, на кого він кинеться наступної миті: на роба-втікача, що стогнав коло підмурку могили, чи на Савмака.

— Я знайшов дерева, — сказав Савмак. — Їх поглинув яр, вони сповзли на саме дно яру.

Й тільки тепер помітив, що в нещасного, потовченого й голого, як і він, Фраата нема бороди. Вузлики сивого нужденного поросту був у лівій руці Апсірта.

— Ходімте, — сказав Савмак якомога спокійніше. — Не гаймося, сюди можуть прийти люди з Ілурата.

Лунко клацнувши, Апсірт заслав кинджал назад у піховця й почав обтрушуватись. Гладкий підняв старого Фраата й легко, мов ляльку, поставив на неслухняні ноги. Вигляд у позбавленого борідки роба-втікача був гідний жалю, й Савмак намагався не дивитись на нього. Мармурова плита лежала долі, він підняв її, забрався по нерівних брилах крепіди вгору й швидко зійшов на верх могили. Рисунок був прив'язаний до трьох диких груш, яких уже не існувало і які Савмак ледве розшукав. Викручуючи мармурову плиту в різні боки, він швидко розібрався на місцевості й сказав грабіжникам, що юрилися за ним:

— Тут має бути! — Й показав рукою. На плиті проти дерев було викарбуване праве вухо.

Ся хитрість була відома багатьом й означала, що потрібно шукати там, куди показує ніс людини, яка стоїть правим боком до трьох дерев. Яма з останками скіфського царя була розташована ближче до полунічного краю кургану.

Се була таємниця, про яку ніхто, крім них п'яťох, не знав, і Савмакові знову полізли спиною мурахи. Він почав натягати одяг просто на брудне тіло, та прикульгав Фраат і, заглядаючи йому в очі винувато й віддано, мов побитий собака, проскіглив:

— Кіріє... Копни ще першу лопату, а тоді вже...

Його нужденний потовчений вид, сухі, вкриті лепом ребра й брудні ноги в синіх вузлах жил розчулили Савмака, він знову скинув одіж, узяв дерев'яного рискаля з гострим залізним наконечником і почав копати під крепідю.

— Та вже, та вже!... — лебедів коло нього Фраат. Гачконосий пірат Апсірт узяв лопату з рук Савмака й сказав нетерпляче:

— Далі ми вже й самі, ти своє зробив — гуляй!

Сі слова можна було тлумачити як завгодно: ми з тебе вичавили все, ти більше нам не потрібний, іди геть! Савмак зневажливо посміхнувся й кинув рискаль. У голові майнуло, що було б і на краще, коли б розсердився на сих розбишак, із якими звела його лиха доля, й пішов звідси, щоб не повертатись.

Але піти після всього вже не мав сил. Чи допомогло вранішнє чаклування? Савмак не був певен, але він показав їм, де слід копати, й се, хоч би там що, прив'язувало його й до сих потвор у людській подобині, й до страхітливого громаддя могили, яка здійсмалася над степом і всіма Ними, мов старовинний гігант над мурахами.

Апсірт заглибився ще на лопату і вибравсь із неглибокої ями. Копати й далі серед білого дня було б дурістю: сюди могли зайти й пастухи, й навіть випадкові люди, а мури Ілурата видніли поряд, та й Тарітакський рів — теж, і Пантікапей можна було побачити, здершись до кам'яного скіфського вистукана вгорі могили.

Апсірт махнув рукою, й усі пішли до яру. Незабаром один з його робів приніс води, перепічок та в'яленого м'яса, люди попоїли й розбрелися яром шукати спочинку. Тоді Фраат, чомусь позираючи в бік Савмака, про щось довго й жваво шептався з Цибатим. Зрештою той узяв рискаль і, невдоволено сіпаючи головою, зник.

Апсірт, певно, вважав за необхідне пояснити Савмакові:

— Пішов загребти викопане, бува хтось нагодиться і помітить. Землю з підкопу носитиме сюди, — докинув він, глянувши на кожного. — Щоб ніхто сторонній нічого не збагнув.

— Хто носитиме?

— Мої тіла, — кивнув Апсірт за межі яру, де його роби стерегли коней.

Струмочок у яру ще не встиг пересохнути, Савмак трохи відмив із себе попіл та сажу, зайшов якнайдалі від усіх і влігся на клаптику пірію між пагонами жовтого дроку. Сі люди можуть повестися зі мною, як із своїм "тілом", — подумав він, згадавши слова гачконосого пірата, мовлені серед ночі. Апсірт чимось нагадував коршуна, й

Савмак вирішив пильнуватися. Якщо золото знайдемо, неодмінно вб'ють і мене, й того нещасного дурня Фраата, сказав він сам собі.

Вирішивши головне, Савмак заспокоївся й розслабив м'язи — поки що небезпеки не було, й мусив бодай виспатись...

Копати почали тільки з настанням присмерків. Новорічний день, здавалося, не матиме кінця-краю, сухий і пропахлий гострим духом в'яленого будяччя, що росло понад струмком. Коли в яру загусла тінь, вони вибралися нагору, спочатку винесли землю з уже викопаної й прикиданої ямки, тоді заходились, лишаючи сходини, копати далі, аж поки найвищий з-поміж усіх, жердиноподібний Цибань, сховався з головою й лопатою.

Тепер починалась найголовніша й найнебезпечніша частка роботи: прокласти хід із готового колодязя так, щоб він вивів їх на яму з поховальним зрубом.

— А зруб не завалився? — спитав Апсірт.

Фраат упевнено покрутив окуцілою без бороди головою:

— Зруб угорі в три накати, й колоддя таке-о! — Він уже забув усі на світі образи й говорив з Апсіртом так, наче той уранці не колошматив його й не відірвав йому бороду разом з вузликом. Обрідле сиве космаччя лишилось у Фраата тільки на щоках та верхній губі, й Савмак, дивлячись на нього, подумав, яка то сила — золото. Змиряє й друзів, і недругів, і найлютіших ворогів. Савмакові здалося, що він чимось вельми схожий на сього побитого й покрученого роба, й він, не даючи собі в тому звіту, вирішив будь-що захистити нещасного чоловічка від Апсірта, Гладкого й Цибатого, які копали й укопувались у тверду, віками не торкану злежану землю, не зважаючи ні на втому, ні на глину, що сипалася згори.

Хід робили вузький і круглястий, аби можна було пролізти одній людині рачки: над ними височів страхотливий курган, який міг завалити й ту нікчемну нору, й людей у норі. Копали чергуючись, по одному, більшого не дозволяла тісна лазівка, решта вигортала накопану землю в колодязь, сипала її в скоряні міхи, роби ж Апсіртові, хитаючись од втоми, бігцем односили накопане в яр. Було аж дивно, що роби так пнуться, мов за своє кривне, й Савмак запитав про се в Гладкого. Той, спітнілий, у самій пов'язці під черевом, басовито гикнув:

— Апсірт посулив їм волю й по пригорщі золота!

До світанку встигли заглибитися під курган кроків на десять. Роби майнули через яр, побравши коней, яких досі тримали тут, а решта чухмарячись од бруду, знову розбрелись яром. Усі були до смерти натовлені й злі, бо десять кроків лазу — то таки десять, а до поховальної ями, коли вірити мармуровій плиті Фраата лишалося ще тричі по стільки.

Наступної ночі стеля лазу почала місцями завалюватись, під опівніч ноги Цибатому, який саме копав, прикидало, світильник згас й усі полякалися, бо з чорних надр ледве долинав писклявий голосець невдахи. Його відкопали гуртом, знову зачистили зрадливу стелю й, перемагаючи страх, почали ритися далі. В тому місці, де ставсь обвал, можна було навіть випростатися, й Савмак, минаючи його, намагавсь не

думати про наслідки. Все в цьому світі має початок і кінець, проказував він собі щоразу старе Демокрітове заклинання, яке мало заспокоїти його, та під серцем однаково млілось і причину слід було шукати десь-інде.

За сю ніч вони вгризлися в землю на добрих двадцять кроків, а наступної ночі обвали почастишали. Що глибше проникали люди в незайняту твердь, то моторошніше робилося їм на серці. Не чути стало вже навіть грубих жартів Гладкого, всі погорбилися і повтягали голови в плечі, мовчки вигортаючи з довжелезного лазу нариту глину. Заступаючи в чергу, Савмак напружувався й довго наслухав; душі померлих людей перебувають в Аїді, далеко звідси, й вони безмовні. Так він знав, і се скидалося на правду. Та тут, у вузькій круглій норі, йому, придавленому зверху неймовірною вагою кургану, вчувалися голоси, далекі, невиразні й тим ще жахливіші. Вони то глухли й зникали, то знов озивалися, щоразу в іншому місці, Савмак пригадував Гомерові слова про подорож Одиссея в Царство мороку, та вони теж нічого не пояснювали, й він урешті брався до рискаля, думаючи: що ми знаємо про людські душі!..

Поховальну яму скіфського царя він виявив аж на ранок і зовсім випадково. Перед сим стався черговий обвал, прикидало Гладкого, який своїм неосяжним черевом, певно, сам зрушив землю. Й коли Савмак по тому рачкував до ледь видимого вогника в кінці нори, рука його, судомно обмацуючи вогку стінку, раптом провалилась у порожнечу. Подолавши перші хвили жаху, він стромив руку глибше в провалля, й холодний піт залляв його з ніг до голови, то були товсті круглі колоди, м'які й слизькі. До дна лазу лишалося ще кроків двадцять, Савмак не повірив власному відчуттю, та коли, тремкий і мокрий од поту, виліз у колодязь, то мовив:

— Що?! — вихопився схожий, як і всі тут, на мару, гачконосий грабіжник.

— Зруб. Ми проминули його, мабуть, ще вчора.

Звістка не втішила, а лиш налякала людей, і Савмак подумав, що, як на таку мить, він почуває себе дуже спокійно. Тремтіння в тілі вже не було, лишався тільки спокій, дивний і водночас тривожний, мов неясне передчуття.

Роб Фраат перший прочнувся й, засвітивши блимавку, і шугнув у нору на дні колодязя, пірат став рачки й теж поліз, Цибатий трохи помулявся, проте, склавшись учетверо, побравсь і собі, щось незрозуміле бурмочучи, лайку чи заклинання проти мертвих душ, а Гладкий заткнув собою вихід і так і стояв, світлячи в сутінках колодязя клубами сала. Нарешті притамований відстанню й вогкою землею вигук мов стьобнув його, й він зник у норі.

Савмакові навіть досмішило, і він, вибравшись п'ятьма вже геть пообвалюваними приступками, сів на верхньому й розглянувся. Один з Апсіртових робів сірою плямою розпластався на траві, од несподіваного перепочинку розім'як і заснув. Коли ж підійшов і другий з порожнім, уже витрушеним у яру міхом, Савмак сказав:

— Забирайте коней і йдіть спати. Сьогодні вже робити не буде.

Не побачивши в колодязі нікого, роб якось підозріливо скосував на Савмака, та той наче забув про нього. Невільник збудив товариша, й вони поплентали в темну балку, де хоркали спутані коні.

Чорна діра підкопу, ледь помітна з верхнього приступка, німувала, й Савмак заворожено дивився на неї, й рясчився так довго, поки в очах йому почало різати. Він затулився долонями й сидів довго, коли ж одвів руки й глянув знову вниз, волосся йому стало диба. З нори поволі, тручись об округле склепіння, виповзала якась істота, потвора, мара. Обличчя її Савмак не бачив, та й не був певен, чи воно в неї є, зате вся вона світилася тьманим прозорим блиском, рухомим і переливчастим. Істота нарешті випозла й звелась на повен зріст, сягнувши краю колодязя. Савмак одчув, як волосся в нього на голові стовбурчиться, він теж звівся на рівні ноги, потвора ж не стояла на місці, підіймалась і підіймалась. Ноги отрокові здеревіли, ледве переставляючи їх, він почав задкувати, але й страшна примара насувалася й насувалася. І коли Савмак, перечепившись об чужу чи свою лопату, впав горілиць, примара стала над краєм колодязя, плавно рушила в бік яру, тоді повернулась назад до викопу, ворухнулася й зникла за крутим боком Царського кургану.

Савмакові аж тепер повернулися сили, він став навколішки й у нестямі закричав, та голос йому все-таки не підкорявся, юнак почув з власної горлянки лише дике, мов у німого, скімління:

— Н-н-н-н!..

Розділ 10

Ще два дні тому, ненавидячи й себе, й цілий світ, блукав Савмак у степу за Тірітакським валом, брудний, голодний і спустошений. Кумири добре позбиткувалися з нього, штовхнувши в обійми злодіїв і піратів, і в усьому був винен він сам. Спочатку мав бажання дістатися до замиського мірмекійського хорому Асклепія й поквитатися з його жерцем, людиною чорної душі Асклепідом, тоді гору взяла байдужість, і він никав зеленими вибалками понад ровом, уникаючи людей.

На сей злочин — пограбувати святиню, хай чужу, скіфську, його штовхнула примхлива донька Зевса, в тому Савмак уже не мав жодного сумніву. Кумири заздрісні й ревниві, казав Геродот, і в сих словах древнього логографа ховалась істина. Афродіті не до сподоби припала краса тієї дівчини, яка могла затьмарити вродою кого завгодно, навіть безсмертну, навіть народжену з морської піни, й тепер у своїй поразці й незмивній ганьбі Савмак відчував зрадливу руку небожительки.

Та що довше блукав степом, ховаючись од людей, то міцніше засідала в голову думка: злочин довіку лишається злочином і жодна висока, ба навіть найвища мета неспроможна змити його з людських рук і людського чола. Так, він кохав і кохає, але навіть ураженому солодкощемною стрілою Ерота не дозволено купувати собі щастя надто високою ціною.

Все дозволено тільки безсмертним олімпійцям. До такого висновку Савмак дійшов у кінці другого дня, стоячи над занедбаним, порослим бур'янами Тірітакським ровом, і безсила лють до кумирів наповнила його серце. Була думка покінчити з усім раз і назавжди, бо світ затонув у багнищі облуди й не вартий того, щоб людина отак тинялась, кохала без надії на взаємність і згорала чадним вогнем несилля.

Та коли бажання заслабке, на допомогу щораз приходять докази супротивні.

Савмак згадував рядки поеми про жахні страждання Ахілла в імлістім Царстві тіней: "Ліпше було б мені бути робом на землі послідушим, аніж отут, під землею, правителем тіней... Я був стократ щасливіший, конаючи в битві, ніж у сій тиші та мороці вогкім Аїда..."

Се була рятівна думка, й Савмак, горнучись у брудний чорний плащ од нічної роси, дійшов остаточного висновку, що мусить жити, бо смерть од власної руки — її, може, й готували йому заздрі кумири.

Не дбаючи про свій вигляд і враження, яке справить на людей, Савмак удосвіта вийшов до Феодосійського шляху та й попростував у бік брами через рів. Коли сонце зійшло, брама лишалася зачиненою. Доки Савмак вагався, погрюкати чи ні, почувся гупіт, і він побачив зо дві сотні важких вершників. Чільника їхнього Савмак ураз упізнав: Лісій, син Лісія, евпатрид і гектарх феодосійського намісника Никона, який минулого разу, в учті римського сенатора Сцеволи, мостився на стрункому коні, гордовито випнувши груди. Вгледівши Савмака, він зіскочив і махнув рукою:

— Ще не вибили їх?

Савмак здивовано мовчав, а Лісій, мабуть, не менше здивований його нещасним виглядом, із приголосом якоїсь утіхи почав розповідати йому подробиці останніх подій. Виявилося, Новорічного дня в Пантікапеї повстали роби царських черепичень та гончарних ергастеріїв логофета Еака. До них прилучились невільники-веслярі, й тепер усі вони засіли в Акрополі й нікого туди не підпускають.

Савмака се, при всій його байдужості, схвилювало.

— Скільки ж повстало? — спитав він. Гектарх Лісій знизав плечима:

— Не знаю. Никон шле мене на підмогу. — Він махнув найближчому вершникові звільнити коня для Савмака, сам же вихопився в сідло й лише тоді почав гукати чатникам: — Одчиняйте браму, недостойні! Повилазило?

Брама негайно рипнула й упустила феодосійських вершників без тяганини й розпитування, хоча сьогоднішній чатник Аполлотор, якого Савмак упізнав, був добра зануда. Савмакові не хотілося їхати верхи, він лише крутнув головою спішеному феодосійцеві й подався пішки припалим росою взбіччям між царськими садками та царськими городами. Стан сірої байдужості й досі не полишав його, й Савмак мусив бодай ще сей відтинок, стократ виміряний колісьми його біга, пройти самому.

Пантікапей був схожий на обложене місто. Між визубнями мурів та башт рясніли гривасті бронзові шоломи, списи та щити, й Лісієвих вершників щойно тепер упускали досередини, відчинивши лиш одну стулку брами. Й не вої на заборолі, а саме сей вузький переляканий прохід схвилював Савмака, юнак збагнув усю вагу й поважність події.

— Скільки ж їх? — спитав він десятника списоносців, що трапився йому коло брами.

— Двісті смердючих тіл, кіріє, — відповів той і заходився пояснювати, зиркаючи на брудну й закудлану Савмакову бороду, — Вбили Еака, логофета! Повбивали й наглядачів у своїх ергастеріях і тепер зачинилися в Акрополі.

— Як же їх туди впустили?

— Хіба ти не був тоді? — перепитав декарх і, не дочекавшись уваги, схвильовано залопотів: — Се сталось у перший день місяця гекатомбіона!.. Й вибрали ж! Певно, се в них давно готувалося: щоб ударити, коли й басилевс, і все військо, й евпатриди вийдуть за пілони міста, до річки.

Початок Нового року завжди відзначавсь у Пантікапеї врочистими жертвоприношеннями, за давнім поконом, коло річки, й Савмак був тепер певний, що заколот готувався наперед, бо в сей день ергастерії зачинялися й робів відпускали на свято.

Він пішов головним узвозом, що вів од самого низу через усі тераси навпрошки до Акрополя й, проминувши ринкову площу, агору, коло хорому Зевса Робітника на широкій у цьому місці Другій терасі побачив важко озброєних пішаків-гоплітів, які стояли десятками й вислуховували настанови збуджених чільників.

Готуються до приступу, сам собі відзначив Савмак і помітив свого вчителя-логографа. Євнух стояв у гурті з головою позапінаних жінок. Побачивши свого учня, він кивнув і відвернувся, та Савмака вже не обходили ні натяки, ні чужі настрої. На Другій терасі було людно, тут і там сновигали групи воїв при всім оружжі й лунали вигуки чільників.

— Підуть на приступ?

Євнух Полікрат, немовби Савмаків жалюгідний вигляд зовсім не бентежив його, неначе вони й зустрілися не по кількох довгих днях, пискляво кинув:

— На який там приступ! Ті брудні тіла можуть убити.

Якщо й басиліс в Акрополі, подумав Савмак, то справа ще складніша. Він ковзнув байдужим оком по закутаних до самих очей обличчях жінок, і серце йому шалено застукотіло. В одній з них якимось невідомим чуттям він упізнав Елену, македонянку. Знаючи, як неблаганно шаріється, він спитав перше-ліпше, що трапилося на язик:

— А басилевс не в Акрополі?

— На агорі, — відповів євнух і заходився доказувати жінкам щойно перебите: — З гроту Кібелиного хорому хід веде в хором Аполлона Лікаря, се справді так. І ви мислите, що знайдеться сміливець пролізти тим ходом в Акрополь? Хе-хе? Один шолудивий роб з дубцем — і ніхто звідти й голови не вистромить.

І знову тихенько засміявся.

— Мусить же хтось бодай спробувати!

Се сказала вона, й напруження почало сходити Савмакові з обличчя. Він урешті зібравсь на мужності й пішов далі вгору. Та, проминувши хором Зевса Евпатора, почув окрик і спинився; з башти над Царським пілоном хтось гукав різким голосом:

— Ей, ти, чорнохламиднику! Ще ступиш крок — і прошию!

Гукали таки йому, бо на П'ятій терасі не було більше нікого. Савмак зміряв очима відстань і далі не пішов. Од Зевса Евпатора до Царського пілона було неповних дві плетри, а з високих надбрамних веж стріла могла справді прошити наскрізь.

— Відчини мені! — сердито крикнув Савмак. Але роб у відповідь повторив майже те саме:

— Кажу ж — одступись!

— Я хочу побачити базилісу!

— Побачити чи полапати? — Робові ставало явно весело, й се могло б означати що завгодно. Савмак рвучко крутнувся й побіг стрімким узвозом під гору, обминаючи воїв і громадян, що блукали згинистими вулицями Четвертої, Третьої та Другої терас. Біля хорому Кібели, що тулився віттарем до гроту, він став, перетнув ще й широку Першу терасу, та, діставшись агори, знову подався назад і повз наляканих жриць Кібели шаснув у грот. Лазівка починалася ще одним віттарем, і біля нього сиділа старезна жінка, верховна жриця хорому Даїра, мнучи в пелені віхтик базиліку. Савмак глянув у її страшні совині вічі й побрався сходами вгору. Сходи незабаром скінчились, і він пішов навпомацки, б'ючись об нерівні стіни ліктями й головою. Ся темрява й вогкий холод нагадали йому інший лаз, по той бік Тірітакського рову, та він одгонив страшний спогад і ступав крутим лазом далі й далі. Все: й ноги, й руки, й в'язи напружились од уявних марниць, і коли перед очима попливли жовті кола, голову стисло тугим обручем, а в грудях забракло повітря, — він одчув протяг і додав кроку, так само б'ючись об виступи скель.

Печера вивела його під сходи хорому Аполлона Лікаря — він сей з обох кінців чатуваний жерцями хід знав іще змалечку, хоч ніколи й не наважувався дослідити його. Зараз над краєм склепіння, звисивши босі ноги з перістилю, сиділа людина, й Савмак спинився віддалік. Перша думка була — стягти чатника, чи хто він є, за ноги, та се могло спричинити галас. Але й гукати товку не було — роби могли просто пристрелити його спереляку. Савмак підкрався й, схопивши людину за худі неміті ноги, з усієї сили крутнув їх униз. Людина вдарилася головою об землю й навіть не ворухнулася. Він поглянув уздовж вулиці. Скрізь було тихо й порожньо, лише на мурах вешталось кілька постатей — аж за дахом царського хорому. Чіпляючись пальцями ніг за щілини підмурку, Савмак подерсь угору, бо се було основне. Стрімкий, майже прямовисний підмурок не мав краю, пальці Савмакові геть обшмургалися й кривавили, але він не давав собі перепочинку. Й коли врешті ступив на Десяту терасу, обставлену понад краєм подобами колишніх царів, знизу хуркнув добрий дрюк — мало не зачепив його. Роб, якого Савмакові щойно пощастило приголомшити, вже прочнувся і ціляв у нього чим зверне.

Савмак пірнув між постаментами скульптур у священні хащі бузини, й коли вибіг на площу базиліки, опинився віч-на-віч із кремезним, як скеля, робом. Чи роб упізнав його, чи якимось чуттям угадав у ньому ворога, але важкий меч у його руці помалу здіймався угору. Та не встиг він опустити його на голову Савмака, як з-поза подоби й жертovníка Перісада-Кумира вихопилася дрібненька жіноча постать, плутаючись у довгому хітоні, підбігла й повисла в здоровезного роба на правиці:

— Не вбивай! Се — Савмак!..

Їх негайно оточили, а з хорому та від Царського клімакса надходили й надходили нові й нові роби. Савмак з байдужою приреченістю дивився на сих людей. У їхніх очах не було жаги крови, та він був певен, що се не порятує його, бо на війні вбивають один

одного й без люті, а тут була війна. Тим часом підбіг і роб, якого Савмак допіру приглушив на перістилі хорому Аполлона Лікаря, й похмура холодна ворожість робів поступилася якомусь іншому настроєві.

Роб із обдертою до крови щокою, ліктями проклавши собі дорогу, почав одтручувати всіх, і кожен рух його мов забивав у мізки сих людей по маленькому гострому цвяшку. Коли тих цвяшків стане більше можливого, вони дадуть сьому телепневі вбити мене, з холодною розважливістю подумав Савмак, мов ішлося про когось іншого, стороннього, а якщо й про нього, то з геть незначного приводу. Він бачив, як Вероніка дужче й дужче розплющує очі, й се не вістувало нічого доброго.

Басиліса й справді знепритомніла й упала, він нахилився допомогти їй, у сю мить ошаленілий скривавлений роб здійняв дубця й був би розсадив Савмакові голову, та той кремезний роб не дав йому сього зробити. Він узяв Савмака за руку, як перед сим самого хапала Вероніка, й сказав:

— Давайте поведемо його до Платона!

Всі враз угамувались і втратили цікавість до Савмака. Кремезний роб скинув із себе коротку хламиду з простого конопляного веретища й рушив попереду. Вся спина його, могутня, широка й виплетена м'язами, була змережена орлами, левами та ґрифонами. Він ступав широко й важко, певен, що бранець іде за ним; Савмак, повагавшись, таки пішов, глянувши востаннє на збунтованих невільників, що розходились просторою площею, ніяково туплячи перед ним очі. Й раптом у Савмаковому серці спалахнуло щось схоже на жаль до сих людей, він зупинився й гукнув так голосно, аби його почули всі:

— Що ви хочете?

Роби пристали й поволі заобертались, але в очах у них не було ні відповіді на його запитання, ні жодної виразної думки.

— Кажіть же! — майже благально крикнув Савмак, але невільники мовчали й тупилися, не розуміючи його, неначе слухали незнайому говірку. Кремезний роб повернувся й схопив Савмака за плече невірогідно дужою рукою, ефеб спробував і йому заглянути в вічі, та в них було порожньо.

Той, кого роби називали Платоном, сидів на підлозі в першому закапелку, де махерофори здебільшого складали свої хламиди та мечі. Він якнайточніше відповідав своєму йменню чи прізвиську: був кремезний, як і сей, що привів Савмака, тільки куціший — се Савмак бачив дуже добре, хоч той сидів, перехрестивши ноги.

— Що з ним робити? — спитав у нього здоровило. — Скинути з мурів чи вбити тут?

— А ти як радиш? — відгукнувся Платон, а Савмак завважив і другу різницю між ними: в Платона вищий, гарно окреслений прилисинами лоб.

— Як ти мовиш, так і вчинимо, — відповів голий до пояса, змережаний на грудях та спині роб.

— Лиши його тут, Расине, — сказав Платон. — Савмак порятував од смерти Геланікового сина.

— Всі вони добрі, — буркнув здоровило, якого Платон назвав Расином, але пішов

геть, виграючи м'язами.

— Чого ти прийшов?

— Одпустіть цареву доньку, — сказав Савмак, знаючи, що каже нісенітницю.

Платон і справді сумно похитав головою. Вероніка була єдиним, на що вони могли сподіватись у такому становищі. Савмак раптом знайшов те слово, яке мав би вимовити найуперше:

— Чого ви хочете? — Роб глянув і знову посміхнувся: — Волі?

— А чого може хотіти невільник, ефебе? — сказав він. — Се ти добре знаєш...

Савмакові в його словах учувся натяк. То була сіра тінь, яка переслідувала його останнім часом на кожному кроці. Апсірт, ледве живий вибравшись із заклятої скіфської гробниці в степу, три дні тому теж йому закинув: "Думаєш, пика твоя мавп'яча нам сподобалася? Ми взяли тебе до гурту, бо в твоїх жилах тече скіфська кров, а скіфські кургани чужим не відкриваються!" Перед тим щось подібне натякали євнух Полікрат із не чесаним Асклепідом. Савмак ладен був учепитися в горлянку сьому заколотному робові Платонові, що навіть до царського хорому ввійти не наваживсь, так і лишився сидіти в сінях коло дверей. Але Платон уточнив свою думку:

— Ти ж добре знаєш, як живеться робові, сам же маєш робу, стару Лію.

Савмак полегшено відітхнув:

— Добре, я скажу Перісадові.

— Перісадові... — вслід за ним повторив Платон. — Роб царям віри не йме, ти сам се добре знаєш.

Савмака мов ошпарило:

— Що я добре знаю? Що? Доказуй, коли почав!

Платон підвівся й став справді кучим і ще кремезнішим, як і думав Савмак, хоч зараз йому було не до сього.

— Бо й сам царем хочеш стати.

Ефеб крутнувся й кинувсь до порога, але вслід собі ще почув:

— Прийшов же рятувати царівну!

З Акрополя Савмак виходив уже через Царський пілон. Роби теж, як і гопліти сьогодні вранці, прочинили йому лиш одну стулку брами, й у тому чоловікові, що витягав колоду засува, він упізнав худезного черепичника.

— Як твій син, Геланіку? — спитав Савмак, згадавши його ім'я.

— Живий-здоровий, кіріє... Я моливсь Афіні Робітниці за тебе.

— Спасибі... Він теж тут?

Геланік сумно хитнув головою, й Савмак подумав, який то терпець мусив урватися сим людям, щоб штовхнути їх на подібний учинок: на заколот, позбавлений крихти надії. Та сю думку виштовхала інша, й він усміхнувся так само безрадісно, згадавши своє.

Перісад уже дві ночі зряду ночував у свого колісничого Дамона (лише Дамон з-поміж усіх сановних евпатридів мешкав у Нижньому місті). Цар дуже швидко, швидше, ніж того сподівався Савмак, погодивсь на умови заколотників.

— Добре, добре! — дрібно закивав головою Перісад. — Скажи там, хай одпустять на волю тих нещасних. Скільки там тіл?

— Зо дві сотні... — завагався спантеличений царевою квапливістю Савмак.

— Добре, хай усіх одпустять. А як ти... Вероніка?

Цар був у золоченій залізній латниці поверх багряної хламиди, в бронзових кнемідах, що мали захищати ноги нижче від колін, і в кучих бойових чобітках із залізною подошвою, поряд же, на триногому столику, лежав його теж золочений шолом із білою кінською гривною. Перісад ледве рухався в тім залізі, а підтягнений на останню дірку пас із мечем, обсадженим кривавцями й ісмарагдом, мало не спадав йому через худі клуби. Савмак аж тепер усвідомив, який цар старий, нікчемний і безпорадний.

— Жива-здорова, — відповів ефеб на цареве запитання, згадавши слова роба Геланіка, такого ж худезного, як і цар.

Савмак вийшов і в тисняві Дамонового хорому ледве знайшовши двох грамматейв, засадив їх складати списки для нових одпущеників.

Списки були готові лише надвечір, бо в гармидері скуйовдженого міста ледве порозшукували начільників усіх ергастеріїв, чиї роби відсиджувалися в Акрополі. Коли сонце почало сідати, весь Пантікапей висипав на Головний узвіз. Притихлі й налякані несподіваною перемогою та ще менш сподіваною ласкою царя, роби-заколотники йшли з Царського пілона вниз довгою вервечкою. Попереду виступав кремезний Платон, за ним, прикривши змережене тіло, тірренець Расин, а навколо висла ворожа напружена тиша, що могла кожної миті вибухнути. Брама Полунічного пілона, як і передбачалось урочистою грамотою царя, стояла відчинена, й роби, деякі твердо, інші з ваганням, йшли в широкий світ, на волю. Дехто ж із них, досягши брами, вертав назад, не знаючи, що робити в тому світі за мурами. Одні йшли до знайомих бодай переночувати, решта шукала притулку в хоромях Посідона та Ахілла Дельфінія, що давали право притулку кожному втікачеві.

По заході сонця під сяєвом десятків смолоскипів повертався додому й цар. Вероніка після всіх потрясінь, що випали на її долю останніми днями, лежала хвора, та жерці з хорому Аполлона Лікаря запевняли Перісада, що по кількох днях вона стямиться. Принісши в жертву однойменному кумирові білу ягницю, Перісад навіть улаштував у троннім екусі невеликий симпосіон. По ліву руку від царя лежав римський сенатор Публій Муцій Сцевола, по праву ж Перісад наказав лягти Савмакові.

Вислухавши розповідь сенатора про те, як римлянам пощастило придушити повстання сицилійських робів двадцять п'ять років тому, Перісад підняв руку й тихим голосом повідомив, що віднині Савмак зватиметься деспотом, тобто найближчим і найшанованішим царським родичем, і він, цар, призначає його своїм першим евпатридом — на місце логофета Еака, який загинув од руки брудного "тіла".

Й коли загальний подив трохи вщух, Перісад зовсім по-дитячому зверхньо глянув на Публія Муція Сцевола, який лежав у найповажнішій своїй позі:

— Що скаже наш друг сенатор про нового деспота?

Жодна риска не здригнулася на м'ясистім обличчі римського легата, коли він

промовив:

— Боспорські царі споконвіку були щедрими до слуг своїх.

Се розумілося як завгодно, тільки не дифірамбом Савмакові, а всі присутні в троннім екусі відчули, що Перісад сьогодні вимагає звеличення людини, котра півлежала найближче до нього.

Мимоволі блимнувши на старого сенатора, Савмак знову прибрав одсутнього виразу. Те, що відбувалося зараз, не втішало його. Кожне зронене слово мов одгороджувало Савмака щільною лісою від сих людей, з-поміж яких він мало кого поважав по-справжньому, й від людини, котру любив над усе. Може, трохи втішало тільки те, що римський сенатор, до котрого Савмака, не даючи собі в тому звіту, відчував глуху неприязнь, сьогодні зазнав поразки, хоча й не подавав знаку.

Савмакові старшенно хотілося пити, а ще дужче — спати. Він лише стороною, мов неприсутній, слухав чужі й позбавлені змісту слова, які не виражали ні думок, ні почуттів, а швидше правили заборолом. Слухав, гортав у пам'яті події останніх днів і ледве стримувався, щоб не заснути. Давній неписаний покон вимагав од Савмака встати й удячно чоломкнути царя в щедрю десницю. Тепер мить уже минула, заклопотаний своїми турботами басилевс теж не звернув на се уваги, й Савмак мовчки посміхнувся: в сьому нікчемному й занедбаному царстві весь час що-небудь забувають.

Але Перісад, певно, не забував свого, бо раз у раз навертав сенатора до слизької стежки. Змусивши його нарешті сказати кілька пишних слів на честь Савмака, який знайшов вихід з останньої скрути й навіть урятував царську доньку, ризикуючи власним життям, Перісад, не давши мовчанці затягтися, спитав:

— А коли б ти, високий сенаторе, був батьком тієї доньки, кому віддав би її жоною?

Відповідь на запитання могла бути одна-єдина, й сенатор приречено впалим голосом проказав:

— Звичайно ж, звичайно...

— Ні, ти скажи — кому? — так само по-дитячому допитувався Перісад, і Савмак, із подивом стежачи за їхнім герцем, бачив, як напружено згорбилася в царя спина й тремтить кінчик сивої цапиної борідки.

— Звиичайно ж, рятівникові, — посміхнувшись, вимовив сенатор, і Савмак бачив, як важко було римлянинові вимовити слова визнання остаточної поразки.

Се лишилося й останнім враженням Савмака: він заснув тут-таки, на врочистому ложу, цілу ніч змагався з повсталими робами, що замахувались на нього дубцем, тоді втікав од привидів у мерехтливих хітонах і знов опинявся на розтелесанім Акрополі, падав з високих мурів і прокидався, тоді ще й ще ліз до визубнів, аби його турнули сторч головою, й з тихим подивом помічав, що й досі спить, а прокинувся в своєму таламусі, й се вже по-справжньому здивувало його, бо не міг пригадати, хоч як напружував пам'ять, коли скінчився вчорашній симпосій і яким чином він, Савмак, опинивсь у власному краваті.

Поряд, за ширмою, тихо човгали старечі кроки, й Савмак знав, що то Лія, та язик у роті мов присох до піднебіння, щелепи не розтулялися, кінцівки безвільно лежали,

наче мотузяні, простирадло зсунулося додолу, й він не мав снаги підняти його, хоч лежав непристойно голий.

Нарешті подолавши кволість, він підвівся, пішов у куток і випив нерозведного вина просто з вінець кратера, тоді знову сів на ліжку, прикрився й одчув, що може подати голос:

— Ліє...

Вийшло сміховинно тихо й хрипко, та Лія десь-то пантрувала кожен шерех і відразу ж увійшла:

— Прокинувся, кіріє...

— Я вчора сам прийшов сюди?

— Звідки?

— З тронного екуса.

Лія страдницьки посміхнулася й виправила його:

— Не вчора, кіріє... Ти вже два дні спиш і не прокидаєшся... Думала, й душу Гермесові поручиш... Уже й обол, дурна, тобі в зуби наготувала...

— Навіщо обол? — не міг утямити її теревень Савмак.

— На перевіз душі. Харонові, кіріє... Коли людина вмирає, кіріє... Ніхто задурно нікому нічого не робить: ні смертні, ані безсмертні...

— Я два дні не прокидався? — перебив її Савмак.

— Не прокидався ж...

— Ну, йди, — сказав Савмак і знову випроставсь на злежаному краваті. Вино аж тепер ударило йому в голову, й стеля почала нахилятися, й стіни тяж, а коли запаморочення минуло, Савмак згадав увесь той день і увесь вечір до наймешної дрібнички, й кожне слово, почуте тоді крізь густе запинало втоми та байдужого розслаблення, тепер виступало всіма своїми несподіваними гранями.

Савмак звівсь на нетривкі ноги й почав швидко вдягатися — так швидко, наскільки дозволяла слабкість. Лишалось нез'ясованим, як він тоді заснув і чи довго ще по тому тривав симпосій у тронній світлиці, та се вже не мало вирішального значення, бо Савмакові було зовсім байдуже, що подумали цар з евпатридами й що сказали на те.

За ширмою таламуса він побачив Лію. Стара невільниця сиділа на своєму звичному місці біля вікна й невидючими очима тупилася в мур Акрополя.

— Чого ти? — спитав Савмак.

Не відриваючись од брил муру, Лія проказала:

— Перісад... прислав робу свою... Питала, чи ти видужав...

Слова її ледве продиралися крізь горлянку, й вузькі сині губи тремтіли. Савмак підійшов і торкнув її за плече:

— Ти чого, питаю.

Стара притулилася щокою до його руки й схлипнула, тоді стямилась і швидко, крізь сльози, зажебоніла:

— Розпинають робів!.. Похапали й розпинають... Усіх повиловлювали, всіх до єдиного!

— Яких робів?!

— Тих... тих, що... — Лія впала перед ним навколішки й обхопила його коліна руками, дивлячись ізнизу вгору сухими бляклими очима. Савмак видерся з її обіймів і, заточуючись, побіг довжелезними анфіладами з хорому.

Коли він, схопивши в царських стайнях першого-ліпшого коня, охляп дістався Феодосійського шляху, вої з допомогою охочих городян прикручували до хреста ремінням останнього роба. То був ще зовсім хлопчик, худий і захлялий, Савмак добре пам'ятав малого Ґеланіка. Поряд уже звивався на хресті його батько, теж Ґеланік. Хрести тяглись узбіччям Феодосійського шляху від початку царських виноградників до городів, повз царські садки до самого Тірітакського рову.

Савмак погнав коня на самій обротці, так як узяв його зі стаєнь, од ясел, але жодного царського чільника, бодай декарха, не побачив. Біля деяких хрестів юрмилися пантікапейці, ціляючи розіп'ятих камінням і редькою, які з сієї нагоди безкарно рвали на грядках Перісадових огородів, а роби, не причетні до бунту, стежили віддалік за муками своїх друзів, і ніхто не міг із певністю сказати, які думки рояться в їхніх коротко, мов у римлян, стрижених головах.

— Великий логофете! — почув Савмак, і лише тепер угледів сенатора, який сидів у ношах, підтримуваний чотирма ефіопськими лівійцями. — Кумири, бачу, дарували тобі здоров'я! — Й оскільки Савмак оторопіло мовчав, Публій Муцій Сцевола мусив сам докінчити якое розмову. — Й слава кумирам! — сказав він, але, певно, не се його муляло, бо раптом благодушно засміявся й кивнув рукою на довжелезний ряд хрестів: — Ми, римляни, в усьому пасемо задніх. Усе, що робимо, ви вже робили хтозна й коли. А тут ви йдете нашими слідами, великий логофете!

— Якими слідами?.. — Савмак ледве стримувався, щоб не нагрубіяннити сьому римлянинові, який прибув ношами, аби подивитися на чужі муки.

— Хрести — се наш, римський винахід, — відповів сенатор уже геть іншим голосом. — Двадцять п'ять років тому ми втикали хрестами всю дорогу від Капуї до Рима.

Савмак недбало кивнув сенаторові й погнав коня в бік брами на Тірітакському валу. Між визубнями вежі стояв, згорнувши руки, декарх махерофорів Архелай і мовчки дивився вздовж вервечки хрестів, умисно не помічаючи Савмака. Савмак гукнув угору:

— Се ти тут за чільника?

— Ну, я, — неохоче відгукнувся Архелай.

— То познімай їх швидше!

— Кого? Хто се велить?

— Перісад! — у нестямі гаркнув Савмак і погнав коня всп'ять до Пантікапея.

Царя він знайшов у найнесподіванішому місці — ніколи б не подумав, що Перісад належить до шанувальників давньої, ще, мабуть, кіммерійської кумири Кибели. Тим часом цар стояв над жертовником і старанно роздмухував якесь пахуче зілля. З ним у гроті була тільки старезна верховна жриця хорому, Даїра, яка разом із жерцем оракула Аполлона Лікаря мала славу найкращої провидиці на всім узбережжі Понту.

— Підійди, — сказав йому цар, дмухаючи на слабенький вогник, що не хотів

споживати сирого зілля.

Савмак підійшов і став поряд із жертovníком:

— Я звелів познімати їх із хрестів.

— Як то "звелів познімати"?!

— Твоїм іменем, — відповів Савмак.

Відчувши небезпеку, Даїра подріботіла з печери, й вони лишилися вдвох, віч-на-віч, утупившись один в одного повними зненависти очима, й стояли так доти, поки старший стомився й схилив очі до землі.

— А ти подумав, що буде?

— Подумав, — і досі не зводив із нього погляду Савмак, ладний до всього.

— Про себе дбаєш?! — прорипів басилевс.

— Про тебе. Я подумав, що слово царя мусить важити більше за сю суху бадилиночку! — Савмак вихопив з жертovníка потемнілий і скоцюрблений листочок базилику, розтер його між пальцями й кинув назад.

— А я дав тобі сан найвищий і... — Перісад затнувся, — й Вероніку пообіцяв тобі при всіх... Думав, ти мудріший. — Перісад потяг ноги до виходу, глянув надвір, знову повернувся й почав терпляче, як і належить, тлумачити Савмакові свій учинок. — Слово басилевса не сухозлітка, се так. Але я віддав його в жертву державі, й кумири та мій безсмертний предок подарують мені сю невелику зраду. Коли б я помилював сих невірних робів, то настав би край усьому. Робів багато, а нас мало, й усі вони почали б чинити так, як оті.

Савмак повагався, чи сказати цареві те, що ще дужче його образить, та вагання тривало недовго; вони досі казали один одному й значно пекучіші слова.

— Тоді ти помилився, — мовив він злорадно. — Вдяг саном не того, кого слід. Виправ свою помилку — віддай доньку котромусь Дамонідові чи Архелаю!

Се було надто жорстоко, та Савмак іншого виходу не мав. Тепер він сказав усе, що мав сказати ще того вечора, на врочистому симпосії, йому не лишалось нічого іншого, як піти із священного гроту. Він мовчки попростував до виходу, та Перісад із невірогідною для своєї немочі прудкістю наздогнав його й схопив, боляче вп'явшись пальцями в передпліччя. Як кожен старий чоловік, він боявся, був певен, що молоді своїм незміцнілим мозком і серцем неспроможні на жоден розумний крок і пустять за вітром усе те, що так старанно й важко, по зернині й по крупині, збирали для них старі. Він упинавсь і впинавсь йому в руку кістлявими пальцями, вклавши в них свою людську силу й царську волю, та сили в нього було вже небагато, пальці почали слабнути, слабнути, й се тривало, поки Перісад геть охляв, зів'янув і сів просто долу, бо коліна більше теж не тримали його під невблаганним, жорстоким поглядом глибоко схованих оченят Савмака.

— Ти даси їм ісотелію, — сказав Савмак. Ісотелія — означала рівні з вільними громадянами права для відпущених робів.

— Я тебе ненавиджу, виплодку Горґони! — проказав тоненьким голосом цар, але й Савмак, і він добре знали, що вже не зможуть обійтись один без одного.

Коли Савмака не стало, знову ввійшла Даїра й, нарешті роздмухавши вогонь у виймку кам'яного жертовника, мовила чи цареві, чи, може, сама собі:

— Якщо в чорного ворона виростають білі крила, то заглянь воронові в око.

Вона стояла над ним, стара й згорблена, й була в своїй жрецькій хламиді вочевидь схожа на Сивіллу. Перісад не зрозумів її притчу, він не зрозумів навіть того, яким чином опинився в цьому вогкому ґроті чужої кумири, й не мав голосу, щоб прогнати геть зловісну жрицю. Й уперше за всі роки своєї довгої старости він подумав, що коли людина втрачає власний голос, то незабаром слід чекати й Гермеса, безсмертного провідника мертвих душ.

Розділ 11

Сніг випав у першій декаді місяця посідеона, й усі казали, що сього, останнього, четвертого року сто шістдесят четвертої олімпіади, зима надто рання, й безпорадно кивали головами: нічого не вдієш, високосний, так покладено кумирами... Й хоч перший сніг ураз розтанув, та надвечір випав новий, земля вихолола й настала зима.

Тепер у домі за смугастими жовто-зеленими мурами жар у жаровнях не гаснув цілий день, та лише в таламусі зі слюдяним вікном можна було нагріти душу, й мерзлякувата Елена просиджувала з ранку до вечора там, де й спала. Дівчата теж обидві не виходили з тамуса без нагальної потреби, всю хатню роботу полишивши на Ніневію. Стара ассірійка мовчки шкрьобала в своїх незмінних капцях, не зважаючи на сніг, Клеопатра без угаву дзеленькотіла, підсівши на Еленине ложе, неговірка ж Раїс, поки й сутеніло, плела вовняні шкарпетки, лише зрідка відбуркуючись од цокотухи Клеопатри. Потім, якщо не було гостей, нашвидку перевечерявши, дівчата йшли в просторішу світлицю гіменея, де звичайно спали, Елена ж, підмостивши подушку на стіни, ще з годину сиділа, поки прилітав м'якокрилий Гіпнос. Вона любила сю годину перед сном, коли в домі й усьому місті наставала тиша й тільки перегавкувалися пси через мури. Тоді думка пливла легко й не плуталась, можна було зважити кожен зроблений за день крок, навіть передбачити, наскільки се дається смертному, стежки й кроки наступного дня.

Та сей день не був схожий на дотеперішні, й почуття лякливої піднесености не полишало Елену від самого рання. Він прислав з робом воскову табличку й мав зайти по Елену перед обідом. Увесь час, який лишався до того, вона розтринькала з небаченою легковажністю й тепер квапила Раїс, нетерпляче стежачи в дзеркалі за її нарочито кволими рухами.

— На скронях підбери трохи вгору, — промовила вона тихо, намагаючись не виказати свого роздратування.

Клеопатра стягала з жердини хітон за хітоном і приміряла їх на себе, та Елені жоден сьогодні не подобався.

— Глянь! — цокотіла дівчина. — В цьому ти будеш молоденька-молоденька!

— Хіба Елена стара? — холодно завважила Раїс, пораючись коло зачіски господині, й Елена знала, що то зумисне. Клеопатра діставала якогось іншого хітона, та сей уже їй самій здавався надто похмурим, і вона кидала його назад не міряючи. Клеопатра бігала

по таламусі зовсім гола, пустивши чорне хвилясте волосся на спину та плечі, й Елена часом повертала люстро так, щоб було видно струнку поставу дівчини. Слава Кіпріді, подумала вона, дивлячись, як та красивими рухами звільняється від важких складок дорогого копривного хітона. Я ще можу позмагатися й із шістнадцятирічною Клео.

В серці не було заздрощів до чужої юности, й се так належало віднести на карб Зевсової доньки. Людина стає завидющою тоді, коли відчуває слабість, не без гордошів за саму себе подумала Елена.

Й коли Раїс урешті таки впоралася з її зачіскою, вона розпустила очкурик спального хітона й постала перед дівчатами так само гола, як і Клеопатра. Мовчазна Раїс одійшла до дверей і звідти прискіпливо дивилася на витвір своїх рук, а Клео сплеснула в долоні:

— Елено! Ти така гарна... Й Афродіта позаздрила б, клянусь ериніями!

— Помовч, дурненька, — незлобливо висварила її Елена, втішена мимовільним вигуком дівчини. — Ще напитаєш на мою голову. Й не підходь до мене, бо лясну!

Се останнє вона мовила просто так, бо ще жодного разу не піднімала руки на своїх дівчат, але сказати мусила, й не тільки аби відвести дурне око, а й щоб перестерегтись од Клеопатри, яка вже ладна була горнутися до неї. Елена не зносила дотику жіночого тіла, й се зародилося в неї давно, в роки безрадісної юности, коли потрапила була до рук гарної розбещеної лезбіянки.

— Який мені хітон одягти? — спитала вона в Раїс, умисне в Раїс, аби покарати Клео за її надміру нестримний язичок.

— Одягни вишневий.

— Вишневий хітон? — Елена з радістю вхопилася за сю думку, сама собі дивуючись, як се досі можна було вагатися. — А чому вишневий? — спитала вона, щоб зайве перевірити й себе, й дівчину.

— Коли він уперше побачив тебе, ти була в ньому, — відповіла Раїс.

— Невже?.. — Елена зайнялася й почала з раптовою сором'язливістю вдягати вишневий хітон. Довгий вузький викот ледь прикривав перса, лишаючи тільки натяк, схожу на загадку лінію, й білий овал обличчя в обрамленні темних крутих пасом волосся здавався іще білішим і мовби випромінював рожеве матове тепло.

Елена пройшлася в хітоні до дверей і, глянувши в очі Раїс, повернулася. Чому вона ввесь час так старанно штовхає мене до нього, майнуло їй. А се мале кошеня ревнує. Останнє було зрозуміло Елені, перше ж так і лишилося в ній нерозв'язаним, аж поки й настав час іти.

Він з'явивсь лише перед полуднем, блискучий, простоволосий і невірогідно погарнілий од морозцю, й з раптового блиску в його очах Елена вгадала, що сама теж має чудовий вигляд.

— Ходімо! — сказав він, ледве зайшовши до таламуса. — Мати не любить, коли гості спізнюються.

На дівчат він і не глянув, мовби їх і в таламусі не було, хоча Раїс вивчала його з кутка біля ложа холодним тверезим поглядом досвідченої жінки, Клеопатра ж нікала

по кімнаті й лізла поперед Елени, мало не в вічі гарному, мов Паріс із дивної казки про троянців, коханому її господині. Він навіть обійняв Елену й притулився вустами до ледве схованих під викотом хітона грудей. Клеопатра сапнула й прохопилась:

— Ой...

Елена теж удавала невидячу й тільки з порога, вже виходячи, кинула через плече:

— Нікого без мене щоб не впускали.

Раїс тільки холодно примружилась на її веління, Клеопатра ж і не почула його, вражена мужньою красою молодого евпатрида.

— Паріс... — мрійливо проказала вона, коли гримнула хвіртка.

Раїс була іншої думки:

— Лялька.

— А твій? А твій? — ображено прохопилася чорнява дівчина.

— Кажеш, наче се — твій.

— А той — твій? І той не твій, еге ж? Хіба не можна просто так, коли чоловік гарний? — замирливо сказала вона, прилащившись до старшої подруги. Коли Елени вдома не бувало, вона всю свою спрагу ласки віддавала подрузі, й та терпіла її, чого ніколи не траплялось при Елені.

Елена ж тим часом ішла на два кроки позад Архелая й, не дивлячись ні на кого, бо се в добропорядному місті вважалося б справжнім гріхом, бачила всі погляди, звернені на неї. Вона добре знала ціну тим поглядам, але їй приємно було йти крізь натовп задля першого снігу по-зимовому вбраних людей. Дехто був у сукняних гіматіях, що й досі зберігали сліди скринь, негнучкі й теплі, решта носила зручні скіфські ногавиці та свитки з кумедними застібками-патичками, й мало хто не спинявся, аби поглянути на вродливу молоду пару. Се було єдине, на що зважилась Елена, йдучи сього небуденного для неї дня головним узвозом угору: не затуляти виду краєм гіматія.

Я теж, як і всі жінки, скромно подумала Елена. Кожна прихильниця Афродіти мріє вийти заміж, бо так погоджено кумирами. Тоді їй здалося, що й се нескромно. Ще донедавна вона й мріяти боялася, стиснута лещатами жахливих обставин, й із вуст її полилися тихі й щирі слова подяки вітцеві всіх олімпійців.

Архелаїв хором стояв на Восьмій терасі за зубчатими мурами Акрополя, відразу під терасою святилищ. Тут мешкали найвидатніші евпатриди, й серце Елени схвильовано закалатало. Вона знала вже майже всіх мешканців Восьмої тераси, дехто з них бував і в її домі над агорою, та досі не мала доступу до них. Тепер Архелай показував їй сюди дорогу, й вона з удячністю й любов'ю дивилася на його кремезну спину, захищену гіматієм з дорогого афінського сукна. Юнак жодного разу не озирнувся, та Елена знала, що він дослухається до рипіння її черевичків по тонкому снігу, й милувалася легкою граційністю його рухів і його чудового витого ціпка, якого, певно ж, не мав жоден пантікапеець.

Будинок декарха царських махерофорів стояв точно під заднім причілком хорому Аполлона Лікаря, найпишнішого з усіх пантікапейських святилищ, де верховним жерцем уважався сам басилевс Перісад. У сім Акрополі все хвилювало Елену, й під

хоромом Аполлона Лікаря вона мимоволі спинилася. Не почувши за собою її кроків, Архелай уперше озирнувся.

— Се тут отой хід із хорому Кібели? — спитала вона.

— Тут. — Голос Архелая здався їй холодним, і вона здогадалася, яка тому причина. Після повстання робів про той хід у місті говорили дуже багато й щоразу сплітали його з іменем Савмака — молодого логофета, про стосунки ж Архелая із Савмаком Елена добре знала й від інших, і від пройди Клеопатри.

— А се — мій дім, — сказав юнак і, доки вона встигла стямитися, приворітний роб почув голос господаря й одчинив хвіртку пишного червономармурового пілона з чотирма колонками.

Архелаєва мати Галина була ще не стара жінка років під сорок і, побачивши її, Елена не стрималася:

— Який він схожий на тебе, кіріє!..

Галина відразу ж повела гостю на жіночу половину дому, в гінекей, і доки роби лаштували обід, вони лагідно й приязно гомоніли про суто свої, жіночі справи. Обидві сподобались одна одній з першого ж слова, й Елена, осяйна, мов олімпійка, була просто щаслива.

— Я на десятому небі! — вдруге за сей вечір не стрималася вона, й хоч картала себе за ту нестримність, але зайвого настрою з себе збити не могла. Се якоюсь мірою зробила за неї Галина, відповівши на той її вигук:

— На десятому небі в нас Перісад, любя моя! Ми — на восьмому.

Се був натяк, що Десяту терасу займає царський хором, Елена спершу примовкла, намагаючись уторопати, що криється за тими словами господині, тоді відітхнула, проте винесла враження, що ся жінка, яка й досі зберігала красу своєї молодости, й непересічну красу, вміє бути й дотепною.

Й Елена більше не давала волі почуттям. За обідом у просторій їдальні було тихо й напружено, але нічого видатного не трапилося, коли ж вони всі втрьох перейшли анфіладами в екус, Галина заходиласть розповідати гості про свого чоловіка, якого теж звали Архелаєм.

— У їхньому роду старому, — сказала вона, почекавши, коли Елена вляжеться, — імена всіх чоловіків починаються на "Архе": Архелай, Архип, Археанакт... Археанактом був і їхній перший. Ти про нього чула?

Елена з чемности похитала головою, хоча добре відала, що Археанакт був першим царем Боспору й заснував се місто, Пантікапей. Вона ще раз вислухала розповідь про патріарха династії Археанактідів, слухаючи не слова, а добре поставлений співучий голос Галини.

Се, певно-таки, відмінні од нас люди, подумала Елена про евпатридів, але згодом пригадала грубіяна-купця Евтихія й засміялася, бо й Галина саме розповідала цікаву й дотепну пригоду того першого Археанакта, сина славнозвісного Еета Колхідянина, в якого аргонавти вкрали золоте руно й доньку на додачу.

— Хіба Археанактіди — колхідяни? — здивувалась Елена, вирішивши пильно

слухати розповідь.

— Колхідяни. А ти думаєш, Спартокіди — елліни? Скіфи вони, хоча й кажуть, ніби батьком їхнього Спартока був фракійський цар Евмолп, а батьком Евмолпа — сам Посідон, Зевсів брат.

Се стало мовби якимсь поворотом і в настроях, і в розмовах, Елена шкодувала, що прохопилася зі своїм нерозумним запитанням, але хоч як навертала бесіду на інше, господиня щоразу згадувала давні образи й ще давніші змагання Археанактидів із Спартокідами.

— Він, — останній нащадок династії, — сказала Галина, кивнувши в бік Архелая, який майже не втручавсь у розмову й лише маленькими ковтками попивав нерозведене вино з вухатого хеніка.

Зараз, — майнуло Елені, — вона згадає свою доньку та зятя, й тоді від сього дня сподіватися буде нічого. Елена знала сю її слабину від Архелая: він сам колись розповів матері про римлянку Корнелію й тепер не мав спасу.

Галина й справді поскаржилась на свого сина за недосить розвинене в ньому почуття обов'язку перед великими пращурами, сказала:

— Ти пам'ятаєш, люба моя, братів Гракхів у Римі? — Елена кивнула, хоча молодший з-поміж братів, Гай, був убитий, коли вона мала дванадцять років, а старший, Тіберій, — коли була дворічною. Елена тривожно глянула на Архелая, та той удавав, ніби сим зовсім не цікавиться. Елена ще раз кивнула, й серце їй замлоїлось: — Їхня мати, матрона Корнелія, казала своїм синам: "Обридло мені слухати, що мене й досі в Римі називають тещею Сціпіона, а не матір'ю Гракхів!".

— І тепер вона ходить у двох чорних покривалах, — чи не вперше за цілий симпосій обізвавсь Архелай.

Галина весело й трохи нервово засміялась:

— А хіба я підбурюю тебе ставати на стежку Гракхів?

— Ти щодня згадуєш, — докинув Архелай і вперто глянув на матір, — що тебе в Пантікапеї й досі звуть тещею колісничого Дамона.

По-змовницьки глянувши на Елену, господиня вдавано зітхнула:

— Вони, чоловіки, ніколи не розуміють нас, еге ж, моя люба?

Елена сприйняла вдаваний жарт за справжній і так само весело посміхнулася, вирішивши, що коли хтось і не розуміє одне одного, то се жінки. Вона ще раз глянула на Галину й Архелая й аж тепер збагнула все значення їхніх слів, і мовлених, і тих, що сьогодні так і не будуть сказані.

Вони говорять про молодого логофета Савмака, зробила висновок Елена. Про Савмака та його наречену Вероніку. Се було для Елени справжнім відкриттям, і вона безпорадно заметалася, шукаючи виходу, якого ніде не було. Тоді сказала собі: спокійно... Всі дороги в житті переплітаються, одна кінчається для того, щоб дати початок іншій... Елена принишкла, раптом побачивши знак безсмертних, зловіще похмуре знамення: а коли се — глухий кут?..

Сієї думки з неї вистачило на добру годину, й лише прощаючись із господинею, яка

тепер знову була до неї люб'язна й лагідна, Елена знайшла вирішення й дала собі волю послабитись.

— Я дуже рада, моя любя, — сказала Галина, цілуючи її в щоку, — дуже рада за вас обох.

Уздовж усієї дуги Восьмої тераси Елена йшла якась окрилена, се почуття не лишало її й за Царським пілоном, де вона привіталася до євнуха Полікрата, й уздовж усього Головного узвозу, що стрімко спадав од Акрополя повз хорони Зевса Евпатора й Зевса Робітника, й священний грот Кібели, й агору. Й навіть коли Архелай, не побажавши зайти до неї, подався привечірніми вулицями додому, Елену не зрадило те дороге для неї почуття. Вона ввійшла до хати й роздяглася, й коли насторожена Клеопатра почала мити їй на ніч ноги, Елена ласкаво торкнулася її смаглявої пружної щічки:

— Що б ти зробила, потрапивши в глухий кут?

— Вернулася б назад! — здивовано відповіла дівчина, й Елені стало ніяково, що вона, яка вважала себе такою досвідченою й мудрою, билась над сим запитанням стільки часу.

Клеопатра, певно, й на мить не переставала думати про Архелая й усе, пов'язане з ним та господинею. Витерши Елені ноги, вона, так само знизу вгору дивлячись на неї, прошепотіла:

— Ти не сподобалась їй, Елено?.. Не вір нікому, ти найкраща і найкрасивіша в світі, то вона погана!

— Не в сьому справа, дитино моя, — відповіла Елена. Клео казала про Архелаяву матір, але тут не йшлося про подобання й неподобання. Коли зачіпається кров, подумала Елена, — сі люди перестають бути схожими на нас. А вголос вона вже цілком упевнено повторила: — Справа зовсім не в тому.

Вона чекала на нього цілий вечір, хоч мала гостей — приїхав знайомий купець, євпатрид і землевласник із Фанагорії, що по той бік протоки. Приїхав і відразу ж завітав до неї, веселий і не знати чим стривожений, але її се найменш обходило, й вона сторожко дослухалася до звуків дворику.

Архелай прийшов аж на третій день, мало не з порога почавши ганити свою матір, яка спить і бачить себе свекрухою басиліси, а не тещею перестарілого й пихатого вдівця Дамона. Архелай дивився на Елену закоханими карими очима, розкаюний і нетерплячий, і всі її страхи та сумніви того полудневого симпосія зблякли й втратили вагу, й вона враз одіслала своїх дівчат у дальні світлиці гінекея. Я тільки слаба жінка, подумала Елена, се було простим виправданням, вона добре розуміла себе, але піддалася тій солодкій слабості. В обіймах Архелая Елена мов провалилася до чорних розвихрених тартарів, але згодом, лежачи потилицею на його могутній упокореній руці, заплющила вічі й принишкла. Стара думка знову й знов наворачталася до неї, й тоді їй стало незатишно й лячно.

Такого з Еленою ще не було: вона подумки розмовляла сама з собою й мовби сама себе бачила, однак була така маленька, й голос її власний здавався таким повільним і

нікчемним, слова розтягались у комариний писк, аж Елена не витримала, встала й викресала вогню.

— Навіщо? — сонним голосом поспитав Архелай, задивившись на стрункі обриси її голого тіла.

— Не можу спати поночі, — сказала вона, хоча то була неправда: Елена любила самотню темряву свого теплого таламуса. З того, як рипнули ремені кравата й перестало чути рівномірне сопіння, Елена зрозуміла, що він знову займається бажанням. Але незрозумілий опір, що раптом прокинувся в ній, примусив Елену стишити кроки. Не дійшовши до кравата, вона підняла хітон, незадовго перед сим пошпурений додолу його нетерплячими руками, й вийшла.

— Ти куди?

— Я зараз... — відгукнулась Елена, але сиділа в охололому вже екусі доти, поки шкіра на голих руках укрилася колючим сиротинням. Коли повернулась, Архелай уже спав, тихо висвистуючи піврозтуленим ротом. Вона примостилася скраєчку й вилежала з розплющеними очима до самого ранку, пригнічена й розбита. Се глухий кут, думала вона, але я не маю сили повернутись.

Те відчуття безвиходи розвіялося тільки тоді, коли надворі почулось тягуче шкрьобання капців і сичання деркача по плитах. Ніневія обмітала перістіль під колонадою дворика.

Знову змитає на середину, розсердилась Елена. До кінця зими весь двір буде суцільна кучугура снігу.

Й власне роздратування напродиво легко втішило її, повернувши до буднів і до життя. Вона швидко вдяглася й вийшла, тільки від порога на мить озирнувшись. Архелай міцно спав, одкинувши назад гарну голову.

Елена пішла в холодний екус і довго й збуджено перекидала в скриньках свої фібули, гребінці, скронні підвіски та серги, й руки їй тремтіли від нетерплячки. Й коли знайшла те, що шукала, так само принишкла й сіла на крайньому ложі.

Се була старовинна застібка до гіматія не знати коли й ким перероблена зі ще давнішої напівстертої золотої номисми. Елена приклала її до теплої від подушки щоки й хвилину-другу сиділа, дослухаючись внутрішніх голосів. Колись вона дуже хотіла показати Археласві сей тоненький пелюсточок золота з ледь видимим ликом на ньому, але тепер одчула, що вже пізно. Се був талісман її незайманої матері, й Елена не знала навіть, од чого він береже. Лик вродливого молодого царя на золотому статері проглядав наче з імлі, й Елені здалося, ніби він вигонів од її палких поглядів, бо з сим статером були пов'язані всі дівочі мрії Елени.

Коли надворі перестали шкрьобати капці й почувся грудний голос Раїс, Елена вмить сховала застібку на дно скриньки. Він нічим не завинив, сказала собі Елена, й кленучи свою безвільність і шарпання, пішла назад до таламуса.

Архелай іще спав, так само закинувши голову, та його вид уже не нагадував їй лику давнього царя з македонської номисми. Коли він під її пильним поглядом заворушивсь, переповнена відчуттям несвідомої провини, що раптом обпекла її всю й стисла серце,

Елена пригорнулася щокую до його щоки й почала пестити м'яку молоду борідку, вклавши в той рух усю свою ніжність.

Я люблю його як сина, спробувала вона витверезити себе, але то вже були тільки слова. Ховаючись у його хвилястому скуйовдженому волоссі, сама собі дивуючись, Елена раптом почала розповідати й про свої перші почуття, й про сумління, й про першу людину, з якою звела її доля в сьому місті, відчуваючи, як тверднуть м'язи Архелая під її пальцями. Нащо се я кажу, знову дивувалась Елена та знову розповідала.

— А тоді я побачила тебе...

Вона ледве стримувалася, щоб не сказати, як заманювала Архелая в свій дім, безсоромно використовуючи Клеопатру, мов приманку для рибини, й була б, може, сказала й се, бо вже геть утратила владу над собою, але він устав, сердито струсив із себе її руки й почав одягатись, красивий, мов Аполлон Мірона, що стояв у перістилі в Дельфах. Афродіта позаздрила мені, в розпачі думала Елена, неспроможна опанувати себе. Позаздрила й одібрала розум...

Архелай пішов умитися, й поки ходив, Елена встигла бодай трохи дати собі ладу. Він теж повеселів, змивши водою похмурість і заціпеніння, навіть обійняв її й поцілував ув обоє віч, але якась холодна зачаєність лишилася між ними, й у тому Елена могла винуватити лише себе, бо добре знала, що вимовлене слово вражає, а затамоване пече вогнем.

Уже коло хвїртки, на прокиданій Ніневією стежині, вона впевнилася, що Архелай не забув розмови. Раптом закам'янівши обличчям, він тихо проказав:

— Я колись уб'ю сього смердючого скіфа.

Елена розгубившись, поспитала зовсім по-дурному:

— Хіба він — скіф?..

— Роб! — крикнув їй в обличчя Архелай і вискочив на вулицю.

Тим повним зненависти криком Елену відкинуло назад, мов ляпасом, вона обініж улізла в сніг і збила оскому на Раїс, яка нагодилася під гарячу руку:

— Понамітали цілі кучугури, ще й снігу не було!

Се вона мала б сказати Ніневії й ще дужче розстроїлась. Але в очах у молодії фрігійки не було й тіні посміхи, тож Елена сказала собі: се він од великого кохання... Закохані чоловіки завжди звіріють.

Однак і се вже не втішало Елену до самого вечора.

Розділ 12

У самій осередині Херсонеса, городу великого й славного, що вже понад п'ятдесят літ платив данину спочатку скіфському князеві Буйтуру, чие ім'я в перекладі на грецьку звучало як "Скілур", а тепер його синові старійшому Палакові, котрого скіфи поміж себе називали "Борисом", на міській агорі, біля пишного пілона найкращого в Херсонесі хорому Діви, захисниці міста, на високій, гарно обрамленій, по краях білій, мов молоко, дощці з сицилійського мармуру було викарбувало:

"Клянуся Зесом, кумирою Землі та кумиром Сонця, кумирою Дівою та всіма кумирами олімпійськими й героями, що стережуть поліс, усі землі та тверді херсонітів.

Я разом з усіма дбатиму про волю й рятунок поліса та громадян його і ніколи не зраджу Херсонеса, Керкенітіди, Калос-Лімена й решти земель, якими володіють херсоніти..."

Дошки видніли кругом усієї агори, великі й менші, мармурові й з вапняку, сторчові й поздовжні. Одні вже потемніли від старости й східних вітрів, інші ще сяяли тьмавим блиском, виставлені біля хоромів та міських служб на славу безсмертним і смертним, і ніхто ніколи не підходив до сих плит, напам'ять знаючи кожную їхню літеру й кожную тріщину. Плити були схожі на старих людей, що вже сказали своє слово в житті й більше нічого не скажуть, похмурі, мовчазні й байдужі до смертних, як і смертні до них.

Зате ся плита кричала кожним своїм рядком і кожним словом, і херсоніти, охоплені радісним шалом, ще й ще раз підходили до високої й вузької мармурової дошки, переповідаючи один одному вже всіма завчені напам'ять слова.

Такого збудження Херсонес не бачив бодай од молодих років нині вже небіжчика Буйтура-Скілура. Клятва не була безневинною низкою буквиць. Кожен знак мармурової дошки свідчив про те, що херсоніти кинули виклик могутньому й грізному володареві скіфів, хоч імені їхнього володаря Бориса-Палака ніхто там не згадував.

Агора вирувала й захлиналась од захоплення, бо якщо кожному херсонітові скіфський цар здавався мало не Зевсом, то тут, на агорі, серед сотень і сотень одноплемінців страхи відсувались назад і лишалася рішучість та звитяга.

Навіть численних робів з херсонеських ергастеріїв, суден та осель захопила незбагненна радість, і вони, мов рівні з рівними, розмовляли зі своїми господарями, гомоніли про скіфського царя та про Мітрідата Евпатора, царя понтійського, міркували, скільки воїв може озброїти Херсонес, коли разом з вільними громадянами виступлять проти варварів і роби.

Такого стовпища людей агора не бачила й на останніх Діонісіях минулого року, скрізь, мов перед потопом, народ гомонів, співав і пускався в хороводи, до мармурової плити на хоромі Діви годі було й підступити, та коли з протилежного краю з'явилася невеличка купка чужинців, перед ними, наче сніг перед факелом, розступились.

То був Діофант, син Асклепіадорів, громадянин Синопи й найушлавленіший таксіарх понтійського царя Мітрідата Шостого Евпатора. Минулого дня Діофант не прийшов на ту бурхливу й десятки, довгі десятки років не бачену в Херсонесі еклесію, хоча його тричі, як велів уклад, запрошували на головну площу міста. Вчора він виправдовувався важкою хворобою, сьогодні ж просто репавсь од здорових соків, у ту хворобу ніхто не вірив, і тепер усе місто чекало, як він подивиться на нову мармурову дошку й що скаже, бо, зрештою, й ся дошка, й несподівана клятва на ній, і бурхливі народні збори вчорашні були розраховані на Діофанта й молодого, але вже могутнього володаря Понтійського царства — Мітрідата.

Разом із Діофантом ішло двоє інших сановитих чужинців, і все місто вже знало, що то — римський сенатор Публій Муцій Сцевола та новий Перісадів логофет Савмак. Діофант відчував на собі загальну увагу херсонітів і, свідомий, чого від нього

сподіваються, йшов умисне тихим рівним кроком. З його невиразного обличчя годі було второпати настрої і думки сього Мітрідатового вельможа.

Решта чужинців нікого не цікавила, херсонітів лише трохи дратували й тілистий, стрижений, мов роб, римлянин, і негарний довгоносий пантікапеець. Натовп розступався й розступався перед Діофантом, і се було навіть дивно, як така рясна череда голів і плечей, серед котрої ніде й гранатові впасти, може так широко й вільно розступатися перед високим золоченим ціпком понтійського таксіарха. Вже до хорому Діви лишалося кроків з десять, і коли попереду сяйнула новим мармуровим карбом дошка, Діофант, не глянувши на неї, звернув у праву руку.

Натовпом прокотилася хвиля розчарованого подиву, та чужинці на чолі з понтійським гостем урочисто ввійшли під колонаду біломармурового, з побитими сходами демосіона реопагу, де з самого ранку засідали архонти Херсонеса.

Діофант із супутниками проминули передпокій і ввійшли до високої, підпертої двома рядами потинькованих колон світлиці. Діофант звиклим оком ураз помітив, що архонтів лише вісім, і підняв угору ціпок для привітання. Архонт-епонім Александр, сімдесятирічний торговець воском і хутрами, який давав назву рокові, швиденько задріботів назустріч йому й усадовив побіля себе. Сенатора й Савмака встали привітати архонт-басилевс та архонт-стратег, такі самі старі й блаженські, як і торговець Александр.

Лише всівшись, Діофант здогадався, кого нема: Ксенокла. Се й на краще, подумав він, бо надміру жвавий архонт, призвідник учорашньої еклесії, зараз міг лише нашкодити, а Діофант не хотів, аби римський та боспорський гості почули сьогодні все про так довго сподівану й ще довше готовану еклесію, яка відбулась учора.

— Не бачу свого приятеля Ксенокла, — сказав він. — Чи не занедужав?

Архонт-епонім, як найхитріший серед усіх старців міста, певно, вловив натяк і згідливо закивав:

— Нездужає, нездужає, Діофанте.

— Після вчорашнього бешкету йому нічого не лишалося, хіба лягти в крават, — з несподіваною для всіх жорстокою відвертістю мовив понтійський таксіарх і виразно глянув на Савмака, тоді й на римлянина. Він зумисне привів сюди обох, щоб засвідчити свою непричетність до бунтівничої еклесії. Й хоч вони десь-то здогадувалися про його погляди, та Діофант подививсь на благодушно всміхнене м'ясисте обличчя сенатора й у думці махнув рукою: хай собі здогадуються, про що кому вигідніше, а моє діло сказати.

— Нема далі змоги, Діофанте, — знову за всіх відповів йому архонт-епонім Александр. — А з понтійськими царями в нас угода ще ген з якого часу... Ще коли був молодим отець теперішнього скіфського царя — Скілур.

— Але ж ви ще за Скілура стали данцями скіфів і мусите берегти клятву вірності! — з кам'яним виразом обличчя кивнув Діофант.

Александр удруге розвів руками, звертаючись і до Діофанта, й до гостей з Рима та Пантікапея.

— Вельми тиснуть варвари. Ми платили Скілурові десять талантів сріблом у рік, а

його синові Палакові платимо сімнадцять... — Він підвівся, й Діофант відчув, що старий архонт-епонім довше не стримається. — Поки був молодший друг наш Перісад, ми ще якось упиралися скіфам, а тепер він геть охляв, регочуть, нібито й махера в руках не вдержить.

Яким другом Херсонесові був Перісад — се Діофант відав добре, та й Перісадів логофет Савмак розповів йому про давню тиху ворожнечу між Херсонесом та Боспорським царством. І через се, а також заради того слова "варвари" Діофант, з діда-прадіда каппадокієць, дозволив собі гримнути на Александра:

— Коли роб зрадив господаря свого й перейшов до тебе, не дуже вір йому, бо може й тебе так само зрадити, архонте!

Він подивився на сенатора; той і досі не втрачав голови й невиразно всміхався, зате Перісадів логофет Савмак дивився на Діофанта з-під густих брів пильним незрушним поглядом. Сей ще геть молодий вельміж справив сьогодні на Діофанта неабияке враження тверезим і гнучким розумом і водночас незрозумілою для такого сану хапливістю. Тоді понтійський таксіарх був вирішив, що справи в Перісада зовсім кепські, якщо доручив таку владу вчорашньому ефебові. Але сей прямий погляд Савмака змусив Діофанта засоватись на місці, й він подумав, що надто передчасно дав йому таку оцінку.

— Так я кажу, деспоте?

Діофант хотів заскочити Перісадового деспота й логофета, але той і далі вивчав його нерухомим поглядом своїх надміру глибоко втулених очей.

— Я ще не позавчивав напам'ять таких мудроців, таксіарше, — відповів Савмак, і се здалося Діофантові тонким глузуванням, бо вранці молодий пантікапеець переказував йому без затинки цілі хартії з Арістотелевих "Політій".

Примусивши себе забути пильний погляд Перісадового деспота й логофета, Діофант зробив широкий рух ціпком і промовив до всіх архонтів:

— Я, найнижчий слуга й роб свого царя, царя царів Мітрідата Шостого Евпатора, не раджу вам, херсоніти, виходити з-під високої руки скіфського царя Палака. Коли б ви зважилися зрадити свого скіфського володаря, якому платите дань уже п'ятдесят літ, мій цар, вірний слову свого вітця Мітрідата П'ятого Евергета, мусив би йти війною проти скіфів. Так? — Архонти мовчали, й він грюкнув підкутим ціпком по мармуровій підлозі: — Але ж ми маємо дружбу з Палаком, і мій цар, цар царів Мітрідат Евпатор Діоніс не схоче ламати слова своєї чести.

У сей час на порозі виросла постать невисокого на зріст, але стрункого й гарного юнака, й усі здивовані погляди вп'ялись у нього.

— Ти кликав мене, Діофанте? — розглядаючись, мовив юнак.

Діофант розгубився й, закликавши всіх кумирів, одповів юнакові:

— Йди й сядь он там, коло порога.

Юнак скромно сів, а Діофант пояснив архонтам:

— Мій махерофор Евгеній не залишає мене самого й на крок!

Усі погляди знову звернулися до самовідданого мечоносця, й Діофант упокоївся й

повів далі свою думку:

— Мітрідат Шостий Евпатор Діоніс дуже високо цінує раз комусь дане слово, архонти!

Напруження, яке досі висло під склепінням холодної світлиці, тепер ще дужче згусло, й архонт-епонім Александр уже зовсім невпевнено запитав:

— А що ти порадиш нам, Діофанте?

— Змініть оту мармурову дошку перед хоромом вашої Діви й не дратуйте кентавра, — без довгих вагань одповів Діофант, мигцем зиркнувши на свого мечоносця біля порога.

— То грифон, грифон, а не кентавр! — обізвався ще один голос, і Діофант із подивом глянув у сльозаві очі архонта-басилевса Ангела. Раніше, коли теперішній цар Понта Мітрідат Шостий боровся за престол з рідною матір'ю, Діофант, іще не розтринькавши вогонь юнацьких захоплень, уважав, що демократія ліпша від влади монарха. Та коли демократію віддавати в руки таких немічних старців, то вже ліпше мати царя, для якого розум радника важливіший од його років. А сі греки, подумав тепер Діофант, і досі живуть, мов у часи троянських героїв, і навіть нікчемним архонтом у них не можна стати, не досягши шістдесяти літ.

Мені теж не набагато менше, зітхнув він, згадавши свої п'ятдесят, але Мітрідатової вини в тому немає, найсвітліший і сам усього перед трьома літами зіпхнув матір із трону. Перейнявшись чуттям великої вдячності до свого царя, Діофант блимнув на юнака під дверима, тоді на боспорського вельможа й, миттю порівнявши їх, із виглядом украй заклопотаної людини, яка не хоче, щоб інші думали про неї зле, спитав мовчазного й привітного римлянина:

— Скажи ти, сенаторе: так я розсудив сих старців? — Усмішка й досі не зійшла з сенаторового виду, й Діофант удався до відвертості, яка часом найшвидше зближує: — Ти людина з досвідом, був і консулом, і проконсулом, і претором у провінціях, а ще ж наділений і мудрістю юрисконсульта, авгура й Великого понтифіка. Чи може згодитися на такий учинок цар царів?

— Думаю, не може, — сказав сенатор, іще не знаючи до пуття, чи вгадав хід думок Діофанта. — Але хіба личить критянинові підказувати беотійцям, з якої струни починати мелос?

Публій не був критянином, так само, як і всі, що тут сиділи, — беотійцями, але стара еллінська приказка, а може, й фраза з котроїсь давньої драми, трохи спантеличила Діофанта, й він теж вирішив одбитися грецьким епосом:

— Я просто хотів нагадати тобі про троянського коня, сенаторе.

Се вже могло значити що завгодно, й сенатор сприйняв його як спробу відвертості, чого й домагався Діофант. Коли теперішній цар Мітрідат Евпатор був ще малий, а на троні сидів його батько, Мітрідат Евпатор, старий і кволий нездара, римляни відібрали в нього всю Велику Фрігію разом з руїнами Трої. Сенатор Публій Муцій Сцевола, який на той час уже встиг побувати консулом і проконсулом, першим серед римлян приймав у столиці Великої Фрігії клейноди римського намісника: сніп лози з сокирою. Коли

понтійці самі натякають на ганебну сторінку своєї історії, значить, ідуть на щирість.

Так мусив, на думку Діофанта, міркувати римський сенатор, і він не помилився. Сього разу троянський кінь не зрадив троянців, не без утіхи підсумував Діофант, коли в супроводі сенатора й пантікапейського деспота залишав світлицю демосіона Югурту з двома шерегами потинькованих під вогнистий мармур колон.

А ввечері він пересвідчивсь у цьому.

Сенатор запросив його на невеличку прогулянку морем. Його високозада дирема стояла коло зимових причалів, піднявши вгору всі свої сто двадцять весел, гарна й зі смаком обмережана по насадах найліпшими різбярми вже давно померлого Ганнібала.

Коли кедрові весла мірно лягли на воду, сенатор з неприхованою гордістю розповів Діофантові, що дирема й справді належала колись великому карфагенському таксіархові.

— Й досі збереглася? — подивувався Діофант. — Скільки ж, цікаво, вже літ відтоді?..

— Скільки?.. — Сенатор теж замислився, поринувши в спогади молодости, вельми далекої. — Тридцять шість.

Того року загинув Карфаген, переораний дерев'яним римським плугом з бронзовим лемешем. Але так само жорстоко поплативсь і грецький город Корінф, і Діофант обережно нагадав про се Сцеволі. Сенатор почав пригадувати, як се було, в розмову втягсь і молодий деспот боспорського царя, й коли римлянин почав плутати імена й роки, Савмак несподівано підправив його.

Ледь торкаючись веслами крутої хвилі, дирема пливла попід берегом на полуніч. Мури Херсонеса мовби виростили з води, могутні й уміцнені багатьма сторожовими вежами, далі, тримаючись берега, звертали круто праворуч, а по п'яти стадіях від стани — ще раз праворуч. Город стояв на правильному чотирикутному мисі, а за ним починалася така сама й розмірами, й формою затока, немовби дядьки Зевса, титани, граючись, одрізали рівний шмат суходолу й пересунули його далі, щоб Херсонес мав природний захист із трьох боків. Лиш одну брилу впустили несучи, впустили й забулись про неї, й тепер вона здіймалася в глибині затоки, стрімка й кострубата.

Вітер був дужий, і дирему кидало з гребеня на гребінь, хоч роби-далматинці й не збилися з ладу жодного разу, підкоряючись ударам бубнила в глибокому коробі судна. Не зважаючи на теплі скіфські кожухи, полудневий вітер проймав мало не до кісток, але троє чужинців, а з ними й особистий мечоносець Діофанта Євгеній не думали сходити вниз, у теплу комірчину диремарха.

Тут менше видно, що ти думаєш і чого не думаєш, мружачись од стрічного вітру, сказав собі Діофант, коли дирема попливла попід східними мурами до літніх причалів у глибині затоки. Хоча ся перевага була й недоліком, бо Діофант не міг з усією пильністю стежити за іншими. Йому дуже багато залежалося на тому, що подумає про нього сенатор сьогодні, а ще дужче — що скаже згодом, повернувшись до Рима.

Савмак не вельми непокоїв його: з ним, а до того й з Перісадом Діофант в основному домовився. Скіфського царя належало лякнути й схилити до згідливості.

Головною турботою лишався сенатор, і Діофант од самого ранку чекав з його вуст виразного слова й точних оцінок.

Публій Муцій Сцевола, певно, відчував, чого той прагне, й умисне вернув розмову на сторонні речі. Діофант вирішив знову вдатися до випробуваного вранці ходу, й коли Савмак, погарнішавши на різкому провесняному нотові, дійшов у своєму диспуті з сенатором до Македонської війни, він закинув:

— Ми, східняки, ніколи не певні, якому слову римлян вірити, а якому — не дуже.

— Се ти кажеш про Велику Фрігію?

— Ні, сенаторе, кажу про "визволення" Еллади.

Оте "визволення" Діофант вимовив з таким притиском, що не могло бути й сумнівів, як він до нього ставиться. Діафіантові допоміг Савмак:

— Якби римляни тоді сказали, що збираються загарбати Елладу, греки б теж не торгували пиріжками на агорі.

— Вони вже звикли торгувати пиріжками, — підлив у вогонь оливи Діофант, чекаючи, що з того буде.

— Хто звик, а хто й згадав би Фермопіли й Саламін. А так римляни сказали: "Воюємо з Філіппом Македонським за волю Еллади!" Гарно ж? І греки собі спокійно торгували своїми пиріжками...

Сей юний Перісадів деспот дедалі більше подобався Діофантові, й він знову кинув оком на Евгенія, що з байдужим виглядом горнувсь у тепле хутро скіфського милота. Кумири подавали Діофантові виразні знаки прихильности, й він тепер був майже певен, що сей високосний рік, який приносить людям негаразди, йому принесе велике щастя.

Усе роз'язалося дуже просто, хоча й не зовсім сподівано, подивившись на свого чорнявого високобрового махерофора, що горнувсь од вітру в кожушину, Діофант сказав:

— Евгенію, ти пішов би в короб, на тепле, може... Ніс посинів.

Евгеній уперто відмовчувався, Савмак здивовано глянув на Діофанта, який так побатьківському піклувався про свого мечоносця, сенатор же мовив, розчулено всміхаючись м'ясистими змерзлими губами:

— Греків можна шанувати вже хоча б за їхню людяність. Ми, римляни, поводимося з робами, мов з худобою, й се ознака нашого варварства.

— Евгеній не роб, сенаторе, — ніяково заперечив Діофант.

— Однаково, однаково! Наш, римський, легат ніколи б не відіслав свого мечоносця погрітися: мерзне сам — то хай мерзнуть і всі побіля нього. — Він раптом схаменувсь: — А чого се ми й справді мерзнемо коло сих насадів?! Прошу до низу, прошу!

Вони крутими сходами зішли в короб і поховалися в теплій комірчині диремарха на носі судна. Й уже там, роздягшись і вигрівшись, римський сенатор довірчо поклав руку на коліно Діофанта:

— Сенат завжди певен у доброму ставленні Мітрідата Евпатора до римського народу, таксіарше. Коли хтось казатиме, ніби понтійський цар умисне підбурює херсонітів проти скіфського царя, я спробую довести, що се неправда.

— А якщо Мітрідатові доведеться втрутитись у сварку між херсонітами та скіфським царем Палаком? — обережно закинув гачка Діофант, подумки гукнувши в помічниці мудру доньку Зевса, що даремно народилася з голови батька.

Сенатор не довго вагався, певно, за сей день він уже встиг виважити всі можливі повороти розмови, й говорив, розтягуючи слова, тільки для ваговитости.

— Якби Мітрідатові довелося мирити херсонітів зі скіфами, я думаю, правлячий сенат був би однаково переконаний, що до римського народу понтійський цар лишиться щирим другом і свято берегтиме підписану його вітцем, Мітрідатом П'ятим Евергетом, угоду про мир і братерство між нашими двома народами.

Діофант ледве стримував усмішку задоволення. Його гаряча каппадокійська кров ударила в скроні раз і двічі, він простяг руку й улив з амфори, що лежала бока долі, міцного вина й зробив два добрих, лунких ковтки, хоча в глибоких очах деспота Савмака заграли хижі зелені вогники.

На великому симпосії, влаштованому заради можновладних чужинців, поговорити більше не було змоги, та й потреби — теж. Римлянина взяли в шори херсонеські архонти, їхні лежа були далеченько, й Діофант лише чув, як діди бідкаються, що сенатор уже відіслав свого сина Квінта назад до Рима, адже Херсонес оддавен славився красунями — тут найвродливіші дівчата всього узбережжя від Істрії до Пантікапея.

Чи тямилися старці на дівочій красі, було важко сказати, зате Діофант на ній добре знався й сьогодні міг собі дозволити все. Евгеній на сусідньому ложу, досі тихий і непомітний, теж попустивсь і взяв собі слугувати гарненьку біляву германочку. Савмак, лежачи ген за сенатором, розмовляв через прохід із архонтом Ксеноклом, але се вже нічого не важило, й Діофант почав стежити за молоденькими служницями з дому архонта-епоніма Александра, господаря симпосію.

Сам кощавий, мов зав'ялена кефаль, він полюбляв м'яких і згідливих дівчаток. У вічі йому впала тілиста чорнявка в синьому хітоні, масть ніскільки не важила для Діофанта, й він лише стеріг слушного часу, коли молода роба наблизиться чи бодай гляне в його бік. Але вона з царською неприступністю слугувала наймолодшим і незначним гостям у дальньому кутку, й Діофант почав придивлятися до іншої, не менш пишної, але русявої роби.

До кінця симпосію Діофантові так і не пощастило підманити ні чорнявої, ні русої, він збуджено перекидався з ліктя на лікоть, поки Евгеній і сховався кудись зі своєю німфою й повернувся, та заким Діофант дійшов до будинку архонта-басилея Ангела, в якого завжди гостював, приїздячи до Херсонеса, настрій йому знову піднявся.

Вони з Евгенієм спали в одному таламусі — саме навпроти таламусів гінекею, жіночої половини, що через поважні літа господаря дому вже давно гуляла. Коли загасили світло й полягали, Евгеній сказав Діофантові:

— Ти старий віслик.

Наперед знаючи, що буде далі, Діофант лише зітхнув. Юнак повернув йому спину й поцікавився:

— Знаєш, чому я тебе так назвав?

— Знаю, — вдруге зітхнув Діофант, бо се була їхня давня незгода. — Він міг поїхати, а ми лишилися б отут.

Якийсь час у таламусі панувала тиша, тоді з-від стіни знову почувся стриманий голос:

— А про сього що знаєш? Він — хто?

— Перісад оголосив його своїм деспотом і логофетом.

— Не про се питаю. Він — хто?

— Та всяке балакають... Одні зуть його скіфом, інші — робом...

— А де правда?

Діофант відповів аж по хвилі. Настрій після такого гарного дня раптом став падати, й він буркнув:

— Правду знають лише кумири та сам Перісад. — Він згадав Перісадового літописця й повагався, чи казати про нього, та згодом докинув: — Іще може знати євнух Полікрат, але то вельми хитра гладка лисиця.

— Се той, що з роду Археанактидів?

— Той.

Знову запала тиша, й коли Діофант був певен, що Евгеній уже спить, той обізвався знову:

— Розповідай все про нього.

Мовчки лайнувшись, Діофант почав розповідати все, що знав про нового й несподівано юного логофета Савмака, згадавши й про його минуле, оповите таємницею, й про любов до нього з боку Перісада та їхню не більш зрозумілу взаємну зненависть, і про те, що боспорський цар умисне оголосив Савмака своїм деспотом, аби потім оддати за нього рідну доньку. Евгеній нетерпляче підганяв Діофанта, бо все те було йому відоме, й допитувався нових і нових подробиць.

— Хіба то дурниця, — почав сердитися Діофант, — коли цар хоче віддати йому свою доньку?

— Хоче, щоб трон не посіли Археанактиди, — заперечив Евгеній. — У тому ніякої дивини. Що ще знаєш?

Діофант почав удруге про євнуха-логографа, найосвіченішого серед усіх пантікапейців, але Евгеній завважив, що коли цар уже давно вирішив посадити на троні отого Савмака, то мусив дати йому й найкращу освіту, пристойну для царя.

Лише коли Діофант, уже впадаючи в розпач, пригадав, що сей дивний Савмак не любить басиліси Вероніки й закохавсь у якусь там залітну гетеру, Евгеній раптом схопився й сів і ложу:

— Се ж те, що нам треба, старий віслуче!

Діофант щасливо засміявся й теж сів, теліпаючи кощавими ногами в повітрі.

Розділ 13

З-понад Акрополя ще не встигло потягти вечірнім зефіром, бо сонце ледве сягнуло визубців, як до причалів підпливло невелике дворядове судно, що змусило митників оглянути дієру — тепер уже ніхто сказати не потрапив би. Та коли митний магістрат

зажадав од дієрарха спустити дошку на берег, той раптом відмовився. Магістратові здалось підозрілим — чому се родоські купці не дають оглянути свій товар. Мито з них узяли б невелике — між островом Родосом та Пантікапеем ще дванадцять літ тому було підписано угоду про взаємні пільги. Коли магістрат удруге зажадав од дієрарха допустити митників на корабель, той спершу відмагавсь, покликаючись на давні угоди, тоді сказав, ніби зламалось лазиво.

Геть розсердившись, магістрат наказав своїй митній сторожі притягти лазиво з сусідньої трієри, на високому носі якої видніла голова Горґони. Та доки митники притягли важку шабlistу дошку, родоський дієрарх рубонув причальну линву мечем, у нутрошах дієри пролунав наказ "Оп-о-оп!", весла, підкоряючись йому, знялися вгору й дружно ляснули по воді шістьдесятьма лопатями й під дружний хор веслярів "Рап-па-пай!.." понесли дієру в море.

Митний магістрат звелів ударити в дзвони. Такого в Пантікапеї вже давно не було, відколи, за злими чутками, басилевс Перісад уклав угоду з ватагом найстрашнішої піратської ватаги — Однооким Дибоспоритом. Навперейми родоському суднові, що так несподівано почало втікати, кинулося п'ятеро легеньких двадцятивесельних сторожових ладь, але весняне море було тихе, мов мед у фіалі, й наздогнати втікачів не пощастило. Довгі весла дієри швидко здіймались і падали, покірні наказам керманича, тож незабаром і вигуків "Оп-о-оп!" та хорової відповіді веслярів "Рап-па-пай!" не стало чути.

Тоді нарешті прокинувся ледачий зефір, од суходолу потягло свіжими вечірником, на ладдях підняли вітрила, дієра ж утікачів з невідомої причини йшла й далі на самих веслах, і відстань між переслідувачами та втікачами почала зменшуватись.

На дієрі підняли величезне вітрило тільки тоді, як сонце сіло на визубні Пантікапея. Але було вже пізно, дві ладді ковзали біля самих весел дієри, ще дві сиділи на хвості, а п'ята забігала спереду, ледь не торкаючись бойового бивня дієри, що стримів залізним списом над водою.

З правої ладді кинули зашморґ, упіймали одне весло з верхнього ряду й тим самим розстроїли мірний лад весел. Дієру занесло праворуч, передня ладдя, уникнувши небезпечного бивня, теж упіймала два весла — з верхнього й нижнього ряду, тим часом решта двоє ладь шугнули попід веслами, й навітіли вчепилися баграми за боки та насади дієри.

Родосці, збагнувши, що далі втікати толку нема, покидали весла й узялися до зброї. Одні рубали багри та линви, що павутинням обплутали весла й насади, інші кидались по ладдях сулицями й усім, що траплялося під руку. Та від несподівано пущеної стріли з провареним у єгипетській смолі прядивом зайнялось їхнє величезне чотирикутне вітрило. Навощене зелене полотно палахкало червоним факелом, одганяючи захисників, які не витримували вогню й утікали донизу, в короб, до веслярських лав. Пантікапейські навітіли, обливаючись водою, лізли через насади й билися з родосцями внизу. Та коли полотнище догоріло й у дієрі знову стало поночі, родосці швидко поспихали майже всіх у море, порубавши багатьох.

Тоді магістрат митної сторожі Тімокреон, якого родоський меч теж зіпхнув у воду, зачепивши руку над ліктем, крикнув просто з води підпалити діеру. Судно спалахнуло враз, залляте рідким лівійським асфальтом, горіли весла й насади, корма ж та високий ніс у вигляді грифона палахкотіли найдужче. Родосці кидались через охоплені полум'ям насади, та пантікапейці тепер безкарно розстрілювали їх на льоту. З короба чувся жахливий вереск печених людей, які то шарпалися до насадів, то сахались від вогню назад, але озвірілі навітіли-пантікапейці вже не мали жалю. Вони відчепились од розпалахканої діери й стріляли з поважної відстані, куди не сягав вогонь.

Просмолені колоди діери займалися далі й далі вниз, судно було схоже на небачених розмірів факел, осявало все кругом на великій відстані, й навряд чи кому з родосців пощастило втекти, навіть коли щастило подолати охоплений полум'ям насад. А жахливі крики за насадом дедалі рідшали й слабли, й незабаром уже було чути голоси тільки чотирьох або п'ятьох сіромах.

Схаменувшись, Тімокреон звелів гасити пожежу. Навтіли почали здалеку плескати відрами й черпаками, й коли правий насад урешті згас і почорнів, крики в коробі зовсім припинились. Докруж смерділо мокрою сажею й гореним м'ясом, збуджені й трохи налякані несподіваним обертом справи пантікапейці, зиркаючи на своїх убитих і зраних товаришів, побралися назад, кинувши спалене судно серед моря. Його вони б і не змогли притягти власними силами, тож вирішили зробити се вдосвіта, поки не прокинулося місто.

Та коли зійшло сонце й чатна сторожа відчинила браму Полунічного пілону, всі вжахнулись, і страшна звістка покотилася з тераси на терасу до самого Акрополя. Східний передранковий вітер евр, що дмухав од азійського берега протоки, підігнав чорну спалену діеру в найгустіше вировисько причалів біля молу. Серед недогорілих насадів у коробі валялося понад сто трупів, і переважна більшість родосців була спалена живцем.

Почувши про нічну подію, Перісад утратив розум і нестямно шкрябав по анфіладах не знати навіщо взутими на ноги бойовими кованими чобітьми. Пригода могла обернутися чим завгодно, бо залежний од Риму Родос мав усі підстави вимагати пояснень і скаржитися Римському сенатові. Савмак, нічого не домігшись од басилевса, який безпорадно розводив руками й щось сам до себе шамкав, — наказав Клісфенові, "рябоголосому" декархові царських махерофорів, знайти магістрата митної магістратури Тімокреона й кинути його до в'язниці.

Декарх Клісфен повернувся надто швидко й на здивований погляд Савмака відповів:

— Ті-ті-тімокреон сам з'я... з'явився!

Савмак одіслав "рябоголосого" Клісфена обстежити спалене родоське судно, зачинивсь у своїй чинницькій світлиці й не відгукувавсь навіть грамматеям. Почуття порожнечі заповнило йому душу, й він тоскно думав про те, що коли людина дала себе раз обдурити, то мусить бодай надалі бути сміливішою й випростатись. Довгі лави попід стінами чинниці, в якій колись господарював купецький безневинний гладун Еак,

викликали в нього байдужу гидливість. Еак уже давно відійшов у царство тіней, але все тут зберігало його доторки, дух, і навіть голос, тихий і незлобливий голос вірного царевого служки.

Ненавидячи себе за свою слабодухість і невміння обстояти власну гідність, Савмак вийшов на подвір'я перед царським хоромом. Побачивши там євнуха, він хотів удати сліпого, та логограф підійшов сам. Одколи став Перісадовим деспотом і логофетом, Савмак уникав зустрічей зі своїм колишнім учителем, а той теж не вельми накидав себе новому логофетові. Найдужче відштовхували Савмака єлейні очі євнуха, за якими досвідчена людина могла легко вхопити нещирість.

Очі в євнуха Полікрата сьогодні теж були мов закапані оливою, та неспокійна зморшка на жовтому чолі змусила Савмака притлумити роздратування.

— Не волієш уже бачити нещасного євнуха, великий деспоте? — сказав він, шанобливо піднявши свою жіночу руку.

Савмак спробував усміхнутися:

— Ти задля сього й прийшов?

Єлей ув очах євнуха висох, і він одгарикнувся, як бувало раніше, писклявим голосом:

— Ні, не задля сього!.. На пристані був?

— А що там сталося?

— Піди й глянь. Вчорашні діери прибули не з Родосу.

— А звідкіля ж?

— Розпитай он у нього! — махнув євнух рукою в бік царського клімакса, звідки, підтримуючи поли хламиди, швидко йшов "рябоголосий" Клісфен.

— Розповідай, що там сталося! — звелів Савмак, побачивши, що Клісфен вагається говорити при євнухові.

— Не р...р...родосці то були! А якщо й ро-родосці, то не куп... куп... куп... — Слово "купці" йому ніяк не давалося, й він за кожним "купанням" згинався й згинався, аж доки переломив себе, мов жердину: — Не купці!

Ледве продираючись крізь частокіл нездоланих слів, Клісфен узявся розповідати, що в спаленій діері знайдено дві сотні перських мечів, щити, сулиці, списи та стріли, й жодної амфори з олією чи вином, жодного міха з фінікійськими ягодами, що здебільшого привозили раніше родосці до Пантікапея.

— А про інше забув, заїтинако? — нашіпавсв на нього євнух, мало не з кулачечками лізучи перед ніс "рябоголосому" декархові.

— Й срібла два котли, великий де-де... де-деспоте! Й золота котел, і мі-міді п'ятеро, а один... — Клісфенові заціпило, але потім він таки доказав: — Один упустили в воду...

Узявши Савмака за полу гіматія, євнух настійно потяг його до Царського клімакса. Молодий деспот-логофет сердито висмикнув полу, та євнух так виразно глянув йому в очі й таким благальним голосом попросив піти до пристані, що Савмак лише здвигнув плечима й рушив услід.

На пристані й досі було багато людей. Кінчивши на агорі базарювання, вони йшли

не додому, як завжди, а через Полунічний пілон — до моря. Вчорашня подія схвилювала й пантікапейців, і селян з околиць, і в натовпі точилися суперечки, робилися здогади, чим можуть покарати мстиві кумири пантікапейців за їхню жорстокість.

Савмака вітали з усіх боків, і се не дивувало царевого деспота й логофета, за час після заколоту робів Савмак уже звик до подібного. Євнух вів його між купками пантікапейців та невільників, грюкаючи ціпком по бруківці, й народ слухняно шарпавсь, даючи царському чинцеві та його вчителеві дорогу.

Широкою дутою біля спаленого судна стояло десятеро списоносців, і Савмак приспинився. Й стишені голоси пантікапейців та селян, і чорні обвуглені насади діери змусили його серце замлоїтись, але се тривало одну мить, а наступної миті Савмак притлумив у собі той страх і рішуче ступив на перекинуту з берега на корабель дошку з уже постираними від ходіння шаблями. Переливаючись у своїй широкій одежині, євнух теж посунув за ним, тихий і мало схожий на себе дотеперішнього.

Та в недопаленому коробі ладді вже не було жодного трупа — їх устигли прибрати. Савмак із євнухом полегшено відітхнули. Під чорною кормою лежала купа закіптюженої зброї, ремінці на щитах та ратища списів і сулиць місцями обвуглились, а під згорілими лавами веслярів стояло кілька мідних та бронзових судин із номисмами та зливками.

— Ось такий самий котел за насади впав, — нахилився євнух і дістав із судини дешеву номисму.

Савмак узяв номисму й мимоволі глянув через насад. До дна в цьому місці було тридцять кроків, про підняття котла не могло бути й мови. Він кинув мідяк назад, у судину, але євнух нахилився вдруге й знову подав йому. Савмак аж тепер побачив на мідяку образ малоазійської богині Кібели й розкидані літери кругом її голови: "Мітрідат Евпатор". Він уже сам закріпив жменю номисм, і на кожній були ті самі знаки. Тоді Савмак почав роздивлятися срібні та золоті номисми в інших котлах, але з ім'ям понтійського царя знайшов лише два срібні кружальця.

— Се ще нічого не означає, — сказав він урешті євнухові.

Євнух підійшов до нього впритул і показав очима через лівий насад. Одмежована від них трьома різними суднами, там стояла, погойдуючись на довгій линві, струнка просмолена діера.

— Бачиш?

— Ну й що?

— То діера Мітрідата! — просичав євнух.

Савмак подивився на нього з темряви глибоких очниць і посміхнувся.

— Коли я тобі скажу ще слово, ти перестанеш сміятися. — сказав євнух, сповнений похмурої таємничості.

— Може, вчора приплив був сам Мітрідат, а наші митники спалили його разом із судном? — прискалив око Савмак.

— Не смійся, бо плакатимеш. Я тобі кажу не про сю, спалену, а про ту діеру. Нею

сьогодні раненько завітав до Пантікапея Діофант, син Асклепідора, відомий тобі каппадокієць і таксіарх усього Мітрідатового війська.

— Де ж він? — з недовірою поглянув у бік стрункої діери Савмак. Діофант не міг припливти, не завітавши до царського хорому. Та виявилось, що таки приїхав, приплив і гостює в Дамона, великого колісничого. Савмак знову щось подумав, але ниточка думки не в'язалась вузликом, і він неприязно буркнув: — Ну то й що?

— А те, — знову стихив голос до жеботіння євнух, — що його діера блукала десь поблизу цілу ніч.

— Се тобі хто сказав? — Савмака дедалі дужче дратував таємничий голос євнуха, й він дивився на нього майже люто.

Євнух теж вирячив оченята й, озирнувшись на причал, чи не слухають сторожі, швидко заторохтів у самий вид своєму колишньому вихованцеві й учневі:

— Слідом за Діофантом прибув на своєму трухлому кориті Евтихій. Він каже, щд в одкритому морі Діофанта не було: наздогнали вже аж отут, неподалік, у затоці.

Савмак нахмурився й більше не спитав євнуха ані слова. Вони мовчки дійшли до самих мурів Акрополя, проте тут Савмак уже не дав євнухові шаснути в хвіртку свого дому, а повів із собою до Царського клімакса.

Нарешті скинувши з себе непотрібний обладунок, Перісад знесилений сидів на ложу в екусі біля тронної світлиці. Він довго не міг утямити того, про що розповідав йому євнух, спонукуваний Савмаком. Свого історика цар узагалі зневажав, і не тільки за його чоловічу неповноцінність, а й через те, що той належав до зрубаного дерева Археанактідів. Але згодом до царя таки дійшов зміст його слів, і він ще недовірливіше від Савмака заблимав на логографа. Євнух був лютий ворог, хоч і прикритий лагідним усміхом посадженого на цеп лиса, тож Перісад не міг повірити в його щирість. Убачаючи за словами євнуха хитро сплетену брехню, він прискалив око:

— А для чого б то син мого друга Мітрідата Евергета чинив мені лукаві кови?

— Мабуть, молодий понтійський цар хоче, щоб ти, басилевсе, став його "другом"...

Сторонньому ся розмова здалася б узвичаєними при боспорському дворі лестощами, але Перісад занепокоєно зиркнув на Савмака. Деспот і великий логофет одвернув очі до вікна, Перісад і собі глянув у той бік, нічого не побачив, тим часом придвірний літописець докинув:

— Тобі ж сенат уже пропонував стати "другом римського народу"? — Й сам же відповів на своє запитання: — Пропонував вустами Публія Муція Сцеволи, экс-консула й Великого понтіфіка.

Сього вже можна було й не доказувати. Скривившись, мов од головного болю, Перісад стомлено махнув рукою, підвівся й почовгав до вікна, ледве тягнучи ноги, на яких уже не було кованих ратних чобіт. Се означало, що треба йти, євнух блимнув на Савмака, й вони мовчки подалися з екуса, почувши вслід собі:

— Хай гукнуть Дамона!

Коли проминули двері чинниці великого логофета, Савмак по-панібратському заштовхнув євнуха досередини й, вигнавши звідти всіх служок та ґрамматистів,

зачинив по собі двері. Євнух не міг уторопати, чого забаглося його колишньому вихованцеві, й дрібно закліпав очима, розгублено посміхаючись, а Савмак поставив його очима до вікон і дивився на євнуха доти, поки в того почала сіпатись ліва щока. В логофетовій чинниці й цілому хоромі по той бік важких дверей стояла така тиша, що чути було дзенькіт списів об щити на делекій сторожовій вежі Акрополя. Євнух потер пальцями розсіпану щоку й прохрипів:

— Що ти надумавсь?.. Пусти мене додому! — Й миттю глипнув на два мечі в піхвах, що висіли хрест-навхрест між вікнами. — Згадав торішнє?.. Я в тому не винний! Сам допитувався й домагався, як пограбувати скіфську могилу. Якщо ти чесний, то не казатимеш, ніби я тебе до того штовхав...

Савмак не зводив з нього колючих, не знати в яких хащах підбрів'їв захованих очицях, і євнух почав одступати, неквапом задкувати до дверей.

— Чуєш?!.. Пусти мене вийти!

— Не вийдеш, — слово по слові процідив Савмак, — поки не скажеш мені...

— Що? Що тобі сказати?!.

— Хто я.

Євнух якийсь час сторопіло дивився на нього, й коли щока перестала сіпатись, писнув:

— Дурень ти! Ось ти хто!

— Хто я? — тихо й через те ще грізніше повторив Савмак.

Євнух, котрий за сі хвилини передумав усе на світі й сподівався не знати якої розправи, пошукав очима стільчика й сів, глибоко й заспокоєно зітхнувши. Та згодом його почала й самого хапати лють, що так по-дурному дався налякати себе, й коли Савмак спитав утретє те саме, він майже плюнув йому в обличчя:

— Скіф ти! Скіф ти! Скіф!

І Савмак теж сприйняв се, як обплювання, та не мав сили на те що вдарити гладкого євнуха, який сидів, розплившись драглистим тілом на троносі, а й ворухнути пальцем. Він теж знесилено сів, і сів просто додолу, тернувшись спиною об стіну, й у просторій робітні великого логофета гусла й гусла моторошна, нестерпна для євнуха тиша.

Євнух, допіру стямившись, тепер знову присмирнів, наляканий незрушністю Савмака. Боявся навіть ворухнутися. Знав, коли б сей новоспечений деспот мовив бодай слово чи підвів голову з колін, усе змінилося б, він, логограф Полікрат, принаймні знав би, що робити й чого слід остерігатись, а тепер не зважувався навіть голосно дихати.

Та тіло, його кумирами й людьми прокляте тіло, позбавлене чоловічої сили й витривалости, не набувши й пружности жіночої, клякло й клякло, євнух одчував, як вода й кров з усіх його членів осідають донизу, обличчя стало холодне, плечі — теж, натомість руки й ноги, й черево, й сідниці налилися свинцем і заходились помаленьку шпигати й терпнути, неначе то холодноперста німфа смерти заколисувала його, щоб одібрати душу. Євнух із жахом відчув, що повіки в нього теж набрякли, й щемлять, і

важніють, і він обережно ворухнувся. Та важкий дерев'яний тронос під ним зрадливо рипнув, і серце кудись упало.

— То нащо ж ти ціле життя витравлював у мені все скіфське? — нарешті озвався Савмак уголос, а сам собі подумав: ось відки, виявляється, я знаю й скіфську говірку... Скіф...

Євнух, який уже сидів зручніше, з задоволенням відчуваючи полегкість у всьому тілі, знову набув колишньої впевненості, й до нього повернулася злість.

— Витравлював усе скіфське, аби ти був лютіший! — Савмак урешті підвів голову з колін і глянув на нього нестямним поглядом посліплених очей. Придвірний історик уже без лукавства й засторог пояснив: — Грек на скіфа може розсердитись, і на персіянина, й персіянин на грека — теж, коли допече. А перевертень завше буде ворогом для своїх. Тепер утямив, деспоте?

— Я тебе колись уб'ю, — рівним байдужим голосом проказав Савмак і знову поклався на коліна.

Євнух самовдоволено посміхнувся:

— Іще не скоро.

— Що?

— Не скоро вб'єш мене, мовлю.

— Чому? — тим самим безбарвним голосом спитав молодий логофет.

І, так само посміхаючись, євнух утомлено відхилився й притулився до стіни спиною:

— Бо я знаю. Вчитель завше знає більше за свого навченика. Ще не скоро тобі спаде на думку вбити мене. Коли ж і вирішиш убити, я теж побачу, бо кумири, навзамін того, що відібрали в мене люди, дали мені ясний розум і світлі зіниці.

То було злобне вихваляння, Савмак знав, як страждав логограф Полікрат через свою ваду, як заздрить усім на світі чоловікам, а тепер лише тупо слухав зухвалі євнухові теревені, сам приголомшений і геть убитий. Сей Полікрат свого досяг; тепер Савмак уже був певен сього. Якщо досі глухі туманні натяки кололи його в серце шипами здогадів, а десь глибоко в серці він сподівався, що все те — від людської невтримності й людських заздрощів, то тепер євнух уже відверто й просто кинув у вічі йому найгидкіше слово, й воно було правдою. Він бачив се по очах логофета, якого знав не згірш од самого себе.

Коли Савмак підвівсь, євнух не впізнав його, так він змінився за сей короткий час їхньої розмови. На якусь мить у серці прокинувся жаль до колишнього учня, та логограф швидко зборов себе. Є речі, яких ніколи не переступиш, а жалощі лише розхитують людину й позбавляють упевненості. Він не злякався, побачивши, як молодий царевий деспот знімає зі стіни між вікнами короткий скіфський меч у золотих піхвах. На таке Савмак був геть не здатний. У подібному стані, подумав євнух, людина дивиться в себе й нікого не бачить.

Золоті скіфи пасли коней і напинали тятиви луків, а двоє молодих воїв шили разом одну кожушинку. Сю поширену дію братання Савмак уже не раз бачив і на мечях, і на кіліках, і на гривних обручах, досі він обминав її — вона його не зачіпала й не

тривожила, тепер же раптом одчув холод на спині й із несвідомим страхом повісив меч у золотих піхвах назад.

— Скажи мені все, вчителю, — здрібнілим, аж несвоїм голосом озвався він, дивлячись на євнуха й не бачачи його.

Нещасний, прибитий вигляд Савмака збудив у євнухові чуття власної гідності й переваги, він випростався, наскільки дозволяли в'язи та негнучкий карк:

— Нехай тобі твій Перісад каже!

Й повагом вийшов з чинної світлиці. Савмак ще постояв, притулившись чолом до бронзових ґрат вікна, тоді й собі вийшов. Служки та ґрамматисти, що юрилися за дверима, лякливо шаснули досередини, а Савмак потяг ноги в бік екуса, де перед ним лишив царя.

Перісад міряв світлицю, риплячи суглобами в колінах, а біля порога стояв розгублений декарх махерофорів, "рябоголосий" цибань Клісфен.

— Що ро-ро-робита з отим Ті-тімокреоном, логофете? — прошепотів він, косуючи на басилевса. — Перісад ні-нічо-го не ка-каже.

Савмак зібгав чоло зморшками, тоді розтер його й насилу згадав, що магістрат митної сторожі Тімокреон і досі сидить у в'язниці під мурами Старого акрополя.

— Випусти його, — байдуже сказав Савмак і, коли той пошкрьобав сандаліями до виходу, видихнув голосно й дзвінко, аж луна пішла в незахарашеній світлиці:

— Хто я?

Цар перестав рипіти суглобами й подивився на нього злими вічми, тоді підступив ближче й задер блаженську стару бороду, щоб ліпше бачити Савмака:

— Питаєш про себе, а я скоро й сам не знатиму: хто я!

Савмак умить наче прокинувся чи витверезів і тремко зітхнув. Було схоже на те, що цар аж тепер усвідомив справжню ціну подій, які розвивалися й вирували невидимими хвилями десь поблизу, навколо сього хорому або навіть ближче. Савмак хотів уже виходити, та в дверях стояв Архелай. Цар тепер підійшов до декарха своєї особистої сторожі й так само задер борідку:

— А сей скаже! Сей мені зичить добра й скаже!.. — Архелай зиркав то на царя, то на нового логофета й не знав, як повестись. — Ти знаєш, хто я? — спитав у нього Перісад.

— Ти?.. Ти — басилевс Боспора: Пантікапея, Феодосії, Фанагорії, Горґіппії й усіх інших городів нашого царства... — непевним голосом вимовив Архелай, і досі неспроможний отямитись.

— А його знаєш? — штрикнув цар борідкою в бік Савмака.

— Знаю...

— Ото й скажи йому, коли знаєш, — відповів Перісад і дрібненьким сердитим кроком вийшов, на ходу закидаючи верхній край гіматія через ліве плече.

Савмакові було неприємно стояти поруч із Архелаєм. Декарх махерофорів мовби змалів, зіщулювався й зовсім не нагадував мармурову подобу Аполлона з агори. Найдужче вразив Савмака голос Архелайов і його сповнені робського схилення слова.

Тоді згадалося, що сей живий Феб і до нього почав ставитися геть інакше, й Савмакові аж занудило. Раніше він просто не любив сього красеня, гордовитого нащадка попередньої династії боспорських царів, а тепер зненавидів, і то не були ревності.

— Як учинити з тим Тімокреоном, великий логофете? — поштиво звернувся до нього Архелай, і се вже здалось Савмакові надмірним.

— Я сказав Клісфенові, — буркнув він і вийшов.

До кінця дня Савмак ще кілька разів стикався з Архелаєм, і щоразу там, де бував ошалілий Перісад. Вродливий Археанактід так віддано заглядав у вічі цареві, що було гидко навіть дивитись.

Увечері, трохи заспокоївшись, Савмак зайшов до євнуха Полікрата, й господар дому, теж на диво спокійний, розповів гостеві все, що про нього знав і про що тільки здогадувався...

Розділ 14

Не зважаючи ні на які підозри, понтійського таксіарха з Пантікапея не вирядили: Діофант із цілою учтою мечоносців гостював у Дамона, великого колісничого, й дружба між головними воєводами обох сусідніх царств нікого не дивувала. Перісад кликав до себе на розмову великого колісничого й ділився з ним сумнівами, та Дамон заспокоїв старого й наляканого басилевса й навіть благодушно посміявся з його безпідставних підозр. І справді, сказав він, німфейський купець і всіма шанований евпатрид Евтихій не бачив у відкритому морі Діофантової діери, бо Діофант у сей час відсиджувався в заводах Корокондамітської коси на протилежнім азійському боці протоки, неподалік Пантікапея. Спалена ж митницьким магістратом Тімокреоном діера ні понтійському цареві, ні його всіма шанованому таксіархові не належить і ніколи не належала.

— А гроші з Мітрідатовим ликом? — нагадав Савмак і подумав, що коли Дамон почне й зараз виправдовувати свого нового друга Діофанта, то двох думок уже не буде й навіть Перісад упевниться, й матиме слушність, що Дамон чинить супроти нього змову.

Вони стояли на базиліці, біля священної подоби Перісада-Кумира втрюх, і Дамон, поклавши руку на жертovníк, без упевнености мовив:

— Сього ні я, ні мій гість Діофант не знаємо...

Перісад завагався, й Савмак теж почав хилитись до думки, що всі недавні події — химерний збіг у часі, як казав Арістотель, "метафізика хрононтон".

Діофант по приїзді лише раз навідався до Царського акрополя й, не заставши Перісада в хоромі, більше не приходив. Зате двоє з його чималої учти бували тут щодня. Одного Савмак знав іще з Херсонеса, то був чорнявий носатенький махерофор Евгеній. Другого бачив уперше, він ходив за Евгенієм невідступно, мов тінь, і звали його Дорілаєм. Важко довелося б шукати різних людей за сих двох юнаків, хоч обидва мали не більше як по двадцять два або три роки. Якщо присадкуватий і чорний Евгеній дуже легко сходився з людьми й ще легше кидав їх, то здоровенний рудобородий Дорілай одбувався мовчанням, та й розмовляючи з кимось, ніяково пасся очима по підлозі, кирпатий "і негарний. Савмак одразу дав Евгенієві "чорного цапа", а

його другові — "безрогого фінікійського барана".

Доки великий колісничий тримався рукою за вівтар кумира Перісада Олімпійського й марно силкувався пояснити наявність у спаленій діері грошей з ликом Мітрідата Евпатора, обидва юнаки сиділи під ґрифонами Царського клімакса й мовчки дивились у сей бік. Савмакові кортіло спитати, чому се такий вірний мечоносець, як Евґеній, раптом занехаяв свою службу й не оберігає таксіарха Діофанта. Він, може б, і поспитав, але великий колісничий, своїм раптовим і дуже вчасним збентеженням набувши в Перісада довіри, вже зовсім упевнено докінчив:

— У понтійського царя, світлочолий басилевсе, тепер інші клопоти, й ти про них відаєш краще за мене.

Такий одвертай вияв поваги вплинув, і Перісад упокорився. Дамон забрав обох мечоносців свого понтійського друга, й усі троє пішли вниз до Царського пілону, а звідти — до будинку край агори.

Встигши побувати на торжищі, Діофант відпочивав, умостившись на ребрі лежа просто в сандаліях. Перше, що він почув од увійшлого Евґенія, були слова:

— Лежиш, старий віслуче, й не відаєш, куди ми ввечері йдемо!

— Куди? — Діофант підхопився назустріч своєму мечоносцеві й шанобливо притулив руку до грудей, тоді спитав удруге: — Куди?

— Тебе... — Евґеній умисне помовчав, — ...запрошує в гості кірія Елена!

У Діофанта сяйнули вічі, й він усвідомив, що думка загостювати в колісничого Дамона, крім іншого, принесла й сю вигоду. Евґеній щось обмірковував, прибравши вигляду знудьгованої людини, ся його риса була дуже добре знайома Діофантові, й Діофант став терпляче ждати, коли Евґеній ворухнеться, а дочекавшись, поспитав:

— А тебе запрошує?

— Мене — ні.

— Й ти не хочеш бодай глянути, як вона живе? — Се не було схоже на Евґенія, й Діофант прикусив губу. — Вона сама мене запросила?

— Ні, її роба.

— Білява?

— Чорнява, — відповів Евґеній. — Я теж хочу піти.

— А як се зробити?

— Ти хіба не візьмеш свого мечоносця з собою, старий віслуче? — засміявсь Евґеній, а Діофант і собі посміхнувся, бо сей простий вихід якось не відразу спав йому на думку. — Й мене, й Дорілая. В неї ж дві роби?

— Здається...

— Якраз.

— А коли раптом у неї ще гості будуть?

— Там побачимо, — відповів Евґеній, тоді знову "занудьгував" і по тривалому часі, підійшов до свого лежа, вмостився на ньому впоперек, упершись головою в стіну.

— Що пишуть із Херсонеса? — Діофант видобув з-за пазухи рурочку пергамену й простяг, але Евґеній заплющив очі: — Сам читати не вмієш?

— Умію, — слухняно відповів Діофант і заходився коротко переказувати зміст херсонеського листа: — Херсонесці підупали духом, але жерці зроблять своє діло чисто...

— Як?

— В їхньому головному хоромі буде диво...

— "Диво"! — передражнив Евгеній. — Кумири допомагатимуть не тій людині, що чекає їхніх див.

— Я знаю, найсвіт...

Мечоносець грубо урвав головного воєводу:

— Забувся, як мене звуть?

— Не забувся...

— А тут що? — по новій мовчанці спитав Евгеній.

— Він уже все про себе знає.

— Що "все"?

— Що він — скіфської крові.

— І все?

— Й що він — заручник.

— І все?

— Й що доводиться рідним братом тому... — Діофант махнув рукою за вікно, яке дивилося на схід сонця.

— І як він тепер?

— Хмара, — відповів Діофант, а мечоносець Евгеній занудьгував і надовго.

— Ти ще не все сказав? — обізвався Евгеній, заплющивши очі.

Діофант зітхнув і кинув найнеприємніше, кленучи сам себе за слабкодухість, бо мав би сказати се на самому початку, а потім згладити чимось менш неприємним.

— Про се знає весь Пантікапей...

— І що? — спитав Евгеній.

— Усім до того байдуже, — відповів йому Діофант. — Усім, крім нього самого.

— Роби ж після того розпинання полюбили його?

— Й не тільки роби, найсвіт... — Діофант хотів бути відвертим до кінця й хвилювався.

— Забув, як мене звати?

— Ні, але... не самі тільки невільники. Про нього тепер часто говорять у вільних сім'ях, я на торгах агори, й коло пристані, й на вулицях. Дехто каже, що Спартокідам прийшов кінець, інші заперечують: не кінець, бо Савмак, якщо прийме царську діадему, то назветься Перісадом Шостим, позаяк матиме за жону Вероніку.

— Матиме, коли гусак закукурікає! — перебив його Евгеній, і Діофант більше не здобувся на слові. — А як Архелай?

— Архелай... — Таксіарх повагався. — Коли кірія Галина здасться, він може привести сю гетеру до свого дому жоною.

— А Галина здасться?

— Ніби потроху схиляється, — сказав Діофант.

— "Не можна сього припустити! — жартома продекларував когось Евгеній. — Узяти в дім Археанактидів якусь гетеру?! Ніколи! Доки всі називатимуть мене тещею Дамона?!?" — Евгеній знову перейшов на звичний лад: — Чого се він сюди ніколи не приходить? Се ж дім його сестри!

— Часом заглядає, — відповів Діофант і докинув: — Був сьогодні, я сам бачив.

Евгеній засміявся:

— Аполлон Пантікапейський!.. А з Рима нічого?

— Ні.

На тому розмова їхня ввірвалась, а ввечері, щойно з-за мурів Акрополя війнув зефір, вони пішли в гості. Разом з понтійським таксіархом були його обидва махерофори: Евгеній і Дорілай.

У гарно прибраному затишнім екусі тільки два лежа, й Діофант, чемно привітавшись до вродливої господині, відзначив, що вона сьогодні запросила тільки його.

— Може, відіслати своїх юних мечоносців додому? — спитав він, бо зрештою мусив про те спитати, але господиня мала добре афінське виховання й в удаваному розгубленні сплеснула руками, мовляв, се її дівчата не встигли вчасно впоратись, а місця вистачить на всіх, тим паче на таких мужніх і вродливих воїв.

Вони вийшли на подвір'я прогулятися попід колонами перістилю, доки обидві роби з допомогою чемних і вихованих понтійських воїв уносили до екуса ще двоє ліж. Елена й Діофант ходили поряд, мов справжні давні друзі, й вели неважку розмову про минулі Панафінеї, на яких жоден з них не був, і про наступні Олімпійські ігри, що мали відбутися сього року.

Ся розмова перейшла з ними й до вже завдруге обставленого екуса, який тепер здавався меншим, але ще затишнішим. Елена зверталася не лише до Діофанта, могутнього таксіарха зі шпакуватою бородою, а й до його обох махерофорів. Дорілай відповідав одним-двома словами, зате Евгеній своїм умінням розмовляти справив на Елену добре враження, й по годині часу вона вже сперечалась із ним про переваги молодих македонських аедів над аедами старого корінфського рою.

— Се не тому, як я чув, що ти — македонянка? — втрутивсь у їхню розмову Діофант. Елена палко заперечила, й тут, звичайно, виникла потреба показати гостям, на що здатні македонські аеди. Раїс і Клеопатра, які лише наскоком заглядали до екуса, тепер унесли сюди свої арфи. Одна співала глибоким грудним голосом, а друга вела гору в лад зі своєю тонкострунною арфою. Се була пісня пельського аеда про любов юнака з гірською німфою, й господиня, ледь чутно підтягаючи своїм дівчатам, раптом утихла. Разом з Клеопатрою та Раїс пісню македонського аеда співав Діофантів мечоносець Евгеній.

— Ти знаєш мою мову? — здивувалася господиня, коли голоси замовкли.

— Трохи... — сказав юнак.

— Ти не збився на жодному слові!.. Може, ти — македонянин?

— Ні, кіріє Елено, — відповів за свого мечоносця Діофант. — Евгеній — еллін, але знає й твою мову. Та й не тільки твою.

— Може, ти знаєш і латинську?

— Знаю, — посміхнувся Евгеній і проказав напам'ять добрий уривок із Третьої книги Сівілли. Він так чисто вимовляв звуки "ц" й "з", геть неприступні для елліна, що Елена раптом засумнівалася: справді воїн лежить поряд із Діофантом чи, може, мандрівний філософ із мілетського рою стоїків?

Та згодом Евгеній почав досить грубо загравати з її роботою Клеопатрою, й Елена знову впізнала в ньому воїна, що не знати де та коли набрався всього того, може, й від сього мудрого й уже немолодого сінопіянина Діофанта. Клео без бажання зносила його жарти й напівжарти, винувато позираючи в бік своєї господині, та Елена вдавала невидющу, й се в них було знаком. Дівчина дала в усіх на очах вивести себе з екуса в двір, певний час її чемний сміх дратував гостей і господиню, тоді й він ущух і всі спробували відновити перервану розмову.

Діофант заходився згадувати дні своєї молодости, коли на понтійському престолі сидів ще батько теперішнього Мітрідата Евпатора — Мітрідат Евергет. Але се не були екусні розмови, від них неодмінно віяло сумом проминуло! молодости й звіданих страждань.

— А скільки в тому правди, — спитала Елена, — що розповідають, ніби рідна мати Мітрідатова та її брати хотіли звести його?

Діофант знав, що се запитання більше від грічності, ніж з цікавості, бо ся вродлива, мов Артеміда, дівчина мусила про сусіднє Понтійське царство знати бодай те, що гомоніли в цілому світі. Так, сказав він їй, Мітрідатові жилось нелегко. Мати, звичайно, навряд чи вбила б його, зате брати її не спинилися б ні перед чим, і малий Мітрідат після вітцевої смерті мусив утікати світ за очі.

— Й речуть, ніби жив у лісах, як звір хижий, — підхопила Діофанта Елена, бо хвиля незручності, що лягла між ними, й досі давалася взнаки.

— Всілякого зазнав, — одповів Діофант неухажно. На якусь мить йому здалося, що та цікавість до особи його царя — не тільки бажання прогнати прикрість, але тут Елена почала й сама пригадувати важкі часи своєї юности, ледь помітна хмарка голубого суму пригнітила її неймовірно гарні очі македонянки, й Діофант забув про все на світі й почав дивитися на Елену. Колись навіть значно старші й не такі гарні жінки розбуджували в ньому дику чоловічу силу, тепер же він, не бентежений нічиїми поглядами, дивився на сю дівчину, й у серці його прокидався теплий смуток. Я старію, з жахом подумав Діофант. — Або ж переді мною котрась утілена нереїда.

Щось подібне викликав у нього тільки схід сонця на морі, не захід, а саме схід, бо при вмиранні Геліоса завжди трохи лячно. Тепер же Діофант одзначав для себе, що й жіноча врода може викликати такі чисті почуття.

Дорілай, мовчазне біляве здоровило, перший схопився з ложа, коли до екуса вбігла всмерть перелякана Клеопатра. Хітон на ній тримавсь абияк, темні вуста зблідли, щоки — теж, а чорні вічі розплющились, мов проти мороку.

— Елено! — крикнула вона здавленим голосом. — Іди сюди!..

Елена швидко підвелася, та поперед неї вибігли й Дорілай, і Діофант, і тільки білява, чимось схожа на молодого махерофора невільниця й далі незворушно стояла в кутку біля двох арф.

Підібравши довгий поділ голубого в білу повздовжню смужку хітона, господиня вбігла до гінекею останньою. На розложеному краваті, сколошканому й ізсунутому з місця, лежав нерухомо чорнявий мечоносець, якась зиза хвороба покоцюрбила йому руки й ноги, навіть очі дивилися в різні боки, чужі й нерухомі. Елена скрикнула, Діофант нахилився й прикрив юнакові тіло простирадлом.

Евгеній потроху стямлювався і відходив, руки й ноги йому розслабили й випросталися, й тільки очі й досі дивилися в різні боки.

— Хай повиходять... — нарешті почувся голос хворого, й Елена, вхопивши Клеопатрі за руку, почала задкувати до порога.

Клацаючи зубами, Клеопатра швидко заторохтіла, коли вони повернулися до вже порожнього екуса:

— Якись кумири казали мені сьогодні: "Не йди! Не йди!" Я й не хотіла, та... Тоді він потяг мене, я випорснула, він знову потяг й кинув на крават, і почав мене боляче м'яти, а вічі в нього горять, страшні-страшнісінькі, й мені стало дуже страшно, тоді я глип — а вічі йому згасли й розбігаються в усі боки, тоді він геть зів'яв і впав на мене, я кричати, а голос пропав, як у сновидіннях ото буває, тільки хриплю з жаху, хотіла вилізти з-під нього, та в нього руки позціплювались і позводилися, мов у мерця, насилу його скинула, й коли вже скинула, дивлюсь, аж...

Елена далі не могла слухати знетямлену від жаху Клеопатру, гукнула Ніневію й наказала їй одвести дівчину до себе, сама ж сперлася на холодний мармур колони й спробувала дати собі раду. Подія налякала й приголомшила Елену, в такому стані вона й виряджала гостей.

Дивна хвороба попустила юнака, додому він уже йшов самотужки, але був такий слабкий, що навіть не глянув на господиню. Діофант заходився перепрошувати Елену, що мимоволі зіпсував їй вечір, та Елені тепер було не до вибачань, бо й у самої ще тремтіли руки-ноги.

Безмовно шкрябаючи по плитах темного дворика, Ніневія з допомогою Раїс уклала Клеопатру в крават, Клеопатра довго не хотіла лягати, бо їй увижався понтійський махерофор із нестямними зизими очима, й заспокоїлася тільки тоді, коли внесли світло й поряд на' краваті сіла її подруга.

Вранці Елена гукнула Раїс до себе й поцікавилася здоров'ям Клеопатри.

— Нічого їй немає! — відповіла русява фрігійка й сердито станула плечима. — Сопе й усміхається вві сні, мов непорочниця.

— Ну, добре, — сказала Елена й здивовано глянула на робу, яка після сих слів мала б вийти, натомість улякла коло порога. Елена повторила: — Добре, — та се теж не вплинуло на Раїс.

Вона підійшла й показала Елені черепок сірої амфори:

— Що се таке?

На черепку було невправною рукою видряпано двоє орлиних крил, а в колі між крильми — щось схоже на людську постать. Елена поблажливо всміхнулася й пішла з таламуса перша:

— Не знаю, дитино моя.

Та вернувшись цю хвилину до таламуса, застала Раїс у тій самій постаті.

— Сходи спитай, як його здоров'я, — сказала вона трохи роздратовано.

Раїс пішла через дорогу, де стояв будинок великого колісничого Дамона, й незабаром повернулася:

— Всі на агорі.

— Й він? — перепитала Елена.

— Й він, і Діюфант, і той здоровий, і Дамон з близнюками.

— Я просила тебе не називати Дамонідів сим вуличним словом.

Раїс пішла, незабаром голоси всіх трьох невілень уже линули з поварні, й Елена дістала зі скрині складень доброго лянного полотна. Се був дарунок із таких рук, з яких Елена не хотіла б мати нічого. Хвилину й дві вона дивилась на тонку антioxійську тканку, жовту по ще жовтішій основі, привчаючи себе до думки, що, попри своє небажання, мусить пошити з того гіматій. Але жовті лянні нитки дедалі дужче її дратували, вона згорнула полотно складенем, кинула назад, а тоді згадала про черепок із розбитої сірої амфори.

Елена гукнула Раїс у вікно й, стримуючи хвилювання, спитала:

— Де ти взяла той черепочок, дитино моя?

— На смітнику! — відповіла фрігійка.

— Так ото помержений?

— То Клеопатра видряпала шпилькою фібули.

— Коли?

— Вчора, коли ж! Як її тіпало.

— Де ж той черепок?

— Ось! — Дівчина дістала уламок розбитої амфори з-під пояса, й се ще дужче схвилювало Елену; поки вона тримала черепок у руках, пальці почали ледь видимо тремтіти.

— Що се таке — ти знаєш? — спитала Елена, перехопивши погляд Раїс, яка теж дивилася на її довгі білі й тремкі пальці.

— Знак Ахеменідів, — на превелике здивування Елени відповіла Раїс.

— Хто се тобі повідав?

— У Фрігії се відає кожен малюк. Мітра, кумир Сонця, син Ахурамазди. В нас у Кайструпедії щочетвертий — персіянин.

— А звідки сей знак опинився на черепку?

Раїс подивилася на Елену довгим поглядом, але врешті відповіла:

— Я вже тобі казала звідки.

Я дуже хвилююся, мовила собі Елена, — мушу насамперед заспокоїтись. Вона

звеліла гукнути Клеопатру, й доки дівчата прийшли, встигла прибрати свого звичайного виразу й вигляду. Навіть зуміла стриматися, коли Клеопатра відповіла на її запитання:

— Такий знак був у нього на грудях, люба...

— Висів на шиї?

— Ні... Виколотий синіми крапочками під лівим соском.

Елена поплескала знічену дівчину по щоці, сьогодні блідішій, ніж звично, й з притиском двічі повторила:

— Ніколи, не можна дратувати чужих кумирів, дитино моя. Чужі кумири не зносять такого.

Перелякана дівчина пішла з налятими слізьми очима, та Елену се не вельми заспокоїло, бо Раїс подивився на неї крізь пухнасті приспущені вії, й у тому погляді Елені ввиділося презирство дитини до дорослих, які хочуть її задурити, вважаючи й досі малою.

А вона вже не дівчинка, з тривогою подумала про Раїс Елена, й руки її мимоволі потяглися до скрині й до жовтого сувою в ній. Елена, мов приворожена, дивилась на мигтючі смуги сирійського полотна й думала, що сказав би на все те сенатор Публій Муцій Сцевола.

На саму згадку про римського сенатора їй стало моторошно, й вона тричі, як закляття, вже з чистою латинською вимовою повторила се важке для шепелявого грецького язика ймення: Муцій Сцевола... Муцій Сцевола... Муцій Сцевола...

Коли ввечері, разом з обома близнюками Дамонідами прийшов Архелай, Елена ще була під враженням сьогоднішніх думок і здогадів, розмовляла з низьколобими атлетами невважливо й лише вичікувала нагоди, аби zostатись із Архелаєм. Елена не змогла. Коли б, крім нього, були тільки Теодосій і Досітей, вона могла б оддати їх своїм дівчатам, а тепер і сього не випадало.

Елена змирилась, хоч Евтихій і всамітнювався на півгодини з Клеопатрою, й коли всі розійшлися, послала Раїс навздогін, не дуже, проте, сподіваючись на успіх.

Однак Архелай прийшов, і вона зробила все, щоб він лишивсь ночувати. Не через бажання тіла й не від потягу вилити перед ним душу, та він зрозумів її саме так, і се прикро вкололо Елену. Абияк притлумивши в собі внутрішній опір, вона спробувала бути тільки жінкою, ніжною й люблячою. Се вдавалося важко, бо коли тіло людини в розладі з її думками, шкода й зусиль. Але Архелай упокорився їй і небавом заснув.

Можна було б думати, що все повернулось на колишнє, сказала собі Елена, до самого ранку лежачи з розплющеними очима. Як бувало раніше.

Але в житті все минає, й двічі в ту саму річку не можна зайти. Се казав котрийсь давній філософ, і його слова виявились невблаганними. Повторивши ім'я Публія Муція Сцеволи, Елена встала ще вдосвіта, вмилася холодною водою, а коли й се не розвіяло її вчорашньої думки, вона збудила Архелая й розповіла йому про знак Ахеменідів.

Архелай засміявся й показав їй наколи на своєму міцному бронзовому тілі. Під лівим соском у нього була Афродіта, під правим — Афіна Родоська, підперезана змієм,

на лівому рамені — серце, протяте махером, а на правому — символ вічної загадки — Сфінкс. Елені сі наколи були добре відомі, вона десятки разів торкала їх пальцями, намагаючись увібрати в себе, разом із теплом Архелаєвого тіла, смисл вічних символів. Але тепер його легковажність лише дратувала її, й вона спробувала ще раз довести Архелаєві, яка жаклива павутина сплітається й снується навколо них. Перед очима раз по раз поставав брезкий вид старого римського сенатора й екс-консула, од того власні слова здавалися ще страшнішими, та вона в сю мить бажала бути лише жінкою, а не тим, чим зробили її люди, чи кумири, чи лиха Доля, й прагнула застерегти коханого.

Та се не доходило. Ще раз незлобиво позбиткувавши з Елени, Архелай сказав їй те, що мав би сказати ще звечора:

— Мати кличе тебе в гості.

Елена знесилено примостилася на ребрі кравата. Сі слова могли значити лише одне, вона їх чекала так довго, як не чекала ще нічого в світі. Й усі дотеперішні гризоти здалися марницею, Елена спробувала уявити себе саму в сю мить, але не змогла чи не зуміла, бо вся мовби випрозоріла й розчинилась у повітрі. На думку спливали сто разів од учорашнього ранку повторювані три слова "Публій Муцій Сцевола", та вона опустила повіки й тихо заплакала, змивши ті слова слізьми, неначе від багатократного повторення вони поналипали й присохли до щік риб'ячою лускою.

— Ти плачеш! — сказав Архелай. — Ти не рада.

— Кожна жінка хоче бути лише тим, чим створили її кумири, — відповіла, не стримуючи сліз, Елена. Сі слова вона вперше промовляла вголос, і сьогодні вона мала право на них.

Архелай із подивом зорив на Елену. Йому здавалося, що він уперше бачить її, і така, слабка й заплакана, вона нараз уявилася йому живим утіленням олімпійського духу, він, одчувши шпаркий мороз по спині, вклякнув біля Елени й охопив руками її холодні коліна, поклавшись на них головою.

Розділ 15

Од певного часу Архелай змінився, й се сталося по тому, як він віч-на-віч поговорив із Діофантовим махерофором Евгенієм.

Архелай зайшов до сестри, молодої жони повдовілого Дамона, й, шукаючи господиню по всіх екусах її великої оселі, випадково здибав Евгенія. Діофантів мечоносець од несподіванки сіпнувсь, і череп'яний тонкоший алабастрик упав на мармурову підлогу й розбився. Евгенієва поведінка здалась Архелаєві підозрілою, й він суворо спитав:

— Що ти тут чиниш?

Евгеній не зразу відповів, і се здалось Архелаєві ще дивнішим.

— Є хтось удома, крім робів?

— Немає, — відповів Евгеній і заходився ногою згортати череп'я до купи. Між скалками дорогого єгипетського алабастрика видніли невеличкі сірі зернятка. Архелай нахилився й підняв одне зерня пальцем, тоді глянув зблизька й нюхнув, але Евгеній застережливо підняв руку: — Може, ще й покуштуєш?

Глузливий посміх його не сподобавсь Архелаєві, він сапнув повітря, щоб одповісти в належний спосіб сьому зарозумілому мечоносцеві з Синопи, тоді йому спало на думку, що в розбитім алабастрику була отрута. Він знову подивився на зернятко й упізнав миш'як, а тоді, як часто трапляється в таких випадках, рух за рухом відтворив у пам'яті всю хвилю їхньої несподіваної зустрічі. Виходило щось геть незрозуміле, проте він суворо виважив очима зятевого гостя й спитав:

— Ти що, хотів отруїтися? Евгеній по хвилі крутнув головою:

— Ні.

— Я сам бачив, як ти ковтав миш'як! Чи, може, вирішив звести зо світу котрогось нашого пантікапейця?

Евгеній перестав згрібати ногою скалки глечичка та розсипане сіре зерня й лише презирливо посміхнувся. Й тут Архелаєві спало на думку щось цілком нове, він обережно приступив до Діофантового махерофора й, коли спинився на крок од нього, раптовим і точним рухом, як навчили його в палестрі, шарпнув Евгенія за груди. Полотно хітона з лунким свистом роздерлось, оголивши юнакові душу, й трохи нижче від чорного соска, напроти серця, Архелай побачив синій крапчатий накол, кумир Сонця, син Ахурамазди Мітра на розчепіраних орлиних крилах.

Архелай стояв, не знаючи, що робити й як повестись далі; ся думка сяйнула в його мозкові блискавицею, не давши навіть зважити наслідки подібного вчинку. Евгеній теж стояв із розшарпаними грудьми, в очах його не було й крихти злости чи бодай якогось іншого почуття, й се ще дужче бентежило Архелая.

— Ти се зробив умисне? — рівним голосом поспитав Евгеній. — Чи просто хотів одлупцювати мене? — Пантікапейський декарх і досі мовчав. — Скажи, тоді я знатиму, як повестися.

В його тихому безбарвному голосі Архелай учув загрозу, та відступати не звик. Серце йому шалено закалатало в грудях, і він раптом од чув, що ся хвилина може бути вирішальною в його житті. Тепер усе залежить од того, — майнуло йому, що я відповім і яке слово скажу першим. Закликавши в порадниці Афіну Родоську, Архелай притамував подих, і коли серце відлунило боєм у вухах, видихнув:

— Умисне!

Й посміхнувся лише очима, несвідомо відчувши, що сказав саме те, потрібне й єдино правильне слово. Евгеній неквапом одійшов, скинув роздертий хітон просто під ноги, переступив через нього, лишившись у самих штанцях понад коліна, кремезний і жилавий, мов з темних мідяних перевесел, і почав одягатися в інший хітон, яких на жердині за ложем було добрий десяток.

— Ну гаразд, — промовив він одягтись і підперезався паском. — Ти сподобався мені. Тепер іди. Коли треба буде, я тебе покличу. — Архелай схвильовано тупцяв на місці, й він зненацька гримнув: — Ну!

Декарх Перісадових махерофорів підстрибнув і зник за дверима, й незабаром його швидкі кроки заскреготіли бруківкою Першої тераси. Він ішов і навіть мугикав пісеньку, та коли звернув од аґори поза вогким гротом Кібелиного святилища й

Головним узвозом побрався вгору, знову відчув холод під ложечкою й по-справжньому злякався. Й се почуття, то слабнучи, то спалахуючи з новою силою, не полишало його всі наступні дні. Раз він бачив себе в золотім обладунку на білому коні з царських стаєнь, удруге ж уява малювала похмурі картини, й на серці починало тихо млоїти, мов перед нещастям.

Тепер Архелай днював і ночував у царському хоромі на Акрополі, охоче виконував будь-які доручення й був чемним навіть із Савмаком, якого доти не міг зносити, навіть попросив молодого логофета, свого колишнього фратра по палестрі, сказати за нього слово Перісадові.

— Про що? — спитав Савмак, підтримуючи запропоновану Археласем гру в приятельство.

Архелай почав красиво, довго й заплутано тлумачити свою думку, з якої Савмак утямив лише те, що нащадок колишніх династій уже соромиться того чину, яким донедавна пишався.

— Добре, фратре, — відповів Савмак, дозволивши собі навіть звернутися до нього тим словом, яке було в ужитку між ефебами палестри, де всі вважалися братами.

Через три дні великий колісничий, чільник усієї пантікапейської рати, викликав свого юного шуряка й призначив гектархом — сотником важкої кінноти.

Се знову діло його рук, подумав Архелай про свого колишнього фратра Савмака, який, мовби зладнавши йому підвищення, насправді вирядив з царського хорому. Та він і далі знаходив час якнайдовше просиджувати й у чинних світлицях, і в екусах басилевса, блискаючи золотою лиштвою гектаршої хламиди, й щораз опинявся коло клімаксу жіночої половини, тільки-но басиліса Вероніка лаштувалась вийти з гінекею.

Вона його ненавиділа, він її теж, але се не бентежило нового сотника. В сих багато оздоблених екусах, — сказав Архелай сам собі, всі ненавидять одне одного й усі якось уживаються між собою. То було мовби духом чи душею великого звіра, на котрого люди казали "держава", й він уперше подививсь на досі незрозумілу ворожнечу Перісада й Савмака по-новому. Лише своїх стосунків із колишнім фратром не міг оцінити зосторонь, бо се виходило за всі на світі рамки й не підлягало виважуванню.

Єдине, що бентежило Архелая, — се новий чин сотника важкої царської кінноти. Перісад тримав би до скону нащадка роду Археанактидів у куцій хламиді декарха. За всіма припущеннями виходило, що сього чину домігся для Архелая навіть не його можновладний зять Дамон, а Савмак, логофет і новооголошений деспот. Коли в ньому прокидалося почуття провини, Архелай хмарнів і днями не з'являвся в царському хоромі.

Елена вже добре вивчила його й у такі дні намагалась оточити увагою й спокоєм. Третього дня останньої декади місяця елафеболіона він з'явивсь незвичайно збуджений, однак за тією збудженістю Елена відчула нещирість. Утримавшись од розпитувань, вона почастиувала його піррою, улюбним червоним вином, линувши в кратер дві міри перевареної води з льоху.

Архелай сьорбнув, але потім підняв амфору з триноги біля дверей і заходився пити

просто з шийки.

— Що з тобою?.. — Елена була вражена його вчинком.

Архелай уставив амфору гострим дном в обруч тринogi й підійшов до Елени. Від нього тягло вином, і вона спробувала обережно випручатись, коли Архелай узяв її в обійми. Молодий гектарх просто душив її, Елена піддалася його грубим пестошам, але в сей час до таламуса ввійшли обидві роби, й Архелай пустив Елену.

Від випитого в нього трохи паморочилось у голові й люди та речі в Елениній опочивальні здавалися нечіткими й примарними, але думка, вивільнившись із пут узвичаєних ритмів, запрацювала ясніше. Чорнява кругленька невільниця Елени з гарними очима й кумедним ім'ям глянула на нього так безневинно й щиро, аж Архелаєві тьохнуло всередині. Власне ж, подумав він, ся роба привела мене в сей дім за смугастими мурами. Він же, приголомшений олімпійською красою господині, досі навіть не роздивився на смагляву кругловиденьку німфу.

— Клео, дитино моя, — почув він голос Елени. — Піди вберись у щось пристойніше.

Архелей усоромлено відвів погляд од Клеопатри. Дівчина була вбрана досить гарно, як для роби, й се вимовлення господині могло викликати подив.

— А ти, Раїс, піди допоможи Ніневії, — знов сказала Елена. — Скаржилася, що креветки дуже дрібні й не встигне звечора їх перебрати.

Дівчата вийшли, Клео бігцем, а Раїс — повагом, наче родовита пантікапейка, та се сьогодні не вразило Архелая. Він пильно глянув на господиню, яка, сівши на сідець точеного скіфського кужеля, пряла вовну. Веретено з шиферним прясельцем унизу хурчало рівно й успокоїливо, тягнучи по собі тонку волохату нитку, й Архелай дивився на неї доти, поки й увійшла Клеопатра. Сяйнувши на нього спідлоба, вона зашарілася й примостилаь коло Елени:

— Я не підбиватиму тобі, люба моя?

Елена мовчки посунулась, і сей її рух змусив Архелая глянути на неї по-новому. Дорогий золотавий хітон з безліччю складок і згинок вигідно підкреслював стрункі дозрілі форми її тіла, й він подумав, чи кохає сю жінку, яка своєю вродою могла б змагатись із найліпшими афінськими подобами Артеміді. Земна краса Клеопатри не могла рівнятися з її олімпійською витонченістю й отим величним спокоєм мудрих очей, від чийх променів у нього по спині часто бігали мурашки.

Але й на круглощоку смаглявку Клеопатру не можна було дивитися спокійно.

Сьогодні — день сумнівів, спробував пожартувати сам із собою молодий гектарх. — День загадок фіванського Сфінкса. Та й се ні до чого не призвело, й Архелай дивився й дививсь на двох дівчат, які пряли, звисивши босі ноги з ложа.

А що було б, — знову подумав Архелай, коли б я піддався чарам отієї гірської німфи й не зустрівсь із Еленою?..

Се було теж одним із запитань Сфінкса, й Архелай вирішив надати право відповіді велемудрому Едіпові. Ощасливлена увагою Клеопатра дзвінким голосом розповідала про залицяння німфейського купця Евтихія, дуже дотепно передаючи його грубі моряцькі жарти, Елена щиро сміялася з витівок своєї роби, закликаючи й Архелая

посміятися з ними разом. А він лише чемно всміхавсь і думав, що буде далі.

По годині часу Елена підвелась і, глянувши на нього ласкавим сумовитим поглядом, сказала:

— Ви ще посидьте, а я маю залагодити одну справу... — Їй кинула вже через плече Клеопатрі: — Я буду в гінекеї, дитино моя...

Після її слів Архелай не швидко стямився. Елена давала йому повну волю дій, се їй розчулювало, їй викликало несвідомий спротив. Жінки ревнують лише до справжніх суперниць, пригадалися йому слова з Анакреонта. Коли ж певні своєї сили, то дозволяють чоловікові будь-які вільності.

Елена лишила їх сам на сам, сповнена чуття зверхности, та се лише роздратувало Архелая. Коли в дворі затихли всі звуки, він підійшов і грубо схопив тремку їй нашорошену Клеопатру за плечі. Веретено випало в неї з рук, точене кам'яне пресельце розбилось і з жалібним зойком шаснуло під ложе, вона підвелась, допомагаючи йому роздягти себе, їй крізь млу гарячого запаморочення ледве встигла прошепотіти йому в вухо:

— Світло, любий...

Роба виявилася ще більшим сфінксом, ніж Архелай міг уявити. Його захопив синій вогонь її пристрасте, їй то було чимось одмінним від голодного потягу двох молодих тіл. Засоромлений і вбитий сим несподіваним відкриттям, Архелай кинувся навіть чи через темний потужний двірник, та в самому пілоні побачив примарну постать і відразу впізнав Елену.

— Не треба, — сказала вона тихо їй лагідно. — Я не серджуся на тебе, Між нами нічого не змінилось.

То були слова, що цілий вечір непокоїли їй Архелая, їй вони лише підтверджували його думку їй здогад.

— Ти сама мене на се штовхнула! — по-дитячому завиправдовувався Архелай.

Вона проказала тихим шепотом:

— Я люблю тебе так само, як і досі.

А я вже нічого не знаю, подумав Архелай. Усе в житті повторювалось, і слова, і дії, їй ся думка теж, і то було найгірше їй найнеприємніше з усього вечора.

Вони йшли нічною весняною терасою в бік Полудневого пілону, їй за дивним збігом обставин і зв'язків Архелай згадав свого нового знайомого з крапчастим наколом біля серця.

— Все в житті так складно їй заплутано, — мовила Елена, їй Архелай од несподіванки здригнувся. То було майже те саме, про що думав і він, у ньому прокинулося почуття провини, та Архелай квапливо загасив його.

— Ти їй досі нічого не сказала мені про того Євгенія! — сам собі дивуючись, вигукнув Архелай.

— Тобі ж уже все відомо.

Архелай на часину замовк, але та згадка розворушила в ньому зовсім інші переживання, сі, теперішні, самі собою відсунулись убік, і він мовив:

— Я бачив той знак.

— Де бачив?

— У нього на грудях! — крикнув Архелай.

Сього разу вже замовкла Елена, й вони так і дійшли до круглої чаші Діонісового театру, тоді повернули назад, і тільки біля свого дому, дивлячись на пишний пілон Дамона, вона сказала:

— Мабуть, усе то дурниці...

Архелай знав, що той Евгеній через кожні три дні на четвертий ковтає по півзернятка миш'яку, се вже не було вигадкою й згодом, і він рішуче заперечив:

— Ні, не дурниці. Се він... Елена зітхнула:

— Ти закинув мені, що я тобі нічого не сказала про нього. Так, він залицявся до мене, й залицявся грубо й негарно, зовсім не так, як личило б нащадкові й спадкоємцеві Ахеменідів. — Елена ще раз зітхнула, але то вже не було примирливим зітханням людини, яка все сказала й не тримає в душі зла. — Кірія Галина ще не роздумала?

— Ні, — сказав Архелай. — Мати й досі кличе тебе в гості. — Й про себе відзначив оте дуже недоречне тепер і навіть грубе слово "досі", сповнене всіляких натяків.

Не наважившись поцілувати Елену після всього, що трапилося сього вечора й що не трапилось, він квапно махнув рукою й поринув у темряву, зиркнувши в бік мертвого дому свого вельміжного зятя.

Наступного дня він до самого вечора не вилазив із царських стаєнь, але вранці пішов до хорому басилевса, сподіваючись побачити Вероніку, та при вході здивався з Евгенієм і Дорілаєм.

— Ходімо з нами! — запропонував йому чорний понтієць. — Ми випросили в деспота-логофета барку, ловитимемо тунця.

— До нас тунець рідко заходить, — ховаючи радість і розгубу від несподіваної ласки, сказав Архелай.

Але Евгеній заперечив:

— То ви, боспорити, просто не вмієте вудити. Правда ж, Дорілаю?

Білявий здоровило на знак згоди лише кивнув, і молодий сотник, востаннє глянувши на широкі двері царського пілону, пішов з отроками вниз.

Тунця вони ловили на порожні золочені гачки з пір'їнкою, відпливши до Корокондамітської коси. Дорілай веслував управно, й широка рибальська барка з крутими насадами слухала кожного помаху його весел. То було майже дивом: блакитний тунець ненажерливо хапав голі гачки, виголодавшись протягом нересту, й по годині-другій на ребристому дні барки лежало з півсотні добрих рибин.

Розпалившись узятком, Архелай і не помітив, коли зник пантікапейський берег і почались протоки Корокон-дамітської коси, вкритої негустим, але високим шелюгом. Він підозріливо глянув на білявого велета, який витяг дубове весло з кочетів і не знати для чого виважував його в м'язистих руках. Архелай озирнувся на Евгенія; той тихо посміхався.

— Тепер ти знаєш, що я тобі нічого не зроблю, — сказав він, і Архелай почервонів од сорому, що дався так по-дурному налякати себе.

Трохи стямившись, Архелай знову закинув самодур і, дрючачи коротким лозовим вудлищем, сказав:

— Ти так рідко ходиш до... до своїх сусідок...

— Боїшся? — прискалив око Євгеній.

— Чого? Ні! Я вже туди не ходжу, — сказав він не змигнувши.

— Відколи се? Давно?

Архелай перестав дрючити самодур і, дивлячись у бік Ахілліїської коси, що ледве мріла білястою смужкою на полунічному сході, якомога переконливіше запевнив:

— Одколи ти... почав ходити до неї.

— Й чому се так?

— Сам відаєш...

— Через мене?

— Задля тебе, — вточнив молодий сотник, виразно поглянувши на Євгенія через плече.

Євгеній теж перестав дрючити самодур, узявся рукою за насад і хитнув барку, щоб його слова краще дійшли до пантікапейського сотника:

— Слухай, гектарше! Хто зрадив одного, той зрадить і другого. Подивись на те весло. Бачиш? — Дорілай і досі грався важким дубовим веслом, — Людський череп крихкіший за вавілонську вазу...

— Те прислів'я, Мітрідате, складено для робів, а в моїх жилах тече кров царська.

Молодий понтіїський цар, якого вперше назвали власним іменем, самовдоволено посміхнувся, й Архелай, і досі дивлячись через плече, був певен, що справив на нього належне враження.

— Ти се називаєш зрадою, — натхненно вигукнув він, — а я зву боротьбою! Коли вмирає котрийсь із роду Археанактидів, то заповідає синові разом із своїм робством люту зненависть до всіх, хто носить ім'я Спартокіда.

Відчувши в Археласєвих словах і голосі надмір вогню, Мітрідат вирішив трохи його збити.

— Ми говорили з тобою не про Перісада, а про ту... жінку, — сказав він.

Архелай заціпенів од такого нагадування й не швидко здобувся на слові. Елена повчорашнього дня сама штовхнула його в обійми своєї невільниці й тим самим розв'язала йому руки. Я не хочу бути Едіпом, сказав він собі, й се означало, що загадки Сфінкса відтепер мусять розв'язувати інші.

— А чого ти сподіваєшся від мене, Археанактиде? — спитав Мітрідат Евпатор, і молодий гектарх відчув, що він не дарма назвав його не власним, а родовим ім'ям. — Діадеми своїх предків? А якщо я її тобі не пообіцяю?

Архелай із запалом проказав:

— Якщо я не поверну царську діадему своєму родові, то хоча б здеру її з голови ненависних Спартоکیدів, отих варварів скіфських! І я знаю, що ти допоможеш мені

зробити хоча б се. — Потім тихо докинув: — Допоможеш за ту плату, що я тобі пропоную.

— Яку плату?

— Мій талант полководця.

Мітрідат весело й зневажливо зареготав:

— А звідки він у тебе? Ти його випадкував од прашурів? Але ж їх Спартокіди передужили своїм талантом.

— Передужили хитрістю, — вточнив Архелай, однак не дуже впевнено, бо серед родинних переказів були всілякі, й за одним з них Спарток Перший виявився ліпшим державцем і ліпшим воєначальником від того Археанактіда, якого скинув з трону й посів його місце сам. Але за себе Архелай був цілком певний. Протягом усього навчання в гімнасії та на палестрі він серед ефебів не мав рівних у знаннях історії війн і ратної справи. З ним міг помірятися силами тільки Савмак, але Савмака більше цікавили трагедії Софокла й мандри Геродота. Перісад лаштував його на придвірного логографа й умисне віддав у навчання євнухові Полікрату, Архелай же сам, поза всіма палестрами й гімнасіями, вивчав ратне ремесло, напам'ять знав перебіг кожної видатної битви, що принесла перемогу й Александрові Македонському, й Ганнібалові, й Сціпіонові, й усім іншим уславленим ратеводам давніх і новітніх часів. Сьогодні він уперше визнав се перед царем, у якого повірив і на якого міг покластись.

Уподовж тривалого мовчання Мітрідат не забув останнього слова й мовив Архелаєві:

— Хитрість, на твою думку, недостойна царя? — Архелай не відповів, се було б надто просто — зректися власного, не до речі кинутого слова, тож він лише стеновав плечима. Тоді Мітрідат згадав ще щось і вже зі зле тамованим посміхом докинув: — Кажеш, коли не пощастить повернути діадему своєму родові, то бодай здереш її з недостойної голови Спартоюда... Нащо ж її здирати, Перісад і так не сьогодні-завтра помре й царем стане інший.

— Він скіф, скіф! — вигукнув пантікапейський сотник.

— Але ж не належить до ворожого тобі роду Спартоکیدів.

— Ти забув, Мітрідате, — сказав, не стримуючи голосу, Архелай, — що Перісад оголосив Савмака деспотом. А се означає, що всі Перісадові предки відтепер стають предками й Савмаковими!

Ся думка здалась Мітрідатові дуже цікавою, й він знову взявся дрочити самодур, прибравши найзнудьгованішого виразу. З Корокондамітського озера потягло свіжим евром, шелюги порізаної протоками коси зашуміли, над невидимою звідси Фанагорією з'явилася вузенька чорна хмара, оторочена зверху білим накипом. Дорілай діловито вставив весла в кочети й сказав:

— Буря буде.

Мітрідат злякано втупився в почорнілу смужку неба над обрієм і заквапив білявого отрока:

— Давай же швидше! Й ти сідай за другий кочет, удвох! — наказав він Архелаєві.

Архелая здивувала така лякливість молодого понтійського царя. До берега було не більше тридцяти стадіїв, і якщо хмара, насуваючись із-від Фанагорії, справді принесе бурю, то вони встигнуть випередити її. Се враз принизило Мітрідата в Архелаєвих очах і зрівняло з усіма смертними, тоді Архелай подумав, що володар могутньої держави, яка суперничає з Римом, не має права подитячому важити своїм життям, тож ухопив товстий комель весла обома руками, поклявшись берегти як самого себе людину, що відтепер має стати для нього дорожчою за всіх людей і кумирів.

Буря наздогнала їх уже в Пантікапейській, округлій, мов підкова, затоці, майже під берегом. Царські роби й навтіли почали витягати барку з рибою, а Мітрідат, який знову став махерофором Евгенієм, у супроводі своїх друзів подався у місто. Архелай пішов із ними й далі, бо вони жили в домі його рідної сестри, та коли глянув од хвіртки через дорогу, серце йому стислося. Смугастий жовто-зелений мур перегородив собою цілий світ, і на той бік Архелаєві вже не було дороги.

Се почуття володіло ним усі наступні ночі й дні, хоч би де бував Архелай і що робив, неначе він утратив щось найдорожче й утратив назавжди.

Наприкінці другої декади місяця елафеболіона, коли повернувся із хорому на Царським акрополі, мати сказала:

— Була сьогодні...

Архелай мовчки втупив ніс у фіалу з мітлотосом і не наважився глянути на матір. Кірія Галина, й він се відчував, намагалася бути безсторонньою, слово до слова переказувала свою розмову з Еленою, та в душі раділа зміні, що сталась у стосунках між закоханими, й се він теж добре відчував.

Так і не діждавшись приходу Архелая, шматована сумнівами, нещасна й закохана, сьогодні вранці Елена вирішила скористатись із давнього запрошення кірії Галини. Господиня зустріла її дуже привітно, вони навіть розцілювались при вході в гіменей, кірія Галина плакала, пригадуючи свою молодість і нещасливе кохання, відверто кляла Перісада, який послав її чоловіка на вірну смерть лише за те, що чоловік належав до давньої династії.

— Вище сотника Перісад нікого з роду Археанактидів не пускав, — сказала кірія Галина. — А коли в другий рік сто сорок дев'ятої олімпіади вчинили заколот сінди Горгіппії, він послав мого чоловіка туди. Двома діерами на наглу смерть.

Так, сказала вона потім, Архелай уже в свої двадцять п'ять носить хламиду сотника, але далі сього чину Перісад його не пустить, та й се вчинив не басилевс, а той варвар, Савмак, по суті роб.

— А хіба ж Архелай недостойний вищої шани? — мовби спитала в гості кірія Галина. — Чому Перісад не зробив логофетом Архелая, а зробив того смердючого роба, потвору, якої діти серед ночі жахаються.

То були вічні теми, й Елена набралася терпіння ще раз вислухати життєпис роду Археанактидів до дванадцятого коліна, однак господиня, обережно втираючи колись, певно, дуже гарні вічі полою хітона, раптом утратила балакучість, і се було знаком, що час іти додому. Елена чемно й тихо попрощалася, та у вухах їй, доки й ішла дугастою

вулицею Восьмої тераси, бриніли Галинині слова: "А хіба ж Архелай недостойний вищої шани?"

Дурна я, дурна й нерозумна, думала Елена, проминаючи царські стайні та браму Царського пілона. Робі місце серед робів, а не на тій Восьмій терасі між евпатридами. Робі місце серед робів, повторила вона, ще нижче на вічі стягши намітку. Ті слова Архелаєвої матері стосувалися безпосередньо її, Елени, й тільки виховання спинило Галину сказати їй се відверто впрост.

Уже за царським пілоном, біля величної колонади Зевса Евпатора, хтось гукнув її на ймення, й Елена, струснувши задуму, обернулася. Гукав голощокий логограф Полікрат, а поряд із ним ішов деспот, великий логофет боспорського царя. Савмак був у простому гіматії, фарбованому сіробурим чорнилом каракатиці, незважаючи на свій чин, і коротенька русява борода його теж не була ознакою евпатридської крові. Елені здалося дивним, що євнух упізнав її серед десятків людей, бо з-під намітки в неї видніли самі очі. Проте вона спинилася, чекаючи, що скажуть царські чинці.

— Була в хоромі Аполлона Лікаря? — спитав євнух, тихо всміхаючись.

Елена зітхнула:

— Чому саме Аполлона Лікаря?

— Сьогодні його день, — відповів жоновидий царедворець, і їй майнуло, що ліпше було б і справді відвідати той уславлений хором. — А ми з деспотом ніяк не зберемося до тебе в гості, — з грубуватою безцеремонністю сказав євнух. — Правда ж, великий логофете?

Савмак змовчав, й Елена подумала, що все то — вигадка самого євнуха, проте чемно відповіла:

— Мій дім завжди відчинений для таких високих евпатридів. Заходь, логографе, коли матимеш час. — Вона хвилюк повагалась і глянула Савмакові в під самі брови сховані вічі: — Й ти заходь, деспоте. — Й, не помітивши, яким вогнем зблиснули його зіниці й поїнялися знітом щоки над темно-русою бородою, сказала: — Мені — сюди. — Й, кивнувши, швидко збігла сходами під колонаду хорому Зевса Евпатора.

Ся випадкова зустріч роздратувала Елену, й вона довго вдивлялася в морок хорому, й коли нарешті побачила в його густій глибині подобу Вседержателя, збентежено впіймала себе на тому, що думає про Савмака. Його молоде, поїняте втомою й геть негарне обличчя здавалось їй не таким потворним, як здавалось донині, вона спробувала навіть порівняти його з обличчям Архелая, тоді схаменулась і зашептала слова молитви до Володаря всесвіту:

— Я така розбещена, нікчемна й ница, Вседержателю! Нашли на мене Горґону Медусу й усіх ериній за мою пиху! — Елені, попри її збентеженість, раптом видалося, що не тільки вона винна в своїх гріхах, і попросила в Уседержателя: — Скажи своїй доньці, а вона хай скаже своєму синові Ероту, щоб одвернув од мене стріли...

Засоромлена сими зовсім дитячими благаннями й цілком розбита духом та тілом, поверталась Елена додому. Молитва не принесла їй утіхи, як бувало в дитинстві. Я забула всі слова, й вони вже не йдуть од мого серця, подумала вона, згадавши, що не

молилася кумирам із далеких юних літ і має всі підстави на їхню мсту й зневагу.

Ввечері до неї прийшов Евгеній. Прийшов сам, без свого мовчазного друга Дорілая, й Елена знала, чого слід сподіватись. Але якась незрозуміла злість до самої себе змусила її відіслати обох дівчат і лишитись із Евгенієм в екусі віч-на-віч. Евгеній похмуро мовчав, і вона теж не чинила спроб заговорити до нього, пойнята складним одчуттям відрази й до чорного, як жук, юнака, й до себе, й до того, кого любила над усе, й до того другого, що не знати чому не сходив їй сьогодні з думки.

Вони довго так лежали одне супроти одного, й коли їхні погляди часом перехрещувались, у них було стільки злоби й зненависті, що нею могла б захлинутись агора.

— Чекаєш на мою робу Клеопатру? — спитала Елена примружившись, і коли Евгеній теж примружив очі, докинула: — Її сьогодні не буде.

По довгій мовчанці Евгеній обізвався:

— Загаси світло.

— Мені воно не заважає.

— Тоді я сам погашу! — просичав він, підвівся й розчавив вогник оливкового світильника, далі, грюкнувшись коліном об край дерев'яного ложа, кинувся на Елену. Вона лежала незворушна й холодна, мов крига. Евгеній у темряві здирав з неї одяг, чути було лише його сердите сопіння та сухий тріск порваної тканини. Елена давала йому чинити з собою все, безучасна й мов зовсім стороння, й коли Евгеній несподівано прикишк, Елена розплющила очі й з подивом збагнула, що плаче. В ній прокинулися незрозумілі жалощі до Евгенія, вона притягла його до себе й спробувала допомогти. Шкіра в Евгенія була холодна й мокра, й Елена знала, що то піт безсилі.

Елена зробила ще одну спробу допомогти Евгенієві, та він сердито відтручував її теплі, вже відталі пальці, й тоді вона сіла й звисила ноги з ложа. Долоні від дотику до нього й досі липли, й вона заходилася гарячковито витирати їх вавілонським покривалом, тоді помацки вдягла хітон, загортаючи розірваний викот.

Евгеній і досі нишкнув край ложа, й знову тепла, майже материнська жалість ворухнулася в Елені, вона підійшла й поклала руку йому на плече:

— Нічого не сталось, Евгенію. Ти просто втомлений. І я сама... сама винна, що так зле з тобою повелась. Пробач мені.

Її лагідні слова й силувана ніжність і співчуття, певно, зробили своє: Евгеній мовчки вдягся й вийшов, але тепер вона вже не здобулася на силі й не пішла бодай причинити за ним хвіртку пілона.

Їй було байдуже до всього на світі, Елена й не згадала в сю мить, скільки страхів пережила нещодавно, побачивши в руках у своєї невільниці знак Ахеменідів.

Мені таки й справді байдуже, повторила вона й повільно човгучим кроком пішла через подвір'ячко до свого таламуса. Увесь дім уже спав, і вулиця теж спала, й лишедесь високо під Акрополем, на Шостій чи Сьомій терасі хиталась п'яна пісня.

Наступного вечора Елена страшенно здивувалася. Думала, після вчорашньої ганьби Евгеній не наважиться й зиркнути в її бік, а він прийшов і мовчки попростував

до екуса. Була шоста година й з-від хорому Зевса Евпатора під пілоном Царського акрополя озвалися жертівні вівці.

В екусі було щойно прибрано, пахло деметриним віничком та сумішшю ладану з оливою. На прохання Елени Раїс унесла два ритони вина в підставках, і коли вийшла, в екусі зав'язалася тиха розмова, наче не було ні вчорашнього вечора, ні вчорашньої ганьби. Говорили про хіоські сандалії, про вавілонські покривала для обідніх ліж, за які римляни платять по вісімдесят тисяч сестерцій, тобто по вісім тисяч золотих драхм.

— Се теж вавілонські, — пожартувала Елена, кивнувши на покривала під собою й під ним, за них вона віддала колись двадцять чотири сестерції. Обличчя в Евгенія поійнялось блідими плямами, й вона подумала, що вчорашній вечір повториться й сьогодні. Евгеній перейшов на ловіння дельфінів біля Синопи й Віфінії, а вона дослухалася внутрішніх голосів. Кожне його слово викликало в ній опір, але Елена відчула, що й сьогодні не зможе вператися сій ненависній людині, чиї очі викликали в ній заціпеніння.

Й коли Евгеній мовчки підвівся й розчавив пальцями гнотик світильника, Елена внутрішньо стиснулася й наїжачилась, але вчорашня пригода повторилася знову, й геть розбитий і знищений Евгеній, за свої гріхи вражений прокляттям кумирів, знов утік, лишивши Елену на самоті зі своїми думками, страхами й самокаранням.

Розділ 16

Ліпшого місця для міста важко було знайти, й Мітрідат Евпатор подумав, що скіфський цар таки вельми розумна людина. Його столиця Новгород, який греки, підвладні давнім звичаям, називали по-своєму Неаполем, що в перекладі було те саме, Новгород, розлігся на трикутнім узвишші, рівному й добре захищеному з двох боків Салгюром та його притокою. Вода в обох річках була мілка, зате рішуче стерегла Новгород зі сходу й заходу глибокими зворами. Тільки вітрам полудневим столиця була відкрита, й тут скіфи ще в давнину звели товстий мур, а батько теперішнього володаря, Скілур, подвоїв його, й тепер мур стояв могутній і незрушний, од дев'яти до вісімнадцяти кроків утовшки. В рові перед муром вільно могли б уміститися десятеро високих гоплітів, ставши один одному на плечі.

Й усе-таки, сказав собі Мітрідат, минаючи Суху браму й оком воїна виважуючи твердь, — коли б випало брати сей город, тарани й катапульти довелось б підводити саме до мурів.

Скіфський цар Палак, який називав себе по-своєму князем Борисом, ішов попереду з Діофантом, показуючи йому з висоти дванадцятисаженого муру свою столицю. Мітрідат намагавсь не пропустити жодного його слова, Дорілай же з Архелаєм ступали в Мітрідатів слід. Обоє друзів молодого понтійського царя з першого ж дня не припали один одному до серця. Се через мене, — самовдоволено сказав собі Мітрідат, бо такі ревності між вельможами завжди грали на руку володареві. Що менше було згоди між підлеглими, то спокійніше міг спати цар.

А Мітрідат, навчений гірким досвідом власної юности, вмів цінувати такий спокій.

Там, де кінчався рів і, трохи загнувшись досередини, кінчалися городські мур,

починався обрив, стрімка кам'яна круча, що спадала в долину вузької річечки глибоко-глибоко вниз. Борис-Палак підняв з землі уламок дикого каменю, яких тут валялося доволі, кинув з гори, й каменяка довго стрибала, викрешуючи іскри з виступів обриву, доки гупнула в річку.

— П'ятеро воїв можуть стерегти сей обрив од тисячі нападників, — з погано прихованим самовдоволенням оголосив Борис-Палак.

У нього було досить гарне обличчя з вольовим підборіддям і коротким горбкуватим носом. Повні маленькі уста яскріли під вусами кров'ю, красиво, мов скіфський лук, вигнуті й виточені.

Жін вельми полюбляє, неприязно подумав про скіфського володаря понтійський цар, і перед очима в нього виник інший образ, не по-земному гарний і неприступний. Довгу хвилину Мітрідат був глухий до розмови скіфського басилевса з Діофантом. Він, Мітрідат, по суті втік із Пантікапея, зганьблений у чужих і власних очах, і ся поїздка до скіфів, на яку примовив його Архелай, була тільки доброю ширмою. Тепер Мітрідат не шкодував. Ставши на слизьку царську дорогу, він мусив знати все про своїх ворогів і своїх друзів, бо той, хто сьогодні тяг руку за нього, завтра міг потягти проти, з сим же Палаком-Борисом, коли Небо й Сонце будуть схильні, він мусив схрестити мечі насамперед.

Діофант схвально кивав на кожне слово скіфського царя й чинив се не тільки з чемности, а й од поваги до города, який показував йому зараз цар. Сей Палак-Борис когось нагадував Мітрідатові, але кого саме — він ще сказати не міг. І се не багато важить, — заспокоїв себе Мітрідат. Значно більше важило те, що скіф так вихваляв перед гостями свою столицю.

З мурів усі п'ятеро зішли біля брами, яка замикала город з полудня й яку скіфи звали Сухою, бо виходила не на річку, а в степ, де починались перші відноги примхливих Таврійських гір. Від брами починалася пряма, мов стріла, вулиця, вливаючись посеред Новгорода-Неаполя в незвичайно велику п'ятикутну площу з хоромами кумирів та вельможів. Ся вулиця по той бік площі тяглась і далі, навдивовижу широка й струнка, оторочена високими, на кілька поверхів, здебільшого дерев'яними хатами.

— У кам'яницях у нас живуть люди, — сказав скіфський цар, вимовляючи грецькі слова не вельми вправно. — Евпатриди будують собі дерев'яні, але ліс дорогий — возять здалеку.

З кожного рогу п'ятикутної площі виходили промені вулиць, теж стрункі й гарно вимощені каменем, і гостиний будинок, де оселялись іноземні купці та чинні люди, стояв на розі першої вулиці з правої руки. В тому ж ряді, лише на сусідній вулиці, здіймався величезний царський хором, а між ними каплиці та святища скіфських кумирів.

Площа в сей пообідній час уже знелюдніла, й випадкові перехожі, забачивши володаря, здалеку обминали його. Нагадавши гостям не спізнюватись до пиру, Борис-Палак лишив Діофанта з мечоносцями коло гостиного двору, сам же, зустрінутий

своїми чинцями, пішов у протилежний від свого хорому бік.

Кого він мені нагадує? — думав Мітрідат, поки Архелай із Діофантом сперечалися про відтинок Новгородського муру, де найвигідніше ставити катапульти. — Кого він мені нагадує?

Ся думка непокоїла й муляла Мітрідата й пізніше, коли вони в уречений час завітали до царського хорому. Велелюдного пиру, як сподівався понтійський володар, не було. За довгим столом, обтяженим вином та стравами в дорогому посуді, сидів лише Борис-Палак, і коли б Мітрідат не згадав, що він тут лише мечоносець, міг би навіть образитися такою зневагою.

Він ще не все знає, подумав Мітрідат, і се його заспокоїло. Але після першої ж здоровиці на честь понтійського таксіарха та його супутників Мітрідат прикусив язик. Скіфський влодар багато знав і, як на свої тридцять п'ять літ, непогано тримався.

Тоді Мітрідат згадав, що Борис-Палак став царем ще за життя свого батька Будимира-Скілура, коли не мав і двадцяти років, і вирішив поводитись якнайобережніше. Вони з Діофантом докладно обговорили наперед сю бесіду, й Мітрідат сидів тепер і слухав свої слова й свої думки з вуст воєводи Діофанта.

Коли зайшлося про Херсонес та підвладні йому землі, Борис-Палак сказав:

— Передай своєму цареві, Діофанте, що я вельми шаную його. Між нашими стольницями здавен був мир, ще за його вітця та мого вітця. Я не втручаюсь у Мітрідатові землі, хай він не втручається в мої.

— Мій цар Мітрідат Шостий Великий Евпатор Діоніс, царю, свято стереже закон, укладений його вітцем і дідом. Але ж і херсоніти нам не чужі, царю. З ними в нас теж укладені давні статті, а херсонітів ти почав утискати, навіть вельми дуже.

Борис-Палак із тією самою посмішкою на повних вустах завважив:

— У статтях між нашими царствами сказано: не трутися в один одного землі. Херсонес і всі городи, що йому колись належали, тепер уходять під мою волость, і не з моїх часів, а ще від мого батька Будимира. Херсонес, і Керкенітіда, й Красна Пристань, яку ви називаєте Калос-Лімен, платять нам дань.

— Але ти почав утискувати їх дужче, ніж було за твого великого батька Скілура, світлий царю. — Досі все йшло в межах передбаченого, однак тепер та невидима межа кінчалася, й Діофант, як і домовлялись перед сим ще за дня, звернувся спершу до Архелая, який кивнув, тоді до Дорілая, що вчинив те саме, тоді до Мітрідата-Евгенія: — Хай підтвердять мої радники, чи так я кажу.

Мітрідат теж кивнув на знак згоди, скромно зберігаючи устав і чин, та коли Діофант утретє, вже з тривогою покликався на своїх "помічників", Мітрідат, почекавши, поки висловиться мовчкуватий Дорілай, мовив:

— Мітрідат Шостий Великий Евпатор Діоніс має до скіфів чуття щирої дружби. Його зір спрямований не на полуніч, у твої землі, а на захід.

— До Риму? — спитав Борис-Палак, і було видно, що ся думка не нова для нього та разом з тим і вельми бажана. Мітрідат нічого не сказав понад сказане, скіфський цар поглянув на Діофанта й зрозумів, що той цілком згоден зі словами свого мечоносця. —

Слова — полова, — сказав Діофантові, й се мало знакувати лиш одне: подібні розмови здобувають вагу тільки між царями.

Понтійський володар одкинувся на спинку м'якого стільця й заговорив швидко й пристрасно, й усі, й насамперед скіфський цар, аж роти пороззявляли, бо Мітрідат казав скіфською мовою, майже бездоганною полянською говіркою:

— Княже Борисе! Твій народ багатий, і земля теж вельми многа, й коли ти би-с повідав мені, що всі царі, котрі пробували воювати вас, були биті, — я би-м повірив, бо відаю й про Дарія Персіянина, й про воєводу його Багабухшу, й про іншого воєводу, теж Дарієвого, Зопіра, бо все те я-м читав із писань грецьких логографів. Усіх тих царів і воєвод ви-сте били на своїй землі, й коли... — Мітрідат повагався, тоді таки повів далі: — Й коли ваш кумир Юр Побідник не дав вам змоги над Філіппом, царем македонян, і над його сином Олександром, то се тому, що ви сте змагалися з ними на чужій землі. Так зумів передужити сильнішого за себе Антея Геракл, бо Антей одірвавсь од рідної землі, яка давала йому силу. — Понтійський цар передихнув і нарешті сказав те, задля чого витратив стільки слів і теплого духу з рота: — Понт не піде на ваші землі. Понтійському цареві треба інше, й вічі його звернені до Риму. Понтійському цареві потрібен друг, а не ворог у твоїй землі, бо немає в світі більшого ворога Римові за Мітрідата Шостого Великого Евпатора Діоніса.

Останні слова Мітрідат вимовив так тихо й з таким притиском, що князь Борис, якого греки звали по-своєму Палаком, аж нахилився до нього через обставлений питвом і наїдками стіл.

— Ти хто єси? — спитав він захриплим од хвилювання голосом.

Понтійський цар не відвів очей од князя Бориса, але жодне слово не зронилося з його вуст, міцно стулених, аж зблідлих. Ся промова важила для нього не менше, ніж для скіфського володаря, та він і сам не швидко стямився після своїх слів. Але я-м мусив їх колись вимовити, сказав подумки Мітрідат. А вперше вимовляти завжди важко.

Він упіймав себе на тому, що, взявши розгін, і далі мислить "по-скіфському", й се раптом зняло всю напругу, й він полегшено відітхнув і посміхнувся князеві Борисові ще блідими від хвилювання вустами, які почали аж тепер ледь-ледь червоніти. Не дочекавшись відповіді на своє запитання, князь Борис відкинувся назад і теж зітхнув, мабуть, пересвідчившись, що коли його співрозмовник скаже хто він є, то се буде лжею, зайвою й непотрібною лжею. Проте він сказав:

— Мовиш, яко правдивий полянський русин. Але я-м не полянського роду, я-м древлянин.

— Древляни й руси однієї кривности: скоти, — завважив Мітрідат, і се не викликало сумнівів.

— Правдиво речеш: і древляни, й руси, й сіверяни, й кривичі та словіни, — всі ми — скоти, всі, кого греки прозвали "скіфами", тільки навіщо ми про се говоримо? — Він глянув на Мітрідата довгим проникливим поглядом і додав: — Я йому віру Мітрідатові!

А потім лукаво посміхнувся.

Мітрідат відповів йому тим самим посміхом, згадавши руське прислів'я про слово мовлене й слово не мовлене. Його діло — питати, подумав він, а моє — мовчати. Бо се, певно, розумів і князь, і се мала значити його лукава посмішка.

— То що хоче Мітрідат од мене? — спитав Борис, і понтійський цар удруге пересвідчився в його вмінні читати думки в людських очах.

Мітрідат відповів, не дивлячись на своїх супутників, з яких тільки Архелай міг трохи знати "скіфську" мову:

— Бери собі Ольвію, й Херсонес, і всі городи та землі, що належать херсонітам: Керкенітиду й Красну Заводь, речену по-грецькому Калос-Лімен, а понтіфському цареві... — Мітрідат, аби й далі не сягати за натяки, говорив про свою особу невизначено, бо нинішньої розмови він не передбачив і не обдумав наперед. — ...А понтіфському цареві лиши Боспор з усіма городами й землями.

Почалися торги, й князь Борис похолоднів очима.

— Понтійський цар... — Він також уникав виразности. — Понтійський цар дає мені те, що я-м здобув од свого батька. Чи не є то дивина?.. — Князь Борис мало не назвав Мітрідата на ймення.

— Не є дивина, княже, — спокійно заперечив Мітрідат, усміхнувшись до князевого вагання. — Не є дивина, бо те, що належало... — він і сам мало не сказав "мені", — ... що належало Мітрідатові од його вітця, тепер загребли римляни. Я речу про Велику Фрігію, княже, коли пам'ятаєш. Се сталося на твоїх очах.

Борис-Палак не міг сього не пам'ятати, бо замислився над сказаним, крутячи короткий, по-грецькому стрижений вус. На князеві була скіфська свита в срібних бляшечках і скіфські ногавиці, снуровані спереду від гомілки до стегон, але плаща в золоту проткань він мав грецького, й голову не брив, як його предки, пустивши довге волосся поза вуха. Скориставшись із того, що Борис на нього не дивиться, Мітрідат знову почав пригадувати, на кого він схожий, але Борис підвів очі, й у них була твердість.

— І все Боспорське царство належить мені від отця, — сказав він, а Мітрідат подумав, що в торгах настає рішуча хвиля й виграє той, хто виявиться гнучкіший. Думка була не нова, він виношував її вже п'ятий рік, задовго до тієї зими, коли переміг рідну матір та її хижих братиків. Перевага Мітрідата полягала в тому, що Борис-Палак тільки нині по-справжньому замислився над отак хитро сплутаним клубком. — То що ж я мати-йму від такого торгу? — спитав він упрост. — А чи мислиш, ніби я не здолав би-м отих нікчемних корсунян?

— Здолав би-с, — погодився Мітрідат.

— А того старого Перісада? Ще отець його почав платити дань моєму вітцеві.

— Й Перісада здолав би-с, — удруге погодився Мітрідат і сам спитав: — А коли Перісад сукупиться з корсунянами? — Він назвав херсонітів так, як допіру називав їх і господар сього дому.

Князь вельми зневажливо махнув рукою, й се переконувало: ні херсоніти, ні боспорити вокрем, ні всі вони разом не становили загрози для Бориса, й Мітрідат

сказав те, що притримував наостанок:

— Княже, я читав у договорах Мітрідата Четвертого, що корсуняни вклали з ним дружбу й любов.

— Се знак, же до корсунської й Перісадової рати може долучитися й рать Мітрідатова? — Борис одверто засміявся, й понтійський цар дав йому втишитись новою думкою, знаючи наперед, що скаже далі сей древлянський князьок. — Але ж ти-с і сам допіру мовив, що наша земля вельми многа!

Мітрідат спокійно вмостився й налив собі скіфського вина, названого "медом". Князь натякнув йому, що він, Борис, не самотній, за ним стоять князі інших скототських земель, і хоч вони не дуже мирилися й часом воювали між собою, забувши давні звичаї й давній покон, але в час чужої навали могли прийти на допомогу сієї древлянської землі туричі. Тепер висловлено все й можна було починати справжні переговори.

Мітрідат сказав, осягнувши поглядом своїх мовчазних супутників, які вже бралися до питва й наїдків, не розуміючи "скіфської" мови.

— Від того буде вельми многа користь і тобі, й Понтійському царству, княже.

— Яка?

Мітрідат почав знову кружляти, промацуючи супроти сидячого. Кожне мовлене слово срібне, повторив він собі й сказав:

— Перісад вельми старий і немічний.

— Цареві важить не сила руки, а сила розуму, — заперечив князь Борис.

І тут Мітрідат погодився:

— Про те саме й мовлю, княже. Не годен він удержати вінець.

Князь запитав:

— До чого хилиш?

— Про Савмака мовлю, — сказав Мітрідат.

Князь нахмурився й певний час мовчав, а далі ствердно кивнув головою:

— Так. І що з того?

— Згадай заколот робів у Пантікапеї, — прискалився Мітрідат, байдужим оком ковзнувши по чорнявому красені Архелай. Архелай дослухавсь, але понтійський цар подумки махнув рукою й так само подумки сказав собі, що срібних слів уже було доволі, й мовив золоте: — Перісад оголосив Савмака своїм родичем, а коли віддасть за нього й доньку, то всім стане втямки, хто по Перісаді мостити-йметься на царському столі.

Борис удруге нахмурився й замовк, і Мітрідат вирішив бути обережнішим, ще напевно не знаючи, яке з його золотих слів так дошкулило князеві. Савмак був скіф, як і сей чоловік по той бік столу, однак такого пояснення здавалося надто недосить.

— Савмак подарував живіт і волю тим робам, що сколотилися були і вбили одного їхнього чинця, — сказав Мітрідат. — А що може статися, коли сей... — Мітрідат мало не сказав "скіф", — коли сей свавілець допнеться до царського столу?

Борис несподівана пожвавивсь:

— Мене сим не злякаєш. Савмак... такий самий древлянин турич, як і... як і я!

Мітрідат теж пожвавів, аж підвівсь із місця й заперечно помахав долонею біля носа в князя:

— Я й не лякав тебе, княже! Я й не лякав! Тільки ж він... — Мітрідат повагався, котре слово вимовити першим і котре лишити на потім, — він може дати волю й инчим робам, коли щось трапиться. Чи помислив еси ти, як тоді вчинять твої невільники?

— Я-м помислив про се, — відповів Борис і досить недбало налив Мітрідатові й собі кіпрської пірри: — Випиймо, м-м..., бо нам ще довго сушити зуби.

Мітрідат несвідомо сьорбнув і знову помахав рукою перед очима в Бориса-Палака:

— А чи помислив еси, княже, що Савмак той і смердам волю може дати, коли щось трапиться?

Борис довго цідив пірру крізь зуби, й Мітрідат напружено стежив за кожною жилкою його обличчя. Коли князь поставив ледь надпитого келиха назад, уста йому ще дужче почервоніли, мов убравши в себе жар багрянистої пірри.

Про се Борис явно не встиг помислити, й Мітрідат з утіхою сказав собі, — що невимовлене слово таки й справді золоте. Він підморгнув Діофантові через стіл навскоси, Діофант аж здригнувся, не втямивши його знаку. Мітрідат же й не надавав тому надто великої ваги, підморгнув од самої втіхи та й годі.

На сьогодні з нього досить, подумав Мітрідат, чекаючи, що казатиме й що зробить Борис. А й з мене теж досить. Скіфський володар і справді мовби схаменувся, поглянув на своїх гостей, які досі мовчали в нудному напруженні, й спитав Архелая своєю рідною мовою:

— Ти вже бував еси в моєму стольному Новгороді?

Архелай, не замислившись, відповів по-грецькому:

— Ні, басилевсе.

Скіфський цар звернувся до Діофанта вже по-грецькому:

— А ти, таксіарше?

Діофант блимав то на нього, то на свого царя, нічого не второпавши, князь поблажливо всміхнувся і перетлумачив.

Покликавшись на те, що гості потомлені, Борис-Палак підвівся, й се могло означати лиш одне. Йдучи просто площі до гостиного дому, Мітрідат мовчав. Розмова на пиру виснажила його, та в грудях не було важко. Сей скіфський володар припав йому до душі, й він охочіше мав би його за друга, ніж за супротивника.

— Як він хвацько випитав тебе, чи ти тямиш по-скіфському! — вколов Мітрідат Архелая. — Соколине око, зразу побачив, хто що вміє й чого — ні.

Дорілай, удоволений тим, що його новий суперник так легко дав себе зганьбити, мугикав під ніс не знати й де почуту пісеньку про дівчину з пристані, яка продає пиріжки по оболу за штуку; пиріжки вичахли, а молодим ефебам кортить гаряченького, й кожен ладен давати й по драхмі, але дівчина тільки лукаво посміхається.

Вже в краватах понтійський цар переповів Діофантові всю свою розмову з Борисом-Палаком, і таксіарх порадив йому завтра ж, не відкладаючи, довести перемови до

кінця, до укладу.

— І сей — скіф, і той — скіф, — уголос міркував цар Понту, маючи на оці Бориса та Савмака, — коли ж заходить про смердів, кров замовкає.

— Так улаштовано кумирами, найясніший...

— Так учинили самі смертні, — заперечив молодий понтійський цар.

Діофант здивовано ворухнувся, і реміння кравата прикро зарипіло.

— Мовиш, наче зібрався відпускати своїх робів і смердів на всі чотири вітри...

— Царі також смертні, — зверхньо проказав Мітрідат, — і нічого людського не цураються. — Се визнання якось ображало його самого, понтійський володар обернув своєму ратеводі спину й заснув, перевертаючи в пам'яті слова сьогodнішньої розмови, сказані й затамовані до часу в собі. А доводити до кінця треба завтра ж, погодився він із Діофантом, і се була остання його свідома думка.

Та наступного дня Борис-Палак не запросив Діофанта в гості. Він наче геть забув і про нього, й про його супутників, навіть про найменшого серед них, циганкуватого й худенького, що майже без приголосу, мов справдешній полянин-русин, розмовояв з ним руською мовою.

Мітрідат просидів у гостиному домі до самого вечора, кленучи й скіфського царка, й себе, що так необачно дозволив йому перервати вдалі змагання й змови. Наступного ранку, взявши лиш Архелая, він подався на новгородське торговище й усе зрозумів.

Торговище містилось не на міській агорі, як у греків, а за Сухою брамою на вигоні, над самим урвищем крутого берега Салгюра. Таких великих торжищ Мітрідат не бачив навіть у Синопі та Мілеті, не кажучи про Пантікапей. Найдужче вразили його коні. Сього швидконогого дива, білого й гнідого, чалого, вороного та яблукатого, тут була така незліч, що в понтійського царя зайнялись очі. Забувши, чого сюди й прийшов, Мітрідат ходив між коней, яких продавали поодинці, в'язками й цілими табунами, й важко дихав. Струнконогі лискучі румаки, під царське сідло кохані, косували більмами на людей у пістрявому вбранні люто й водночас мовби зневажливо. Мітрідат міг би годинами ходити поміж них і милуватись, але в ньому грала бойова жила воїна й майбутнього переможця, й зір його приковували до себе інші коні, присадкуваті й не вельми показні, на вередливе око навіть негарні. Він багато чув і багато знав про сих уславлених скіфських коней, здатних без перепочинку пробігти з вершником у сідлі по п'ятсот стадіїв.

— Осе вони! — схвильовано схопив він Архелая за лікоть. — Осе те, що нам з тобою треба! Багато треба!..

Й довірчий шепіт, і те, що Мітрідат утягав його до своїх задумів, розчулило Архелая, й він теж спалахнув передчуттям далеких січей і вимріяних перемог. Вони ходили в кінському вировиську й примірялися, скільки срібла затягне тисяча, дві тисячі, десять тисяч таких скіфських коней із довгими гривами та волохатими бабками копит.

Якийсь болярин чи князьок у багато розшитому строї верхівця привів на торжище сотню меринів однієї вороної масти. Заїжджий ассірієць чи вірменин у круглій білій

шапчині з китицею на снурку запально торгувавсь із власником коней. Вони розходилися й сходились, билися по руках і знову розбігались у різні боки, мов останні вороги, щоб за хвилю-другу почати торги з новим запалом. Вірменин чи ассірієць, калічачи грецькі слова, доводив, що коні геть миршаві, неначе їх годували не сіном та вівсом, а жовтим пісочком з отого берега: він підбігав, не лінуючись, до самої кручі й тіпав рукою вниз, де блищала річка.

Скіф, уже на свій лад калічачи грецьку мову, доводив ассірійцеві чи вірменину, що він несусвітній телепень, коли в нього повертається язик отаке казати про таких-о коней.

— Та мені римлянин отой давав по півміні за хвіст! — вигукнув він у нестямі.

— Яка римляна? Яка римляна? — вдавав невірячого покупець у білій шапчині.

— Ота "римляна"! — передражнив його власник сотні вороних меринів. — Римський сенатор, забув, як його...

Мітрідат із Архелаєм презирнулися, підійшли ближче й з подальшого сперечання двох мєнджунів зрозуміли, що той римлянин і досі тут, у Новгороді-Неаполі.

Першим на думку спало ім'я знайомого обом сенатора Публія Муція Сцеволи, й Мітрідат потяг Архелая через густі ряди торгувальників. Тут і там яскріли проти вранішнього сонця й полив'яні вироби скіфських гончарів, уражаючи тонким візерунком строкатих барв, і грецькі ритони, кіліки й амфори червоної й чорної поливи, і кінська збруя від найпростішої до золоченої, й оружжя бойове та боронне, й зерно пшеничне, яшне та просяне зі скіфських ланів, і вина делоські й навіть фінікійські, скрізь лунала скіфська, грецька, сірійська, перська, зрозуміла скіфові фракійська та галльська мови, але Мітрідата се вже зовсім не цікавило, він майже біг через усе величезне торжище й спам'ятався тільки біля Сухої брами, де подібна квапливість могла кого завгодно вразити.

— Тут є римлянин! — сказав він Діофантові, який міряв дворик гостиного дому дрібними спутаними кроками.

— Я його бачив, — похмуро відгукнувся Діофант. — І він бачив. — На дерев'яних сходах сидів Дорілай, повільними рухами обплутуючи ліву ногу ремінням сандалії.

— Сенатор Сцевола! — здогадався Мітрідат, бо хтось інший навряд чи аж так розхвилював би Діофанта й Дорілая.

Діофант кивнув головою:

— Сенатор Сцевола.

Тепер можна було зрозуміти, чому скіфський царьок, чи князь, не схотів учора продовжувати так удадо початі перемови.

— Ви ходили до сенатора? — голосом знудьгованої людини поспитав Мітрідат. — Чи зустріли його на вулиці?

— Він живе в сьому домі. Зустріли його тут.

Цілий день потім Мітрідат не виходив за паркан дому, який незабаром виповнився приїжджим чинним людом, але князь Борис так і не гукнув їх для завершення перемов. Не з'явився й римський сенатор, певно, заночував у котрогось новгородського чинця, й

се ще дужче занепокоїло Мітрідата.

Я надто радів звечора, сказав собі Мітрідат, а кумири мстиві й двох щасливих днів зряду смертному не посилають. Се пояснювало невдачу, та не втішало й не зараджувало справі, й Мітрідат намагався вгадати, про що розмовляв учора з Борисом-Палаком сенатор і що пообіцяв йому навзамін, навзаєм і на противагу.

— Рим зазнав поразки, — міркував він уголос. — Нумідійський цар Югурта змусив сьогорішнього консула Авла Постумія Альбіна провести свої недобиті легіони під "ярмом ганьби".

Діофант одразу збагнув хід Мітрідатової думки:

— Не мислю, щоб Рим посулив Палакові підмогу. Всі очі Риму тепер дивляться в бік Нумібії.

Поразка консула Авла Постумія Альбіна була випадковою, й Мітрідат пошкодував, що сил у Югурти занадто мало. Дзьобаємо його, мов кури диню, подумав він про Рим та його супротивників. А коли б усі гуртом...

Далі він не наважувався заглядати навіть подумки, лише сказав Діофантові:

— Хай допоможуть нам кумири посіяти розбрат межі скіфами й римлянами!

У сьому він убачав порятунок, єдино можливий шлях до продовження переговорів із Борисом-Палаком. Діофант цілком погоджувався із ним, Архелай з Дорілаєм сиділи мовчки, надто молоді, щоб порадити щось Мітрідатові.

Почекаємо ранку, сказав собі понтійський цар. Сей день виявився нещасливим, і він мав усі права й підстави сподіватися від кумирів ласки. Личило б принести жертву Мітрі, й Ахурамазді, й Зевсові з Афіною, та він почував себе таким стомленим, що не зміг подолати лінощів. Єдине, чого не забув і не полінувався дістати з мандрівної скриньки, — се золотий алебастрик із дрібним зернятком сірого миш'яку. Вибравши крупинку, він ковтнув і запив водою, не побажавши навіть вечеряти.

Миш'як зборов його швидко, та десь після опівночі вже досить звиклий орґанон переборов отруту, й Мітрідат проспав і сонце, й ранок. А в обіди прийшов гонець од скіфського князя.

Ані слова не зронивши про сенатора, Борис поклявся у вічній дружбі й любові понтійському цареві Мітрідату Шостому Великому Евпаторові Діонісу й, дивлячись на Діофанта, мовби Мітрідата тут і не було, з дуже лагідним усміхом промовив:

— А Боспор із Пантікапеем і всіма городами його платить дань мені, й се ще від отця мого так завелося. Осе й перекажи, таксіарше, своєму цареві, а моєму — другові й братові.

Ні з чим вертаючи назад до Пантікапея, молодий понтійський цар кляв себе останніми словами. А все то — кумири, ремствував він. — Кумири й мої лінощі.

Верхи без змінних коней вони їхали чотири дні, коли їх наздогнали ватаги скіфів. Десь неподалік уже мала бути Феодосія, володіння боспорського царя Перісада, й Мітрідат вельми здивувався, навіть подумав, що се догоня. Вперед виїхав ще нестарий скіф у дорожному плащі з золотою фібулою-пряжкою на правому плечі й спитав по-своєму:

— Ти єси той, що відає нашої гутірки?

— Ну, я... — стримано мовив Мітрідат, вагаючись у здогадах. Ошатно вбраний воїн видався йому дуже схожим на Савмака. Понтійський цар блимнув на Діофанта; той теж розгублено стежив за незнайомцем: — А що треба?

— Ось тобі мій брат старійший, наш князь Борис надсилає! — сказав скіф і простяг Мітрідатові згорнутий у кількоро й переповитий сріблястою вервою шмат телячої скори.

— А чому се мені? — спитав понтійський цар і лише тепер завважив, що скіфський воїн і справді схожий на князя Бориса. — Може, йому?.. — Він кивнув пальцем на свого таксіарха, чиїм мечоносцем звав себе й у Неаполі-Новгороді, й у Пантікапеї.

— Не! — засміявся княжий брат. — Речено передати тобі в руки.

Мітрідатове обличчя набуло виразу сивої нудьги, се він знав, і се часто порятовувало його під чужими поглядами; він заходився розплутувати сріблястий снурок. На телятині було стрибучими грецькими знаками написано: "Ми, херсоніти, й з усіх наших земель. Хай буде з нами воля Діви-захисниці Херсонеса! Ждемо тебе, Діофанте, як і вмовилися, під наш Новий рік. Твого слова дослухається понтійський цар Мітрідат Евпатор, хай будуть довгими літа його. Клянемося ще раз: умремо, але не житимемо під рукою сього варвара Палака, і всі надії наші в твоїх руках і в ласці Зевса Вседержителя, приводь свою рать під Херсонес, і Керкенітїду, й Калос-Лімен, ждемо до Нового року, бо після Нового року скіфи самі сядуть за нашими мурами!"

Граммата була й справді означена Діофантові, але тепер се вже не мало значення, Мітрідат навіть про людське око й око сього глузливого скіфа не передав послання своєму таксіархові, лише спитав:

— Коли ти одержав єси від князя? Нині?

Княжий брат покрутив головою — аж борода мотнулась:

— Не! Ше того дня, як ви сте вирушили з Новгорода. Але ви-сте вельми борзо їхали, й ми-смо не здужали вас угнати.

Під ним і під рештою десятима чи дванадцятьма були ті залізні довгогриві коні, якими понтійський цар милувався на торжищі за Новгородом; скіфова брехня світилася всіма шпарками, та єдине, чого домігся в сю мить Мітрідат, се — стулити на виду ще сіріше нудьгування.

— Речи своєму братові князю, — сказав він, зневажливо мружачись на скіфа, — що понтійському цареві до сього діла не є.

— Але ж корсуняни визнали, що се — їхніми руками писано! — так само весело завважив "скіф".

Мітрідат повагався, чи кинути скоряний згорток додолу, чи в обличчя скіфові, тоді зсів із коня, поклав узбіч дороги й знову вихопився в сідло.

— А то є їхнє діло, — проказав потім він. — Забаглося їм написати — й написали.

І погнав попереду своїх, і тільки по двох або трьох стадіях озирнувся. Скіфи теж гнали коней, і гнали в протилежному напрямку, здіймаючи хмару жовтої пилюги.

Пантікапей зустрів їх не менш приголомшливою звісткою.

Був день Афіни Робітниці, який тут відзначали в декаду муніхіона-місяця. Метеки, ще зранку вбравшись у рубище, притрусивши голови попелом, ішли до святища Зевсової доньки, аби покласти в кратер коло жертовника ті три нужденних оболи, які раз на рік нагадували сим людям, хто вони тепер і ким були ще донедавна.

Дехто з метеків ішов до хорому Афіни Робітниці, що стояв серед надгробків некрополя за містом, ще вдосвіта, ледве розчинялися брами пілонів. Іншим було байдуже, що про них казатимуть роби, метеки та люди, вони спершу снідали й перехиляли ритон чистого чи розведеного вина; треті ж зумисне привертали до себе увагу перехожих, ішли серединою бруківки, голосно вітались із знайомими й незнайомими, сміялися й навіть співали пісень.

З нагоди великого свята торгівці ласощами й пиріжками виїздили до пристані та на той бік Сухої річки цілими возами, бо в сей день роби здобували волю, мали права нарівно з громадянами й тринькали копичені цілий рік мідяки та срібники, не думаючи про завтрашній день, коли все ввійде в стару накочену дорогу й пантікапейці знову поділяться на людей та робів.

Таку картину побачив Мітрідат зі своїми супутниками, проминувши Ровову браму. На узбіччях Феодосійського шляху, де не так давно стояли хрести з розіп'ятими робами, тепер було завізно й весело. Де-не-де, хоча сонце ледве підбилося над Акрополем, уже лежали п'яні, царські садки й виноградники по праворуч та городи з лівого боку шляху спорожніли, й се було звичне для дня Афіни Робітниці явище.

Та було й таке, що вразило Мітрідата, й він напинив стомленого коня. Добрий гурт робів і вільних, убого вбраних людей, що різнилися від невільників хіба що зачісками, сиділи на роздоріжжі, де від Феодосійського шляху відгалужувався шлях праворуч, одмежувавши Перісадові садки від його ж виноградників. Невільники та бідняки сиділи понад ровом під зеленими персиками й чи то співали, чи в захваті навспівки проказували одне-єдине слово, за кожним разом двічі ляскаючи в долоні: "Савмак!.. Савмак!.. Савмак!.."

Се не було схоже на заколот, але не скидалось і на просту розвагу підпилих робів, одпущених до вечора. Мітрідат вислав Архелая на вивіди, й Архелай незабаром повернувся блідий, мов мармурова подоба.

— Радіють за того роба, — проказав він пошерхлими вустами, й Мітрідат усе зрозумів.

У нього були свої підстави не радіти з сього приводу, зовсім одмінні від підстав Архелаєвих, і він неприязно глянув на свого нового прибічника, навіть спробував поглузувати з нього:

— Вихопив з-перед носа?

— Роб!.. — удруге процідив Архелай, усю жовч того слова линувши на Савмака, хоча й розумів ставлення Мітрідата.

Сього слід було сподіватись, і такої вісти в Пантікапеї чекали вже давно, ще з того вечора після заколоту робів, коли Перісад проголосив Савмака своїм найближчим

родичем-деспотом, оддав йому жезл великого логофета й привселюдно натякнув, що може віддати йому й свою доньку Вероніку.

Вчора ж увечері, на врочистій відправі в хоромі Аполлона Лікаря, де зібралася вся знать Пантікапея, Перісад у розкішно обляпаному ягнячою кров'ю білому омофорі головного жерця оголосив усім, що віднині великий логофет іменуватиметься не лише деспотом боспорського царя, а й нареченим його єдиної доньки Вероніки.

Обряд заручин відбувся тут-таки, коло хорому Аполлона Лікаря на Дев'ятій терасі. Молодих, за давнім поконом, зв'язали по руках перевеслом зі ще зеленого ячменю, линули їм на голови джерельної води з гроту Кібели й змусили поцілуватися. Всі чекали чогось од басиліси, та вона тільки шарілась од щастя й дівочої сором'язливости. Клопоту ж завдав усім Савмак. Молодий деспот раптом закам'янів і не піддався на промовисті поштовхи євнуха Полікрата. Й коли незручна тиша затяглася надто довго, становище врятував сам верховний жрець хорому Перісад П'ятий.

— Сей крок мені підказали кумири, — мовив він ледве чутним голосом, але всі добре знали, про що йдеться. Аби скинути з себе надмірні обвинувачення, Перісад завчасно, ще перед двома місяцями, звернувся до Ератосфена, провидця сього-таки хорому: чи може він, цар боспорський, оддати свою доньку за Савмака? Ератосфен сказав: "Голуби мостять гнізда, коли нереститься камбала". Белькотання провидця можна було тлумачити як завгодно, й Перісад у супроводі великого колісничого Дамона та свого далекого родича Евтихія пішов сам до гроту й удруге спитав: "Чи може басиліса Вероніка стати дружиною великого логофета?" Перестаріла жриця Кібели Даїра відповіла недвозначно: "Може, коли того хоче басилевс". Але й така відповідь мало влаштовувала Перісада, перекладаючи на нього всю відповідальність, і він одіслав Евтихія з багатими дарами в славетний хором Аполлона під Дельфами. Піфія дельфійського оракула зрозуміла боспорського царя, влещений його дорогими жертвами Аполлон теж перейнявся спочуттям до Перісада, й Евтихій повернувся із чіткою відповіддю: "Піфія каже, що сю думку тобі навіяли олімпійські кумири".

Тепер Перісад оголосив оракул піфії привселюдно, й хоча Савмак знав те ще з позаминулого вечора, коли повернувся з Дельф Евтихій, але тільки тепер одтанув і цмокнув розгублену від його впертости Вероніку в скроню, хоч мав би поцілувати у уста.

Про се Мітрідат сьогодні-таки довідався від Архелая, Архелаєві ж розповіла мати, кірія Галина, яка була присутня на тій урочистій відправі та на царських заручинах, додавши, що Савмак тепер поводить ся страшенно зухвало, навіть перебиває в розмовах самого царя.

— Доживемося, що басилевсом Боспору стане сей скіф і роб, — мовив Архелай, принісши докладні відомості про події останніх днів.

Мітрідат майже перекисливсь од сивої нудьги, але думка його працювала чітко й безжально. Кумири, перські й грецькі, відвернулися од нього, й се даремно, бо вони спомагають лише розумним і діяльним. Щось я вгавив, сказав він сам собі, але ніяк не міг уторопати, що, коли й чому.

Перебравши ще раз у пам'яті весь перебіг своїх невдалих розмов із Борисом-Палаком і долучивши сюди події пантікапейські, він удруге прийшов до неприємного для себе, але цілком справедливого висновку, що кумири спомагають лише розумним і діяльним людям, які не ждуть від небожителів дарованої ласки і виборюють її власною головою й рішучими діями.

Прийнявши на ніч маленьке зернятко миш'яку, бо впродовж усієї дороги з Неаполя Скіфського не мав такої змоги, він, ліг у крават, наказавши Діофантові й Дорілаю збудити його до схід сонця, хоч би як він почував себе після отрути.

Вранці Мітрідат ледве плентав, підтримуваний здоровилом Дорілаєм, сходячи Головним узвозом до брами Полунічного пілона. Ще звечора налаштована дієра знялась і понесла його в одверте море, в бік далекої рідної Синопи. Після миш'яку в очах і досі каламутилося, болів живіт і розламувалася голова, та він, дослухаючись мірного плескоту ста шістнадцяти весел дієри, здобувся на силі востаннє глянути вздовж мону. Тієї спаленої дієри серед суден уже не було, се ще дужче зіпсувало йому настрій, але й рішучості додало, й Мітрідат подумав, що мстиві й заздрісні кумири зглянутьсЯ над ним.

Ззаду лунав ляскітливий голос керманіча: "Оп-о-оп!...", а з нутра дієри та верхніх лав йому дружно, за кожним помахом весел відповідали веслярі: "Ра-па-пай!..." І сі бадьорі голоси, й зелень далеких берегів Кіммерійського Боспора обабіч дієри потроху заколисали Мітрідата, й він поринув у важкий сон, востаннє блимнувши на зубчатий Акрополь Пантікапея, схожий на потемнілу від часу царську корону, яку він ще мусив побачити.

День Афін Робітниці минув, але збудження в Пантікапеї не спадало. Роби й скіфська голота столиці, а разом з ними й найубогіші греки за кожної нагоди збиралися купками й мотками, обговорюючи події останніх днів. Савмака вони вважали за людину свого кола, тепер же він був не тільки великим логофетом, що вже само собою багато важило, а й нареченим мужем царівни, й кожен робив свої припущення й охоче мріяв про той день, коли Гермес візьме душу Перісада й Хароновим човном перевезе її через Стікс до царства Аїда.

Зате в покоях царського хорому й у цілім Акрополі все поринуло в похмуру мовчанку. Евпатриди, які досі мирилися з Савмаком та його карколомною метаморфосою, тепер, коли Перісад привселюдно, коло жертівника найбільшого в Пантікапеї святища, заручив з ним свою доньку, вони раптом стали диба. Відвертих розмов іще не було, та кожен, вигадавши якусь нагоду, сам чи в супроводі роба сходив униз, до Першої тераси, де край агори стояв у строкатім оточенні купецьких та трапедзитських дворів єдиний евпатридський хором Дамона. Великий колісничий несподівно притяг до себе погляди всіх евпатридів, і його дім аж розсідався од гостей.

Савмак і досі жив у своєму маленькому таламусику, слугувала йому лише стара Лія, хоча за чином своїм мусив би перейняти бодай третину царського хорому з усіма його екусами, таламусами та численними робами.

Перісад іще кілька місяців тому казав Савмакові звести собі хором десь на Восьмій

терасі чи влаштуватися пристойніше бодай тут, але Савмак лише зневажливо махав рукою.

Тоді Перісад особисто заглянув до Савмакової комірчини, хоча в цьому крилі, де мешкали ґраматії, махерофори, хоромні техніти, справники та роби, не бував принаймні двадцять років.

— Ти, може, й басилісу думаєш привести сюди? — спитав цар, неприємно вищерившись золоченими жрецькими зубами, й Савмак побачив, скільки лютої зненависти в Перісадових очах. І сей чоловік хоче мати мене за сина, з раптовим збридом подумав Савмак. Далі впіймав себе на тому, що й сам дивиться на царя з не меншою відразою.

Він сказав собі, що причина ж зовсім не в тому, й спробував мовби збоку глянути на старезного володаря, в якого тремтіла борода, замащена чи то медом, чи оливою. Я теж ненавиджу сього чоловіка, вже спокійніше подумав Савмак, і доньку його теж не люблю й ніколи не покохаю. Й разом з тим беру її собі жінкою, а сього старця називатиму вітцем...

Ся думка, вперше так ото просто й відверто висловлена самому собі, здалась йому настільки химерною, що він сумно всміхнувся й сказав, аби подрочити старого:

— Жона має ділити з чоловіком усі його радощі й прикрощі. Приведу сюди, бо ліпшого житла не маю! — Тоді подумки повторив слова, які викликали мимовільний опір, слова сього вже зовсім нікчемного й нікому не потрібного володаря: цар належить не сам собі, а своєму тронові.

Йому раптом стало байдуже, де житиме в сій комірчині, з вікна якої видно пляму давно колись розбитого яйця на мурі, чи десь-інде, й він сказав:

— Чини як знаєш, лише мені дай спокій.

Та цар од того ще дужче затряс блаженською сивою бородою:

— Вероніка реве!

— То що маю робити?

— Вона реве, а ти знову до тієї гетери бігаєш? — Перісад кричав, але голос його був такий тихий, що навіть Лія за ширмою не дослухалася й совала по мармуровій підлозі свою легеньку скриню. Те образливе слово Савмак чув із царевих вуст надто багато разів, щоб ображатися чи вибухати, як траплялось раніше. Він підійшов до вікна й утупився в пляму на мурі, та вона більше не перетворювалась на стрункощоглий корабель, бо Ясон розлюбив Медею.

Се було справжнім відкриттям, і Савмак якийсь час, не чуючи Перісада, котрий вимовляв йому щось у спину, перетравлював сю нову для себе істину. Те, що в дитинстві здається вічним, з роками починає вивітрюватися й кришитись... Дійшовши такого сумного висновку, Савмак подумав, що в старості теж є свої переваги й цар уже міг давно й забути те, до чого він, Савмак, лише тепер доходить.

Переїнявшись до царя спочуттям і змиренням, він сказав:

— Якось буде...

Та, певно, сі слова його були сприйняті за відповідь на не знати яке запитання, бо

Перісад підійшов до нього впритул і заворушив сивенькою мичкою в нього на самих грудях:

— Якось буде?.. Якось буде? Буде, як я скажу! Виселю! Виселю — й годі!

Він подріботів до дверей, тягнучи ліву ногу, яка вже кілька тижнів не переставала йому боліти, й Савмак лише тепер здогадався, про що йшлося. Минулого разу цар тільки нахвалявся виселити Елену з Пантікапея, тепер же, доведений до шалу, міг виконати погрозу й навіть щось понад те... Савмак наздогнав царя в анфіладах екусів і перегородив дорогу:

— Стій, басилевсе! Стій. — Старий тремтів од збудження, й він теж тремтів і, щоб якось те приховати, говорив крізь міцно зціплені зуби: — Ти сказав: "Бери мою доньку, а там хоч в'язи собі скрути!" Ти ненавидиш мене за те, що я, роб і скіф, ляжу з твоєю донькою, царівною. Я теж тебе ненавиджу за те, що ти — басилевс, а я — твій невільник. І з донькою твоєю одружуся, щоб усі бачили, і я щоб бачив, що всі люди однакові, роб може стати царем, а цар — робом, бо коли ти віддаєш за мене свою доньку, то вона буде робою, а ти — батьком роби й теж робом! Через те я й згодився, хоча й... — Савмак хотів сказати, що ненавидить Вероніку, та се не було б істиною, він не мав за віщо ненавидіти її й докинув: — Хоч я й люблю іншу.

Тепер між ними було сказано все, й Савмак сподівався від перехвильованого царя чого завгодно, тільки не сліз. Цар ухопивсь обіруч за ріденьке сиве волосся й почав микати себе, голосячи, мов по небіжчикові, тоді враз перестав голосити й задріботів, кульгаючи, геть.

Савмак ліг на крават із ногами й застиг. І коли минуло з півгодини часу й серце почало битися рівніше, йому майнуло, що Перісад не просто втік од ганьби, а надумався до чогось капоснішого. Він пошукав декарха махерофорів Клісфена, та ні "рябоголосого", ні його людей ніде не було, тільки двоє з денної сторожі чатувало при виході.

— Клісфена басилевс послав на аґору, — сказав йому старший чатник у зеленій заношеній хламиді.

— Самого послав?

— Ні, з п'ятьма махерофорами, деспоте! — страхочинно й таємниче пояснив махерофор у зеленому.

Савмак побіг до Царського клімаксу, звідти через Дев'яту й Восьму тераси — до стаєнь і сів на першого-ліпшого коня, що трапився під збруєю. Люди сахались, даючи дорогу великому лоґофетові, Савмак же гнав Головним узвозом повз обидва хороми Зевса, повз священний ґрот Кібели до аґори й напинив тільки під строкатим жовто-зеленим муром. З хвіртки напроти виглядали роби й домочадці Дамона, в Елениному ж дворі грюкали ковані сандалії махерофорів і час від часу було чути нутрянний шепелявий голос ассірійки Ніневії:

— Тікай відши, шолудивий шобако!.. Не руш руками швоїми!..

Савмак кинув повід на шию гнідому румакові й ускочив до двору. Мечоносці на чолі з "рябоголосим" Клісфеном викидали й виносили клунки та скрині з екусів і таламусів,

обидві молоді роби злякано никали між ними, дослухаючись до лайки Ніневії, Елени ж ніде не було. Савмак кинувся до дверей, але з-за колонади перістилю викотивсь євнух і просто вчепився в Савмака:

— Послухай!.. Послухай!.. Не роби дурниць. Повір мені й довірся!..

У нього були так широко розплющені очі, й Савмак прочитав у них стільки щирости, що не турнув його з-перед себе, лише крикнув:

— Геть!

Але євнух не відчепивсь і ще ширше розплющив очі:

— Перісад звелів одвезти її моєю дірою в Тесалоніку. Чуєш? Моєю дірою. Он і Теодор стоїть... — Савмак подивився в той бік, куди кивав йому голим підборіддям євнух, і побачив схожого на ведмедя дієрарха Теодора. — Довірся мені!

З дверей гінекея вийшла Елена, й Савмак прочитав у її очах зневагу. Євнух нарешті відчепився й подибуляв, схвильовано махаючи руками, до неї. Савмак вийшов у хвіртку й став, не знаючи, що робити. Кінь, якого він і не здогадався прив'язати, втік, а з хвіртки навпроти й досі визирали цікаві роби й домочадці великого колісничого.

Савмак стояв, аж доки хвіртка рипнула, й увесь наїжачивсь. Елена жодним рухом чи словом не виказувала хвилювання, спитавши:

— Що то за змова в тебе з євнухом, великий логофете? Невже з мене така пропаша злодійка?

Вона всміхалася йому, й тільки той усміх свідчив про бентегу.

Савмак одтрутив її й ще з хвіртки гукнув:

— Клісфене!

"Рябоголосий" декарх, почувши владний оклик, поставив ковану скриньку додолу й підбіг, Савмак махнув рукою:

— Забирайся звідси!

Майже переламавшись навпіл, Клісфен сказав:

— Басилевс ка-ка-ка!..

— Басилевс передумав. — Савмак нахмурився. — Забирайся сам і своїх отих забирай...

Не спроможний од переляку вимовити й слова, "рябоголосий" почав мовчки витурувати мечоносців з Елениного двору. Й коли всі повиходили, Савмак теж ступив за хвіртку. Елена стояла, згорнувши руки під персами, сувора й неприступна, й він не знав, що їй сказати, й теж стояв під хвірткою. Звідти викотивсь євнух і почав умовляти Савмака не чинити дурощів, а довіритися йому. З-за спини в нього визирала кудлата голова "ведмедя", Савмак зітхнув і поплентав уздовж хоромів та комір агори. "Рябоголосий" Клісфен і досі тупцяв на перехресті Головного узвозу, не знаючи, що робити, й чи слід вертатися в Акрополь.

— Де-деспот-те... — промимрив він і безсило запереламувавсь у попереку, аж короткий меч його розгойдався на паску.

Савмак сказав:

— Ідіть за мною, — й повів махерофорів до брами Полунічного пілона. Звелівши їм

чекати тут, він сам поліз крутими сходами на вежу й просидів там до пізніх полуднів, бездумно дивлячись на ріденький потік перехожих та на чатників надвірної варті.

Коли сонце почало холонути, він одпустив Клісфена та його п'ятьох махерофорів, тоді подався горою вздовж полунічного муру на захід, уважно придивляючись до кожного чатника, що несли варту на зламах міського муру. Чатники Архелаєвої сотні мовчки відступали між визубні, даючи дорогу великому логофетові, а потім довго дивились йому вслід, аж поки й зник за поворотом. Вони знали про нелюбов свого нового гектарха до Савмака, та тільки хто-не-хто поділяв її з Архелаєм.

Савмак зійшов з муру аж біля Західного пілона, що виходив круглими вежами на садки й виноградники, й коли прибився до Акрополя, зрозумів, що сталось непоправне. Доки він тинявся по високих мурах, Перісад устиг зробити все, що хотів.

Доброзичливці негайно донесли цареві, що Савмак скасував його наказ і забрав махерофорів з Елениного дому. Розшаленівши, Перісад спочатку не знав, куди кинутись. У хоромі було всього двоє мечників, іншим, усяким там ґраматіям та вісникам він довіритися не міг і бігав, мов старий підстрелений вовк у ямі, вздовж хоромних анфілад.

І тоді йому на думку спало таке, від чого настрій ураз піднявся.

— Дамона! — гукнув він молодому робові з тірсом вісника в руці. — Приведи Дамона!

Після заручин басиліси з Савмаком великий колісничий був Перісадові найпершим ворогом, бо всі думали, що коли цар не схоче Архелая, то вибере зятем котрогось Дамонового близнюка, які, хоч і не були евпатридами з діда-прадіда, зате й не належали до ненависного Перісадові роду Археанактідів.

Дамон одразу ж прибув на виклик басилевса, хоч і мешкав на Першій терасі біля аґори, ладний до всього, аби тільки дозолити скоростиглому деспотові й нареченому царівни. Він уже все знав і швидко погодився з Перісадом, плекаючи надію, що ся сутичка може призвести до омріяних наслідків. Гопліти з підвладної йому рати за дві години пов'язали Еленине добро в клунки, всадовили її на корабель і разом з невільницями вивезли в невідомому напрямку.

Колісничий От, якого Савмак зустрів коло царських стаєнь і який розповів йому все, далі тільки здвигнув плечима:

— До Корокондамітської коси я-м ще їх видів, а далі зникли, розчинились у млі...

Він був схвилюваний, зумисне стеріг Савмака біля стаєнь і говорив із ним "поскіфському", та сього разу молодий великий логофет навіть нічого не помітив.

— Бережися Дамона, — сказав От озираючись. — Я би-м ліпше сховав тебе в нас удома...

Та Савмак тільки торкнувся йому ліктя рукою й пішов стрімким Головним узвозом угору до Царського клімакса й хорому. Він хотів зайти до Перісада, але двері туди були зачинені, коло них стояли двоє махерофорів і так благально дивилися на нього, що йому забракло зваги відтрити їх. Він пішов до свого маленького покою й простояв коло вікна, поки й смеркло, тоді ліг і відразу ж заснув.

Прокинувся од тихого кахикання. На лобі в нього лежала чиясь рука, й він навіть із заплющеними очима безпомилково впізнав Лію.

— Кіріє... — ще раз кахикнувши, сказала вона.

— Чого? — Савмак і досі не розтуляв повіки. Суха Ліїна долоня так приємно холодила йому чоло, ніби до нього повернулося дитинство. Й раптом він одчув, що Лія плаче. Савмак схопився й сів у краваті: — Що таке?

Лія схлипнула вголос:

— Утікай!.. Електра казала, що Дамон хоче тебе вбити... Втікай!

— Яка Електра? — Савмак іще не зовсім прочунав і потер очі.

— Молоденька роба Вероніки.

— Що вона знає! — махнув рукою Савмак, тоді кивнув підборіддям на двері: — Вийди, вдягнусь.

— Утікай! — повторила Лія й знову почала голосити, затуляючи собі вуста бурою долонею. — Електру прислала Вероніка!..

Савмак виліз із-під ковдри зовсім голий, швидко вдягся й пішов до Перісада. Коло перших дверей царських покоїв знову стояло двоє махерофорів, але Савмак владно розметав їх і ввійшов. Надворі тільки сіріло, світильників ще ніхто не гасив, але Перісад уже сидів на троні у великій світлиці.

— Чого прийшов удосвіта? Не спиться? — здивував він Савмака несподівано чистим і теплим голосом.

— Ти — старий і жорстокий тигр, — так само тихо сказав Савмак.

Перісада й се не обурило, він мовив, прихильно киваючи:

— То дарма, лоґофете, дарма. Молодими бувають усі, а старим — не кожен смертний.

— Нащо се ти зробив?

— Так ліпше. Ти колись будеш басилевсом, а басилевсові не байдуже, що казатимуть про нього підданці й що думатимуть. Потерпи — й ти звикнеш. Так ліпше, й так треба.

Савмак відповів на його розумування:

— Шукай собі, басилевсе, іншого зятя.

Перісада й се не вивело з рівноваги, Савмак аж здивувався, бо давно не бачив його такого тихого й упевненого в собі.

— Серед Дамонових близнюків? — мов міркуючи вголос, проказав цар. — Але Дамон заправить великий посаг, лоґофете.

— Який посаг? — не довго думавши, спитав Савмак, тоді до нього дійшло, й він глузливо посміхнувся: — Захоче моєї голови?

Перісад співчутливо кивнув раз, і вдруге, й утретє, й Савмак перший не витримав і гукнув:

— Вас двоє, а за мене всі! Хай-но лишень кивну пальцем — і цілий Пантікапей піде за мною.

— Вже не піде, — відхилив його погрози цар. — За битого двадцятьох небитих

дають, ефебе.

Сим словом Перісад уже давно не називав його, Савмак замислився й зважив слово на слух, і що довше слухав, то ясніше відчував неспокій у серці.

— Ми ще побачимо, — з притиском мовив він і пішов, махнувши рукою. Й тільки на сходах царського пілону збагнув, у чому причина цареві самовпевнености. Й уздовж усього перістилю, й на площі, й коло самого клімакса стояли й ходили гопліти. Вже зійшло сонце, й під теплими косими променями яскріли їхні сині, й зелені, й жовті та бурі хламиди, й кожен мав при боці короткий махер у шкіряних піхвах. Коло жертovníка царя-кумира Савмак побачив Архелая й гукнув до нього:

— Чого се лише ти без меча, гектарше?

Архелай і вухом не повів, красивий і величний на тлі мармурового постаменту, й се означало тільки те, що мало означати. Савмак зійшов униз і попід сходами лівого крила хорому подався до Царського клімаксу, чуючи за собою кожен рух і кожен голос. Вої біля ґрифонів мовчки розступилися, й він почав сходити на Дев'яту терасу. Лише тепер обізвався Архелай:

— Тимофею!.. Клеоне!.. — Савмак чув по собі притамований шепіт, але не озирався й ішов. — Ну, чого чекаєте?.. Ну ж!..

Потім і сих наказів не стало чути й, проминувши Восьму, евпатридську терасу, Савмак увійшов до стаєнь. Якась добра душа запрягла четвірку струнких румаків, і доки він вагався, сісти в Запряжений біг чи не сідати, побачив Ота. Й колісниця, й усі четверо коней були Савмакові знайомі, й він спитав у отрока:

— Се ти запряг?

— Сідай! — схвильовано вигукнув молодий скіф і попхав його до біга.

Колісниця прогріміла попід склепіннями Царського пілона й перед хоромом Зевса Евпатора відразу звернула в ліву руку. Брама Західного міського пілона була вже відчинена, й От припустив униз дорогою, що вела між садками й Перісадовими виноградниками до Феодосійського шляху. Знайомий біг ніхто не спинив ні на перехресті, ні далі, під баштами Валової брами. Коні бігли швидко й рівно, й коли Савмак став поряд із своїм фратром, побачив під ногами в нього крутий скіфський лук і туго набиту стрілами тулу в золотім обкладі. Вздовж кутих насадів було ввіткнуто в скоряні петлі чотири сулиці.

— Куди женеш? — спитав Савмак, коли далеко ліворуч, на самім обрії, виросла гостроверха шапка скіфської могили. Забутий сором знову кольнув Савмакові в серце, й він спитав удруге, щоб чимось його притлумити: — Куди так женеш?

От обернувся на нього й прокричав тремким і ляскитливим од гуцання голосом:

— До твог... го брат... та!

Савмак ухопився за віжки:

— До якого брата?

— Бориса! Палака! — От сміявся й ляскав коней віжками, й так тривало й стадій, і два, й три. Нарешті Савмак рішуче перейняв віжки, спинив розпашілих коней і запитав:

— Звідки знаєш, що Палак... Борис — мій брат?

— Євнух сказав сьогодні! Сказав і велів переказати тобі. Я саме прийшов запрягти коней, щоб бути наготові, коли...

— Й нічого більше не сказав Полікрат?

— Нічого.

Розділ 18

Городу, як осей, Савмакові ще не доводилося бачити. Все дивувало його в землі, що виявилася рідною, ну, а місто просто вражало. Після чотириденної подорожі вони з Отом дісталися Новгороду, але стадіїв за вісім чи десять до нього зустрічні вої сказали їм, що князя Бориса в стольному городі немає, його слід шукати в Ховах, й ось вони тут.

Бойовий кутий біг із прибраними назад, мов прищулені віслючі вуха, ножами стояв на високому крутому пагорбі. Далі починався звір — долина, покучерявлена дубами та буком, а над урвищем протилежної, ще вищої гори видніли цупкі мури та вежі Хов.

Зітхнувши й остережно блимнувши на товариша, якого теж схвилював вигляд незвичайного міста, Савмак торкнув його за плече. От попустив віжки, й коні пішли вниз, легко втримуючи колісницю мокрими спітнілими крупами. Савмак сподівався побачити в зворі всю княжу рать, та навстріч їм траплялися лише поодинокі комонники та вози, незнайомців на грецькій колісниці спинили аж угорі, на вузькій крутій дорозі неподалік брами з вежами:

— Куди сте ся розігнали?

— До городу! — тією самою говіркою відповів От.

— А хто сте й звідкуду?

— Осе — брат князя Бориса! — От кивнув позад себе й заходився розводитись: — Їздили смо до Новгороду, речуть, князя там не є. Питаємо, де є, речуть, у Ховах, тож ми й сюди!

— Се ж котрий брат єси князеві? — спитав знову воїн. — Вишата?

— Ні!

— Може, Маломир?

— Ні...

— То котрий же?

От перезирнувся з Савмаком і сказав:

— А ти хіба всіх братів знаєш?

Воїн одповів:

— Спаси Біг, не всіх, а хіба їдного з кожного десятка. То всіх — ого!..

— Так осе й є Маломир, Мал, Малко! — не моргнувши оком, заявив молодий колісничий.

— Я-м же ж і питав тебе, чи не Маломир, так же ж речеш "ні"... А князя однаково в Ховах не застали-сте.

— Де ж він є?

Ратник тільки здвигнув плечима:

— Коли би-м я відав усьо про князя, був би-м не тутки на чатах, а десь меж

соцьких альбо тисяцьких воевід.

Савмак торкнув Ота за плече, й От ворухнув віжками, спрямовуючи коней у браму.

— А пощо сте на грецькому двоколі? — спитав їм услід чатник, але Савмак лише махнув рукою.

Та тут-таки сам потяг за віжки з-поза Отових пліч і гукнув назад немолодому вже воеві:

— Як ся звеш?

— Як і ти: Маломиром, Малом! — відгукнувся чатник, і Савмакові похолело в грудях. Се була перша в землі людина, котра спитала його ймення, й він збрехав. Савмак перейняв од Ота віжки й далі правував кіньми сам, думаючи про те, що поганий знак добра не вістує.

Князя Бориса в Ховах і справді не було, й Савмак, чекаючи на нього цілу сідмицю, благав кумирів, щоб те лихе знамення й околишилося на довгому чеканні. Він здебільшого блукав вузенькими вуличками сам, давши Отові повну волю. Город ізсередини був ще дивніший, і незабаром Савмак перестав навіть городом його називати. В Ховах ніхто не жив, на вулицях, вузеньких і кривих, було повно воїв, пішаків і комонних, і жодної жони, дитини чи старця. В своєму грецькому вбранні Савмак вирізнявся серед мешканців сього диво-города, та на нього й уваги ніхто не звертав, бо в такому строї в Новгороді, як запевняв От, ходило чимало народу.

Се справжня твердь, не без захоплення думав Савмак, блукаючи вуличками города. Тут не було жодної людської хати, а воїнські оселі, розраховані на сотню воїв кожна, були вирубані просто в скелях. Навіть хором князя, якщо величезну, перегороджену муром на дві нерівних частини оселю взагалі можна було назвати хоромом, теж вирубали в кам'яній кручі. Сю твердь не може взяти жодна рать світу, казав Савмак сам собі. Хіба що роками облоги, бо й води тут вистачає, кілька потужних джерел.

Перше побачення з Борисом у нього відбулось пізнього вчора, коли перед воїнськими оселями зайнялись вогнища й От пішов просити дров. Княжий хором, куди Савмака поселив тисяцький болярин Богдан як княжого брата, тиснула на душу невимовною силою скелі. Савмак вийшов, сів у порозі, чекаючи на Ота, й у сей час, тримаючи в руці смолоскипа, підійшов Борис, а за ним — Богдан та ще двоє незнайомих воевод чи воїв.

— Осе й він? — почувся голос князя. Болярин Богдан підтакнув:

— Осе.

Борис підійшов ближче й присвітив смолоскипом:

— Ти хто еси?

— Твій брат... есмь, — відповів, нелегко добираючи слова "скіфські", Савмак. — А ти сподівавсь-с побачити Аполлона?

— Я-м і сам не Аполлон, — сприйняв його жарт Борис і перепитав тут-таки: — То ти еси й справді Маломир?

— Н-ні, я-м — Савмак.

— Хто?!

Князь Борис присвітив ще ближче, тоді махнув болярам, щоб ішли собі, й попхнув Савмака в двері. Й лише тут перепитав:

— Який... Савмак? Отой? — Він махнув рукою за вікно, на схід сонця, й Савмак одмахнув у тому ж напрямку.

— Отой...

— Сьомак?..

Борис і досі дивувався, та Савмак із прикрістю відчув, що в голосі його мало радості. Він якось не так уявляв собі сю зустріч і лише тепер збагнув, що все те повинно було статись, бо роки є й лишаються роками, хоч би як намагалася людина забути про них. Роки й розстані, подумав він по-грецькому й спитав уже мовою, яку ще донедавна вважав чужою й варварською:

— Се мене так... звати?

— Як?

— Сьомаком?

— Угу...

Борис виглянув у двері й гукнув, нікого не бачачи:

— Богдане!.. Най там їсти чогось...

Незабаром до передньої світлиці ввійшов ратник із котелком, мідною амфоркою та двома келишками, Борис уместився за столом посередині й закивав до Савмака:

— Підвечеряємо?

Савмак сів і, не торкнувшись до їжі, почав розповідати про своє життя-буття, Борис слухав із цікавістю, та раз-у-раз перепитував, і Савмак збагнув, що той думає свою думу й переважає власні клопоти, тож по довгій мовчанці запитав:

— Хто ж я ємсь... насправді?

Борис уважно глянув на нього, тоді перевів погляд у темний куток, де сонно блимало око смолоскипа, й нічого не відповів, а Савмак, упіймавши себе на тому, що намагається мислити однією з Борисом мовою, подумав: я вельми старанно й чітко речу кожне слово, не так, як він, і се різнить нас із Борисом. Але справа була не в тому, а в чомусь іншому, й тепер Савмак намагався збагнути причину.

— Повіри́в би ти-с, коли б я назвався Маломиром? — спитав він, раптом згадавши перші хвилини їхньої зустрічі.

— Маломир ма бути старший... — невпевнено відповів Борис.

Ім'я ще одного брата повисло між ними, Савмак спробував пов'язати його з якимось обличчям, але воно лишалося тільки словом, і він сказав:

— У нас є ще один брат? Його звуть Вишата?..

Борис умислився й лише по хвилі відповів:

— Сімдесятеро й дев'ятеро братів, а ти еси вісімдесятий. Маломира я видів есмь їдного разу, ще дітєським отрочам...

— А Вишату? — Савмакові стало навіть смішно.

— Вишеслава знаю добре. Він сидить під вами.

— Де "під нами"?

— По сей бік Феодосії.

Савмака неприємно вразило те Борисове діління на ваших і наших, але він уявив себе на місці брата, а його — на своєму, й відтак лишалося тільки налити вина й теж випити. Істини для всіх не буває, сказав він у думці й так само глянув на себе та Бориса чужими очима. Голодному риба пахне, а ситому — смердить.

Се вже можна було б назвати якоюсь безсторонньою істиною, та в неї теж виявилось два кінці й два виміри, й думка повернулася до свого початку. Савмак ураз охмелів, і всі протиріччя втратили будь-яке значення. Та се тривало всього мить, і голова запрацювала ще ясніше.

— Речи мені, хто я єсмь! — нахилився Савмак через стіл і торкнув свого незнайомого брата за руку, що тримала грецький кубок. То було майже диво, але він одчув струміль якоїсь досі невідчуваної сили, що перебігла з братових пальців до його, й він сказав собі: я п'яний, я таки п'яний, коли навіть у такому доторкові мені вчувається промисел кумирів. Але з тим самим тремом він сприйняв і братову відповідь:

— Ти єси таль, Сьомаче, — сказав Борис. — Тому двадесять і три літа наш отець Будимир оддав тебе талем Перісадові.

— Перісад здолав його в раті? — здивувався Савмак.

— Ні! Пощо се нікчемний гречин мав би побити древлянина! Талів дають і так, для вічної любови. Й Перісад нашому вітцеві дав таля — сина єдинорідного.

— У нього є син?

— Був, — одказав князь, і з його виразу та голосу Савмакові стало ясно, що брат не волів би про се говорити з новознайденим братом.

Савмак лише спитав у князя Бориса:

— А де мій друг От?

Борис потиснув плечима:

— Відомо де. Коли князі гомонять між собою, підлому не місце серед них.

Одна думка лишилася Савмакові з цієї розмови: мене продано, вимінано на щорічну дань, мов останнього вола й послідушу, хоча й дорогу, наліжницю. Й се зробив мій отець, якого я ні сном, ні духом не знав і не знаю.

Й то було найприкріше, й з тим, коли змінилася перша варта, Савмак і заснув. Але вранці, згадавши мудрості старого Арістотеля про те, що підданці належать цареві, а сам цар — престолові, Савмак трохи іншим оком поглянув і на брата Бориса, й на вже померлого вітця, й навіть на себе.

Князь видався йому привітнішим, ніж учора, й се теж було зрозуміло. Вони ходили вчотирьох, і Савмак мимоволі дослухався, як щиро гомонять із ледве знайомим болярином Богданом його друг От. Нагадавши вчорашню розповідь Савмака, Борис почав удруге про євнуха:

— Я-м знав його, ще коли наш отець Будимир вештався на сьому світі.

— Звідки? — спитав Савмак.

Але Борис, не знати чому глянувши на свого тисяцького воєводу Богдана, тільки

плюнув:

— Старий вирізаний лис. У нього вся міжня сила пішла в зад і в хитрощі.

Савмак швидко глянув на брата й раптом з усією виразністю згадав химерну картину: він із логографом-євнухом стоїть на городському мурі, висиливши голову між двома визубнями заборолла, а там, унизу, з дзвониками та червленими клобуками повзе валка жахливих лепрофорів. Савмак подивився на чисті й дужі, загрубілі від меча та кінської зброї руки Бориса й на його пружні, міцно напнені щоки, марно шукаючи слідів прокази. То було явним безглуздям. Князь Турицької землі пашів здоров'ям, красивий і ставний, з випещеною борідкою, довгим, на плечі, темнорусим волоссям, без жодної плямочки на шкірі, та Савмак зненацька спитав:

— Ти був еси в Пантікапеї?

— Бував есмь у всіх землях і городах, — усміхнувся князь, — кої платять мені дань.

А що?

Савмак знизав плечима:

— Так... Я-м тебе, мабути, видів...

Уявки пов'язавши Бориса чорною хусткою під самі вічі, він упевнився, що євнух тоді не збрехав, і мовчання Борисове лише втвердило його на думці. Під мурами Ховів дорога звузилася настільки, що Савмак аж сам собі подивувався, як тиждень тому провів сією стрічкою колісницю й коней четвериком.

— Добрий город маєш, — сказав він Борисові, коли вони проминули перекидний місток і ввійшли під браму.

— То не є город, лише хови для відсидки рати, — сказав болярин Богдан, порівнявшись із князем. — Їх висік у скелях іще князь Будимир, а ми тепер тільки лагодимо.

— Для чого? — спитав Савмак.

— Як то? Твердь князеві завсігди до потребу.

Савмак мовив, ураз пригадавши своє:

— Мати-ймете валку з Мітрідатом?

Борис уклопотано кивнув головою:

— Мабути, так...

— Діофант, воєвода його, відплив до Синопи.

— Хай собі.

— Поплив збирати рать! — вигукнув Савмак, але й се не справило враження на Бориса та тисяцького болярина. От схвильовано заглядав їм у вічі, поривався щось мовити, але не смів.

— Діофанта я не боюся, — сказав Борис. — А цар Мітрідат іще вельми дітєський. Три літа, як сів на столі.

— Дітєський, але, речуть, вельми міжний! — палко заперечив Савмак.

Борис розповів йому, як нещодавно зумів поламати їхні заміри, й докинув:

— Котрий би се воєвода рушив у витягу, коли супротивець розкрив його задуми!

Вони йшли вузькою дорогою просто через Хови. З лівої руки здіймався невисокий,

до пліч, мурик, за ним був стрімкий бескид, майже сторчова скеля. По праву ж руку тяглися довгим рядом вирубані в скелі воїнські княжих сотень. Уже біля свого "хорому" князь проказав, докінчуючи раніше підхоплену думку:

— Мітрідатові теперки не до мене. Най зуперш маму свою приборкає.

Князь із малою дружиною рушив до своєї стольниці Новгороду наступного дня, Савмак теж зібрався їхати з братом. Йому здалось, ніби князь Борис хоче щось мовити й не зважається, тож він усю дорогу тримався поблизу, їхали ввесь час неглибоким звором, що вів на полунічний схід, ліворуч тяглися низкою кругляві пагорби, по праву ж руку починалися справжні гори, що їх Савмак знав під назвою Таврійських, а Борис називав Турицькими.

— Хто ж ми смо насправді? — спитав Савмак, коли проминули, напоївши коней, маленьку верховинську річку. На правому березі її в округлому зворі видніло село з городцем, ся місцина вважалася серединою між Ховами та Новгородом. — Земля твоя речеться Турицькою, сам же ти гомониш по-руському, мов полянин, а всі на вас кажуть "скіфи"...

— Ми смо туричі, древляни, — повагом одповів Борис. — А ся земля колись належала до наших родаків-туричів: теперки вони сидять лише на верховині. Чотири князі мають, і до всіх я ходю в дань. Се ще від нашого Богумила, велішого жупана древлянського. Греки речуть на нього Атей. Чував еси про нього?

Савмак зітхнув. Йому було неясно, чому ж і сам Борис, і всі довкіл гомонять, мов русини. Та позаду лишилися дві високі гори, перш ніж Борис, уклопотаний своїми думками, відповів йому. Той Богумил-Атей, сказав він, був сином велішого жупана Осмогруда, що наказав скарати на горло рідного брата Соболя, який перекинувся у грецьку віру. Вітцем Осмогрудовим був велій жупан Велеслав (його на підмову греків отруїли лютичі), а дідом — отой жупан Боримисл, що переміг Дарія Персіянина. Всі вони були древляни, яких греки прозивають по-своєму паралатами. Але мати Богумилова, Данка, належала до руського княжого роду, тож Богумил і розмовляв мовою русинів, і вабив до своєї служби всілякий руський полянський люд. Бо Древланська земля таки далеко, за Тетеревом та Ірпенем, а Полянська — осьдечки, на Росі. Тоді Богумил і стольницю свою переніс із-над Прип'яти ближче до ратного Стану — в Кам'янець на Данапрі. Коли ж Філіпп Македонянин та його син Олександр у двох ратях мали гору над Богумилом, то піднялися руські князі полянські й Священний меч Юра Побідника перейшов знову до них.

— Осе відтоді й ми, турицькі древляни, гомонимо тут по-руському, — закінчив Борис.

Із писань давніх логографів Савмак знав про ті часи. Після поразки Богумила-Атея від македонян, Перісад Перший Безсмертний поширив свої володіння в Азії й тут до самої Феодосії. Се було схоже на байку Есопа: коли два леви зчепилися за здобич, шакали тим часом обгризли їм до кісток.

Вони з братом їхали верхи попереду, колісницю ж От вів у самому хвості витяги, й Савмак не бачив його цілий день. А ввечері, вже в Новгороді, був страшенно

здивований. Від Отового захоплення не лишилося й сліду, юнак мав пригнічений вигляд і мовчав. Коли Савмак поцікавився, в чім річ, От махнув рукою:

— Дивляться на нас, мов ми смо чужаки. А все — через наше грецьке лахміття!

З нагоди повернення князя в хоромі зібралося болярство й усякий чинний люд. Багато хто й справді прийшов у грецьких гіматіях, і Савмак пересвідчився, що причину холодного ставлення до них слід шукати не в тому "лахмітті" а десь-інде. Й він упевнився на сій думці, коли Борис, хоча й узяв його до свого ошатного хорому, а не вселив, як чужинця, в гостиний дім, — проте жодного разу й не звернувся до нього впродовж усього пиру. Він уникав навіть дивитися в його бік, і се боляче дошкуляло Савмакові. Поряд із ним не було навіть Ота, й Савмак почувався непроханим гостем на чужому пиру.

Він спідлоба дивився на пирувальників, що обсіли довжелезний стіл у великій, з мармуровими колонами, світлиці на п'ятеро високих кругловерхих вікон, і думав про те, що життя скрізь однакове, хоч хай би якою мовою люди говорили, й тут, у сьому Новгороді, за сим багатим дубовим столом, так само нудно, як і в троннім екусі Перісадового хорому. Тільки й різниці, що скіфські чинці розмовляють по-скіфському й називають себе не евпатридами, а болярами, сказав собі Савмак і твердо вирішив поговорити з братом одверто.

Після пиру такої нагоди не трапилось, уранці князь кудись поїхав ще до східсонця, й Савмак з Отом блукали між ошатними хоромами та високими, на два, три й чотири поверхи хатами новгородців до пізніх полуднів. От не знати в кого здобув собі справжній "скіфський" одяг, настрій його знову покращав, зате Савмак почувався зовсім чужим у сьому незнайомому місті, де нібито народивсь і жив перші три літа свого життя.

Князь Борис повернувся стомлений і заклопотаний, і зморшки на чолі й над вусами робили його сорокарічний вид значно старішим. Князь перший увійшов до відведеної Савмакові спочивальні на третім поверсі й без передмов узяв за плечі:

— Ти надовго до мого Новгорода?

Се було те, чого Савмак очікував ще дорогою з Ховів, і ласкавий погляд Бориса та сей його доторк не заводив Савмака в оману. Тим упертіше він витримав погляд брата:

— Назавше!

— Як "назавше"? Й не думаєш вертати до Пантікапея?

— Не думаю, бо там у мене многі "друзі". Чи хочеш позбутися вісімдесятого брата?..

— Савмак спробував усміхнутись і перевести все на жарт, але смішного в тому було вельми мало, й очі його сховались у підбрів'я.

— Сього ніхто не посміє, — сказав Борис, опустивши руки з його плечей і сіпнувши вусом. — Я виряджу сольство до Перісада! — Він одійшов до невеликого вікна, зашибленого слюдою, й додав, не обертаючись: — Або й сам піду, коли хочеш, дарма що не маю часу для такого... — Й гримнув, озирнувшись на Савмака: — Нишкнутимуть, яко пацюки в норах! — Тоді люто реготнув, уклонився й вийшов, кинувши з порога через плече: — Помисли, Сьомаче!

Савмак мислив іще кілька днів, та кожен схід сонця й кожен захід утверджував його на думці, що він тут чужий, одламана гілка дерева, яку жодними чарами не приклеїш назад і не приживиш.

А двадцять другого травня, коли в Пантікапеї відзначали початок останнього, дванадцятого місяця року за афінським численням, до Новгорода прибуло сольство: логограф боспорського царя євнух Полікрат і царський деспот, німфейський купець Евтихій.

Савмак зустрів їх вороже, але сього почуття вистачило з нього ненадовго, й він сам собі визнав, що радіє людям, до яких звик од малих років.

— Вертайся назад, великий логофете! — дружньо тьопавши Савмака по спині ручищем, прогрімів Евтихій.

Савмак і досі не міг відтанути:

— Чого се раптом? Комусь моя голова смердить?

— У кожного в голові свої гниди! — зареготав Евтихій, не перестаючи ляскати Савмака по хребті.

Євнух поважно перебив німфейського купця й сказав Савмакові:

— Ми приїхали не з власної примхи, логофете. Нас прислав басилевс.

— А ти з власної волі не приїхав би навідати свого учня? — Савмак знав, яке відразливе стає в нього обличчя, коли він починає так ото кпити, але втриматися не міг.

— Чи ти зрадив свого коханого родича Архелая?

Розмова заходила в глухий кут, і євнух міркував, як ліпше вийти з нього.

— Усі тепер у Пантікапеї за тебе, великий логофете. — Чинні слова дуже не личили, та він мав на оці щось набагато значніше й незворушно провадив далі: — Й Евтихій за тебе, й я, недостойний, також. І знаєш чому? Бо Перісад ліпше віддасть вінець римському сенаторові, ніж людині з роду Археанактидів. Або ж підляже Мітрідатові, й се ще гірше, бо багато хто з-поміж евпатридів уже зневіривсь у Перісадові, сі люди стануть під Мітрідатову руку. Як не віриш — поспитай у нього.

Логограф кивнув пухкенькими пальчиками на Евтихія, й той закивав сивим огривком:

— Атож, атож. Я перший. Ніж іти під чобіт римських легіонів, то вже ліпше — Мітрідат, хай би його Харібда ковтнула або Горгона зробила каменем! — Він раптом схопив євнуха за круглі плечі й заходився ним трясти: — Слухай, чого ж тобі заціпило? Скажи ж йому й про оте, гладка бабо! Речуть же, що коли чоловіка вихолостити, він стане ганчіркою. Чого ж мовчиш?

Савмак здивовано глянув на євнуха. Полікрат сидів і сором'язливо тупився додолу, ховаючи посмішку в жовтих складках жіночого виду.

— Та вже сам і доказуй, коли вже почав, — обізвався він тоненьким голосом.

Евтихій другого припрошення чекати не став:

— У тебе, великий логофете, більше друзів, ніж ти думаєш! Хай я провалюся в тартар, коли се не так! Вона жде тебе в Горгіппії...

— Хто? — Савмак іще боявся вірити власному здогадові.

— Елена... — тихо проспівав євнух.

Євтихій докинув, гуркочучи голосом на всю світлицю:

— Елена ж, Елена! Її посадовили на мою трухляву дієру й звеліли дієрархові везти в Тесалоніки, бо сьому жєноподібному чоловікові вже перестали довіряти. Ну, мій дієрарх і повіз, а мене саме не було в Пантікапеї. Коли се вертається й каже, мовляв, євпатриде, господарю, твою дієру спалили пірати, все позабиравши! Як то, кажу, спалили, ми ж, кажу, відкупилися в Одноокого Дібоспорита. Каже, спалили й годі. Ми з веслярами заледве випросились, каже, а то були б і нас потопили, як цуценят. Ну, я в крик, у бійку, мало не вбив того злодія. Тоді приходить от сей гладкий розбишака: "У Фанагорії, кажуть, прибило до берега якусь дієру, мотай подивися, чи не твоя!" Й так масно лиже мене своїми очицями... Я через протоку — та туди. Гойдається якась дієра, й ніхто не знає, де її господар. Ні, кажу, не моя. Один фанагорієць каже: а ти придивися ліпше. Ні, кажу, вже б я не знав своєї трухлявки! А то геть нова, ще й насади не потемніли. Той фанагорієць мені вдруге: подивився ліпше, всередину заглянь! Я поліз у короб — а там усе моє: й линви, й скрині з тонким скіфським полотном, і міхи з ячменем та пшеницею, й амфори з медом, і на кожному мій характер викарбуваний: ЕН — Євтихій з Німфея. Ще й сокира моя, колись у сьому-таки Неаполі Скіфському купив, стримить у щоглі. Оттака замашна, одне слово — скіфська! — Деспот Євтихій з любов'ю глянув на свого давнього друга євнуха й закінчив: — Тоді ся безборода потвора сказала, що до чого. Й про твою Елену, хай Афродіта дарує їй вічну молодість, я від нього ж довідався: сидить у Горгіппії жива й здорова! А як се він викрутив — і мовчить, жовтощока баба, хай би нею об землю тіпнуло!..

Більше Савмак нічого не довідався, євнух теж скромно замовчував свої таємничі зв'язки з піратами Одноокого Дібоспорита, й ніяка сила не владна була стулити Савмакових очей. Він просидів у ліжку до сходу сонця, й коли з'явивсь От, котрого поселили в гостинному домі, сказав:

— Поїдемо.

Логограф Полікрат і німфейський деспот ушанували володаря землі Турицької дарами Перісада — срібною амфорою, й князь прикликав свого наймолодшого серед вісімдесяти братів.

— Видиш, — сказав він, — усе потекло на ліпше.

Савмак ображено супився, й не тому, ніби не хотів їхати до Пантікапея взворот, се минулої ночі він уже вирішив, а тому, що його від'їздові так радів Борис. Хотілося сказати йому щось дошкульне й лихе, та він тільки глибше вдихнув повітря:

— Хочеш мати на пантікапейському столі свою людину?

— Авжеж! — погодився князь Турицький. — А котрий би сього не хотів. Та ще коли ся людина є тобі рідним братом... — Він замовк, аби Савмакові не здалися надто слинявими його речіння, й додав по довгій хвилі: — Інакше я мусив би підібгати Перісадів стіл під ноги собі...

— А мене й не питаєш, — таки вилив свої образи Савмак, але на пам'ять знову

припливли Арістотелеві мудрощі, й хоч вони тепер і здавалися йому безсторонньою істиною, він у думці повторив їх собі, бо зовсім виправдовували й дії брата, й його радість од так удало розплутаного клубка.

— Тебе не питаю, бо й сам еси між і маєш у жилах кров вітця мого. — Борис підвівся й провів його до дверей увішаної золотими й срібляними щитами світлиці. — Коли ж надумаєш повести царівну жоною, гукни: буду тобі за садженого вітця чи бодай за кума. Коли се в вас весільний місяць: в антестеріоні?

— В гамеліоні, — без жодного смаку відповів наймолодший Будимирович. Весілля з Веронікою було тим, про що б він зараз найменше хотів думати.

Борис полічив на пальцях і, зіставивши місяці грецького року зі своїми, сказав:

— У місяці стичні. Молись кумирам, аби-м я був живий до твого весілля: — Він уклонивсь молодшому братові, а потім гукнув уже через поріг: — Я-м звелів сольству рушати сьогодні!

Савмакові кортіло спитати в нього про євнуха, та він уже знав, що може відповісти на се Борис. Кожна людина прокидається не тим, ким лягла звечора, сказав він собі подумки, й се була правда.

Розділ 19

Наприкінці літа, в третю декаду третього аттічного місяця боедроміона, коли день зрівнявся з ніччю й сонце навіть ополудні лишалося лагідним, Савмак із Отом та доброю сотнею пантікапейців рушили п'ятьма діерами через протоку Кіммерійського Боспору до азійських берегів царства. Земля на тому боці становила більшу частину володінь Перісада, й десь посередині її, на березі Понту Евксинського, який скіфи своєю мовою називали хто Руським, хто Чорним морем, стояло місто з уславленими святищами кумира морів Посідона й олімпійського вісника Гермеса.

Горгіппія здіймалась на березі зручної теплої затоки з незапам'ятних часів. Довкола жили хлібороби та скотарі сіверських племен, місто, оточене ровом і валом, слугувало їм і за городище для схову, й за святилище Сварога та Дани. Тут збиралися старійшини на віча, оскільки ж віча в них звались общинами, то се слово згодом стало й іменем города: Община.

Грецькі колоністи, з'явившись на сих берегах перед п'ятьмастами років, увійшли в дотики з мешканцями города й називали його так само, лише своєю мовою: Сіндіка; так давній логограф Геродот під сим іменем і ввічнив її в своїй "Історії". Й лише по добрій сотні після його смерті літ, коли сюди сягнула рука боспорського царя Перісада Першого Безсмертного, царський намісник і найближчий деспот по материній лінії Горгіпп вирішив перейменувати город на честь власної особи.

Але не до вівтаря всемогутнього Зевсового брата Посідона пливли пантікапейські судна, а на свято гермей, де щороку виважували свої сили ефеби трьох останніх випусків зі всього царства й навіть сусідніх еллінських полісів: Херсонеса, Ольбії, Істрії, Аполлонії, Візантія й столиці Понтійського царства Синопи.

А Савмакові не снилися й не марились лаври переможця, хоча останні чотири місяці після повернення до Пантікапея він посилено вправлявся у метанні сулиці з біга,

в стрільбі, кулачному бої, метанні диску, бігові й усьому іншому, що передбачалося гермеями. Він і досі почувавсь недобре в хоромі Перісада, дарма що старий цар припишк і більше не зважувався не тільки кричати, а й косо дивитись на свого великого логофета й нареченого зятя. Чинці й інші евпатриди старанно всміхалися до нього, та за сими усмішками Савмак бачив посміх і давно тамовану лютю, яка могла прорватися при першій нагоді.

Він уже звик до думки, що кумири поставили його над сими лихими, заздрими й пихатими людьми, та власна непривабливість дедалі дужче гнітила його, й він часом почував себе нижчим за інших. Платон у своєму "Критії" писав, що краса людини не в правильних рисах обличчя, а в гармонійності тіла й надто ж у тому вмісті, що прихований не знати серед яких таїн людини й випромінюється її серцем і мозком. Солон убачав найвище щастя в слугуванні батьківщині й рідному племені, та се вже й геть розстроювало Савмака.

Я навіть не знаю, де моя вітчизна, думав він у хвилини розпуки. — Чи там, де я народився, чи тут, де став людиною. Та се теж не вельми допомогло б йому, коли б Савмак і дав собі відповідь, бо людиною назватися ще не мав права, рідний же брат по суті відцуравсь його, а про батька свого він довідався лише чотири місяці тому.

Такі думки виснажували тіло й дух, і Савмак сховався у короб дієри й оддавав себе до рук палестрійському робові. Бронзовий стригіл умілого розтиральника та його чутливі пальці разом з потом та брудом знімали все зайве, й Савмак, гукнувши Ота, брався до вправ. За два дні при попутному вітрі всі п'ять пантікапейських дієр прибули в Горгіппію.

Хоча до початку гермей лишалося ще півдекади, та місто розламувалось од народу. Більшість, не маючи змоги, розпинала намети поза мурами Горгіппії, навколо святилища олімпійського вісника Гермеса, кругом стадіону та вздовж морського берега, й Горгіппія здавалася вчетверо більшою. Про те, щоб улаштуватися для вправ на палестрі, комусь іншому й на думку не спадало: всі місця в Горгіппійській палестрі були закуплені чи зайняті хтозна відколи наперед, але для великого логофета з товаришем та двоох близнюків Дамонідів палестра гостинно розчинилась. Інші ж мусили готуватися де завгодно: на дорогах, при березі чи й серед кам'янистого пустища за Горгіппією.

Архелай приходив на палестру чи не серед перших ефебів, Савмакові ніколи не щастило випередити його. Він зумисне ставав до вправлянь десь поблизу й тайкома стежив за сотником, який, і се день у день яснішало, міг стати головним суперником. Після повернення Савмака до Пантікапея Архелай знову зробився чуйним і лагідним, та се не заколисувало пильності Савмака.

Напередодні агонів, які мали початися змаганням бігунів, Савмак був особливо неспокійний. Передчуття лиха не полишало його, й він був майже певен, що лиха слід чекати саме від Архелая. Савмак звечора погано їв, хоч От майже силоміць запихав його жирною бараниною. Вночі Савмак разів кілька прокидався і ледве змушував себе розслабити м'язи й знову заснути. Й був страшенно вражений, коли вже на

городському стадіоні, ще зночі заповненому горгіппійцями та гістями, до нього в світлицю, дверима якої була полотняна ширма, ввійшов Архелай.

До початку забігів лишалася ще година, й От, повагавшись, вийшов, Архелай же сів на лаві поряд із Савмаком і, схиливши голову, тихо сказав:

— Ти ненавидиш мене, а я — тебе. Від сього ж потерпаємо не тільки ми з тобою. Я ввесь час сподіваюся від тебе якоїсь капости. Маю я право боятись? А може, й ти так само думаєш про мене, й тоді справи ще гірші. Нам з тобою тут рівних немає, ти вже сам побачив. Давай якось разом... Ти хочеш лаврів — і я хочу. Справді, в кожного з нас, мабуть, свої причини... Напевно свої... Та нам обом дорога честь Пантікапея, хоч би там що...

Савмак не знав, чи сміятися, чи сумувати. Слова суперника були переконливі, й він нічого не міг сказати супротиву їм, хіба що давню притчу філософа, притчу про річку, в яку не можна зайти двічі підряд. Усе тече й усе змінюється, сказав він, і ці слова вперше в житті вразили його по-справжньому.

Не надто підкреслюючи вагу своєї думки, він мовив Археласві те, що, власне, мало найменше значення в сій несподіваній для нього зустрічі:

— Ти забув про Дамонідів, братре.

Й сам собі подивувався, з якою легкістю вимовив оце звертання й із яким одвертим поглядом пішов навстріч сьому гордовитому красеневі, хоч мав би застерегтись і бодай трохи подбати й про власну гордість і гідність. Я або ж надто правильний, або ж надто дурний, — зумисне відверто сказав собі Савмак, і се трохи зняло й притушувало його раптове розчулення, хоча настрою зіпсувати й не встигло. Савмак став на третій доріжці стадіону, Архелай — на четвертій, і всі бачили, як дружньо тиснуть собі руки два запеклих вороги, й тисячі людей обабіч бігових доріжок вітали се примирення бурхливою хвилею оплесків та криків.

Дванадцяттеро ефебів, зовсім голих, як і вимагав закон віками освячених Олімпійських ігор, понеслися між пістрявими лавами, що здіймалися по два боки стадіону, й Савмак одчував, як тіло його наливається силою й спокоєм, і коли добіг до протилежного паравану й одштовхнувся, щоб бігти назад, і справді побачив опрапоруч себе лиш Архелая. Решта юнаків неслася їм услід, а дехто навіть біг назустріч, не встигши здолати й першого стадію. Біля паравану, звідки починали, Савмак з Археласом опинилися знову вдвох, а всі доріжки мов переплутались: одні ефеби вже робили третій забіг, інші вперто їх наздоганяли, а треті ще плентали десь посередині, й враження було таке, ніби ці прудконогі голі юнаки вирішили порозбігатися в різні боки: одні до східного, другі — до західного краю доріжок стадіону.

Після восьмого забігу Савмакові почало бракнути повітря й висохла горлянка. Він із жалем зиркнув на свого головного суперника, але Архелай біг легко й пружно, трохи випнувши наперед клинчик чорної борідки. В палестрі сього теж вимагали — так легше дихається. Савмак затулив рот, і хоч дихати стало ще важче, та в горлянці перестало різати, й се мовби додало йому сил.

Перед кінцем доріжки знову він наздогнав Архелая, а десятий, останній забіг вони

теж почали разом. Суперник ішов так само рівно й легко, й Савмакові майнуло, чи не зумисне сей земний Аполлон притримує крок. Він трохи нахилив голову й, розтинаючи вітер лобом, вихопився кроків на два поперед нього. Вигляд в Архелая був страшний: очі наллялись кров'ю й лізли рогом, а лоб і щоки набули мрецької закам'янілості. Він сапав так важко, майже кричав за кожним подихом, аж Савмак зрозумів, що жодної зумисности тут немає й супротивник його біжить з останніх сил.

Далеко попереду, куди було ще кроків сто чи й більше, головний аґонофет уже тримав у руці дзвін, щоб його боєм оголосити переможця, й Савмак ще дужче нахилився уперед. Він знову сапав ротом, але тепер це вже не мало значення, хоч горлянку дерло гострим серпом. Люди обабіч на лавах повставали, над біговою доріжкою лунало тисячоголосе ревисько, мигтіли руки й голови, дехто в нестямі стягав із себе хламиду чи гіматій і вимахував ними в повітрі, а ноги під Савмаком стужавіли й поклякли. "Ще трохи... Ще трохи...", — чи то думав, чи лише думав, що думає, він, а супротивник біг поряд, зовсім поряд, і хоча Савмак знав, що той так само стомився, й біжить на здерев'янілих ногах, і горлянку йому роздирає живим серпом, і серце стугонить не в грудях, а теж у горлянці, — та не мав уже сил вирватись бодай на півкроку, на чверть кроку вперед, і далі переставляючи ноги лише верховним зусиллям волі.

Дзвону Савмак і не чув, хоча дзвін мав бути, лише впав на чийсь міцні руки й дослухався гупання свого страшного безжального серця, котре, здавалося йому, потовкло й переколотило в його нутрощах усе.

— Як він там? — почув Савмак крізь шалений стугін у вухах і розплющив очі. Над ним сидів От, витираючи йому й чоло, й щоки, й шию звитим у скрутень рушником.

— Та добре, — відповів головному аґонофетові От, а Савмакові стало прикро, що найближчий друг не бачить, у якому він стані. Савмак хотів сказати розпорядникові аґонів щось різке, та в горлянці лише писнуло.

Десять разів з кінця в кінець стадіону — то таки десять стадіїв, уже спокійніше подумав Савмак і поволі випроставсь. От кинув йому на голе, слизьке й усе в брудних п'яточках тіло полотняну хламиду, й незабаром Савмакові пощастило ковтнути слину. Поряд сидів Архелай і ніяково всміхався до нього. Савмак спробував пригадати, хто ж із них прибіг перший, але перед очима ставало жовто й мигаво, й він не міг пригадати останньої хвили змагання.

Певно, й він іще не знає, подумав Савмак сідаючи, — ось чому в нього такий дурнуватий вираз. Він хотів спитати в Ота, але з лави суддів устав головний аґонофет і, гукнувши Савмака й Архелая, поклав їм на голови по лавровому вінку. Стадіон відгукнувся неймовірною бурею оплесків та криків, Архелай підняв руку, вже теж одягнений у хламиду, й привітав своїх уболівальників граційним рухом.

Савмак і собі махнув, коротко й стримано, й ревище спалахнуло з новою силою. Тим часом доріжки стадіону зайняла двадцятка інших ефебів, аґони тривали, й Савмак, скинувши з голови лаврове перевесло, яке муляло розпарену потилицю, пішов до купалень. Груді вже заспокоїлись і не хрипіли, ноги теж устигли трохи відійти, але

настрою не було, й Савмак, подумавши, що ліпше бути переможеним, аніж співпереможцем, піддався гамівному ковзанню бронзового стригіля по щемкій од поту й пилюки шкірі.

Стадіон і далі шаленів, і коли аґонофети визначили переможця й сього забігу, Савмак із Отом пішли додому. Ввечері От приніс новину, що в п'ятнадцяти забігах вручено сімнадцять лаврових вінків: у котромусь виявилось ще двоє рівних, і Савмак усміхнувся.

Доліхос, виснажливе змагання в бігові на довгі відставні, скінчивсь, а завтра мала початись евекесія — змагання на найкращий стан тіла й духу ефеба.

П'ять наступних днів Савмакові випадав щасливий жеребок. На змагання він виходив серед перших, далі до самого обіду відпочивав у натовпі запальних уболівальників, дивлячись із найвищих лав на своїх можливих і не можливих суперників, і дедалі дужче займався жадобою перемоги. Се було й дивно, й смішно, він ішов до будинку пресбевта Каллістрата, привітного русявого намісника, в якого замешкав на час аґонів, і по обіді брався до наступних управ.

Пресбевт належав до старовинного скіфського роду, його прадід іще був жупаном довколишніх древлянських общин, а тепер тільки посада намісника боспорського басилевса лишилась нащадкам того жупана. "По-скіфському" Каллістрат розмовляв так само вільно, як і по-грецькому, більшість його людей були теж скіфи, тобто "сінди", "общинники", й вони називали його гарним і давнім сіверським іменем Добривой, яке в грецьких вустах стало Каллістратом.

Добривой-Каллістрат із першого ж дня лагідно ставився до Савмака, й Савмак одчув у тому ставленні не тільки повагу до свого чину великого лоґофета, а щось більше, й теж не без приємности зустрічавсь і розмовляв зі своїм гостинним господарем.

Перед останнім днем гермей Савмак уперше зазнав поразки від велетенського, геть розписаного всіляким звірюччям скіфа. Його слизьке, змащене оливою тіло випорскувало з Савмакових рук, хоч перед початком аґон він і сам добре змастився. Хижі леви, пантери й вепри шкірилися на Савмака з кожного м'яза скіфа, й се лише виводило з рівноваги. Савмак оглушливо ляскав супротивника по спині й плечах, той відповідав тим самим, заохотливо сміявся й ще дужче дратував його.

Правилами дозволялося витирати масні руки об траву й землю, незабаром тіла суперників укрилися брудними пасмами слизької каші, та й се ні до чого не призводило. Скіф одверто грався з ним, підставляючи котрогось лева чи вепра, й коли Савмак утратив самовладання й уже не бачив перед собою ні скіфа, ні його рук та ніг, самі тільки хижі морди, вищережені на нього, той непомітним обманним вивертом одхилився убік, підхопив Савмака за пах та поперек і кинув ним об витолочену траву.

Найдивніше в усьому тому було, що Савмак, перележавши біль у паху, навіть не перейнявся злістю до голого, розписаного наколами велета. Коли той, радісно й незлобливо всміхаючись, простяг йому руку, Савмак не відтрунив її, підвівсь і собі всміхнувся:

— Ти хто єси?

Розписаний, геть вимашчений оливою та порохом борець відповів йому так само "по-скіфському", лише з сіверським приголосом:

— Жупана Добривоя комонний десятник. А ти кой єси? Чи не Савмак з Пантікапея?

Той кивнув, з усміхом подумавши, якого ж то коня треба під таку цяцю, і пішов уздовж лужка до того місця, де стояли намети, юрмились уболівальники й чекав на нього, певно, вбитий горем От.

Молодий колісничий і справді був здивований, побачивши Савмака в такому легковажному настрої:

— Він же тебе поборов!

— Угу, — відповів Савмак, не надаючи ваги своїй першій поразці, хоча в Архелая теж була тільки одна невдача — в стрільбі з лука, й тепер вони знову зрівнялися. — Головне — завтра, — сказав він і почав обтирати з себе оливу, масну кашу та суху траву спершу долонями, тоді рушником, не звертаючи уваги на сотні цікавих уболівальників, що, продершись крізь ланцюг аґонофетів, тинялись між наметами.

— Викупаюся вдома, — сказав він одягаючись. У паху ще трохи наболювало, та се до завтра мусило минути.

Вони пішли до свого ґорґіппійського мешкання, по обіді запрягли біг і вправлялись, поки й сонце покотилося до води; настрої Савмака був бадьорий.

Добривой-Каллістрат вечеряв разом з ними, наказавши робам принести страву в Савмакову спочивальню. Він розповідав про пригоди на гермеях минулих літ, сміявся, втягав до бесіди й Савмака з Отом, але вічі його весь час лишалися сумні, й се під кінець розтривожило великого логофета. Він хоче підняти мій настрої перед останнім аґоном, спробував заспокоїти себе Савмак, бо завтра Ґорґіппія побачить переможця.

Та се не впокоряло його, й він урешті спитав Добривоя-Каллістрата:

— Маєш невітшну звістку, пресбевте? Господар дому сіпнувсь, та не зразу відповів.

— Я маю тобі дещо сказати...

Він навіть не глянув на Ота, але От, зрозумівши, що зайвий серед сих царських чинців, швидко вийшов. Пресбевт, подумавши ще, спитав:

— Де стоїть ваша колісниця?

— Там, де й усі, — нахмурився великий логофет, якому не сподобалося таке викручування.

Далі Добривой-Каллістрат спитав по-скіфському:

— Ви сте їздили нею сего дні?

— Їздили смо, жупане. Що єси намислив?

Жупан Добривой чемно, але наполегливо потяг Савмака за хітон:

— Ходімо зе мною... ходімо!

Вони піднялися на другий поверх, де були почивальні ґорґіппійського пресбевта, й увійшли до маленької, геть темної світлички.

— Ти тут? — спитав Добривой, і в темряві почулося шарудіння.

— Тут.

Жупан вийшов у сіни й уніс лямпійчика. Біля вікна, загорнувшись у гіматій по самі вічі, сиділа жінка. Добриной сказав жінці:

— Осе Савмак.

— Я знаю, — відповіла вона й скинула намітку. Савмак одразу впізнав Єленину робу-фрігійку. Раїс підійшла до нього й заговорила повільно грудним голосом: — Тебе завтра вб'ють.

— На здоров'я їм, — зло хмикнув Савмак. — А хто ж се зробить?

Русява красуня з обличчям фрігійської царівни почала знову горнутись у гіматій і лише потім, давши спокій одягові, показала:

— Не скажу...

Се вже скидалося на дитячу гру в "казати — не казати", Савмак не відав, що означають її слова: чи ся Раїс більше нічого не знає, чи ж знає й умисне мовчить?

Гордість не дозволяла йому допитуватися далі, й він уже схилився до думки, що знову встряв у якусь не вельми розумну, а може, й не зовсім чисту таємницю, але глянув у великі сірі очі роби й засоромився своєї підозри. Раїс дивилася на нього так одверто й самовіддано, як може дивитись лише закохана, й сей погляд Савмак добре знав.

— Я швидко повернуся, — мовив нащадок общинних жупанів і рушив до дверей, по своєму збагнувши небажання молодії роби говорити.

Савмак притримав його, мовчки взявши за лікоть, знову обернувся до дівчини й запитав:

— Чим же мене вбиватимуть, хоча б скажеш?

Сей насміх був тут зовсім недоречний, і Раїс, навіть не звернувши на нього уваги, промовив:

— Щось учинять або коням твоїм, або колісниці, лоґофете.

— Коли?

— Сього теж не скажу, — відповіла дівчина, й раптом її гарні віясті очі набрякли слізьми й вона схвильовано задихала: — Молю тебе, лоґофете, не йди завтра на аґони! Щось учинять тобі, й за се вже сплачено талант срібла. Не ходи!

Савмак не відав, що й казати. Се було майже неможливо, щоб великий лоґофет боспорського царя й царський деспот, який зібрав усі можливі на гермах лаврові вінки, — й раптом отак несподівано зник, не прийшов на чергові аґони, невідь чого злякавшись.

— Хто се тобі сказав? — підійшов він упритул до дівчини й підвів її голову за тендітне, майже дитяче підборіддя. Раїс покірливо зносила його доторки, Савмак іншим часом помітив би, що хвиля рожевої млости поволі піднялась угору й залляла їй вид, обличчя дівчини зблідло, тоді взялося знітом, а далі зблідло вдруге, й вона випручалася з його пальців.

— Вона...

Голос молодії невільниці прошелестів ледь чутно, й від нього Савмакові вже вдруге, відколи зайшов до сієї світлички, побігли по спині мурахи. Він спитав, аби ще

раз одчути те саме:

— Хто?

— Моя кірія, Елена.

Перевтома останніх днів далася взнаки й, не зважаючи на тривогу, Савмак легко заснув, але прокинувся з неприємним одчуттям усеохопної порожнечі. На задньому дворі пресбевта лежав горілиць От і руками та ногами підважував широку мармурову стелу. В такий спосіб він управлявся щоранку, готуючись до сьогоднішніх, найголовніших агонів, у яких мав показати й своє вміння. Савмак нахилився над плитою, яка то підіймалася, то знову осідала, й уперше прочитав нерівно викарбуваний напис: "Перісадові, синові Левкона, онукові Сатира, басилевсові земель од Таврів до меж Кавказу, кумирові, рівному олімпійцям, присвячує Ксантіпп, син Анастасії, одпущеник".

Мертві давлоть живих, сказав собі Савмак і допоміг Отові вилізти з-під важезної плити. В тому жарті була сумна істина, й він довго не міг позбутися гнітючого враження, лише за мурами Горгіппії поринув у клопоти суцього дня.

Місто чимось нагадувало Пантікапей, навіть розташоване було в такій самій затоці, тільки оберненій навпаки — підковою на захід. Уздовж берега тяглася широка смуга дромосу, зумисне для гермей натрамбована щебінкою. Тут і мали відбутись агони колісниць. Накинувшись червоною хламидою представника царського дому, Савмак підійшов до свого біга, що в довгому ряді інших бойових двоколів стирчав догори дишлем край утрамбованої смуги.

От привів коней і сказав:

— У лівого підпряжного обидві задні підкови хляпали. Може, се було?

Савмак мовчки перевіряв зброю кованого біга. Три коротких, сто разів випробуваних у метанні сулиці були припасовані ремнем, крутий скіфський лук виглядав із дерев'яної засувки в полудрабку, й Савмак добре завченим рухом натяг тятиву, принесену з дому в саквах. Стріли, десяток, як і передбачалося, мали на зрізі його власний характер "С.Д." — "Савмак, деспот". Короткий меч він почепив до череса й теж перевірів гостроту й жалючість леца. Застромлений у халяву ніж мав невеличку щербинку, але вона була здавен і не могла зашкодити, бо головним у метального ножа споконвіку вважався кінчик.

— Я коней уже пооблапував мало не під хвостами, — вдруге сказав От, і з того, що говорив не по-грецькому, Савмак зрозумів, який він схвильований.

— А ти двокіл обзоров єси?

— Вже-м і колеса скручував. Усюди — лад... — стеноу плечима отрок.

Колісничий з Акри чи Кітея здивовано дослухався, як великий логофет розмовляє зі своїм напарником, Савмак бачив його подив, але від якогось часу се вже не бентежило його.

— Давай ще? — запропонував Отові, й той негайно припнув коней до пакола й почав вибивати притичку з лівого колеса. Добре змащена вісь обізвалася до нього тихим, але здоровим дзвоном. Підперши полудрабок плечем, От сам наставив колесо

назад, заплішив бронзову тулку скабою й узявся до другого колеса. Тут теж нічого не викликало підозри.

От узявся вистукувати кованим пужалном спиці та обіддя, й суха доглянута ясенина під ударами аж співала.

— Може, дишель?.. — у десяте обійшовши колісницю, сказав навмання Савмак.

От негайно опустив дишель і щосили торгнув ним раз і вдруге, та двокіл аж співав, двигтячи всім своїм кованим тілом.

Савмак ходив кругом біга й намагався виявити бодай якусь ознаку підступу. Якби все було так просто, подумав він, злочинцеві не заплатили б цілу гору срібла.

— Запрягай! — сказав Савмак уголос. — Дві одірвані підкови не варті більше драхми, а їм дали цілий талант.

І знову подумав, що шукати слідів злочину рано й доведеться пильнувати під час агонів. А народ уже сходився, горгіпійці й гості з інших полісів займали спершу найближчі від білої риси місця, де мали початися й скінчитись аґони колісниць. Біґархи та їхні колісничі були вже всі наготові, чекали тільки розпорядників та суддів — аґонофетів з епістатами. Їхні лави, поставлені бока до початкової риси, ще гуляли порожні, епістати лаштувалися до жеребкування, бо кому з ефебів яка доріжка випаде — також мало неабияке значення; аґонофети рушили вздовж чималого, на п'ятдесят чи сімдесят колісниць, ряду аґонавтів, перевіряючи коней, зброю, оружжя біґархів та самі біґи.

Архелая Савмак угледів аж тепер. Молодий і гарний у своїй білій із червоною смугою хламиді гектарх був схожий на справжнього Аполлона, бракувало хіба вогняних стріл у правиці.

— Видів еси тего? — кинув От, коли вони, вже запригши, посідали в біґ. Савмак од несподіванки сіпнувся й звів до купи прямі широкі брови. От теж дививсь у бік Архелая, який розмовляв чи з аґонофетом, чи з котримсь із розпорядників-епістатів. — Заспався?

Савмакові теж здалось трохи дивним, що завжди такий ранній і невсипущий Архелай сьогодні прибув на аґони серед останніх. Але то було спалахом давньої неприязни, й Савмак, легко зіскочивши з біга, пішов на поклик головного епістата тягти жереб. Головне тепер, думав він, дивитися на колісниці лівого й правого сусіда.

Але, вже повертаючись із жеребкування, він зрозумів, що й ся засторога не багато дасть йому та Отові. В руках у нього був черепок із буквою "тета", що означало й число "дев'ять", і він витяг його з глибокої вузькошийної амфори сам, власною рукою.

Й тільки перед початком агонів, коли головний аґонофет уже напружено ходив уздовж білої риси, тримаючи бронзового дзвона за язик, Савмакові раптом майнуло: ножі!..

Він знову стрибнув додолу й почав перевіряти леза довгих бойових ножів, насаджених на обидві осі. В битві вони сіяли смерть серед ворожих коней і пішаків-гоплітів, а сьогодні могли спричинитися до його власної смерти. Приведені в бойове положення ножі, схожі на довгі коси, були більші від спиць колеса й у мирний час їх

переламували в коліні, загинали наперед, і в такому положенні, лезами досередини, вони не могли завдавати шкоди ні людям, ні коням, плавно огинаючи колеса спереду, всилені гострими кінцями в зумисне зроблені в передку колісниці щілини. Та коли б хтось перебив один ніж і вдарив його ззаду, він міг би потрапити зламом межи спиці, а на великих швидкостях се мусило закінчитися найстрашнішим.

— Стережися сусідів, — сказав Отові Савмак. — Обох сусідів — правого й лівого.

От глянув на нього довгим тривожним поглядом і ще раз перебрав у руках віжки всіх чотирьох коней: ліві в одну, а праві з пужалном бича — в другу.

Сієї миті вздовж ряду бігів прокотилася хвиля гомону, колісничі востаннє роззирнулися, пролунав перший, тоді другий, тоді третій дзвін, і кілька сотень людей та коней разом понеслися вперед. Давно не звідване почуття тривожного лету, яке годі було порівняти з будь-котрим настроєм будь-якого дотеперішнього аґону, змусило Савмака забути про все на світі. До протилежного кінця бігової смуги, що ледь виднів у двадцяти стадіях попереду, обабіч ворухивсь народ, а колісничі, кожна запряжена четвериком навчених і добре годованих коней, здіймали такий гуркіт, аж годі було почути власний голос. Підкови кресали об утрамбоване в землю кришене каміння, на бігархів і колісничих летіла щебінка й груддя землі, коні хоркали, й ефеби теж кричали на коней і просто так, од радості, збудження й люті, декому вже пощастило вирватися вперед, і напруга змагання зростала з кожною миттю. Вхопившись правою рукою за кований полудрабок біґа, Савмак лівою притримував меч, який теліпався від гуцання. До першого метання сулиці було ще далеко, та він кілька разів обмацував ратища й ремінці петель. Лук і стріли теж були під рукою — мав тільки трохи нахилитись.

От почувався в своїй колісниці ліпше за небесного Фаетона, сина Геліосового, коні майже слалися по землі, й було видно, що ще не скоро запіняться. Савмак дивився збоку на його міцну, присадкувату статуру й бачив, як він управно володіє й віжками, й бичем, і голосом, бо голос його коні вловлювали навіть у гармидері й суцільному гуркоті коліс. І лише після стовпів із кошлатими снопами на версі, що означало середину відстани, Савмак уперше розглянувся.

Попереду лишалося три колісничі, яких От і досі не міг наздогнати, по ліву руку неслоя теж три, а по праву — п'ятеро. Першим ліворуч був біґ зовсім світлих, аж білих ефебів, Савмакові досі не доводилося бачити їх. Праворуч гуркотіла чорна, обкута лискучою міддю колісниця ґорґіппіян у синіх хламидах, а далі майнула добре знайома біла хламида з червоним подолом, і в Савмака тривожно стислося серце. Впіймавши на собі пильний погляд Архелая, він одвернувся, та почуття небезпеки більше не полишало його.

Решта колісниць тонула в хмарі куряви позаду, розтягшись на два й три стадії, та тепер Савмак дивився тільки на білу хламиду з червоною смугою подолу. Тривога його ще дужче зросла, коли чорна колісниця ґорґіппіян відстала й найближчим сусідом виявивсь Архелай.

— Пильнуй! — крикнув, півобернувшись, От, і Савмак нахилився ще крутіше. Коні ледь помітно заблищали спершу на ребрах, тоді на вилогвинках крупів, а мета вже

видніла попереду досить чітко. Аг'онавти мали право вразити будь-яку ціль і вихопитися на будь-яку вільну доріжку. Коли до кінця лишилося з півстадії, От міцніш уп'явся коліними в передок біга й знову гаркнув: — Пильнуй-й-й!..

А попереду вже лишилося дві колісниці, й От упевнено переслідував їх. Савмак дістав із петель усі три металеві сулиці й спробував лук пальцем. Тятива бриніла пружно й тонко. Коли до межового ровика лишилося з двадцять кроків, От потяг на себе віжки, коні, чутливі, але розпалені, запряли вухами назад і, косуючи більмами, почали стишуватись.

Поки От розвертав колісницю, Савмак устиг відтяти мечем привішену до пакола навпроти своєї доріжки конопляну линву, метнув три сулиці в дерев'яний щит по той бік рову й межі них загородив свій трохи надщерблений, але добрий ніж із сизувато-зеленої скіфської криці, тоді й дев'ять із десяти пущених стріл.

Назад вони з Отом рушили тоді, коли їхні найближчі суперники ще цілились у щити або відтинали конопляне мотуззя мечами. От розпашів од хвилювання ще дужче за Савмака й, здалеку помітивши вільну доріжку, стьобнув коней бичем і щодуху загорлав, плутаючи рідні слова з грецькими:

— Побіда, фратре!.. Ні-ке!.. Побі-і-іда-а-а!..

Коні неслися ще краще й дружніше, колісницю кидало й од гуцання голос Отів уривався й дзвенів металевими дзвонами. На сих гермеях Савмак узяв майже всі можливі лаври, крім одного-єдиного вінка, та ся перемога, яка вже не викликала сумніву, бо тільки вони гнали назустріч припізнілим змагальникам, була для нього найдорожчою. Всі три сулиці він кинув у ціль, ніж та дев'ятеро стріл його теж устромилися поряд, таке навряд чи пощастить зробити комусь іншому, а потім іще й наздогнати гарячих і витривалих, мов кентаври, румаків зі стаєнь Перісада.

Йому кортіло похвалитись перед Отом, як він уже тоді, коли той пустив коней ускач назад, улучив двома стрілами щит і тільки раз промазав, схибив усього лише раз, бо було надто далеко й хитко. Натомість Савмак лише скоцюрбивсь у колісниці, майже ліг бородою на передок, аби менше гальмувати колісницю під шквалами зустрічного вітру, й дивився на Ота, хоч і живого, але не земного, рівного олімпійським, колісничого, й думав, що людині властиво бентежитись і притаманно перебільшувати страхи, бо людина смертна й над усе в світі боїться смерти.

Вони вже проминули й останнього стрічного біга, якому лишалося ще багато навіть до рову з дерев'яними щитами. Дві колісниці, котрі вони випередили на повороті, йшли рівно, хоч і далеченько, кроків за п'ятдесят позаду. Ще дві топталися їм по п'ятах, і Савмак не здивувався, вздрівши на одній з них чорнобородого бігара в білій, мов умоченій у кров, хламиді.

Савмак виважив розстань від себе до них, а тоді й до головної міти попереду. Міта ближчала з кожною хвилиною, але й Архелаїв біг уже порівнявся із іншими двома, й між ними спалахнуло запальне змагання. Їхні коні тепер неслися самі, бо в тварин чуття першости розвинене ще дужче, ніж у людей, і жоден чистокревний румака не дозволить іншому випередити себе, якщо має силу й волю до перемоги.

От почав неспокійно озиратися й підганяти свій четверик, який біг попереду, ні з ким не змагаючись, і хоч головна міта з суддями й морем глядачів швидко близилась, але й відстань між першою колісницею та наступними теж коротшала, ледь помітно, проте вперто.

Нічого, дарма, заспокоював себе Савмак. Доки наздоженуть, уже їм ніколи буде випереджати, бо й наші коні не дадуть обскакати себе, не дадуть, се вже видимо. Й знову далекою іскриною в серці зажевірла так само далека радість, що людина схильна все перебільшувати, бо такою створили її кумири.

А все окошилося двома нікчемними підковами, сказав собі Савмак і тепер уже зрадів близькій перемозі по-справжньому, бо ті невідомі дурні дорого заплатили за дві стерті підкови.

Все почалось тоді, коли Савмак озирнувся і побачив, що Архелаєва та ті дві колісниці вже зовсім близько, а за ними суне густою лавою ще восьмеро чи десятеро бігів. Уп'явшись коліньми в передок, товариш почав щодуху стьобати вкритих милом припряжених коней, особливо лівого, який вибивався із сил. От вйокав і знову бив, і знову вйокав, і кричав на всю горлянку. Савмак заходився й собі підохочувати криками виснажених коней, і коли вдруге зиркнув назад, почув незвичний вигук Ота:

— Фра-а!..

Савмак од несподіванки мало не втратив рівновагу й, заточився, ударився ліктем об кований полудрабок. От щосили тяг усі восьмеро віжок і кричав:

— Стрибай!.. Стрибай швидше-е!..

Савмак глянув туди, куди вп'явся очима От. Стрибати було вже нікуди. Затесаний окоренок ясенового дишля виліз із гнізда майже повністю й кожної миті міг випасти зовсім. До головної міти лишалося кроків зо сто, не більше, колісниці ж суперників гуркотіли зовсім близько, їхні коні хоркали червоною піною чи не в самий задок.

— Стрибай на коней! — гаркнув Савмак у вухо товаришеві й, доки той утямив, сам опинився на мокрому слизькому крупі правого корінного. — Стрибай і ти, кажу!..

От ступив через передок і розігнався, та в сю мить дишель випав з гнізда й запідскакував по трамбованій щебінкою дорозі, колісницю шарпнуло в один, у другий бік, поставило дибки й знову кинуло нею об землю, бо схарапуджені коні бігли ще шаленіше, тягнучи її самими посторонками. Не знати яким дивом ухиляючись від розтелесованих коліс, полудрабків та серпятих ножів, товариш теж біг, ухопившись обома руками за посторонку лівого корінного, ошалілий і зовсім голий.

— Підтягайся!.. Підтягайся іще трохи!.. — кричав Савмак, сам намагаючись дістати рукою підпругу лівого корінного й притягти його ближче до себе. Але колісничий От, стрибаючи невірогідно широко, мов на крилах, тягнений оскаженілими кіньми, навіть не слухав чи й не чув Савмака, й далі несучись між лівим корінним і лівим припряжним, між їхніми крупами й страшними кованими копитами. Задні колісниці трохи відстали, щоб не наразитися на небезпечну колісницю Савмака, відстали трохи, всього на п'ять або сім кроків, і їхні двоколи почали звертати ліворуч і праворуч, а коли Савмак, марно пнучись, аби допнутися рукою до збруї сусіднього корінного коня, теж

зіслизнув і, боляче вдарившись об землю п'ятами, тоді стегном об дишель, який також стрибав, повис на збруї між середньою парою коней, десь узявся вершник, а потім ще один. Якийсь час вони гнали рівнобіжно з кіньми побитої колісниці, тоді таки похапали за гнuzдечки обох припряжних коней і незабаром спинили весь четверик і волочений слідом бойовий біг з уже повідламуваними ножами.

Коли Савмак почав розуміти, що відбувається навкруги, підбігли два роби з ношами й ще двоє вільних од агон ефебів і почали вкладати його на ноші. Виявилося, що, падаючи, він переламав об стрибучий дишель ліве стегно й роздер литку, хоч болу й досі не відчував.

Савмакові раптом стало байдуже до всього на світі й захотілось одного: тиші й темряви таламуса. Він без жодного жалю слухав розмову двох ефебів, що лаврів їм, Савмакові й Отові, не дадуть, бо, хоча й прийшли першими, але ж потрощили свій біг'.

Ота вже теж ніде не було видно, Савмак побачив його тільки в домі пресбевта Добривоя-Каллістрата, й він теж лежав із переламаним ребром, не дивлячись на Савмака від сорому й прикрости.

Та коли повернувся з агон господар дому, з'ясувалося щось геть інше. Разом з ним увійшло троє агонифетів, і в руках у головного було два тугих лаврових вінки.

— Рада агонифетів, — сказав він, — оддає лаври першости тобі, великий логофете, й твоєму колісничому. Ваш біг' обламався, але в тому вашої провини немає. Хтось перепиляв шворінь дишля, тож сі лаври ви заслужили чесно.

Він поклав один вінок на подушку біля Савмака, а другий — коло Ота, відійшов досеред таламуса й урочисто мовив:

— А великий вінок загального переможця гермей тобі буде вручено завтра в еклесії, коло хорому Олімпійського Вісника, на агорі.

У Савмака піднявся жар, в очах пекло й щеміло. От спав, певно, теж у жару, й не чув ані слова. Ніяково потоптавшись, агонифети зникли, коло хворих лишився тільки господар дому.

— Все йшло так, як і мовила та дівчина, — сказав Добривой-Каллістрат. — На кого мислиш, Савмаче?

Перша Савмакова думка була проти Архелая, та він тільки зітхнув і заплющив очі, тоді знову глянув на пресбевта, всміхнувся й стулив повіки. Ся перемога дорого обійшлася їм з Отом. І все-таки, сам собі сказав Савмак, "оті" переплатили.

По декаді часу Савмак вертався додому з. тріумфом, везучи в дієрі стільки лаврів і нагород, скільки в Горгіппії не діставалося нікому протягом останніх сімнадцяти років. І ще віз у серці солодкий щем розлуки. Два дні тому до Горгіппії приїздила Елена, й в очах її Савмак вичитав не жіноче спочуття й навіть не схиляння перед сильним і мужнім чоловіком, а щось більше, значно більше.

Коли ж пристали під молотом у Пантікапеї й Савмак, спираючись на два костури, зійшов з дієри, його вразила незвичайна тиша й порожнеча в місті, хоча й евпатриди, й городяни, які прийшли зустрічати переможця, галасували, продираючись один з-поперед одного. Й мол, і вся широка підкова пристані стояли незвично голі, й рівна

хвиля з протоки билась у намости берега.

— Де всі кораблі? — спитав він у логографа. Широко розплющивши сховані в жовтих брижах і зморшках вічі, євнух проказав:

— Тривожно в нас, великий логофете...

— Що сталося? — пильніше глянув на нього Савмак.

— Війна... Мітрідат прислав у Херсонес Діофанта на ста двадцяти суднах...

Савмак обернувся й, щоб не бачити його збентеження, почав дивитись на свою дієру, звідки четверо молодих робів обережно зносили його вірного товариша й колісничого. В очах у логографа Полікрата Савмак помітив не тільки тривогу, й се змушувало замислитись. Він аж пізнього вечора запитав у євнуха, не приховуючи роздратування:

— Чому радієш, логографе?

Євнух не вважав за потрібне лукавити.

— Війні всі радіють, — сказав він поважно. — Бояться й радіють, бо кожен від неї чогось та сподівається. Й Мітрідат Евпатор, і... твій брат Палак, і Діофант, і Перісад, і...

— Він почав загинати пальці, тоді махнув ручкою й докінчив: — І коли по щирості, то й ти, великий логофете. Навіть я.

Се останнє було найбільш вірогідним, і Савмак вирішив не заперечувати євнухові Полікрату.

Розділ 20

Діофантові кораблі всією потугою стояли в Затоці Символів коло Херсонеса, зайнявши всі три береги її аж до виходу в одверте море. На ста двадцяти дворядних і трирядних суднах із Синопи прибуло десять тисяч добірних воїв, не враховуючи веслярів, а також коні й колісничі легкі та важкі, з довгими ножами на осях обабіч.

Князь Борис достеменно знав кількість понтійської раті, та се не втішало його. Після тієї пригоди з перехопленим листом херсонітів князь не сподівався нападу, зовсім заспокоїв себе, а тепер мало не кусав собі лікті.

Коли супротивник розгадав твої наміри, треба бути останнім йолопом, щоб лізти й далі туди ж, головою в зашморг. Але Мітрідат із Діофантом перехитрили його саме в сей несподіваний спосіб, і князеві тепер не лишалося нічого ліпшого, як сказати собі безжально й відверто: вік живеш — вік і вчись. І хоч після такої мудрости теж можна було зостатись дурнем, та від сього не ставало легше.

Раті Борис мав п'ять неповних тисяч і на більше навіть розраховувати не міг після розладу, власне ж, ворожнечі з сином верховинського князя Горіслава. Княжиц Горіславович неподалік Феодосії, в своїй таки вітчизні мав заводь, де часом спинявся, набирав у ладді свіжої води та харчу зі свого ж, турицького верховинського села Черногір. Минулого вересня місяця, князь Вишеслав, брат Борисів, вистежив, коли Гойко пустить своїх поморів у село, й захопив усі його ладді на приколі. Гойка се розлютило, він одбив ладді назад, але Вашата зумів узяти їх удруге. Коли син князя Горіслава ще раз кинувся виручати свої судна з полону, Вишата їх попалив.

Старий верховинський князь прислав до Бориса свого болярина зі скаргою на

Вишату. "Коли не забереш його з-під Феодосії, — сказав нарочитий Житан, болярин із бритою головою та підборіддям і довгим хвостиком коси на тім'ї, — то відкинемось од тебе, й хай нас тоді розсудять Юр або Дана!"

Борис не збиравсь утискувати свого брата й, нічого не відповівши слам, почав стягати воїв з Новгорода, з-над Рову, в Ховах теж лишив якусь сотню й підійшов до города свого Бориславля, який греки-херсоніти звали Палакієм. Мав здавен затаєну думку поставити в турицьких твердях власну залого, вигнавши боїв князя Горіслава, й сутичка між Вишатою та Гойком розв'язувала йому руки.

Та щойно він зібрав полк до Бориславля, як несподівано, мов сніг перед Купалом, на голову йому впав понтійський воєвода Діюфан. Борис долиною річки Черної рушив йому зустріч, але стежі принесли лиху звістку: рать у Діюфанта вдвічі більша.

Борис негайно вирядив до Горіслава свого першого болярина, тисяцького воєводу Богдана, й Богдан сказав Горіслові: "Княже, лишім свої которання на далій, бо прийшов супротистат на нашу землю!" На се верховинський князь відповів: "Звеш нас на супостата, аби ми смо гуртом позмагали його? А по сім узьме кнез Борис і поверне свою рать на мене? Не, змагайтеся тепера без нас!"

Тисяцький болярин повернувся ні з чим і тепер сидів у наметі свого князя. То було другою дурістю Бориса протягом сього літа, й він уже не знав, що робити далі. Верховинці-туричі, запеклі з прадіда й прапрадіда вороги грекам, раптом відмовилися йти на своїх споконвічних недругів, і в тому тепер Борис винуватив тільки себе та рідного брата Вишеслава. Авжеж, думав він караючись, і я би-м не пішов ризикувати за того, хто тебе згодом самого ковтнути може.

Се було гірке звіряння, яке, до того ж, не приносило й полегші. Тисяцький болярин радив обминути вночі лиман річки Черної й заскочити зненацька Діюфанта, що стояв станом на протилежному березі. Але йти з одкинутим заборолом на вдвічі дужчого ворога Борис не зважувався, Богдан нічого іншого не пропонував, а решта четверо тисяцьких взагалі мовчала.

— Робім, що речу, княже! — гарячкував досі завжди спокійний і врівноважений болярин Богдан. — Так хоча б згори супроти них іти-ймемо. Бо коли той гречин Діюфант обмине лиман і підійде до нас, то він мати-йме сю перевагу. Чуєш, княже Бориславе?

Чути Борис його чув, але зважитися на ризикований крок не мав сили. Та й чого се він мусить одкриватися крилом своїм, щоб обминути сей клятий лиман річки Черної, думав він. Але то було самозаспокоєння, й князь добре се усвідомлював. На крайній випадок у нього з лівого крила був свій город, за мурами якого він міг сховатися сам і сховати всю рать.

Наказавши тисяцьким пильнувати кожен рух Діюфантових полків, князь Борис подався вздовж берега. Залога в Бориславі була міцна, п'ять сотень власної дружини, й на випадок чого князь міг пробитись у город на відсид. На верховині вже почались осінні дощі, а річка Черна каламутилася й скипала над берегом, й хоч вої всім полком стояли по сей бік, та Бориславль лишався на тому боці, ближчий Діюфантові, ніж йому,

Борису.

Він дійшов аж до того місця, де лиман вужчав, і повернувся знову назад, так і не вирішивши головного: вдарити понтійського воєводу вночі, згори, чи стояти й далі, поки Діофант розкриється сам. І тільки коли тисяцькі, комонні та обозні воєводи прийшли до його намету, хоча він на вечір їх і не скликав, і мовчки повсідалися, він прийняв рішення.

— Що робимо-ймемо, княже? — за всіх спитав головний болярин Богдан, і відповідь народилася негайно, в ту-таки мить, наче Борисові її нашептали кумири.

— Рити-ймем окіп! — рішуче й схвильовано мовив він і навіть сам собі здивувався, як се йому раніше не спало на думку таке просте рішення. Але ж і тут жодне не згадало про окіп, подумав Борис, уже спокійніше й лагідніше ковзнувши оком по бородатих болярських обличчях.

Уночі випав дощ, холодний осінній горянин шарпав намети боляр і воїв, багаття позаливало й попідтоплювало, в усьому стані було тривожно й мокро, вої, що не мали наметів, тулилися до коней, але коні теж тремтіли, перемерзлі й голодні. Сій ночі, здавалося, не буде краю; коли ж нарешті розвиднилося, ратники побачили над собою важкі, мов сіра глеювата земля навколо, хмари, а на сході, зовсім поряд, кроків за п'ятдесят від себе, високий вал і рів перед ним.

Багато хто в подиві тільки чухав потилицю, дивуючись, як се князеві Борису пощастило так швидко звести загороду, кожен думав на своїх сусідів, і нікому й у голові не засвербіло, що рів чорніє по сей, а не по той бік валу, невідомо, кого й від кого захищаючи.

Та коли сутінки зовсім розсіялись і стало видно далі, всі побачили, що понтійської рати на протилежному березі лиману вже немає, з-за валу ж, який тягся до самого моря, визирають голови в чужих, досі не бачених шоломах.

У стані зробилося тихо й моторошно, десятники помаленьку, мов злодії, посповзалися до своїх сотників, але знайти їх не могли, бо ті самі подались на пошуки тисяцьких.

А тисяцькі вже сиділи в наметі князя Бориса, який ходив од дверей до задньої стінки й не міг видобути з себе слова. Такого можна було сподіватися, бо ж понтійський цар прислав сюди всі свої кораблі й десятитисячний полк, але ніхто не чекав подібного від Діофанта саме в сю буремну дощову ніч.

Князь ходив по наметі не тому, ніби не знав, що робити, а для того, щоб заспокоїтись і не зрадити себе голосом. І голос його, коли Борис урешті став коло дверей спиною до всіх, був несподівано тихий і врівноважений:

— Богдане, твій полк найближче до рову — ти й станеш першим цепом. Стримувати-ймеш понтійців ще на валу.

Се означало виставити себе й свою тисячу на безглузду смерть, але болярин Богдан і не подумав сперечатися, лише спитав:

— Може, й нам окіп супроти їхнього вирити?

— Вже пізно! — нетерпляче махнув рукою Борис, і той порух зовсім не тулився до

його спокійного, навіть упроквол, голосу. — А ви за Богданом — кожен у десять рядів.

Тисяча болярина Богдана дуже швидко розтяглася понад викопаним уночі ворожим ровом, зайнявши його від берега лиману до морського берега, й вої, спішившись, стояли рідко, на три й на п'ять кроків один від одного в гостроверхих і круглих шоломах, у бронзових та скоряних різницях, тримаючи в руках списи та щити.

Решта тисяцьких стала за шеренгою десятма лавами по дев'яносто ратників у кожній, лишивши десятку на конях. Комонні сотні, яких було чотири, тирлувалися біля самих обвозів та прив'язів, залишені тут для підмоги й про всяк випадок. Та час минав, а з понтійського стану не було чути ні рогів, ні якогось руху, й князь Борис, який стояв у вільному проході між середніми полками, почав непокоїтись.

— Може, зіб'ємо ті шоломи? — кивнув болярин Богдан у бік валу, де зрідка стриміли голови понтійських зайд.

Так тривати далі не могло, князь Борис одчував, що коли не зробить бодай дурної дурниці, вої з Богданової лави, та й з інших тисяч учинять непоправне. Він навіть не знав, скільки війська чатує по той бік глейового насипу, міг би подумати, що той насип і той рів по сей бік насипу виникли самі по собі, коли б над валом не блищали тьмяним лиском ворожі шоломи.

— Хай позбивають їх звідти! — сказав князь.

Та доки він гукнув вісникові, над валом зблиснуло кілька чільницьких шоломів і почувся гучний голос:

— Не стріляйте! Сли від понтійського воеводи!

На валу виросло п'ять постатей, і коли вони зсунулися з укусу в рів, а звідти вилізли нагору й підійшли ближче, в одному з п'ятірки князь упізнав Діофантового мечоносця Дорілая.

— Привіт тобі від Мітрідатового таксіарха Діофанта, архонте Палаку!

Не зсідаючи з коня, Борис мовчки підняв руку, й Дорілай, голос якого досі мало кому доводилось чути, різко гукнув:

— Кумири грецькі й перські допомогли нам уночі обгородити всю твою рать осим ровом і валом. З одного вашого боку тепер вал і рів, з другого — лиман, а з третього — море. Тобі, архонте Палаку, немає куди втікати. Славетний таксіарх Діофант каже тобі, архонте: склади мечі свої в одну купу, копія та сулиці — в другу, луки й стріли — в третю, а щити забирай собі й уклонися великому цареві Мітрідату Евпатору! Таксіарх Діофант шанує тебе й не зачепить. Ви підете звідси додому живі й здорові.

Увесь стан, припишкнувши, чув гучні грецькі слова, й коли Дорілай закінчив, лавами прокотився потамований гомін, який дужчав і дужчав, і Борис одчув настрій свого полку, й так само голосно, як допіру й Діофантів вісник, вигукнув грецькою мовою:

— Перекажи шановному таксіархові Діофанту, моєму другові, що сидів за моїм столом і пив моє вино в стольному Новгороді, мовляв, ми шануємо грецьких кумирів, але шануємо й своїх. А наші кумири не дозволяють коритися ворогові, бо хто зігне коліно тут, на сім світі, той згинатиме його й на тім довіку, а хто вмере, потятий у січі,

той буде вільним і в іраю!

Він знав, чим відгукнеться на се його рать, і зумисне вимовляв кожне слово чітко й неквапом, щоб утямили й почули навіть ті, хто ледве вмів по-грецькому. Полками в ліву та праву руку покотився гомін, і то вже не був шепіт, а рокотання зваги тисяч людей, які воліли вмерти, ніж датися в руки ворогові живцем.

— Чуєш, мечоносцю? — звернувся Борис до грецького й перського вісника, осягнувши помахом свої бойові лави. — Се й перекажи... моему другові Діофанту!

Дорілай скинув шолом, тоді знову надів його на голову, обернувся білою гривною до князя й пішов між лавами розгойданих тисяч у бік валу, а четверо супровідників його подалися слідом. Незабаром на валу з'явилась понтійська рать. Вої в кучих хламах ішли щільно, заставившись довгими щитами, через голови Богданової тисячі свиснули стріли, та се завдавало понтійцям незначних збитків, і вони сунули й сунули вперед. І тільки на рихкому схилі, слизькому від нічної зливи, їхні лави трохи зламалися. Се підняло настрій "скіфської" рати, стріли почали вибивати з понтійського полку одного воїна за другим, тут і там утворилися пробоїнки, й хоч решта не припиняла руху, але на ногах устояти мало кому щастило, понтійці зсовувались у рів, тоді починали дертися з рову на гору, і тут щити вже не могли захищати їх.

Древляни задніх тисяч проскакували через ріденьку лаву своїх товаришів із Богданової тисячі й стріляли в розгублених і геть обвожених сірою глиною понтійців. Наступ захлинувся ще в рові, й по той бік валу незабаром просурмили в ріг. Уцілілі вої Діофанта під свист і гаркіт почали дертися назад, ковзаючи й знов сповзаючи до рову. Щити в них були закинуті за спини, та древляни ціляли в руки й ноги. Рів, який дивом виглибів у древлян під самим носом, поки вони мокли на холодному дощі, став останнім ложем для кількох сотень понтійців.

Над древлянськими лавами гуло й телесувалося, несподівана перемога розколошила й розкидала стрій на всі боки, та Борис не поспішав святкувати змогу. Пославши бояр дати лад своїм тисячам, він витяг із пазухи оберегу з подобою свого вітця, й коли тисячі, які сього разу не втратили більше десятка воїв, нарешті вгамувалися, зашилив оберегу назад у пазуху, наказав гінцеві зібрати бояр і почав чекати нової ворожої навали.

Маючи таку перевагу, замкнувши супротивника на трикутній латці мокрої землі між ровом, лиманом і морем, Діофант не міг угавити щасливого випадку, хоч і втратив на радощах кілька сотень воїв.

Борис устиг подумати, що за битого двох небитих дають, коли над гребенем валу виросла густа шереха понтійців. Щити сього разу в них були ще довші, як у римлян, але вої не посунули з насипу вниз, а поставили їх й попригиналися за щитами. З-поза них з'явилися голови інших ратників, безшоломних, і на древлян сипонули роєм стріли. В лавах почулися крики й зойки, дехто впав і заметався в смертельних муках, і найбільше зазнали від першого обстрілу ратники Богданової тисячі, яка стояла попереду.

Древляни відповіли залпом співучих стріл, і щіть над ровом трохи порідшала. На луках із ними ніхто змагатися не міг. Понтійські вої підняли свої щити трохи вгору,

тепер стріли бились об суцільну стіну й перестали дошкуляти. Зате й понтійські лучники припинили стрільбу.

Напад знову захлинувся, та Діофантові пощастило вивести з ладу сотні півтори чи дві древлян, і се ще дужче занепокоїло Бориса. Він наказав густу в риг, вісник, що весь час тримався князя, подав знак, і поріділа тисяча болярина Богдана, а згодом і решта полків одступили на сто кроків, вийшовши з поля обстрілу.

Богдан порадив усадовити половину рати на коней і відійти ще трохи, аби заманити ворога.

— Заманимо, тоді на їхніх же плечах і перехопимося через риг, — сказав болярин, решта тисячників підтримала головного, й Борис теж дав згоду. — А комоней, — доказав Богдан, — переведемо з того краю рову, бродом.

Понад лиманом у Діофанта міг бути добрий заслін, але й іншого виходу з пастки, в якій опинилася древлянська рать, Борис не бачив. А посидимо тут ще день, сказав він сам до себе, й Діофант обернеться до городу, вийме його, й тоді спробуй...

Коли понтійці, як і передбачав Богдан, зробили спробу перейти ополудні на сей бік рову, князь Борис аж подякував великому боляринові. Діофант, мов умисне, пішов одним, правим крилом, що від моря. П'ятсот комонців третьої тисячі й стільки ж із четвертої понеслися вихором на піших понтян, коли ті встигли перекинути через риг зо дві тисячі гоплітів. Древляни кидалися на них урозсип і, не добігаючи, здаля обкидали стрілами, коло наверх в яких були рогові свищики. Вони так жахливо вили, що лише сей пекельний згук увергав понтійських воїв у розпач.

Зо сто разів обкидавши супротивника такими стрілами, вершники все ж давали змогу іншим понтійцям долати вал і риг, і коли їх зібралося добрих дві тисячі, на підмогу комонцям прискочили ще два полки по п'ять сотень вершників, і дві тисячі пішаків-гоплітів, подзьобаних і розколошканих, які боронились урозсип і купками, лишивши на холодному мокрому полі доста забитих, спершу ніяково, та дедалі дружніше й дружніше почали відступати всп'ять, гнані двома тисячами древлянських комонців, що наводили їм жаху співучими стрілами. Біля рову, в рові й на валу створилося скопище, почулись гудки та вигуки, що передужували загальний гомін бою, се було знаком до відступу, але Борис насадив і насадив, не даючи понтійцям змоги відірватись.

Він розрахував правильно. Січа тривала до ранніх осмерків. Понтійцям іноді щастило відкинути древлян за риг, та щойно понтяни починали дертися з рову вгору, як Борис кидав на скописько нову, свіжу сотню, й ті мусили вертати всп'ять.

Із древлянського боку валилася вже половина рати, пішки й у сідлі, супротивники не могли розчепитись, і межею між ними й далі лишався риг. Але й Діофант пускав на місце сутички нові й нові полки, певно, сам не радий із своєї витівки. Хоча древляни й не могли перехопитися через вал, але й понтійці не спроможні були перейти на їхній бік, бо слизька сіра глина однаково стримувала й тих, і тих.

Нарешті Діофант стяг до місця бою стільки гоплітів, що вони почали переважувати древлян. Вал начерепашився високими римськими "дверима", ся стіна пересунулася

трохи вниз, а з-за неї, з-над суцільного заборолу кованих щитів, шугнули хмарами стріли. Лава щитоносців і далі повільно сунула до рову, за нею на вал вийшла ще одна така сама лава, й тепер уже два ряди лучників, один унизу, другий над ним, просто закидали древлян стрілами.

Древляни перешикувалися й теж виставили вперед щити двома рядами, стріляючи з-поза них. Попереду валялися вбиті й поранені, й не було змоги бодай одтягти їх назад. Болярина Богдана теж улучило, та не смертельно, стріла протнула скоряний калантир, але ребра протяти не змогла, й він лишився на полі боронному. З-поза валу кидали балістами важкі стріли, майже сулиці, одна така стріла влучила Борисовому коневі в заднє коліно між суглобом і сухожилиною, кінь почав хвицятися, й князь мусив пересісти на нового коня. Й поки пересідав, одна стріла вп'ялася йому в чобіт, а друга — в око новому коневі, й сього разу смертельно.

А над полем січі мовби завдруге розвиднялося. То хмари, які досі затуляли все небо, почали швидко сходити. Та се тривало недовго, й настала ніч. Вої валчились у повній темряві, боляри третьої й четвертої тисяч ледве стримували понтійців зрідлими лавами, й до Бориса раз по раз підбігали їхні вісники, благаючи князя густі всп'ять.

Але Борис уперто підкидав у полум'я хмизу, аж поки черговий вісник на всю горлянку крикнув йому:

— Болярина Гордату потяли, княже!..

Князь одтрутив його з-перед себе й наказав гудцеві:

— Гуди всп'ять!.. Поволі всп'ять!

Січа не втихала, та древлянські ратники заходились неквапом одходити, відбиваючись. А болярин Богдан уже порядкував у тих тисячах, що досі стояли на правому крилі, й три вісники без упину гасали між ним і князем. Коли вдалині, біля самого лиману, разом зайнялося два вогні, Борис наказав гудцеві: "До коней!"

Два довгих і короткий гудок розітнули темряву, та то було нелегке діло — сісти в сідла: древляни мусили спершу відірватись од супротивника, який наседав на них великою потугою, вже безборонно долаючи вал і рів. Сі, що бились тут, билися за себе, боронячи власну голову й власне серце, тим часом на другому, правому кінці валу поранений стрілою в груди Богдан обминав рів і вал бродом, ведучи за собою всіх, хто був під його рукою.

Діюфант одтяг свої головні полки на протилежний край, де й досі не стихала січа, й болярин устиг перевести на той бік валу всю свою першу тисячу. Але незабаром, щойно в воду забрела друга тисяча древлян, як і на них, і на перших, котрі вже були по той бік, упала гомінка й клетотлива хмара ворожих комонців. Ті сотні другої тисячі, що вже встигли перечалapati по коліна й по груди у воді на той бік, ворог одтиснув усп'ять, а Богдана заходився гнати далі. Болярин опинився в ворожому стані сам зі своєю поскіпаною тисячею, й Борис, який підвів решту вцілілої рати до броду, тепер застряг на невеликому трикутнику між ровом і лиманом. Між ним та Богдановим полком був супротистат, і тепер князь мав надію лише на рідних кумирів та чорну осінню ніч.

А ніч видалась моторошна, страшніша за попередню. Дощу не було, зате ж не було й спокою, й навіть вогнища ніхто не зважувався розпалити, бо понтійці перейшли через вал великим полком, одгородивши древлян і від моря.

Борис вислав уперед вивідників, і вони доповіли:

— Риють...

Так воно й мусило бути, й князь подумав, що, будши Діофантом, теж би намагавсь оточити загнаного в кут супротивника всіма силами й усіма можливостями. Болярин другої тисячі Милослав приніс нову звістку:

— Богдан ще живий і тримається.

Та вигляд у Милослава був дуже нужденний, князь бачив се навіть поночі, й звістка тільки роз'ятрила йому рану. Богдан тримається лише завдяки темряві, вранці ж понтяни переб'ють усю його пошарпану з дня тисячу, він не зможе навіть пальцем ворухнути, бо й тут почнеться пекло.

Діофант і на годину не дав своїм воям перепочинку, не сподіваючись на ласку примхливої кумири Ніке, й уранці древляни побачили новий рів і новий вал, що тягся майже від середини старого валу навпрошки до лиману.

— Лишається тільки через лиман, — сказав тисяцький Милослав Борисові, тримаючи руку на перев'язі. Під очима в нього понабрякали сині капшуки, виказуючи пропасницю, та він змовчав, знаючи, що Милославові без волфів та чародіїв не дожити й до смерку, бо перська отрута вбиває людину рівно за добу.

Поки Діофант не йшов на сутичку, Борис покликав усіх воевод — аж до сотників, і коли воеводи зійшлися, знову на валу з'явивсь грек Дорілай, який колись видавав себе за Діофантового мечоносця.

Описавши наслідки вчорашньої січі, Дорілай сказав:

— Маємо вбитих по дві тисячі з вашого й з нашого боку, архонте. Сіктимешся й далі?

— Сіктимуся, — сказав Борис, уже знаючи настрої воїв і рішучість воевод.

Високий і кремезний, схожий своєю русою борідкою чи на древлянина, чи на фрігійця, Дорілай з подивом глянув і заперечив:

— Якщо протримаєшся й сьогодні з ласки ваших кумирів, архонте Палаку, то втратиш іще стільки — в найліпшому разі.

— Й Діофант не зачарований! — сказав на сі його слова болярин Милослав, змучений раною.

— Але ж у таксіарха після того ще лишиться шість тисяч, а в вас — одна!

Проти такого доказу ніхто не зміг би заперечити, однак "скіфи" пережили за вчорашній день і минулу ніч стільки прикрощів, що жоден доказ уже не впливав на них, викликаючи тільки нестямний опір. Дорілай спробував викласти скіфському цареві всі "за" й усі "проти":

— Діофант проситиме нашого всеблагого повелителя Мітрідата Шостого Великого Евпатора Діоніса бути справедливим й оцінити мужність твою й твоїх воїв, басилевсе. Будь другом нашому таксіархові — й ти будеш другом і Мітрідатові. Діофант пустить

тебе вільно йти в свої городи разом з твоїм військом.

Вже знаючи давніше, що Дорілай не знає по-їхньому, князь Борис почав запально доводити своїм воєводам, що коли вони здадуться Діофантові, то стануть рабами Діофантового царя й укриють себе за життя незмивною ганьбою, а після смерти — довічним робством, з якого вже не визволиш себе ні сріблом, ні золотом, ані мечем. Те саме він говорив їм і вчора, тоді вся рать відгукнулася дружним гомоном ухвали, сьогодні ж Борис бачив схилені голови й у землю вп'яті вічі. Та коли сів, спітнілий і знесилений, болярин Милослав одкашлявся й хрипким од лихоманки голосом проказав:

— Княже Бориславе! Всенькі ми тут смо древлянською мамою зроджені, всенькі чинимо потребу діднім кумирам. Аби ми смо схилили в'язи перед супротистатом, то би нас усіх покарали кумири: й Діва Дана, й отець її Бог... Ні, древлянинові ліпій накласти животом, аніж... Так я речу, братове?

Останні слова Милослав, обрезаючи і геть блідий од перської отрути, звернув до малих і тисяцьких воєвод, і люди мов засоромлені своєї втоми, й ран, і ганьби, й почали підводити голови. Тримаючись за соху свого намету, князь Борис був би підійшов до Милослава, який домігся того, чого князь уже безсилий був домогтись. Але тут стояв ворожий сол, а з ним ще двоє недругів, які, не розуміючи мови, чекали, що скаже їм їхній звершник. Князь Борис був угніваний і вагливістю зневірених воєвод, і насмішкуватими сірими очима Діофантового повірника, й отією раптовою власною слинявістю. Погані мої справи, подумав Борис, коли я-м уже став таким нікчемним. А тоді навіть у думці поправив себе: погані наші справи...

Та древляни билися, мов ті хижі вовки, що потрапили в пастку. Їм навіть пощастило захопити той новий вал, яким відгородили їх од моря понтійці минулої ночі. Та рів з'яв по сей, а не по той бік валу, й по обіді Борис відійшов знову в тісний кут до лиману. Й коли вої з обох боків розчепилися для перепочинку, на гребінь свіжого насипу вийшло кількоро чужих воїв, охищаючи себе римськими "дверима". Лише одна людина стояла безохисна, й усі швидко впізнали в ній свого тисяцького воєводу Богдана, який спробував був уночі пробитися крізь облогу, та там і захряс.

Одяг на боляринові був брудний і геть подертий, а неошоломлена голова заповита кривавим шматтям. Богдан мовчав, сумно дивлячись на стан своїх товаришів і поратників у тісному ріжку між лиманом та двома ровами, але всі й так зрозуміли, що сталося вранці й чим закінчилася спроба болярина Богдана вийти з оточення.

Ті, що стояли за римськими щитами, теж не казали й слова і не примушували полоненого воєводу вмовляти своїх товаришів. Незабаром його потягли назад і сховалися за валом, а Борис наказав рити навпроти нового валу свій рів і свій вал.

Рили неглибоко, бо за сі півдня древляни втратили вбитими й пораненими ще п'ятсот воїв, у стані лишилося зовсім мало ратників, поріділі тисячі вже ніхто тисячами й не називав, бо налічували не більш як по чотири сотні, але до смерку навпроти понтійського рову вищерився ще один, і се підбадьорило зраних і знесилених древлянських воїв.

По першій варті в страшних муках умер Милослав.

А по другій, коли сього найменше чекали чужі й свої, Борис несподівано повів своїх воїв на приступ старого валу. Йшли юрмою, дерлися високим, уже затужавілим після позавчорашньої зливи насипом, і Діофант, який не ждав вилазки, а коли й ждав, то, певно, не тут, не зумів їх стримати.

Подолавши вал, Борис пробився до самого лиману, й тут решта воїв провела коней бродом, уцілілі посідали верхи й зникли в темряві. Діофант не зважився переслідувати їх надто далеко в чужій землі, й над ранок Борис привів решту свого недобитого полку в Бориславль, де лишалася залога в півтисячі воїв.

Розділ 21

Коли він виспавсь і пішов оглядати город, якому ще отець Буйтур дав його ймення, радість від несподіваного збавлення пригасла, поступившись місцем тривозі. Борис у полон не здався, се було так, навіть привів рать у Бориславль, але привів рештки, не більше як півтори тисячі, лишивши супротистата в своєму затиллі, теж добре поскіпаного, але живого, могутнього й підступного.

В Бориславлі було неспокійно. Торжищем, яке раніше збиралося щоранку, тепер бігали пси та кози, люди боялися виходити за брами города, жони тримали дітей на припоні, й од хати до хати ширилися чутки, одна неймовірніша за другу. Вивідники розповіли воєводі Золотану, чільникові бориславльської залоги, що жона померлого Милослава розповідає всім родичам, ніби її між загинув не від отруйної стріли понтійців, а від руки самого князя Бориса.

Обурений Борис велів схопити болярку й піддати тортурам, та коли Милославиху, заплакану й змарнілу від горя, привели — дав повелю тут же одпустити її, бо й малий болярин Золотан, верховинський турич, який уже понад десять літ стеріг Бориславль, уступився за вдову, хоча сам перед обідом і доказав на неї.

— Людина в горі страчає думку, княже, — мовив Золотан, — а жона й поготів утрачає.

У тому була правда, навіть Борис не зміг нічого заперечити. Кумири мстяться мені за недолугість, помислив собі князь і сієї мислі не міг позбутися до кінця дня.

Вранці перед сніданком він зібрав усю старшину й учинив потребу крилатій змієхвостій кумирі Дані, сестрі Дажбоговій. Світла кров білої весняної ягниці порснула з горлянки жертви й забарвила кумирину праву руку та золоте горня в руці. Волфи почали волошити, перебираючи між пальцями вербові гілочки з таємничими знаками та словами.

Головний волф, як і всі його товариші, безбородий та безвусий, як і решта, вдягнений у довге грецьке одягало, схоже на жоноче, проказав тоненьким голосом:

— На добре поведеться, княже!

Борис стояв, і досі тримаючи скривавлений священний ніж у правиці, й не бачив ні головного, ні решти волфів, ні жодного зі своєї старшини, хоча кожне слово женоподібного жерця бриніло у вухах цупко й майже видимо.

Наліжниця-роба Кіта, яку Борис тримав у своєму бориславльському хоромці,

витагла з його руки священний ніж і віддала головному волфові. Той витер його об вовну вже стихлої ягниці й почав білувати. Шкура теж показувала на добре, стягалася рівно, з легким потріскуванням півки, та всі чекали найважливішого в жертви — печінки.

Один бік у неї виявився чистий, мов зиркало, другий же бік, зворотній, був у пожилках, і князь побачив себе в ньому смішного й розкришеного.

Старійший волф жалібно глянув на князя, не зважуючись вимовити лихих слів, і Борисові стало шкода волфа. Кумири затямили на мене зло, подумав він те саме, що й учора, та тільки стомлено махнув рукою, бо волф тут нічим не завинив.

— Ходімо? — лагідно заглядаючи йому в вид, спитала наліжниця Кіта, але він і не глянув на неї. Молоденька двадцятилітня роба колись неабияк хвилювала Бориса своєю красою, але тепер йому було не до жінок, і він пішов сам, кивнувши тільки до малого болярина Золотана.

Попереду на нього чекала важка ніч, а він мав багато про що сказати посадникові. У воїнських він сів і заходився слухати. Золотан розповів князеві, як думає влаштувати відсид, коли Діофант вирішить облягати його в Бориславлі.

— Жита скільки маєш? — перебив його князь, коли той почав про чоботи.

— Жита?.. — Малий болярин виважив оком князя, намагаючись приховати хвилювання. Зо два місяці тому він на власний страх і розсуд продав сто міхів озимої пшениці з княжих засік, продав вигідно, та не зважувався сказати, бо головне зараз полягало в хлібі, а не в чомусь іншому.

— Жита, речу, стачить на всіх воїв? — роздратовано повторив князь, і се заспокоїло посадника.

— По дванадцять мір на рот буде, — відповів він.

— А городяни?

Золотан непевно стенив плечима. Сього він не знав, але літо виявилось врожайне, й він почав розповідати, скільки зерна взяв покійний Милослав для своєї тутешньої жони, почім ішла міра пшениці на торгах, і се засвідчило, що хліба бориславльцям вистачить до нового.

Коли сонце схилилось на вечірній опруг, Борис лишив рештки свого побитого війська під началом посадника Золотана, сам же побрав ті п'ять сотень, що досі сиділи в городі, й перейшов річку Черну. Сонце сідало жовте й лискуче, на суху ніч і сухий день, і він мовчки їхав за останніми комонцями вивідної сотні.

Рать посувалася тихо, було чути тільки обережне хоркання коней, які теж перейнялися тривогою людей і неспокійно пряли вухами. Десь зовсім поряд вивідники перестріли крайню сторожу Діофанта, його військо й досі було на правому березі лиману, де ще зовсім недавно гриміла запекла січа й полягло стільки воїв з обох боків.

Князеві Борису сказали, ніби Діофант увів до лиману половину своїх ладь, і се не сходило тепер з думки. Якби він увів їх тоді, коли ми смо були в пастці, сумно зітхнув Борис, я не був би-м теперки тут, а був би-м у кайданах або й невідь де...

Се трохи впокорило його, бо Діофантові теж не в усьому спомагали їхні кумири:

змовчали такий простий вихід, якого два дні тому найбільш остерігався Борис. Тоді думка перейшла на першого болярина Богдана, й князь уявки побачив його на валу, кривавого й вимордованого нещастям.

Вивідники спинилися, переколошкавши перші лави, й уся рать спинилась, тривожно дослухаючись. Але згодом рушили далі через перевал, щоб уникнути можливих сутичок з Діофантовими роз'їздами, й заглибились між невисокі гори. Межигір'я потяглося у праву руку, та за перевалом пішли знову на полуніч, удосвіта перебрали річку й опинилися в безпеці.

— Коли споможуть кумири, вечеряти-ймемо в Ховах! — почув Борис жартівливий голос, люди тільки тут відчули себе вільніш, але в голосі незнайомого ратника було більше тривоги, ніж здалось попервах, бо незабаром розмови позаду звелися до одного: чи знають у Ховах про позаминулу ніч і як там думають боронитися.

В Ховах знають, мовчки відповів ратникам князь. А чи відають у Новгороді?.. Се його непокоїло, й неспокій зростав, що ближче підходили до Ховів.

Там уже знали про поразку біля лиману річки Черної — двом десяткам душ із Богданової тисячі пощастило вирватися з оточення, їх півдня переслідували понтійські гопліти, загнали далеко від місця січі й од Бориславля, тож вони опинилися аж тут, у Ховах. Настрій у залоги був так само похмурий, як і в Бориславлі, та лад панував у всьому, бо в городі не було ні жінок, ні дітей, ні челядників, а лише вої та коні. Борис переночував, уранці, взявши півсотні сторожі, подався знову на полуніч, і над ранок наступного дня був у своєму городі стольному.

Новгород вирував, але й тут усе знали про події останніх днів. Борисів брат князь Ведута сказав, що насамперед слід кинути всіх греків до порубу:

— Вельми вони раді й каламутять, а коли що...

Борис кивнув головою. Коли що, греки могли згуртуватися проти "скіфів" і потягти руку за своїми єдинокревними в Херсонесі.

— Тільки ж чуй: не гамузом! — застеріг його Борис.

— Та не-е! — Не зважаючи на свої п'ятдесят, Ведута щоразу шарівся, коли молодший брат угадував його думку. Він поквапився вийти, й се занепокоїло Бориса, та почали сходитися боляри, ратні й урядні, й Борис дуже швидко забув про старшого брата. В Новгороді по воїнських домах, у сторожових загонах та власних оселях було тисяч три з половиною рати. Разом із п'ятьма сотнями, що він привів із Борислався, вони становили добрий полк для мирної доби. Тепер же, коли під Болиславлем, у грецькому Корсуні, сидів удвічі більший полк Діофанта, можна було вважати, що війська нема.

Протягом усієї розмови з чинцями Борис думав про се, й усі вони теж про се думали, князь же мав таке враження, наче його роздягли й голого та безборонного кинули до ями з вовком.

П'ятеро Борисових братів, що постійно сиділи в Новгороді, не мали й по півсотні ратників кожен. Полк Вишати налічував зо дві-три тисячі й у гостру потребу міг би чинити діло, та князь Вишата був далеко, десь під Феодосією, до того ж його й зрушити

не випадало, аби не оголити того краю Турицької землі.

Якщо Вишатину рать узяти сюди, майнуло Борисові, Діофант негайно піде на Пантікапей. Се сказав Борис у відповідь і своєму братові — князеві Войку, який уже кілька років намагався замістити Вишату під Феодосією. Войко сердито затряс сивою бородою, проте наполягати не став. І вже в пізню пору, коли домовилися не чіпати новгородської залоги, а сукупити полк із сполчення, до столової світлиці ввійшов старезний дід.

Се був грек Посідей, тепер багатий купець, а в минулому, ще за часів князя Будимира, чільник усіх княжих бойових ладь і кораблів. Старий був одягнений "по-скіфському", як і всі новгородці, лише зверху накидався грецьким плащем-гіматієм, а в руках, як личить поважному грекові, тримав довгий ціпок із срібною булавкою. Він прийшов схвилюваний і заговорив ще з порога:

— Со з то робиться, князе! Ти звелів еси всіх греків у поруби вкинути?.. — За все своє життя в Новгороді Посідей так і не навчився вимовляти важких "скіфських" звуків. — Прийшов брат твій Войко й мовить мені: "Посідею, йди до порубу, поки васі корсуніти котораються!" Забув еси, князе, як був еси дітєський, а я-м тоді вимів усеньке море від піратів-сатархеїв?

Посідей, син Посідей, народився тому дев'яносто з гаком літ на острові Родосі, ще малим потрапив до Ольбії, потім був навітом і навархом ольбійських ладь, коли ж Буйтур приєднав сей город до своєї волости, Посідей сподобався йому й він узяв його за наварха — чільника своїх ладь. У Неаполі-Новгороді старого моряка поважали, й не тільки греки, хоч він власним коштом поставив грецьким кумирам Зевсові, Афіні та Ахіллові Володарю островів мармурові подоби. Поважали Посідея й древляни за багатство, розум та добре до себе ставлення. Пам'ятали новгородці Посідея, сина Посідея, молодшим, коли він розгромив зграю піратів-сатархеїв.

— Отець твій дав мені, хай Аїд полегсить йому поневіряння, ось осе! — сказав сивий наварх і розхристав на собі незграбний грецький плащ. В очі всім сянуло золотом важкої гривни, про яку мало хто з присутніх боляр не знав, та навряд чи бачив на власні очі бодай хтось. Тепер вона притягала до себе погляди княжих чинників, і князь теж дивився, бо ту гривну мав тримати в руках отець його Буйтур.

Він труснув головою й крикнув у двері, щоб хтось ізбігав по брата Войка. Незабаром греків "перетрусили", лишивши в порубах тільки найодвертіших прихильників Корсуня-города.

Наступного досвітка четверо братів княжих Станко, Грядич, Стоїл та Ізімир Буйтуровичі рушили в різні кінці Турицької землі збирати сполчення, Борис же подався на захід, до змор'я, де стояв город колись грецький, а з Буйтурових часів свій, Керкенітида, лишивши в стольному Новгороді посадником князя Ведуту, Ведимира.

Якщо Новгород і Бориславль були городами суто древлянськими, а в Ховах стояла чиста рать княжа, то Керкенітида й через півстоліття після приєднання лишалася на добру половину грецькою, так само, як і Красна Заводь — Калос-Лімен чи далека Ольбія. В Керкенітиді сидів брат княжий Рядко, Рядивой Буйтурович з малою

дружиною, й Борис, повівши по собі ще в Бориславлі взятую півтисячу, поспішав. Діофант міг підігнати ладді з Корсуня й узяти Керкенітиду в облогу, якщо й не вийняти з ходу копієм.

Чужої рати біля грубостінного міста не було, не застав Борис і чужих ладь у пристані, але те, що він побачив, укинуло його в шал. Обое воріт города стояли на засовах, навіть висувні містки були повтягувані під брами. Тицьнувшись до рову, Борис наказав гукнути чатників. Ошоломлена голова сторожа незабаром висилалась у бойову розсіль, але тут-таки й сховалася назад, і хоч скільки Борисів вісник гукав, більше не з'явилась ні в бійниці, ні десь-інде.

Борис наказав густі в ріг знак "одчинити брами", та й се не справило враження на сторожів.

— Скачте до теї брами! — гукнув він, кивнувши в бік моря, та незабаром сотенний воевода, посланий туди, пригнав назад, розгублено кривлячи рота:

— Нікоторого воя там, княже...

За мурами чувся гомін великого міста, брехали собаки, десь поряд по той бік брами кльокав і давивсь індик, а їм ні відчиняли, ні відгукувалися на поклики.

Борис у нестямі зострожив натовленого бойового коня, кінь невдоволено зіщулив вуха й важко побіг попід нескінченними мурами города. Лише де-не-де між визубнями заборолла блиснув щит або шолом сторожа, та голови ніхто з них не висияв, хоча Борис добре бачив у затінку бійниць налякані й цікаві очі. Він об'їхав усю Керкенітиду кругом, знову став перед брамою, де тупцювала приведена ним рать, і вигукнув:

— Бийте в браму!

Се було легше сказати, ніж виконати. Сотники розігнали воїв шукати колод або ще чогось, чим би можна було дістати до дубових ворітниць, і князь, не знаючи, що робити, з розпачу наказав кидати в браму сулицями.

З двох десятків приневолених лиш один воїн зумів докинути, й сулиця його, лунко вдаривши вістрям у дубину, затремтіла, встрявши, й утихла. Тоді Борис наказав стріляти через мури. Оснащені свищиками стріли, що викликали в бою жах, не справили враження на чатників. Тоді хтось уже на власний розсуд примотав до стріли віхтик ціру — просмоленого прядива, й на той бік мурів полетіло пасмо чорного диму. Індик за мурами нарешті вдавився й утих, а між визубнями надбрамної вежі з'явилася голова в шоломі:

— Пощо бавишся вогнем, воїне?

— Відчиняй!!! — загорланили на нього зусібіч. — Не видиш, кого маєш перед більмами?!

— Виджу. А кого?

— Князя! Князя Борислава!

— Не виджу, — притулив долоню до очей сторож. — Як би-м я його видів, коли князя Бориса немає!

— А де ж він, йолопе?

— Вбитий! Убитий наш князь під Корсунем.

— Хто тобі набрехав? Князь — осьде! А ми-смо його дружина!

— Не сте ви дружина Борисова. Ви сте греки.

— Які греки! Хто тобі, дурню, наплів?

Борис махнув рукою, аби припинити балаканину, й пекуча думка змусила його скривитися.

— Поклич мого брата Рядивоя Буйтуровича! — гукнув він щосили.

— А ти хто єси?

— Князь землі Турицької!

— Не єси ти князь. Князем тепер, як Бориса вбито, став у землі Турицькій його брат Рядко. Ти єси вигадник і тать, а твоя дружина — грецька.

Борис погнав коня в холодний нахмарений степ і гнав доти, поки перед ним розляглась неосяжна гладінь озера. Вода в озері була темна, аж бура, й протилежний берег танув у сивій млі. Князь пустив повіддя й спробував зібрати думки, та вони розсипалися, мов недоварена пшоняна каша. Нічого не надумавши, він звелів сісти станом край берега. Звідси бовваніли почорнілі від старости мури города, який не відчинив перед ним воріт, а далеко на сході був ще один город, залишена йому вітцем стольниця, й Бориса раптом пройняло холодом. Неприємний здогад кольнув у серце, й князь унесило сів на побурілу листопадову траву. Керкенітида не відчинила перед ним брами, й се могло означати що завгодно, коли б у ній сидів посадником завжди мудрий і розважливий, хоча й не вельми ратолюбний син його вітця — Рядивой.

Не може бути, сказав сам до своїх думок Борис, але не зміг їх розігнати. Пам'ять послужливо виставляла перед очі йому нові й давніші вчинки, він підвівся й пішов уздовж озерного берега, зарослого очеретом і шелюгами, й що далі йшов, то дужча тривога заповняла душу. Я ладен оддати руку за цілоту волости, виправдовував він себе не знати для чого й перед ким. І головою би-м наклав заради сього.

Тоді щось немовби зламалося й скришилось у нього всередині, він озирнувся на стан, од якого відійшов, сам того не помітивши, тоді глянув у бік оддалілої Керкенітиди й сказав уголос:

— А чим я-м ліпший за нього? Гірший есмь, устократ есмь гірший. Рядивой не дав би ся так побити, як побили мене в Корсуні. Не дав би ся!

Бо під Корсунем він, Борис, зазнав поразки через власну дурість, і се вже не викликало сумнівів ні в когось іншого, ні в самого Бориса.

— Отець наставив мене над усією браттею, хоча були й ліпші за мене.

Він спроквола потяг ноги до стану, де вже курілися вогнища, й, не склепивши повік усю ніч, раннього ранку майнув до Керкенітиди, вирішивши вилити перед братом душу, мовби то був не брат, хоча й старший і сивий, а небіжчик-отець Буйтур. Як мовить Рядко, твердо сказав він, так і чинити-йму, й не через те, що ледь розвиднилось, а з якихось інших причин, і князь турицький стояв за ровом до самих полуднів. А в полудне гору взяла знову кров, гаряча й люта кров, кип'ячена й перекип'ячена в січах і ратях. На заборолі не з'явилося жодного шолома, хоч Борис був певен, що звідти стережуть кожен його крок. Тоді лютя Борисова перейшла в сором, а далі спалахнула таким

вогнем, що Борис просто побіг назад до озера, де на нього чекали п'ять сотень бориславльських воїв. Обліжних веж, кількоповерхових гуляй-городень він тут не мав, не мав навіть звичайних драбин та лізниць, але якщо людину наскрізь пропікає сліпий шал, їй стає геть байдуже до всіх на світі доводів.

П'ять сотень воїв до самого смерку закидали рів трохи взбіч од надбрамної вежі, копаючи землю похідними рискалями, що їх мав кожен воїн біля сидельної потебенки, й коли закидали добрий відтинок і перейшли на той бік, мури здалися їм ще вищими й неприступнішими.

— Найліпше було б змахати назад до Новгорода, — сказав увечері сотник Гудко, й князь тепер і сам, охоловши, пересвідчився, що то було б справді найліпше. Русявий, але чорнобородий воєвода сотні відверто глузував, але се вже не допікало Борисові.

Переночували на старому місці, вранці ж, коли зібралися вертати до Новгорода, в Керкенітиді почувся дзвін. Се вже було щось несподіване, місто після кількаденного сну подавало ознаки життя, й десяток воїв з Гудкової сотні погнали глянути, що сталося.

Звістка приголомшила Бориса. На полудні понад берегом у бік Керкенітиди пливли ладді, було видно вже навіть густі китиці їхніх весел. Увесь стан обернувсь очима в той бік, і по півгодині часу ладді вже можна було побачити й з-від озера.

— До города! — махнув рукою Борис і вихопився на підведеного коня. Сотні одна по одній вишикувалися вслід князеві, й коли підбігли до вчора засипаного рову, брама виявилась одчиненою. Князь повагався, тоді з розгону прогуркотів крізь браму в городі й гнав аж до братового дому.

Князь Рядивой зустрів його при порозі й навіть очей не ховав, коли Борис кинув йому перегірклі за довгі дні слова:

— Зачинився-с? Продався-с отому?

Рядивий мовчки повів його до найдальшої світлиці й, вирядивши звідти двох челядників чи робів, які лагодили розхитану ніжку довгого столу під вікнами, відповів:

— Я-м не був тут, братку. А про тебе пішло, ніби-с наклав головою під Корсунем.

Він заклопотано дивився в очі молодшому братові, й той теж дивився на старішого Буйтуровича й не знав, що казати.

— Звели своїм людям викидати землю з рову, — мовив він урешті.

Старий Рядко зітхнув:

— Я-м уже звелів. А чи впораються?..

Й досі не вірячи своєму найстаршому братові, бо то скидалося на байку — ота його відсутність, Борис махнув рукою, що було, те було, а що буде — ввидимо, й разом із Рядивоем пішов оглянути приготування до оборони. Місто вирувало, Діюфантові ладді були вже зовсім близько, й кожен городянин по-своєму лаштувався зустріти лихо.

— Коли що — греків переб'ємо, — сказав Рядивой, але Борис на те не відгукнувся, тож старий Буйтурович мовчки поліз на мури перший. З морської надбрамної вежі море здавалося ширшим, і Борис налічив сімдесят ладь дворядових і трирядових. Старіший брат теж закінчив лічити й пояснив:

— Діофант приплив не всіма кораблями. В заводі по той бік Корсуня його вої почали зводити новий город, Евпаторій речений.

— Хто тобі повідав? — зиркнув на нього Борис.

— Хто? Мої стежі...

— Де за Корсунем?

— На півдня дороги берегом.

— А раті скільки тут маєш? — перевів на геть інше Борис.

— Одну тисячу вповні, а ще п'ять сотень з другої тисячі.

Борис подумки підрахував, що на сімдесяти ладдях можна вмістити й шість тисяч воїв, а двадцятьма сотнями проти такої потуги встояти годі, якщо Діофант займе й берег, і всі рови кругом Керкенітиди.

Незабаром передня ладдя пристала до порожніх чалів, за нею підходили інші й теж ставали взбіч, але на берег іще ніхто не сховався, і дрібненькі люди під надбрамною вежею намагались вигребти з рову всю накидану вчора землю до приходу супротистата.

Діофант почав мірну облогу тільки по обіді. З приколених ладь, мов з бездонного міха, сипонули заборонені латами й калантирями чужі вої. Неширока вервечка їхня на поважній од мурів відставні заходила з лівої й з правої руки города, беручи його в обруч. І коли той обруч зімкнувся, до брами підійшло троє понтіїців, а середній з них крикнув:

— Таксакісе!.. Архонте Таксакісе, озовись!

Рядивой висилив голову з бійниці:

— Чого тобі?

— Розчиняй обидві брами!

— Хай перед тобою брами аїду розчиняться! — відповів Рядивой, якого понтяни звали по-грецькому Таксакісом. Борис глянув на свого старішого брата й уперше повірив, що між ними не пролягла жодна тінь.

Понтяни вмовляли Рядка ще довго, обіцяючи не зайняти ні його, ні городян, ні города, тим часом же з ладь ізсаджували облогові вежі — гуляй-города й підкочували їх, застрігшись по п'ятдесятеро в кожну, навпроти веж Керкенітиди.

А з гір скочувалася довга чорна хмара, яка могла принести й дощ, і сніг...

Розділ 22

У кінці дев'ятого місяця, елафеболіона, коли кумир вітрів Еол послав свого сина Нота, що досі спав по той бік Халкедону, на полуніч і замерзла протока скресла, зі сходу, подолавши Кіммерейський і Тірітакський вали, до Пантікапея присунула численна скіфська рать. По тому, як Борис-Палак після виснажливої облоги нарешті здав Діофантові Керкенітиду й Калос-Лімен — Красну Заводь, Борисів брат Вишеслав, якого пантікапейці звали Анахарсісом, нарешті домовився з верховинськими туричами-таврами й, заручившись їхньою підтримкою, не визнав себе "другом Мітрідата Евпатора".

Вибиті зі своїх твердей Діофантом, верховинські туричі-таври згуртували під

Бескетами свої недобиті полки й прилучилися до Вишати Буйтуровича. Старий князь Горіслав уже був негодний тримати меч, але син його, княжич Гойко, повів другою жоною доньку Вишатину й став під руку тестя. Під мурами Пантікапея зібралося добрих три тисячі полку, й Вишата, розташувавши його в царських виноградниках та садках евпатридів, почав правити з Перісада важку дань.

Перісад мав усього п'ять сотень рати й не міг упиратися з'єднаним силам Вишеслава та Гойка, але не міг виконати і їхніх вимог, бо царська скітниця від осені лишалася порожньою.

Савмак запропонував одкупитися від свого незнаного брата, накинувши на кожен двір городу стольного по півміні сріблом, а з евпатридів — по п'ять мін. Але евпатриди, на словах погодившись із великим логофетом, на ділі всіляко зволікали й гальмували збирання данини для князя Вишеслава.

— Сім талантів!.. — зітхав на тронній раді великий колісничий Дамон, якого Перісад призначив на час облоги таксіархом пантікапейської рати.

Архонт-магістрат Гіпподам, сухотний прихильник Савмака, тихенько кашлянувши в жменю, завважив:

— А чим упрешся скіфам? Он вони толочать наші садки, й виноградники толочать. Поки ми тут... — Він знову відкашлявся, шукаючи найменш дошкульного для Дамона слова. — Поки ми тут думаємо, Анахарсісові вої геть попалять усі сливи та персики басилевсових садків. — Гіпподам важко глянув на великого логофета й ще похмуріше закінчив: — Ночами ж холодно!..

А Савмак, сховавши очі під бровами, вирішив, що правильно наблизив до себе сього хитрого евпатрида. Перісад зараз устане й підійде до вікна, подумав він, бо сухотний Гіпподам улучив добре. А ці останні слова хитрюга підмостив мені. Жодного разу не назвав мого брата ні варваром, ні ворогом.

Перісад і справді підійшов до вікна й уп'явсь очима в чорні мури Акрополя, за яким стояли невидимі звідси скіфи й толочили його садки та виноградники. Й коли повернувся знову до трону, Савмак уже знав його рішення.

— Дамоне, — сказав блаґеньким голосом Перісад, — сім талантів — то багато, ми досі платили дань Палакові по п'ять, але ж зволікати не можна. Коли наші роби за декаду чи дві вийдуть копати садки, що вони там знайдуть? Самі пні та попіл. Маєш унести п'ять мін срібла, а як не внесеш, то матимеш збитків на два таланти.

Він умовляв, але се для Савмака вже не мало значення. Решта евпатридів, за винятком трьох-чотирьох, які тяглися по Дамонові, вже були майже згодні, й Савмак умисне байдужим діловим голосом проказав:

— Тоді — до ранку?.. В обід прикличемо Анахарсісових рученців.

Перісад закивав головою, й усі теж почали нерішуче кивати; хоча ці останні слова належало виголосити басилевсові, та евпатриди давно звиклися з таким.

Але рано вранці, щойно над Азійським берегом Боспора встало кволе провесняне сонце, сторожа, яка чатувала на західних мурах та Західному пілоні, помітила в царських виноградниках дивний рух. Скіфи князя Вишеслава-Анахарсіса сідлали коней,

а садки евпатридів по той бік некрополя, досі зайняті верховинцями-таврами, тепер просвічували наскрізь: там не було жодної людини.

Архелай приніс вістку Савмакові, й Савмак, і досі накульгуючи після минулих гермей, пішов пересвідчитись на власні очі. З вежі найвищого муру Акрополя було видно довгу вервечку ратників, які поволі їхали Феодосійським шляхом поміж царськими садками та царськими городами в бік Валової брами.

Й доки він дивувався, чому се його незнаний брат Вишата раптом зняв облогу, підбіг "рябоголосий" декарх мечоносців Клісфен і, затинаячись, розповів, що сторожі з Полудневого пілона вздріли півсотні діер і тріер, які вийшли з Тірітаки й уже пливуть поза мисом до Пантікапейської затоки.

— Мітрідат? — вигукнув Архелай, і Савмакові здалося дивним і його дзвінкий голос, і геть недоречний блиск чорних очей.

Він довгим поглядом виважив гектарха й поправив його:

— Може, Діофант?

Архелай нічого не відповів, лише нахмурився.

У протоці дмухав нот, весняний долішній вітер, ладді, помічені строжею, сховалися по той бік обсадженого мису, й коли нарешті виринули знову, всі впізнали насмолені єгипетською смолою важкі білі вітрила понтійців. Останні скіфські вершники зникли за Тірітакським валом, і тоді до пантікапейських причалів підпливла перша ладдя понтян, на якій були таксіарх Діофант і його найближчі люди. Назустріч Діофантові вийшла ціла процесія евпатридів, вітаючи свого збавителя. Його негайно всадовили на врочисту колісницю, супровідників — на інші біги, й доки решта суден причалювала й причалювала, Діофант уже йшов мармуровими сходами Царського клімакса, помахом вітаючи родовитих пантікапейців, що прийшли вшанувати його аж на базиліку перед хоромом.

Сього разу Діофант мав усі підстави бути гостем самого царя, а не його чинця Дамона, й понтійський таксіарх і наварх скористався з доброї нагоди. Пир почавсь одразу й тривав з невеликими перервами до пізньої ночі. Діофант напівлежав поряд із базилевсом, другим по ньому був Мітрідат, схований під личиною таксіаршого мечоносця, се дивувало евпатридів, їм здавалося геть зайвим — приводити з собою махерофора на врочисту учту, де вшановують тебе друзі, але Діофантові сьогодні було б нечемно заперечувати, й він, крім Мітрідата-Евгенія, привів і Дорілая, й навіть іще одного юнака — двадцятирічного пафлагонця Неоптолема. По другий бік від царя мостився Савмак, непомітно стежачи за Діофантом, який час до часу позиркував у бік свого махерофора Евгенія. Всі здравиці були на честь героя Діофанта й "далекого, але всім отут близького" володаря його Мітрідата Шостого Евпатора Діоніса. Й смішно було слухати, як жоден, називаючи понтійського полководця героєм і переможцем, жодного разу не назвав того, кого він переміг.

Уранці наступного дня в хоромі діялося невірогідне. Двері екусів, наданих Діофантові та його "махерофорам", не зачинялись. Діофанта поодиноці й гуртом одвідали всі без винятку евпатриди Пантікапея, мовби тут царем був не Перісад П'ятий,

а він. Ті, що вже встигли побувати в понтійського таксіарха й наварха, поверталися додому на Восьму терасу, та й у затишних екусах евпатридів розмови точилися тільки про нього.

Раз у раз тихо рипали двері й у покоях басилевса, й серед перших був великий колісничий і таксіарх Дамон. Прибравши незалежної постави, полководець доводив цареві, що так жити далі не можна.

— По нас, басилевсе, топчуться всі, кому є в тім охота. Досі ми мали за ровами скіфів, і Палак щоліта приходив тягти з нас жили. Тепер Палака немає, а ми не можемо зітхнути, трясемось перед кожним розбишакою...

— До чого ти хилиш, Дамоне? — блимаючи на нього втомленими червоними повіками, запитав цар. — Кажі вже впрост, аби й мені стало ясно.

— Для чого ображаєте понтійського таксіарха, Перісаде? — вигукнув Дамон, сіпнувши бородою.

То було не все, про що хотів би поговорити великий колісничий, цар се знав, але давав йому волю вибалакатися.

— Про пілони кажеш? — спитав знову він. — Хочеш одкрити пілони?

Дамон повагом кивнув:

— Коли б Діофант мав до того якусь охоту, він би й так узяв наш Пантікапей. Чи я кажу неправду?

— А коли злодій лізе у вікно, невже господар мусить одчинити йому двері? — спитав і собі Перісад. — Чи се теж неправда, колісничий?

Дамона на мить збентежила така думка, та він лише випнув сиву бороду вперед і підійшов до вікна, звідки було видно визубні Дугової вежі Акрополя.

— Коли б у мене, переможця й героя, зачинили перед носом браму, басилевсе, я знайшов би спосіб оддячити таким гостинним господарям...

Се сказав Дамон, маючи на оці Діофанта, але сказане в його вустах звучало так недоречно й чужо, що Перісад хрипко захихотів:

— Ти — герой!? З тебе, Дамоне, такий самий герой, як із... — Він навіть не знайшов придатного слова для виразу й мусив порівняти з собою: — Такий самий, як і з мене. Старі ми поставали, Дамоне, старі й немічні, не можемо ні на коня сісти, ні на колісницю... А згадай-но, як ми колись у Сіндії з тобою!.. Не було ліпшого біг'а за наш.

То було схоже на примирення, й Дамон підійшов і сів на найближчому ложу, та Перісад мовби прокинувся від спогадів і рипучо крикнув:

— Ні, ні, того не буде, Дамоне, йди!

Савмак не чув тієї розмови, але він був великим логофетом і не міг не знати всього. Побачивши серед Діофантових гостей і логографа Полікрата, Савмак потяг його до себе й спитав, дивлячись око до ока:

— Ти також за те, щоб одчинити сьому хижому тигрові брами?

Євнух Полікрат захихикав хитро й глузливо, й се витверезило Савмака.

— Я мав тебе, великий логофете, за свого учня. Й досі маю, але в тобі частіше, ніж треба, озивається твоя гаряча скіфська кров. Більше я нічого сказати не маю, можеш

мені вірити.

Савмак посміхнувся його ж лукавим посміхом:

— Невже ти полюбив мене, вчителю?

— Вчитель завжди ненавидить своїх учнів, бо вони йдуть далі за нього.

— Хіба в тому є товк, щоб дурніший повчав розумнішого? — майже весело засміявся

Савмак.

Євнух випростав зморшки на своїм обличчі, воно стало ще кволішим, але в нього вже бодай можна було заглянути, як у тиху воду каламутного джерела. Євнух промовив:

— Сього просто ніхто не знає, великий логофете. Кожен з нас має себе за найрозумнішого. В тому вся хитрість кумирів, бо тільки вони здатні розуміти самих себе.

Савмак із раптовим захопленням глянув на євнуха. Сей женоподібний чоловік, якого він усе життя намагався розкусити, так і лишився для нього сфінксом. Савмак потяг євнуха до свого майже з робською вбогістю обставленого екуса, де порядкувала стара Лія, й вони довго сиділи на цупкому краваті й пили нерозведене дешевеньке міцне вино.

— Споганився царський хором, — сказав євнух. — Колись тут роби пили ліпше пійло, ніж осе ми з тобою. — Він дістав зі згинок свого неосяжного гіматія рурку пергаменів і ляснув себе ними по гладкому, мов у невипрацьованій жони, коліні: — Все підробка, ефебе, все — й вино твоє, й осе писання... Коли людина йде в Царство тіней, її змащують елеєм, щоб забити дух тліну й вередливий хабарник Харон не погидував витягти з її смердючих вуст стертий обол за перевіз на той бік Стіксу. А держава — теж як людина...

— Що то в тебе? — спитав Савмак.

Євнух Полікрат якусь мить тупо дивився на сувій пергаменту.

— Се те, — озвався він згодом, — за що Перісад покалічив мене; тільки покалічив, а не вбив на смерть!..

І він з огидою кинув пергаменову рурку, мов живу бридку істоту, рурка вдарилась об стіну й знову впала на крават між логографом і логофетом. Логофет розгорнув і почав читати рівною рукою виведені рядки. Уставні й півуставні буквиці були червоні й кричали з мертво-жовтавої собачої шкіри. Глянувши на скам'яніле обличчя євнуха, Савмак заходився читати десь наприкінці:

"...В день гебдоме фтінонтос місяця антестеріона першого року сто шістдесят п'ятої Олімпіади прийшли скіфи тридцятитисячною потугою й стали під стінами священного Пантікапея. Й рекли скіфи: дайте нам дань по п'ять мін з кожного дому вашого, й по драхмі від кожного зубця на заборолах мурів, і по десять мін од святилища кожного кумира, а не дасте — зринемо ваш город разом з мурами й пройдемося плугом по руїнах його. Й ще дайте нам наліжницями по діві непорочній з дому й по роботі, аби слугувала наліжниці, а не дасте й сього — не бачити добра ні вам, ні дітям вашим, ні вашим онукам, ані кумирам.

І не затремтіло серце в мудрого й велеміжного басилевса, володаря всіх земель од Феодосії Таврійської до скель Кавказу, й вийшов усеблагий і сонцеликий Перісад, син і онук Перісадів, нащадок Перісада Безсмертного Олімпійця, якому в Пантікапеї чинять потребу так само пишно й урочисто, як і всім іншим еллінським кумирам. І встидалися сивих власів його скіфи, й убоялися вогню очей його, й повернули своїх коней усп'ять, і запалися в землю від страху. Й заспівало в священному Пантікапеї старе й мале, славлячи великого царя й полководця Перісада П'ятого Спартокіда, й пеан чути було на обох берегах Боспору, й пирував священний город цілий день і цілу ніч, славлячи визволення, й чужинці з-за моря пливли під його неприступні, Аполлоном обережені мури, щоб почути врочистих пеанів. І прийшов до Пантікапея далекий гість, воїн славний і знаний, увінчаний лаврами багатьох звитяг Діофант, таксіарх могутнього царя понтійського Мітрідата, щоб схилити коліно перед рівним Гераклові героєм. А вулицями до самого ранку ходили процесії з факелами й співали пеани Перісадові, сонцеликому паладинові нашому, який веде свій рід од кумира олімпійського".

Перше, що напучило Савмака, був сміх, і Савмак зареготав, звеселений управністю євнуха, який зумів кожній події надати свого тлумачення й свого змісту, поперекидавши все з ніг на голову. Та що дужче він сміявся, то лячніше ставало йому на серці, й він нарешті замовк і втупивсь у євнуха. Євнух Полікрат косував на нього лівим оком, і в тому оці було стільки п'яної злоби, наче він од усіх на світі людей мусив найдужче ненавидіти саме його, Савмака.

Великий логофет обережно поклав сувій туди, звідки й узяв його допіру. Досі євнух Полікрат ніколи не давав йому читати своїх писань, учив на зразках давно віджилих і давно померлих патріархів логографи Гелланіка, й Геродота, й Фуکیدіда, й кого завгодно. Й сього, що нині зробив, Савмакові не слід було робити, бо людина зненавиджує ближнього найдужче тоді, коли її застукують на ганебному й негідному людини вчинкові.

— А про факели ти вже вигadaв, — не знати й для чого сказав Савмак.

Але євнух, не зводячи з нього очей, пропищав тоненьким голосом:

— Кажеш, вигadaв? Я — вигadaв?.. Тоді вийди сьогодні вночі на мури Акрополя. Побачиш факели. Я не довчив тебе, юначе. Ти ще не знаєш багато такого, про що я вже встиг і забути. Факели будуть, се я вже відчув сьогодні, йдучи сюди.

Він непевно зсунувся з кравата й ще непевніше ступив за ширму, де сиділа глуха до всіх на світі розмов Лія. Савмак пішов услід йому, але від порога рушив назад, почувавши себе зле й негарно. Та євнух раптом пазурями вп'явся йому в душу й потяг до виходу:

— Ні, тепер ти п... підеш зі мною! Коли посмів проч... читати осе ось, то вже мусиш прочитати й інше... Й саме сьогодні, поки я п'яний, бо завтра...

Не звертаючи уваги на евпатридів, які поступалися їм, здивовані, що захмелілий великий логофет і зовсім п'яний логограф ідуть, учепившись один одному в гіматії, вони проминули ґрифонів царського клімаксу, скотилися з Дев'ятої тераси на Восьму та Сьому й почали гатити кулаками в хвіртку євнуха. Спершу виглянув конюший

сторож з Перісадових стаєнь, теж обдивився двох поважний царських чинців з голови до п'ят і поволі сховався в стайнях. Лише тоді десь із не знати яких нутрощів логографового двору почулася спершу рипуча лайка старої роби Іфімедії, а тоді й сердиті кроки. Вгледівши господаря п'яним, вона склала руки на грудях і подивилася на нього по-курячому спочатку одним, тоді другим оком, наче й не помітивши царевого зятя.

— Не впізнаєш, стара гетеро? — захихотів євнух, але входити не зважувався, бо Іфімедія зайняла собою всю хвіртку.

— А ти себе впізнаєш?

Логофет ляснувсь по м'яких стегнах і зайшовся вдаваним регітцем:

— Ти тільки под... дивись на сю кік... кімору, подивись, подивись!.. Та як візьму зараз дрюка, та як розмахаяю...

Роба ще раз по-курячому придивилася до нього, тоді враз, мов граблива сойка, схопила євнуха взакарк і потягла до двору, хряпнувши хвірткою в Савмака перед самим носом. Савмак слухав її грубий голос уже через мур огорожі:

— Ехей, ти, гладкий вирізаний кабанюко, як турну зараз у нужник, то й Посідон тебе не відміє!..

Далі почалося якесь тузіння й вовтузіння, люте й мовчазне, й лише коли все втихло, з хвіртки з'явився й "ведмідь" — дієрарх євнухової дворянної ладді Теодор, про якого Савмак лише недавно довідався, що він — метек, одпущеник логографа.

— Хайре, кіріє великий логофете! — привітався він із знанням чинности й труснув гривною. — Кірій логограф чекає на тебе в своїм екусі. Не зважай на ту бабу Іфімедію, вона кого завгодно...

Савмак аж тепер подумав, який смішний вигляд мусив мати збоку, й швидко ввійшов у двір. Євнух чекав на нього вельми своєрідно. Він лежав на краваті зовсім голий і тонко свистів носом, та коли Савмак, неприємно вражений сим видовищем, рушив був іти геть, почув за собою плямкання:

— Я сю стару гетеру колись так про...провчу, що... — Євнух прудко підвівсь, аж не вірилося, ніби допіру свистів носом, і прикривсь нижче гладкого черева смугастим простирадлом: — Ти мого сина бачив?

— Кого?.. — Савмак од несподіванки сів на дзиг'лик.

— Сина... сина... — проказав євнух і крикнув у двері: — Ехей, стара гетеро! Принеси сюди Ніколая, кажу, ну!

Іфімедія на продиво покірливо виконала його волю й з'явилася з пикатеньким хлопчиком років до півтора в руках.

— Дивися! — сказав євнух. — Схожий на мене хоч трохи?

— Схожий, мов рибка на рака! — віддячила-таки за свою покору Іфімедія й понесла малюка геть.

— Ото тепер мій син, — сказав євнух, знову впавши на крават горілиць. — А що: хай пропадає все моє добро за так? Усиновив його, вже й до фратрії записав минулого місяця. Хай тепер кажуть, що я євнух і нічого не вмію...

Він посміхавсь, але слова його звучали не так весело, й Савмак спитав:

— Де ти взяв ту дитину?

— Ніде! Було в мене двоє робів позаторік: Сінд і Парфянка. Я їх застерігав, нещасних, щоб не встругали мені байстря, — не послухали. То я й узяв його собі за сина.

— А вони?

— Що — вони? Сінда Теодор продав у Візантії, а Парфянку я подарував у хором.

— У який хором?

— Олімпійського цілит... теля.

Савмак пригадав свої позаторішні мандри в мірмекійський заміський хором Асклепія, й од страшного здогаду по спині в нього полізли мурахи.

— Вона вже... померла? — спитав він по часі.

— Ні, ще жива... — Євнух прикип і згодом знову засвистів носом, а коли Савмак, струснувши з себе спогади й здогади, встав, той озвався: — Он отам візьми...

— Де?

— В скрині зверху.

Савмак одважив коване віко скрині й дістав те, задля чого прийшов до сього дому. Грубий стос дбайливо підрізаних пергаменів був згори й зі споду стиснений двома дошками й ізшитий з одного боку. Се не здивувало Савмака, бо в євнуха всі дорогі пергамени зберігалися в такий спосіб. Він одкинув верхню дошку й почав читати чорним тетраменом списані, жодною червоною буквицею не оздоблені рядки:

"В день гебдоме фтіонтос місяця антестеріона першого року сто шістдесят п'ятої Олімпіади прийшов під мури Пантікапея Анахарсіс, брат Палака, скіфського царка, переможеного Діофантом, сином Діофанта Синопського, й Перісад затремтів, і наклав Анахарсіс дань многу на царство Боспорське, й цар почав знімати кожен обол із своєї давно спорожнілої скітниць, де велися самі миші та пацюки. Й мав Анахарсіс воїв жменьку, та нікому й на думку не спало захистити землю прадідів. І всі ще раз побачили, яка нікчема сидить на царському троні та як глибоко загнилося все царство. Кожен евпатрид готовий гуртом і вроздріб продавати вітчужу землю кому завгодно: й сенаторові римському, й цареві понтійському Мітрідатові, й усякому, хто назвав би себе покупцем сього славного колись города.

Й коли з'явився на діерах і тріерах Діофант Синопський, усі в Пантікапеї сказали: ось наш покупець. І багато дехто в городі вже тягне руку по ньому, й мало хто впирається, бачачи нікчемність останнього в династії Спартоکیدів, і лише скіфи пантікапейські почали збиратися купами..."

Савмак зиркнув на логографа, який уже не спав, а тільки вдавав заснулого, й сердито ляпнув верхньою дошкою:

— Се що? Одне — для царя, а друге — для себе?

— Для людей, для людей! — квапливо заговорив, не підводячись, євнух, тоді таки підвівся, й голос його від хвилювання аж шкварчав: — Перісад помре, й солодкий елей піде за ним у могилу, й уся їхня влада западеться в тартар, а се буде! Буде, побачиш!

Ти молодший за мене й доживеш, коли люди перегортатимуть осі аркуші пергамену, й дошукуватимуться правди, й знайдуть її ось тут... — Євнух скотивсь із кравата, простирало потяглося за ним, але він підібгав його ногами й укляк біля скрині з дорогими йому пергаменами, тоді враз притих, споважнів і почав горнути висле голе тіло в полотнище простирала. — Думаєш, правдивий історик у наші дні може писати правду? Правда розкриває всі виразки й усю гидоту, а сей труп, — євнух широким рухом махнув у бік Акрополя, де мешкав цар, — сей труп смердить і тому змащує себе всіма на світі пахощами й елями, щоб забити дух тліну й сховатись від людей.

Кожен вертається на стару стежку, подумав Савмак, дивлячись на споважнілого історика. Се він уже чув од нього, та воно раптом ще дужче вразило його, ніж раніше.

— Й ніхто не знатиме твого ймення, — сказав Савмак. — І ніхто не повірить, що се писав ти, бо ти все життя змащував Перісада медом.

Проти сього не можна було заперечити, й господар дому знову почовгав до ліжка.

— Але історикові не се — головне, — кволим голосом одповів євнух. — Історик живе для правди, щоб його правду знали ті, що народяться після нього. Я задля сього ім'я своє офірую. Підпишу в кінці: "Історії сі склав і записав логограф Скімн, для якого над усе була істина".

— Скімн уже давно помер.

— Не вельми давно, — з сумом глянув на нього євнух. — І він був молодшим од мене, й усі повірять, що сі писання склав він, коли нікому буде заперечити, бо люди не безсмертні. Згадай Платоніка: "Ми не пам'ятаємо людей, які жили перед нами, але так само й нас не пам'ятатимуть люди, які житимуть пізніше". Вічною лишається тільки істина.

Савмака се схвилювало дужче, ніж він міг сподіватися. На пам'ять спливли власні роздуми й власні вагання, й він із запалом вигукнув:

— Але ж Платонік мовив й інші слова! Він казав, що в світі не буває нічого такого, що б уже не було колись, усе повертається й вертає на стару стежку, й коли тобі щось видається новим і не баченим, не вір очам своїм: се вже теж було в давніші часи, лише ми про нього не знаємо!

Він вийшов, аби забути про все дрібне й огорнене мулом буднів. Серце його билосся важкими поштовхами, наче після струсу, й у голові стояв лункий відгомін того биття. Якась думка, велика й досі не звідана, витала навколо нього, він спробував досягнути її, але не міг зосередитись. Вулиці вирували людом, усяким збудженим людом, наче в Пантікапеї народився новий кумир і всі шукали його й не знаходили.

Кумири народжуються в нашому серці, подумав Савмак і рушив навпростець агори, для сієї пори дня незвично гомінкої. Й вони народжуються в несяжній радості або у великому горі, в час потрясінь, — думка виструнчувалася сама, й він ішов, продираючись у тисняві пантікапейців, не чуючи вигуків і голосів, спрямованих до нього, й дослухався лиш до одного, народженого в серці, голосу.

Пізнього вечора, коли небо всипали весняні зорі, він виліз на мури Акрополя й пішов попід визубнями кам'яного заборолу, й що далі йшов, то дужче переймався

радістю передчуття. Логограф казав правду, подумав Савмак. На верхніх і нижніх терасах палахкотіли вогні, десятки, сотні факелів, і що нижче від Акрополя, то їх ставало рясніше. Всіх вільних од сторожування на мурах воїв Дамон кинув у те вже давно не бачене в Пантікапеї вировище, та що могла вдіяти сотня-друга гоплітів супроти цілого міста. Коли вогонь охоплює скирту сіна, — згадав Савмак байку Езопа, то марно гасити його: від води полум'я ще дужче розгоряється.

А те, що Савмак бачив з високих мурів Акрополя, було й справді схоже на пожежу.

Акрополь стояв німий і глухий до того, що діялося в городі, та се теж могло бути оманю. Біля засуненої колодами брами чатували сторожі знадвору й ізсередини, на мурах та вежах теж тьмяво зблискували до далеких факелів щити варти, а півсотні вбраних у римські лати гоплітів розташувалися просто серед хоромного двору, на базиліку, біля подоби Перісада Олімпійця.

Рада зібралась із самого ранку, коли з молодого листячка на священній бузині ще й роса не висохла, й евпатриди та чинці були брезклі й невиспані, мов після глухого перепою. Минула ніч далася їм узнаки, і Дамон схвильовано переповідав їм і Перісадові, який чи то куняв, чи просто час од часу схиляв на груди обважнілу від думок голову. Цілу ніч гопліти Дамона розганяли натовпи й збіговиська, та городяни з однієї тераси переходили на іншу, й знову спалахували сутички, й на голови гоплітам з-поза мурів летіло каміння й дрюччя.

— Чого вони хочуть? — спитав, мов прокинувшись, Перісад.

— Чого?.. — Дамон підвівся й почав говорити стоячи: — Одні кричать проти шанованого Діофанта, понтійського таксіарха, наварха й нашого благодійника, інші ж кричать, що треба цуратися дружби з Діофантом та Мітрідатом Шостим Великим Евпатридом Діонісом.

— Ото й усе?

Дамон розгублено закліпав, охопивши поглядом усіх присутніх, наче шукав у них сили й підтримки. Савмак лише слухав, глибоко в підбрів'ях сховавши вічі. Перед радою архонт-магістрат Гіпподам зайшов до нього, коли той ще тільки вмивався після сну, й розповів, сухотно кахикаючи, що найбільшими гуртами цієї ночі збиралися пантікапейські скіфи — карамевти, золотарі, кувачі та інший технітський люд з нижніх терас, до них прилучалися й скіфи-купці, й навіть чимало греків, і всі вони вимагали зовсім не того, про що казав Дамон Перісадові. Вони ходили терасами, закликаючи не слухати ні тих, ні тих, а закликати до себе князя Бориса й відчинити перед ним брами міста. Й раз по раз вигукуючи Савмакове ім'я, називаючи його "царем Боспору".

Дамон так нічого й не відповів цареві, тож Перісад, заплющивши вічі, спитав:

— У поруби багатьох зачинено?

— Більше нікуди, — відказав Дамон. — Мов яблук у кошику.

Так само не розтуляючи повік, Перісад промовив:

— Розіпни двох або трьох коло хорому Кібели.

— Я вже поставив хрести! — Дамон ожжавився. — Але не коло Кібелиного хорому, а біля Полунічної брами. Наш друг і благодійник Діофант ображений отими факелами, а

ми не можемо в сей важкий для царства час нехтувати таким другом. Я, всеблагий басилевсе, поставив п'ять хрестів, і хай тіла ворогів твого царства тіпаються на них до скону.

— Хай буде п'ять, — із заплученими вічми проказав цар Боспору. — П'яťох найзапекліших, що хотіли відчинити брами Діофантовому військові.

— Як?!

Перісад аж тепер глянув на Дамона й на всіх і, нічого не додавши, вийшов, тягнучи ногу.

Хрести так і лишилися гуляти цілий день, і цілий день до царя ходили евпатриди та інший чинний люд, а пізнього надвечір'я завітав і гість Перісадів — понтійський таксіарх і наварх Діофант. Він просидів у царя до півночі, тим часом коло дверей у царські екуси стояла варта, й се означало, що ніхто не повинен чути розмови царя з понтійським воєначальником.

Савмак не втручався в хід подій, але євнух, який тепер сидів у хоромі з ранку до вечора, запевняв Савмака, що події розвиваються на його, Савмакову, користь. У тому запевненні великих радощів не було, але молодий логофет знав, що євнух ненавидить Діофанта ще дужче. Савмака євнух мав за скіфа й варвара, зате грек Діофант заслуговував на найвище презирство, бо старався навіть не для себе, а для свого володаря Мітрідата, нащадка перських царів Ахеменідів — Кіра, Дарія й Артаксеркса. Якщо б священний Пантікапей діставсь Мітрідатові, то дістався б назавжди, навечно, до скону днів, або, як казали юдейські пророки, до Страшного суду.

Вранці Перісад нікого не впускав до себе, невільники говорили в його покоях пошепки, ходили навшпиньках і завертали всіх од царських таламусів-спочивалень:

— Нездужає найясніший... Нездужає після вчорашньої розмови з гостем заморським...

Але в обід стало відомо, що ті п'ятеро хрестів, які цілий учорашній день лякали городян жахливою, сповненою таємничих погроз голизною, вже дочекалися своїх жертв. Савмак послав Лію глянути, кого розіп'ято, та стара роба, повернувшись, не могла від потрясіння й слова мовити. Савмак удався до послуг махерофорів, і незабаром "рябоголосий" декарх Клісфен притишеним голосом, як таємницю, повідомив:

— Архелл... Архелаєвого економа, кривого Хіріс... Хірісофа ке-керамевта. Ну, й ще трьох. Усі кричали впустити Ді-Діофантовий полк до Пантікапея, великий логофете!

Діофант по обіді теж зачинивсь у відведених йому екусах, як і Перісад, і теж не приймав гостей, а після заходу сонця таки домігся в царя нової розмови. Зустріч їхня тривала й сього разу до півночі, Савмак, не дочекавшись краю, пішов спати, коли ж прокинувся, Лія сказала йому, нахилившись до самого вуха:

— Перси, дитино моя... Втікай кудись...

І не через те приохочення, а від її звертання, якого Савмак змалечку не чув, йому стало шкода й доброї старої Лії, й себе, й ще чогось, чому Савмак і назви не склав би. Він вихопився в анфілади й побіг на площу базиліки. Важко зоружених римським

обладунком гоплітів коло царя-кумира вже не було, брама ж Царського пілону світилась розчинена.

Савмак побіг до пілону й побачив у хвіртці крайнього дому заспану Іфімедію.

— Де твій господар? — спитав Савмак, хоча євнух Полікрат зовсім не був йому потрібен.

— Ось я! — почулося з двору, й попід руку мужеподібної жони просунулося баб'яче видиво господаря дому. — Проспали ми, лоґофете, царство! — сказав євнух, і досі виглядаючи з-під руки Іфімедії. — Проспали й пробз...

Не звертаючи уваги на його непристойний вираз, Савмак побіг у навстіж розчинену, ніким не чатовану браму Царського пілону.

Перших воїв Діюфанта він побачив одразу за хоромами Зевса Евпатора та Зевса Робітного. Обвішані зброєю й невиспані понтіїці байдуже сиділи попід мурами й хвіртками городян, і ся їхня байдужість найбільше вразила Савмака. Що далі вниз головним узвозом ішов він, то ряснішало чужинців, а в браму Полунічного пілону заходили нові й нові сотні.

П'ятеро хрестів праворуч од надбрамної вежі знову стояли вільні й, широко розчепірівши обійми, чекали нових жертв.

Пантікапейців на вулицях було зовсім мало. Повиходили тільки ті, хто під тріщання факелів минулої й позаминулої ночі волав про дружбу з Діюфантом. Вони виносили з дворів ще засмолені амфори вина й частували визволителів. Савмак пішов угору Головним узвозом, та на розі агори несподівано й для самого себе звернув на Першу терасу. Жовто-зелені смуги знайомого паркану ліворуч примусили його серце болісно стиснутись. Він стояв і дивився, хоча за строкатим парканом уже давно жили нові й напевне чужі люди. Він почав дивитися на юрмовисько з протилежного боку вулиці, та відчуття щемкого суму не полишало його. Савмак проминув Дамонів двір і натовп коло двору й поплентав аж до амфітеатру та Діонісієвого святилища, де не бував років зо два. Коли б хтось оповідав раніше, ніби любов здатна тримати людину й на відстані стількох стадіїв і стількох літ, він би засміявся вигадникові в очі, тепер же йшов і йшов, мов сновида, заповнений раптовим спалахом почуття.

Се як жар у попелі, подумав він, обминувши амфітеатр з верхнього боку. Ми думаємо, що він уже давно згас, а він тільки дрімає.

— Фратре!

Савмак од несподіванки здригнувся й став. Таким словом до нього звертався один-єдиний чоловік у цілому городі, його Савмак не бачив од самих гермей. От, убраний не по-весняному в теплу безрукаву гуньку, махав йому з брами Діонісієвого хорому.

— Що ти тут чиниш? — спитав він русинською мовою, й Савмак лише здвигнув плечем, бо не міг би й сам собі відповісти на таке запитання.

— А ти? — спитав Савмак, подумавши, що мав би бодай тепер поцікавитись, як почувается колісничий і чи добре зрослися ребра після тієї "піррової перемоги" на гермейських іграх, бо тільки від старої Лії чув, що От вельми довго не вставав із кравата.

Колісничого пересіпнуло злим сміхом:

— Чиню потребу грецькому кумирові! Хіба-с не чув за мене, болярине?

Гіпподам розповідав Савмакові, нібито найзапеклішим прихильником "скіфського царя Палака", тобто князя Бориса, був тієї ночі колісничий От, і Савмак аж тепер кивнув у відповідь фратрові, але ж хором Діонісія не давав права притулку. Савмак нагадав про се, та той недбало махнув рукою:

— Тута маю приятеля, жерця, тож коли що, він мене сховає. Мислиш, у хоромах Посідона та Ахілла Дельфінія не займуть, коли що? Ого-го! Не чув еси про того Діофанта, коли таке речеш!.. — Він притяг Савмака до себе й палко зажебонів: — Послухай, брате, сховайся й ти, не важ головою вдруге, вона ще придасться, твоя голова!

Савмак поволі відтрутив його руку й пішов вулицею Першої тераси назад. Тоді, майже рік тому, він утік од безглуздої смерті, й сей От не кинув його в біді. Але чого він, Савмак, за сей рік домігся й що, власне, змінилося відтоді в його житті?

Усе повертається на старе, згадав він слова Платоніка, бо навіть земля — й та кругла. Сей несподіваний поворот думки спершу здивував його, та, дійшовши до смугастого зелено-жовтого муру, він мусив згодитися й з Платоніком, і з самим собою, й майже вголос проказав:

— Ніщо в світі не трапляється вперше.

Біля багато оздобленої мармурової брами навпроти й досі юрмився люд. Се були прибічники Дамона, які поза тої ночі вимагали впустити в місто Діофанта. Тепер сі люди враз почулися на коні й узяли дім свого вождя в облогу. Вони, кожен обнявшись із одним і двома понтійськими воями, пили вино й закушували фініками, а троє коротко стрижених, мов римські сенатори, робів великого колісничого ходили поміж них і доливали з амфор червоне вино, яке аж сюди тхнуло молодим оцтом.

Савмака сього разу помітили, й до нього, стрибаючи на дерев'яній нозі, прикульгав головний керамевт царських черепичень Хірісоф:

— Може, сядеш, твоя ласка, з нами, великий логофете?

Савмакові поза шкурою продерло морозом, і не від страху перед сим набродом, а тому, що він уважав Хірісофа мертвим.

— Не лякайся, кіріє, — лагідно сказав Хірісоф, угадавши думку великого логофета. — Я не з царства тіней повернувся. Ті четверо дали дуба ще до півночі, а мені байдуже! Тільки руки трохи понатирало, глянь! — Він випростав руки, які досі тримав під гіматієм, і Савмак побачив змащені оливою червоно-сині борозни, що пов'їдалися безногому керамевтові до кісток. — Слава кумирам! — сказав Хірісоф. — Вони вчасно відібрали в мене ногу, й мені було дуже легко висіти на хресті. А ті, що з обома ногами — тіу-у!.. — Старий метек свиснув і показав великим пальцем униз. Він і досі ясочкою заглядав у вічі Савмакові, та Савмак здогадувався, скільки важить його посмішка й чим вона може обернутися щомиті. — Чи не сядеш із нами, підлими, отут-о в пилюці випити ритон Дамонового винця?

З гурту почали вигукувати двозначні здоровлення Савмакові, й Савмак поплентав

далі, переслідуваний голосами й висвистами.

— Якщо хочеш поговорити з шановним Діофантом — скажи! — почув Савмак сміх безногого керамевта. — Я проведу тебе, він тут, у Дамона!

Головний узвіз був уже забитий понтіїськими воями, дехто заходив на подвір'я городян, інші й досі чемно сиділи попід парканами та на сходах, а за брамою Царського пілону було порожньо, навіть евпатриди не вешталися на своїй Восьмій терасі. Всі вони зараз у Дамона, подумав Савмак. — Усі, бо такий закон зграї. Він рівним кроком піднявся царським клімаксом і так само спокійно проминув головну браму хорому. Ніде не було ні душі, тільки в далеких анфіладах майнула згорблена постать Лії, й у тому теж була закономірність. Савмак ішов анфіладами царської половини, яким, здавалося, не буде кінця, й коли дійшов до тронного екуса, почув збуджений жіночий голос:

— То ти відчинив йому пілони? Ти?.. Скажи — і я накладу на себе руки!.. Я знаю, се ти зробив. Ти ненавидиш мене, що я не народилась мужем, і зробив се в наскоці старечої помсти!..

У сьому домі всі ненавидять одне одного, подумав Савмак і відчинив важкі двері. Цар сидів долі, біля підніжжя свого трону, в повному бойовому обладунку, навіть щит, який споконвіку висів над тронном, тепер лежав догори ремінням коло Перісада. Вероніка ж стояла над ним і, мов сліпоока кумира Феміда, таврувала свого батька простягнутою вперед рукою. Побачивши Савмака, вона підбігла до нього й залилася слізьми, повисши в нього на шиї, безвільна й убита горем.

— Захисти мене, захисти!.. — хлипала вона в безтямі. — Він і тебе ненавидить, що віддав мене за тебе... Він усіх нас ненавидить... Усіх ненавидить!..

Савмак підняв її й поклав на перше-ліпше ложе, як клав безліч разів на свій цупкий, майже невільницький крават, коли басиліса Вероніка, знехтувавши поконом, приходила до його таламусу серед ночі, перебравшись в гіматій своєї роби Електри. Вероніка зіщулилася й притихла, сторожко пильнуючи кожен рух Савмака, й коли він підійшов до Перісада й так само легко, як допіру її, підняв на рівні ноги й поставив, крикнула:

— Не вбивай його!

Савмак узяв басилевса за ріденьку сиву бороду й підвів угору:

— Се ти зробив?

Старий цар почав пручатися й видирати борідку з його рук, але Савмак тримав міцно.

— Пустити...

Савмак побачив у його очах сльози й з огидою відтрунив од себе:

— Боявся віддати доньку за роба? Тепер і сам робом будеш, кумири тобі не подарують. Будеш робом Мітрідата. Чи то пак: "другом понтіїського царя"!

— Ні, ні! — раптом захрипів Перісад і почав бити себе в груди: — Не я відчинив і не я велів одчинити. То Дамон, Дамон, хай буде прокляття його насінню! Дамон...

Савмак вийшов і потяг ноги до свого таламусу. В хоромі було тихо й мертво, мов Гермес повіряджав усі душі до царства тіней, але сій тиші не належало довірятися, бо

в хоромі все з гори до низу просякло оmanoю. В щілини всіх дверей і ширм за Савмаком стежили десятки пар очей, і він одчував їх, мов поколювання голками по шкірі, але байдуже тяг ноги далі й далі.

Ся тиша тривала до кінця дня й до сходу сонця, й коли сонце ожило й осяяло визубні муру за Савмаковим вікном, усе раптом ожило й загомонило довго тамованими голосами. Цареві в гості завітав Діофант, який досі сидів у Дамона, та се гостювання тривало дуже коротко, й він знову пішов, дзенькаючи срібними острогами об мармурову підлогу хорому.

Як потім довідався Савмак, Діофант вельми люб'язно попрощався з Перісадом і ще люб'язніше запевнив його, що незабаром знову повернеться. Понтійська рать квапливо кидала город і точилася крізь браму Полунічного пілону до пристані, а городом уже гуляла радісна звістка, що скіфський цар Палак, якого Діофант розбив уцент і поклав був на обидві лопатки, раптом відкинувся і повернув собі городи Керкенітиду й Калос-Лімен, званий скіфами Красною Заводдю.

Пантікапейці раділи з того, що ще вчора лякало їх, і в тому теж була вічна істина, бо від радості до смутку кумири лишили відстані в один-єдиний крок.

Розділ 23

Забравши воїв з Пантікапея, Діофант одіслав їх до Херсонеса й, лишивши на Дорілая, а коли внавсяправжки, то під оруду самого царя Мітрідата, подався однією лише ладдею через Понт Евксинський до стольниці Понтійського царства Синопи, де вже чекав споряджений добрий полк важко зоружених комонців і пішаків.

Доки він барився в Синопі, Мітрідат запасся в Херсонесі харчем, бо в голодранському Пантікапеї всі припаси скінчилися, й почав відходити до Керкенітиської затоки.

Він підійшов увечері, бо весняна буря серед білого дня відкинула була його ладді далеко в море, й се несподівано повернуло йому на користь. Скіфські вивідники на човнах-чайках, уздрівши понтійців далеко від берега, донесли се Борисові-Палаку, й той поквапивсь перевести всі ладді турицького княжича Гойка на полуніч, сподіваючись появи ворога спершу коло Красної Заводі — Калос-Лімена.

Й се була головна помилка Бориса-Палака.

Слідом за ладдями він вирядив і свою рать у Калос-Лімен, лишивши в Керкенітиді брата, старого князя Рядивоя, з малою залогою. Вже десь на півдорозі він зрозумів, що чинить не те, але доки повернувся до Керкенітиди, минув увесь день і ціла ніч, за сей час понтійські ладді пристали до берега й Мітрідат без особливих трудів вийняв з Керкенітиди й Рядка, й усю його нужденну рать у триста п'ятдесят мечів і зачинився в городі сам, тримаючи пристань під прицілом легких катапульт.

Борис-Палак спробував виправити свою помилку, та марно. Катапульти кидалися з мурів камінням і важкими, мов сулиці, стрілами, князь постояв оддалік день, а після смерку знявся.

З такою малою раттю, як у нього, можна було хіба що відсидітися за високими мурами, й він рушив угору, до Красної Заводі.

Сей город створили самі кумири, ліпшого місця годі було знайти. Красну Заводь, у якій спочатку жили туричі, потім обжили греки, поступово витіснивши первожителів, оточили город невисоким кам'яним муром. Вищого зводити й не виникало потреби, бо город лежав на довгому півострові між морем, затокою та гарним озерцем. Лише з одного боку, східного, від суходолу, мур був значно вищий і товщий і мав дві надбрамні та дві наріжні вежі. Рів сполучав затоку з озером, се була найтихіша в світі пристань, ще в давнину поморяни-тури назвали її Красною Заводдю, а греки сю назву переклали по-своєму: Калос-Лімен.

Коли мешканці городу хотіли, вони могли не пропустити в озеро через рів жодної ворожої ладді. Їхні ж судна стояли попід полудневими мурами, захищені від обстрілу широкою гладінню заводі.

Ворог не міг наблизитися до городу й з боку моря, бо на п'яти вежах полунічного та східного мурів стояли пороки й катапульти. В сей город, який удався ще під руку його вітця Буйтура, й поспішав тепер князь Турицької землі Борис, якого греки звали Палаком.

Під Борисовою булавою були його брати Войко, Станко, Грядич, Ізімир і Стоїл, був син верховинського князя Горіслава — Гойко, навіть велій болярин Богдан, якого Борис викупив у Діофанта після поразки восени. Та раті під рукою в Бориса було всього три з половиною тисячі й чотирнадцять ладь Гойкових на два ряди весел кожна.

Коли підходили Керкенітидським шляхом до города й над тихим плесом заводі побачили низькі мури, велій болярин Богдан зітхнув, і князь теж зітхнув, упіймавши його на думці.

— Аби смо були здорові, — сказав він сам до себе. — Доведеться піднімати сей західний мур.

Але болярин не погодився:

— Піднімай — не піднімай, до неба ж не піднімеш...

Княжич Гойко почав ще здалеку лічити свої ладді й недораховувався двох. Він зострожив коня й погнав понад берегом заводі до рову, болярин же неприязно дивився йому вслід. Борис перехопив його погляд і собі погнав, лише не за Гойком, а до Західної брами. Сей княжич дозолив йому чи не найбільше за всіх. Після осінньої поразки Борис мусив підкоритися Діофантові, брат же Вишата, нарешті змирившись із Гойком, разом із ним пішов на власний розсуд правити дань з нікчеми Перісада. Й вони були б узяли дань, коли б знов не зрадив Гойко.

Тепер уже Борис усе знав. Діофант не зміг би подолати Гойка та Вишату навіть під мурами Пантікапея. Тоді хитрий грек удався до іншого. Він підіслав до Верховинського княжича свою людину, й людина спитала: "Скільки ви дані заправили сте з пантікапейців?" Гойко відповів: "Сім талантів сріблом". — "А скільки дає тобі твій новий тесть?" — "Два". — "Пощо так мало?" — "Бо вої Вишатині вчетверо многші". Діофантів підслужник засміявся: "Ось тобі три таланти. Підеш усп'ять?" — "Ні". — "А за чотири?" — "За чотири піду", — сказав Гойко, вирішивши, що срібло падає йому просто з неба, без помаху меча й жодної краплі крові. Коли вранці до Пантікапея підійшов ладдями

Діофант, Гойка вже не було під мурами, він ще серед ночі знявся й пішов у бік Феодосії. Кленучи зятя всіма вогнями Пека, Вишата не зважився самотуж боронити город, до того ж і зачинений, і теж одійшов на захід, а Діофанта в Пантікапеї зустріли, мов визволителя.

Коли еси зрадив раз, то зрадиш і вдруге, сказав Борис у бік братового зятя, й се навернуло його на думку, якої не висловив велій боярин Богдан. Спинивши коня біля рову під брамою, князь дочекався голови полку, хоча брама була вже навстіж одчинена. Вгорі на вежі майоріли два сині з перехрещеними стрілами прапорці — знак турицького князя, й вони здалися Борисові надто низько. Зведу мур угору, сказав він. Од озера до моря, всенький осей західний мур.

Але пригадалися події останніх днів і геть нерозумно віддана ворогові Керкенітида, й він одчув, що мусить схилитися до думки велішого болярина Богдана, хоч як би се здавалося неприємно.

Греки нишкли по своїх домівках, "скіфи" теж не виказували особливої радості, бо війна затяглась, чутка ж про здачу Керкенітиди понтіяцям, як буває щораз, уповзла до города поперед рати.

Наступного, сьомого дня травня місяця вої з ранку почали виводити західний мур угору, підкоряючись окрикам десятників та зідарів, інші ж длубались у рові, поглиблюючи його ще на чотири лікті. Робота тривала й сього дня, й наступного, й до кінця травного місяця, рів розширився й поглибивсь, мур теж виріс на чотири лікті, так само, як і всі його чотири вежі, й коли з заходу підійшли понтійські ладді, Борис ізвелів зачинити всі брами.

Ладь було вдвічі більше, ніж тоді, під Керкенітидою, й він знав, що понтійський воевода Діофант за сей час устиг привести підмогу з самої Синопи. Князь ходив з братами та велієм болярином за визубнями муру. Камінь лежав добре, міцний і широкобрилий, позчіплюваний мідними скобами вперехрест. Аби зруйнувати такий мур, Діофантові довелося б виставити сотню важких пороків, яких у нього не було. Й однаково, дивлячись із мурів униз, не до моря, де віддалік спинились понтійські ладді, а в глибокий, виструганий і политий водою рів, болярин Богдан хмурился, і його настрій передавався князеві. З усіх п'яти братів, які були поряд, тільки Ізімир підтримував Бориса. Якщо вклонимося Великому князеві, сказав він і вчора, то не сидіти нам у вітчизні.

Та сьогодні й Ізімир уникав дивитись йому в вічі, й Борис уже знав, що лишається зовсім сам на своїй думці.

Ні першого, ні другого дня понтіяці не зважувалися підходити близько до города. Їхні ладді, оснащені носовими пробоями, тирлувалися на заході, де берег трохи поступавсь, і тільки поодинокі діери на поважній відстані, куди не сягали стріли пороків з городських веж, плавали в одвертому морі й уходили в одкриту затоку на схід од Красної Заводи. Та їх Діофант привів сюди не для сього, й таке обережне кружляння не могло тривати до безвіч.

Коли Борис у супроводі своїх найближчих радців зійшов з мурів додолу, Богдан

знову сказав:

— Аби-смо не діждалися, коли застережуть увесь берег.

Його заклопотаний голос можна було сприйняти як побажання, та Борис добре знав свого першого воєводу. Його щоденні нагадування й прозорі натяки дратували Бориса дедалі дужче, й здавалося, що то великі й важкі краплі холодної води падають йому на тім'я й крізь кістку всвердлюються в мозок. Діофант коли не завтра, то післязавтра спробує міць городських мурів та брам. Але не се лякало Бориса. Лякало інше: глуха облога, до якої потім перейде Діофант, обсівши город з моря й суходолу.

У заводь він вузьким ровом не наважиться ввійти, думав Борис, але обсяде її з того берега, й сі мої чотирнадцять ладь так і киснутимуть без толку, бо жадна миша не випорсне з города, що так, то так.

Уранці Борис намовив княжича Гойка вивести ладді ровом і спробувати щастя в ловах. Десятеро Гойкових ладь погналися за двома Діофантовими, які підійшли були зовсім близько, та се нічого не дало. На підмогу тим двом із гурту вискочило двадцять, і Гойко мусив сам утікати в заводь, перекинувшись із ворожими поморами сотнею стріл.

Діофант почав облягати город швидше, ніж того сподівався Борис. Наступного ранку, ледве зійшло сонце, понтіїські ладді вже стояли й по сей бік Красної Заводи, підійшовши майже до самого рову, що сполучав заводь із морем. Не встигла з молодой трави й роса зійти, як вої супротивника почали з обох боків оточувати й озеро, й город, розтяглись нескінченно довгою вервечкою.

Першу спробу взяти західний мур із суходолу Діофант учинив одразу ж, але Борис навіть не пішов глянути з вежі. Все почнеться взавтра, сказав він сам собі й не помилився.

Понтійці підійшли до рову, глибокого, мов прірва, здалеку обсипали високі мур з луків, та їхні стріли, стративши силу, не здатні були з такої відстані пробити навіть скоряного калантіря. Недолічившись півсотні воїв, Діофант наказав густо до відходу.

Він може си дозволити таку випробівку, — з жалем подумав Борис, коли Богдан, єдиний велій болярин його волости, розповідав йому перебіг уранішньої сутички. Він може, а я — ні, бо наші сили нерівні.

— Скільки-сте налічили ви воїв Діофанта? — спитав він.

Богдан, важким поглядом пригнітивши розхристаного князя, відповів самими губами, не розціплюючи щелепів:

— Дві тьми.

Вони сиділи в відкритому, на грецький лад зробленому перістиллі другого поверху княжого хорому й дивились у садок під собою. Наліжниця Кіта, яку князь перевіз із Бориславля сюди, приглядала за двома молодими невольницями, які поливали відрами кущі винних ягід, посаджених ще колишнім господарем сього хорому, якимось грецьким стратегом. Ледь-ледь розтуляючи вуста, болярин Богдан розповів князеві про готування до тривалої, глухої облоги, якої слід було сподіватись, а Борис думав, коли старий воєвода почне знову торочити йому свої. Скаже, по скільки стріл уже заготовлено на кожного воя, й почне, подумав князь.

Останніми днями се вже стало для Бориса якоюсь потребою — вислуховувати те домагання Богдана, й він вивіряв себе, мов мисливець в плавнях, який пробує ногами молоду кригу.

Князь трохи не вгадав. Доповівши про стріли, велій болярин сказав, що слід готувати каміння, більше каміння, бо під заборолом його мало — щонайбільше на п'ять-шість добрих приступів.

— А де його брати? — рвучко розвів руками князь, я ж ударився кистю об мармурову колону.

Воевода Богдан так само безбарвним голосом відповів:

— Розбирати-ймемо хати, княже. Зуперше — дворові мури, тоді й хати. — Й аж тепер сказав слово, якого відколи чекав князь: — А ти вже-с надумався?..

— Надумався-м, — наче між іншим, відповів князь і глузливо глянув, яке враження справив на велійого болярина. Та той зовсім не здивувався, мовби говорили про їжу, чи питво, чи полювання на перепелиць. А князь із сумом подумав: я ніколи не буду великим володарем. Не дорівняю гейби й вітцеві. Ще хвилину тому Борис і гадки не мав, яку відповідь дасть боляринові, й власні слова, замість приголомшити Богдана, здивували його самого.

— Й коли рушаєш?

Борис тоскно поглянув на робу-красуню, яка підганяла інших роб. Я й сього не знаю, подумав він і заходився загадувати: якщо Кіта підійде спершу до високого куща, він скаже Богданові "взавтра", якщо ж до нижчого — взагалі нічого не скаже.

Роба-наліжниця, струнка, мов оленичка, підвела дівчат до нижчого кущика винної угоди, й Борис, кисло посміхнувшись, одповів:

— Узавтра.

Кіта враз обернулася, мов могла звідти почути його тихе слово, й махнула рукою. Князь одвернувся і потяг ноги до дверей, що вели з перістилю в опочивальню.

Але ні завтра, ні післязавтра, ні третього дня він і не подумав рушати. Діюфант позносив з ладь пороки й звелів складати їх напроти головного, нещодавно піднятого на чотири лікті муру. Пороки були нові, ще й колоддя не встигло потемніти, обложені обстрілювали їх зі своїх пороків, що стояли на вежах, важкими стрілами, закидали камінням, але вої супротивника лише відкотились на певнішу відстань і, захищаючи себе римськими "воротами", й далі складали колісні пороки, що їх греки звали катапультами, балістами та скорпіонами.

Я мушу діждатися їх, а тоді вже їхати, вмовлявся Борис, і се тривало до самого вечора. Велій болярин подав думку зробити вночі вилаз, і він погодився. Після другої варти, коли й у городі, й у ворожому стані поснули всі, хто мав на те право, болярин-воевода сам вивів дві сотні пластунів "на розживку". Завчасно змащена брама й не рипнула, вої по перекинутих колодах подолали рів і скрадалися так тихо, що їх почули в ворожому стані, аж коли вони кинулися з мечами на ріденьку лаву сторожі.

Знявся гвалт, у темряві завили страшні "скіфські" стріли з пищиками, й доки понтіїці стямились, усі пороки спалахнули червоним кіптявим "грецьким вогнем".

Ся нічна весела пригода втішала й Бориса, й усіх охисників Красної Заводи, й він почав чекати нового дня, коли Діофант налагодить інші пороки. Се сталося в середу наступної сідмиці, від самого ранку. Кидуні пороків розмахалися всі разом, кинувши на Красну Заводь стільки каміння, що з нього можна було б вимурувати добру вежу. Одні вої накручували важелями линву кидуна, двоє чи троє підважували в його дерев'яний "полоник" брилу, треті спускали гак, і брила неслася вгору, до визубнів заборолу, й по кожнім ударі мур стогнав і шпувався іскрами, проте вистоював.

Лише коли-не-коли понтянам щастило з величезного гребінця муру вилущити край зуба, й тоді біля пороків, що вишикувалися двома шеренгами від озера до морського берега, здійсмався радісний лемент. Каміння літало безперервно, й зумисне визначена тисяча понтян увесь час підвозила волокунами нові й нові брили з неподалік вищереного провалля.

Часом пущена каменюка, що її допіру ледве підняло четверо воїв, перелітала на той бік муру й трошила дахи, паркани та дерева в Красній Заводі, але вбитих не було, бо воєвода Богдан обачно виселив увесь ковальський куток, розташований найближче до західнього муру.

Уночі викрешене зуб'я заборолу було поновлено, та зранку Діофант іще дужче посилив напад. Борис вирішив попалити пороки вдруге, та навчений гірким досвідом Діофант уже не дався перехитрити. Вночі понтяни стерегли кидальне знаряддя ще пильніш. Тоді Борис удався до іншого: зробив несподіваний вилаз посеред білого дня, відчинивши браму.

Сім пороків спалахнуло свічками, та на їхнє місце понтяни підкотили нові, й усе пішло, як і раніше. Так минуло ще сім день, і краю того змагання ніхто не бачив. Уночі визубні ставали на місце, й Діофант мусив усе починати завдруге.

— Скільки ж у них пороків? — бідкався воєвода Богдан. — Чи вони їх на кораблях ладнають?..

Борис із Богданом іще тричі вилазили вдень, і хоч за кожним таким вилазом по той бік рову лишалося два й три десятки вбитих і зраних, але й порокам нарешті з'явився край, і в кінці травного місяця Діофант перейшов до глухої облоги, щоправда, спершу безуспішно спробувавши вийняти город коп'єм. Він кілька днів закидав рів праворуч од брами й підсипав свій вал, але Борис вивів у сьому місті мур іще на чотири лікті, а понтійські обліжні вежі, гуляй-городні встигав палити або ж скидав униз.

І Діофант по-справжньому перейшов до глухої облоги. Від самої затоки на схід од города, понад берегом озера-заводі й далі до моря він вирив окіп у два ряди з валами, морем пустив усі свої сто п'ятдесят ладь і припинив будь-які дії, вирішивши взяти Красну Заводь голодом.

Борис більше не чекав нагадувань з боку воєводи Богдана та своїх братів. З початку глухої облоги він зібрав усю старшину:

— Йду до стольниці.

Се означало, що він іде до города стольного Великого руського князя, народ же мусить думати, що він — у своїй власній стольниці Новгороді.

Все вже було готове, вночі десять Гойкових ладь несподівано вийшли ровом у море. Їх опосіли сторожові ладді понтійців, і доки під теплим нічним вітром точилася морська січа, одна ладдя, користуючись темрявою й загальним гармидером, вислизнула й пірнула в ніч. За насадами її стояв Борислав, князь турицький.

Коли зійшло сонце, море за кормою було чисте, й се означало, що ніхто в запалі нічної січі не помітив княжої ладді. Через два дні сей стадвадцятивесельний корабель увійшов у гирло Данапра. Було свято Купала, коли сонце підіймається до свого верхнього, найвищого перевалу, й деякі греки, а також севери та руси починають відлічувати Новий рік.

Літо стояло спекотне, навіть серед широкого Данапрового гирла було нічим дихати. Ще спекотніше стало по другому дні, коли ладдя проминула Низове Полісся, й одразу з берега почався степ. На нечастих нивках правого берега ячмені та чорне грецьке просо вже стояли в полукіпках, але пшеницю оратаї ледве тепер починали жати. Та за сорок день, коли проминули Пороги й дісталися города Кийлева, навіть тут, на полуночі, вже віджнивували й пустили в стерні худобу.

Заводь під городом стольним звалася Почайною, й город починався одразу, але тут жили тільки люди, Великий же князь руський із болярами сидів на кручах, куди вів зміястий узвіз.

Великий князь Борислав зустрінув турицького князя дуже привітно й на першому ж пирі заходився пояснювати, як дружив колись із його вітцем Буйтуром і навіть погодився бути кумом, коли старому Буйтурові народився ще один син.

— Котрий еси ти в нього? — спитав Великий князь. — Чи не сімнадцятий?

Борис лише плечима зітнув, думаючи, коли ж володар неосязної землі Руської нарешті поцікавиться метою його приїзду.

— Тобі вже сорокове літо минає?

— Сорок і друге, — відповів Борис.

— Се вже й я сорок друге літо сидю Великим князем?!

Думка сподобалася князям та болярам, і вони почали пригадувати давні труди й давні січі, й так минув увесь пир. Тільки наступного дня Великий князь, як і всі його підручні князі та боляри, вусатий і косатий, спитав:

— По рать споміжну прийшов еси, княже? Не кажеш, але й так видю. До Великого князя волосні князі за сим лише й приходять. Скільки просиш?

Борис почав квапливо доводити, що Мітрідатові не можна потурати, бо коли ступить однією ногою на сей берег, то схоче й другою, тоді ж його вже нічим не спиниш, і він зазіхне й на Данапр, і на Данастр, і на Десну.

Пошкрібши ще не голене сьогодні тріскуче сиве тім'я, Великий князь поправив косу з рудим кінчиком за вухо й спитав те саме:

— Скільки просиш, речу?

— Двадесять тисяч... — несміливо відказав Борис.

— Дві тьми... В Діюфанта також дві? Чи більше?..

— Але ж я маю й свою рать. І вона сидить за муром! — злякався великокняжого

вагання Борис.

Великий князь почав розтирати вузликуваті пальці, які мусили боліти йому. Він добре знав і задуми Мітрідата, який готувався до ратіння з Римом, і його силу, й ті дві тьми, які допіру назвав Борис, викликали в нього сумнів.

— Того літа він побив тебе тьмою?

Борис кивнув, іще не відчуючи ходу його думки.

— Тоді дам тобі п'ять тем.

— Не треба стільки! — ще дужче злякався турицький князь і почав доводити, що руські вої легко здолають понтян один супроти одного. П'ятдесят тисяч великокняжої рати в його землі здавалися надто небезпечними, могли би після перемоги не вернути всп'ять, і тоді втрачала глузд і ся його поїздка сюди, й увесь задум.

Але старий Борислав, закивавши голим тім'ям, не розумів або ж не хотів зрозуміти його страхів. Обсядуть і висидять, міркував Борис, коли володар землі Руської повів його до столової світлиці. Й тоді хоч самому за море втікай, хоч бери пернач од Великого князя...

Не зважаючи на свій вік, господар їв багато й раз по раз запивав страву медом. Пригнічений настроїм гостя, здавалося, зовсім не обходить його, й се ще дужче непокоїло Бориса. Все знає й усе тямить, вирішив він після страви, коли Великий князь гукнув конюшого, який мав під своєю рукою все його комонне військо.

Сього болярина, теж бритоголового й вусатого, Борис бачив на вчорашньому пиру, та не подумав, що дрібненький, мов жучок, чоловічок є таким високим чинцем у Великого князя. Конюший не говорив, а дзижчав глухо й хрипкувато, й се ще дужче робило його схожим на жучка. Він сказав, настовбурчивши руді вуса:

— П'ять тем!.. Де ж я їх тепер висилю стіки! Хіба що в полюддя...

— У полюддя буде пізно, — завважив старий князь. Він уже встиг поголитися, й тепер підборіддя та тім'я його аж лишали.

Коли ж він обшкрябав щетину? — здивувався Борис, немовби від того залежало багато дечого. Він уже потроху заспокоївся й при звичаїв себе до думки, що вертатиме додому в супроводі п'яти тем руської рати.

Так вони нічого не вирішили, й увечері Великий князь іскликав у себе раду. Ще, може, й розминеться, думав турицький князь, дослухаючись гомону бурхливої суперечки здалеку, бо його не запросили, й він сидів у своєму покої сам.

Уранці Великий князь, нічого не сказавши йому про наслідки вчорашньої ради, ввійшов у ловецькому спорядженні:

— Підеш на лебедя?

Борис погодився, й не тому, що дуже любив ловування, а просто з нудьги. Полювали на озерах супроти Кийлева, де білі птахи, йдучи не знати з яких холодних країв у вирій, сідали перепочити. Борисові не поталанило вбити жодного лебедя, хоча решта князів та бояр вертали домів із двома й трьома кожен. Переправлялися через Данапр усім гуртом на плотах, яких тут було безліч, бо кийляни здавна славилися своїми перевозами-кийлями. Турицький князь виморився й спав, мов убитий, а вранці

його знову покликали на пир.

— Ви в тій своїй Турицькій землі забули-сте й дідній покон, — сказав старий князь Борисові, коли той поцікавився, з якої се речі пир у таку ранину. — Переймаєте грецьке... Сьогодні свято — Земля-Мати вродилася. По-нашому — Земля, по-древлянському ж та по-вашому — Лада, жона Соварогова, себто Богова.

Пир тривав недовго: діви-роби внесли й поставили на стіл три цілісіньких, мов живі, навіть у пір'ї, лебеді, й коли старий князь підняв одного за вигнуту білу шию, все вбрання птаха разом знялося, лишилось тільки пахуче рум'яне м'ясо. Тоді відчинилися двері й до світлиці ввійшла стара жона в ошатній, золотом гаптованій вишиванці.

— Позич нам добра, мамо, — сказав князь і вклонився до жони, в якій Борис не зразу впізнав жону Великого князя.

Княгиня величаво й разом з тим лагідно вклонилася всім, урочисто мовлячи:

— Зичу й тобі, княже, й твоїм синам та донькам, і твоїм онукам, і всім за столом, і їхнім родичам, і челяді всій.

По сих словах вона взяла лебедину подобу й поставила в красний кут, у якому, обвішана рушниками, чорніла старовинна дерев'яна подoba Землі-Матері, що дає лад усьому й кожному вдихає життя в душу, а жонам у черево — плід.

Незабаром до світлиці ввійшли княжі родичі та родички, бо се був день, коли сім'я повинна гуртом скуштувати святого хліба.

А тим часом на березі Почайної заводи зібралися всі кийляни. Сього дня відбувався щорічний переділ землі, й кожен чекав ряду витягти жеребок. У березі й поміж юрмища стояли парами воли та коні, запряжені в плуги, а жоноподібні жерці-волфи серед майдану торжища розкладали свої "письма" — вербові гілочки з таємничими знаками-різами, що нагадували Борисові латинський альфавіт.

Коли прийшов Великий князь і всівся на зумисне для нього принесеному стільці, волфи почали волошити, тоненькими голосами бурмочучи закляття. Котромусь із тридцяти трьох волфів мало випасти сьогодні щастя стати царем до наступного дня Матері-Землі, й кожен з них потай шептав одвороти.

Коли вони, порозкладавши свої письма рядком, одійшли до городян, що оточили місце волошіння, найстаріший з-поміж волфів приступив до Великого князя й подав йому низку великих кам'яних намистин із позначками на кожній.

Великий князь, до нагоди вбраний у полотняну вишиванку, як і всі кругом, не довго вагавшись, упіймав одну намистинку з низки, й волфи затамували подих. Він сказав:

— Четати-йму з третьої різи!

— Четай з третьої, — тоненько проспівав геть сивий старійшина волфів, якому за довге життя жодного разу не випало бути царем.

Дехто з у жоночі, до п'ят, сорочки вбраних волфів полегшено зітхнув, пригадавши лад своїх писем, інші ж не наважувалися й ворухнутись, тим часом Великий князь, який, крім волфів, чи не єдиний знав усі різи й умів користуватися таємницею чет, підійшов до помережаних різами писем і заходився складати слова з кожної третьої різи. Та слів не виходило, лише якесь белькотіння, й він четав і четав далі, перечетав

усі письма й почав по другому разу, й по третьому, й тільки за четвертим уся юрба раптом ойкнула, бо різні склалися в імено "Д-о-б-р-о-с-л-а-в".

Так звали старійшого в Кийлеві волфа, й усі погляди звернулися до людини, в якій не росли ні вуса, ні борода і якій важке щастя бути царем, сторожем священного золота, випало аж на схилку літ. Доброслав стояв блідий і так само блідо всміхався, коли інші волфи підняли його на руки й понесли до царського столу над кручами, в хором поряд із великокняжим. Торішній цар уже вмирав, йому попереду слалась недовга стежка, бо так було покладено дідівським законом: коли цар після врочистої треби Матері-Землі завтра відміряє сам собі стільки поля, скільки зможе обійти за день од сонця до сонця, волфи піднесуть йому келих зеленого трійла — святих сліз Небесної Праматері, а після того трійла людина живе рік; яка трохи більше, яка трохи менше, загалом же рік, до дня Нової Землі.

Великий князь не пішов за волфами — він своє вже зробив, тепер починалося найголовніше: щорічний перерозподіл землі, на якому він мусив неодмінно бути присутнім і тягти жереб на рівні з усіма, хоча його "міра" була вдесятеро й двадцяттеро більша за ратайські.

Коли двоє вирських челядників на чолі з дідом старішим піднесли йому шаплик, він засилив руку й дістав звідти маленьку вербову паличку, на якій було різаними позначено міру, й тільки тепер устав:

— Ходімо, княже? Відтак хай самі, без мене.

Він оддав жереб своєму домажиричеві, ратаї розступилися, дали йому дорогу й знову зімкнулись навколо шаплика, в якому лежало невідоме щастя кожного.

— А золото те й справді є? — спитав Борис, коли вони з Великим князем та його челядниками побрались узвозом до хоромів на горі.

— Хіба не видів еси?

Борис покрутив головою, й старий князь мовив:

— Ходімо зводю.

Бориса по спині дерло морозом, коли вони підходили до хорому Матері-Землі. Десь там, у глибоких порубах, зберігалися святі речі, скинуті колись пращурам з неба кумирами: золотий плуг, золоте ярмо, золота сікира й золотий глек, — усього, що йому треба на сім видимім світі, ратая навчили кумири.

— Й те все — справжнє? — притишеним голосом поспитав Борис, коли вже вилазили з глибоких рублених підвалів.

Великий князь буркнув:

— Питаєш... — І се не було жодною відповіддю. Аж біля свого високого розложистого хорому він сам спитав у Бориса таке, чого той не міг і сподіватися: — А що чинить Сьомак?

Борис од несподіванки спинився:

— Пощо тобі мій брат? Одрізана скиба...

— Твій брат, а мій — таль! — значущо поправив його Великий князь руський. — Невже досі не відав сього еси?

— Ні... — розгубився ще дужче Борис і рушив сходами на друге повершя. Я-м багато чого досі не відав, із сумом міркував він, слухаючи Великого князя, який доводив йому, що Сьомак також міг би добре прислужитися своїй землі — саме трапляється нагода. Який же з мене державець, — подумав він. — І чому наш отець Буйтур оддав свій меч мені, а не котромусь моєму братові старійшому?

Братів у Бориса було вісімдесят, рівно вісімдесят, і найстарійший, Рядко, Рядивой, про якого він тепер нічого не відав після нерозумної втрати Керкенітиди, хіба п'ятьма літами поступався Великому князеві руському Бориславові. Далі йшов Любомир, Любиця, якого Борис не видів хтозна й скільки років, тоді були Вишата, Войко, Станко, Грядич, Стоїл, Ізімир... Лише сих він знав найліпше, бо сиділи вкупі, решту ж плував літами й навіть з обличчя: вісімдесят братів, а ще ж сестри... Й останнім серед них, Буйтуровичів, був Сьомак, якого Борис позаторік побачив уперше.

— А пощо він є твоїм талем, а не талем вітця мого? — спитав Борис.

— Пощо?.. — Великий князь нахмарився далеким спогадом. — Так треба було... Й нічого більше не докинув. — А ти не скидай його в греблю, може, й у йому товк є.

Борис недовірливо хитнув головою. Перед очима постало негарне обличчя молодого брата, й князь турицький квапно відігнав його з-перед себе. Він такий самий, як і я, сказав подумки Борис, і ще незрозуміліше стало, чому раптом отець Буйтур оддав меч княжий не Раткові чи бодай Вишаті, а йому, того ж, найменшого, вирядив талем у заклад Перісадові. — Невже через мою матір?.. Пекучий здогад кольнув Бориса в серце, та він не зважився розпитувати в старого вождя Руської землі. Якись натяки Борис чував од Рядивоя, щось йому закидав колись і другий брат, Вишеслав... У князя Буйтура було тридцять або й усі сорок жінок і наліжниць, але найдужче він буцімто любив його, Борисову, матір, куплену за срібний талант у танаїського роботоргівця. Матері своєї Борис не пам'ятав: гірганська красуня Белата вмерла, коли йому минав третій. Казали, нібито князь турицький Буйтур вельми побивався за нею й усю свою любов до Белати переніс на сина. Се вже Борис пам'ятав дуже добре, за ту любов часто спалахували сварки між братами-княжичами, але князь Буйтур сам постриг Белатового сина в князі. Хоч турицькі володарі тепер носили бороди на грецький лад, але обряд постригання зберігали дідівський: голили княжичеві тім'я, лишивши одне пасмо, голили й підборіддя, якщо там уже встигало щось висіятись. Борис тоді ще не мав ні бороди, ні вусів, але волф-постригач таки пройшовся бричем по м'якенькому пушкові підборіддя, на голові ж лишив довге пасмо, й се несподівано вгамувало старійших братів.

Борисові раптом пригадалося, як Сьомака позаминутого року вразила висока мороморяна дошка біля княжого хорому в Новгороді. "Хто се?" — спитав тоді Сьомак. На дошці було зображено двох комонників: старого й ще геть молоденького поза ним. "Се есмь я, — кивнув на молодого Борис. — А се — князь Буйтур, отець наш, з довгою бородою". Сьомак довго дивився на вітця, якого бачив уперше, й Борис теж стояв і мимоволі порівнював. Наймолодший брат видався дуже схожим на старого князя, хоча й не мав таких правильних рис і суворого, володарського нахмуру. Дошку Буйтур звелів

каменярам вистукати на честь постригання Бориса, аби всі виділи, що земля Турицька має двох князів, і подоба вдалася дуже схожа.

Великий князь руський більше жодним словом не заїкнувся про державні справи, уклопотаний справами родинними: видавав доньку за северського княжича Володимира. Борис думав, що Борислав уже й забув про нього, та після весілля, повернувшись із злюбного походу на той, северський бік Данапра, який руси звали Славутою, старий князь раптом сказав:

— Насидівся-с, княже Борисе? Бо я собі їзду та їзду... Взавтра рушай з Богом та Юром Побідником. Полк уже стоїть на Росі.

Розділ 24

Чутка випередила Бориса, й коли він ще тільки проминув Пороги, в Херсонесі зчинився переляк. Діофант почав облогу Калос-Лімена ще в таргеліоні, тепер же йшов піанепсіон, і за сі п'ять місяців йому не пощастило вийняти города, хоча вже всі ратаї віджнивували й навіть листя на деревах пожовкло. Еклесія архонтів спорядила до Діофанта під Калос-Лімен триста своїх найліпших воїв під проводом Ксенокла, який і досі справляв обов'язки архонта-притана херсонеського, колишній же архонт-епонім Александр, відкарбувавши два котли номисм із своїм іменем, тепер був архонтом-басилеєм і керував хоромами кумирів та жерцями.

— Треба дива, — сказав він в одній з пританій, і думку його враз підхопили. Коли б олімпійська захисниця Херсонеса Діва подала смертним знак своєї прихильності, вої ратилися б зі скіфами, мов леви з вовчою зграєю, хоч хай би скільки було тих вовків. — Інакше — край нашому Херсонесові! — закінчив Александр, і сього вже не доводилося нікому розтлумачувати.

Старійшина жерців кумири Діви Ангел так розхвилювався, що не міг придумати гідного випадкові дива. Він прикликав поставити кумирину подобу серед агори й завітчати бузиною та любистком, але се навряд чи справило б належне враження на херсонітів, тож усі жерці відхилили його думку. Після тривалих суперечок було вирішено під час урочистої треби Діві викликати пожежу в хоромі котрогось варварського кумира, хоча й саму Діву греки теж удавнину запозичили в скіфів.

Се не становило великих труднощів. Уночі кілька молодих ефебів, навчених жерцями, склали під хоромом скіфського кумира Бога кілька оберемків клоччя, прикрили його жертвним цурпаллям, якого там вистачало, й непомітно зникли.

Вранці ж, після врочистої процесії на честь Діви біля її хорому зібрався мало не весь город, а старійшина жерців перерізав горло телиці й, зідидвши кров у ямку під жертвником, заволав:

— Дай нам знак, о всемогутня захиснице Херсонеса! Дай знак, аби ми побачили силу твою й перейнялися люттю та жагою крові до наших ворогів!..

У сю мить на протилежному кінці агори знявся лемент. Горів хором варварського кумира, чорний дим валував із заднього причілка, й вогонь швидко хапався вперед, хижий і кривавий.

— Знак!.. Зна-ак!.. — ще дужче заволав старий Ангел. — Діва нам віщує перемо-

огу!..

Се було схоже на правду, й натовп у нестямі кинувся до пожежі, щоб наситити очі олімпійським вогнем. Архонт-притан Ксенокл, який на час війни зі скіфами підперезався мечем архонта-стратеґа, звернувся із запальним словом до своїх трьохсот воїв, і всі перейнялися жагою помсти.

Диво, так добре облаштоване жерцями, дало чудовий плід, і наступного ранку архонт-стратеґ Ксенокл повів свій полк п'ятьма кораблями вгору, до Калос-Лімена, де стояв Діофант і куди міг кожної миті прибути скіфський цар Палак на чолі величезної скіфської орди царя роксоланів.

Полк херсонітів уступив до стану Діофанта під згуки бойових спартанських флейт, сповнений зваги й нетерплячки, та понтійський таксіарх дуже швидко погасив їхній запал, примусивши разом з усіма рити навколо стану глибокий чотирикутний окіп із валом над ним, хоча запальний Ксенокл і змалював йому в присутності Мітрідата, Дорілая, Неоптолема й Архелая, який теж виявився в понтійському стані, всю правду про "диво" херсонеської кумири Діви.

Не вельми довіряючи дивам та іншим знакам безсмертних, часом охочих поглумитися з людей, Діофант щосили зміцнював оборону. Його вивідники йшли попереду Палака та його позиченої в роксолан рати й щодня доносили таксіархові останні новини. Коли Палак підійшов до найвужчого перешийка, що розділяв море з Гнилим озером, Діофант сказав Мітрідатові:

— Через три дні буде тут.

Понтійський цар ходив уздовж і досі не доритого окопу з безмежною нудьгою на виду, й се свідчило про те, що він страшенно хвилюється. Дорілай з Неоптолемом, ще зовсім молоді воєводи, певно, й не уявляли собі справжньої небезпеки й жваво покрикували на своїх сотенних і тисячних воєвод. Особливо не подобався Діофантові двадцятидворічний пафлагонець Неоптолем: ходив у до блиску начищених латах, навіть білогривого шолома не скидав, схожий на Ахілла з Міронової гідрії. Того самого Неоптолем вимагав і від підлеглих, і довірені йому таґми більше часу приділяли блисківі обладунку, ніж копанню рову та насипанню валу. Діофант спробував був завважити Неоптолемові, та той по-юнацькому тріпнув гривовою шолому:

— Мої вої встигають усе робити добре й красиво!

Мітрідат, який чув се, не сказав ані слова, й Діофантові лишалось вдати, ніби він повірив у всеспроможність Неоптолемових таґм. Колись таке вже було, й Мітрідат, округлюючи вуста, мов стрижений римлянин, сказав йому латинське прислів'я: "Мене сана ін корпоре сано", що означало: "В здоровому тілі — здоровий дух". Діофант спробував переконати його, що се — не одне й те саме, атлетизм і жевжикуватість, але молодий цар мав на те свої погляди.

Дорілаєві таґми працювали краще й устигали вирити свою ділянку рову та насипати добре втрамбований вал, коли скіфам лишалось ще два дні дороги. Та найдужче непокоїв Діофанта четвертий улюбленець молодого царя, понтійський гектарх Архелай, який, несподівано для всіх, покинув свій город і прибув у їхній стан

того дня, коли надійшли перші чутки про небезпеку.

Дізнавшись, що Палак веде по собі величезну рать, Діофант порадив Мітрідатові негайно сісти на ладді й, не чекаючи скіфів, забиратися геть.

— Якщо їх тридцять тисяч, — сказав він, — матимемо халепу, бо в тилу стоїть їхній город, і досі не вийнятий нами. Я вже не кажу, що буде, коли їх виявиться більше: сорок або й усі п'ятдесят тисяч, як ходять чутки.

Обдумавши його слова, Мітрідат погодився, та сталося несподіване. Пантікапеець Архелай, закликаючи царя всіма грецькими й перськими кумирами, попросив себе вислухати.

— Великий полководець не той, що має більше війська, — мовив він запально, — а той, що малим полком здобуває перемогу над великим!

Мітрідат глузливо посміхнувся, Діофант, убачивши в тому прихильність понтійського царя до себе, почав тлумачити Архелаєві, що думка, десь, може, й правильна, та все має межі, й коли супроти твого ратника ворог виставляє двох і трьох, то тут уже ніякі кумири не здатні допомогти. Дорілай із жевжикуватим Неоптолемом мовчали, але кожен по-своєму, й було схоже, що Неоптолем через молодість і нестачу досвіду ладен схилитися на бік Архелая. Понтійський цар знову посміхнувся, лише не глузливо, як перед сим, а лихо:

— Авжеж!

Архелая його насміх не збентежив, а теж розізлив, і він, люто блимнувши на Мітрідата, майже крикнув йому в обличчя:

— Згадай Леоніда Спартанця під Термопілами!

— Авжеж.

— Згадай Александра, Мітрідате!

— Авжеж. Тільки мене звуть Евгенієм.

— Що "авжеж"? — Архелай уже ледве стримувавсь у межах пристойности, й те завваження царя, і надто ж його вперте слово "авжеж" стьобали Архелая батогом. — Що "авжеж"?

— Авжеж так і вчинимо, — сказав Мітрідат. — Сила людини в розумі.

Діофантові після сього не лишилось іншого вибору, й він звелів обкопувати стан ровом.

Коли до підходу ворожого полку лишилося не більше дня, на мурах обложеного Калос-Лімена стало помітне пожвавлення. Якимось чином обложені довідалися про підхід свого князя на чолі руської рати, й Архелай розтлумачив:

— Колись іще перський цар Дарій знав піротелеграф, а навчили його вавілоняни.

Кожне слово Архелая тепер насторожувало й дратувало Діофанта, але він знав про Мітрідатову прихильність до молодого пантікапейця й сприймав усе те з поблажливим усміхом старшого. Діофант по кілька разів на день поглядав у бік ладь, які стояли праворуч і ліворуч обложеного Калос-Лімена. Ладді були його останньою надією, й він перед приходом скіфів-роксоланів старанно оглянув кожну дієру й трієру. Коли сі діти набавляться в славу, він посадовить їх на ладді, й тоді стане видно, що сила людини

таки справді в розумі, а розум кумири дають смертному щороку на обол: щороку по краплині, а не всім гамузом у пелюшки.

Стан Діофанта сягав одним ровом берега, де на приколі гойдалися ладді, другим ровом — високих мурів Калос-Лімена, двома ж другими ровами виходив у степ. Маючи стільки рати, Діофант не наважився перегородити Палакові дорогу в город через канал та Східну браму, щоб не дробити сил, і Палак надвечір наступного дня почав уходити передніми тисячами в город, зустрінутий радісним лементом обложених, уже геть виснажених захисників. Коли б узяв сей проклятий Калос-Лімен, подумав Діофант, стежачи за нескінченною низкою ворожих комонців, сього б тепер не було. Навесні він пожалів п'ять-шість тисяч гоплітів, а тепер така жертва здавалася б не дуже великою. Й він знову, як останню надію, згадав свої півтори сотні ладь.

Роксоланської рати в Палака виявилось рівно п'ятдесят тисяч, і він увів до города лише кожну п'яту, решту ж поставив уздовж озера навпроти Калос-Лімена. Діофант оглянув сей ворущий неосяжний мурашник скіфів, їхніх коней та возів, і серце йому стислося від передчуття лиха. Скіфи навіть ровом не оточили себе, подумав понтійський воєвода. А я сидітиму за своїми валами й не рипнусь, бо не смію, й тільки поглядатиму на ладді в березі. Він же вдаватиме, що йому дуже нудно, сказав собі Діофант, косуючи на молодого володаря, на чиєму виду вже застиг вираз сірої нудьги.

Скіфи посунули за стан, щойно зійшло кволе осіннє сонце, й посунули так рясно й густо, ніби на валу по той бік ровів їх не чекали ні мечі, ні списи, ні стріли та свинчатні кулі порох, ніби се була безневинна гра в дитячий полк або гусей-лебедів. Скіфи сунули відразу з трьох боків, але з валів їх зустріли градом стріл та сулиць, і рукопашна рать так і не зав'язалась. Лишивши в ровах з півтисячі вбитими та потьятими, скіфи відкотились, але не надовго, й почали новий приступ.

На всіх трьох валах Діофант виставив щитоносів із римськими "дверима", за кожним щитом стояло по п'ять гоплітів, а ще стільки чекало в глибині чотирикутного стану. Дехто там вовтузився коло десяткох катапульт, і через голови захисників хурчало велике й дрібніше каміння. Скіфи не шкодували крові, на дні ровів уже лежало повно їхнього трупу, та вони сунули й сунули, мов сліпий на шпичак, протискалися між величезними "дверима" щитів і зав'язували січу на валах, аж доки їх знову скидали в гроблю.

Все починалося знову й знову, коли короткий жовтневий день згас і настав перепочинок, Діофант спробував дізнатися, в що обійшлась йому сьогоднішня січа. Ще одна така перемога, подумав він, слухаючи донесення воєначальників, і я позбудуся половини війська, як той епірський цар... Він спробував довести се Мітрідатові, та той лише кивнув пальцем через вал:

— А піді глянь у рови за валом.

У ровах тепер никали чорні тіні. За мовчазною угодою скіфи й понтійці виносили своїх убитих і поранених, часом навіть розмовляли й перегукувались, та до мечів не бралися, й від того ставало моторошно.

— Ще одна така перемога, — сказав уперто Діофант, — і наші діери підуть додому

порожні.

— А ти дбай про рать, а не про втечу, — промовив Мітрідат. — Бо звелю відправити судна під Керкенітиду або й у Херсонес.

І його слова виявилися лихим знаком. Уранці скіфи почали приступ з усіх чотирьох валів одразу, їм пощастило швидко здертись на східний вал, що тягся рівнобіжно з берегом. Сього Діофант не сподівався, принаймні тепер, і серце йому заболіло. Під ударом опинилися ладді, в яких, крім веслярів, лишилося по десятку гоплітів. Таксіарх кинув на взбережний вал п'ять лав мечоносців, та густі лави скіфів було не так легко зіпхнути в рів.

Передчуття справдилося. Доки Діофант пробивався до берега, скіфи почали дертись на ладді, з моря ж підпливли ті їхні чотирнадцять суден, що до вчорашнього дня чаїлися в заводі, й почали кидати "грецький вогонь". Тісно зіставлені понтійські ладді спалахували одна за одною, вогонь перекидався з насаду на насад, а берегом сунули нові й нові приступники, й одні лізли на вже в багатьох місцях підпалену шеренгу суден, інші ж стрибали в рів і дерлися слизьким од крові скосом валу, зав'язуючи рукомашну січу в самому стані.

Скіфські ж ладді, шастаючи понад берегом, палили ті судна, яким пощастило вихопитися з пекельного вировища диму, вогню й лементу. Лише п'ять вісімдесятичотирьохвесельних діер утекло в одверте море, й догоня, яка кинулася була вслід їм, незабаром повернулася. Уже вечоріло, й кілька воїв, певно, з особливих причин, зустріло невдатних переслідувачів переможними криками, та се був останній вияв радості. Хоч скіфи не змогли затриматись у понтійському стані, та ся перемога обійшлася Діофантові ще дорожче.

Мітрідат сидів у самому кутку, й сторонньому могло, здатися, ніби царя посіла зелена нудьга, роблені й несправжні й лемент, і гуркотнява, й вереск дорослих людей, які бавляться в дитячу гру, всмерть остогидли йому й викликають позіхи.

У протилежному кутку, мов ховрах у нірці, сидів Архелай, і в темряві світилися тільки його вічі. Він дуже скидався на божевільного, й Діофант із осторогою зиркав у той куток. А в самого на душі було ще моторошніше. Вчора за східним ровом у березі стояли ладді, півтори сотні ладь, на які можна було сісти. Сьогодні ж берег здавався чужим і ворожим, і ніщо вже не могло врятувати понтійської рати, від якої за два дні лишилося трохи більш як половина.

Сю ніч у стані мало хто спромігся заснути, хоч вої від втоми не могли ворухнути й пальцем. Навет понтійського таксіарха теж німував, і ні він, ні Мітрідат, ні Дорілай із Неоптолемом, не кажучи вже про несамовитого Архелая, навіть не лягали. Діофант нашорошено дослухався кожного його руху. Вони з Архелаєм були в сьому наметі єдиними справжніми греками, та від божевільного пантікапейця, винного в усіх їхніх бідах, він сподівався ще якогось, останнього підступу.

Коли по другій варті в Архелаєвому кутку зашаруділо, Діофант схопився й витяг з піхов меч, ладен боронити своє життя від божевільного, та той підповз до Мітрідата й почав йому щось квапно й збуджено доводити. В темряві почувся лункий ляпас, було

схоже, що цар ударив Архелая по виді, та шепіт і після сього не перестав. Ляпас почувся вдруге, хтось у темряві заскиглив, мов побите цуценя, тонко й жаловито, й Діофант крикнув:

— Я вб'ю сього божевільного пантікапейця, він кинув біду на наші голови!

Та з царового кутка почувся знудьгований голос Мітрідата:

— Сядь і стули пельку.

Вранці Мітрідат звелів Діофантові, не чекаючи приступу, вирядити до скіфського царя Палака слів, які спитали б: "Що хочеш од нас, царю?" Сли на чолі з Дорілаєм швидко повернулися назад, бо Палак вимагав негайно скласти мечі та сулиці. Тоді Дорілай пішов удруге й почав торги, й сі ходіння тривали до самого полудня й пополудні, й коли сонце схилилося над сивим холодним морем, усі зрозуміли, що кумири дали їм день перепочинку.

У стані ж тим часом коїлося незрозуміле. Вої скіпали колоддя вцілілих катапульт і стругали з них довгі, по п'ять, по десять і по п'ятнадцять ліктів жердини. Й коли їх вивершили наконечниками, всім стало зрозуміло, що то сариси або "цариці" — списи, якими в давнину користувалися македонці, й вогник несміливої надії зігрів серця воїв. Хоча Діофант цілий день перемовлявся із скіфським царем, але перемови сі могли скінчитися в найліпшому разі полоном і поголовним продажем у рабство, а то було не набагато краще, ніж смерть. Коли ж воїн рихтує списа, то збирається битись, і тоді вже останнє слово лишалось кумирам.

Уранці Мітрідат знову наказав розгубленому Діофантові виряджати Дорілая на той бік валів. Дорілай мав сказати: "Царю скіфів! Наш таксіарх не хоче без боротьби складати зброї. Він хоче вийти в поле й помірятися з тобою силою. Тільки дай нам вийти за вали та рови — а там як покажуть олімпійці".

Палак погодився. Відвівши свій полк на той бік озера, до самої затоки, він дозволив понтіяцям вийти з укріпленого ровами стану, давши їм дві години часу. Й коли по тому його роксоланська кіннота підійшла впритул до лав супротивника, Палак не повірив власним очам. Понтійська рать стояла щільними мурами по сто воїв уширшки й по тридцять углиб, обернена списками на всі чотири боки. Попереду тримали римські, куті залізом та міддю, "двері" щільні лави важко озброєних і заборонених латників. Наступну лаву становили такі самі вої, тільки "двері" свої вони тримали не на землі, як передні, а на ліктях; а між тими неймовірно важкими й широкими щитами понастовбурчувалися назустріч скіфським комонникам копія та македонські "цариці", їх тримали вої третіх, четвертих і п'ятих лав, поклавши на плечі переднім.

То була славнозвісна, давно забута фаланга, якою Александр Македонянин завоював цілий світ і про яку позаминулої ночі згадав шаленуватий од розпачу поразок Архелай. Тепер він із середини щільного чотирикутника фаланги керував січчю, а Діофант, скрегочучи від люти зубами, заохотливо всміхався до нього, збагнувши, що єдиний порятунок для всіх них — у тій фаланзі.

Розгубившись од такого перетворення ще вчора нікчемного, а тепер небезпечного ворога, скіфи не знали, що робити. Десять тисяч, яких вони дали жертвою в двох

попередніх січах, не вельми позначились на їхніх лавах, але всі стояли й здалеку дивилися на живий, настовбурчений щіттю копій город. Нарешті позаду почувся ріг, йому відповіло ще кілька, стрій розколовся на чотири лави й почалося зближення.

Палак ударив одразу в усі чотири чола фаланги, вдарив люто й скажено, майже всією потугою в сорок три тисячі комонців, але високі й розлогі римські щити, прозвані "дверима", тільки заколивалися й стулились іще щільніш. Роксоланські тисячники розвернулися й ударили вдруге, тоді й утретє. Над фалангою, здавалося, гульнув дужий вітер. Скіфські сулиці, кинуті з розгону, пробивали щити навиліт, але за щитами стояв новий ряд таких самих "дверей", і фаланга швидко затягала свої рани та проломи. Дехто з-поміж роксоланців зближалися до рукопашного бою, та фаланга вистромляла вперед довгі, на десять і п'ятнадцять ліктів, "цариці", й одчайдухи падали чи кидалися геть. Тоді в скіфському полку знову загули в ріг, і настав короткий перепочинок. Діофант пожвавився й нарешті відчув, що може розмовляти з сими "дітьми" спокійно.

— Александр був мудрий, — сказав він, не дивлячись на молодого полководця, який перебрав од нього кермо. Архелай зосереджено стежив за скіфами, намагаючись угадати, що робитимуть вони тепер.

І коли скіфи, перегуртувавшись, пішли на новий приступ, він одповів, дружньо всміхаючись до Діофанта:

— Шкода, що молодим помер!

Діофант нахмурився, відчувши нову шпильку в свій бік, бо за п'ятдесят прожитих років ще не виграв жодної путньої січі, коли не рахувати торішньої під Херсонесом. Архелай уразив його не тільки знаннями давніх січей і давніх полководців, а насамперед — отим несподіваним перетворенням. Що дає смертному поразка й що дає перемога! — не без мимовільної поваги до молодого нащадка Археанактидів подумав він. А скіфи вже наближалися, Діофант устиг крикнути Мітрідатові, який саме підійшов і став поряд:

— Не шкодує сил Палак!

— Не шкодує, бо чужі, — скислився цар, мов йому страшенно набридло говорити про такі звичні й буденні речі. Та що дужче гриміла валка, то розпачливіше кричали поранені, то його вид яснішав і яснішав, з того виду, знаючи норів молодого царя, можна було вгадувати перебіг січі, навіть не дивлячись на саму січ.

— Звели Архелаєві поставити лучників! — сказав Діофант, підійшовши до Мітрідата.

Мітрідат усміхнувся:

— Ти оживаєш, таксіарше!

— Постав лучників! — удруге наголос Діофант, бо за верховими лавами вже видно було незвичний рух, і на се доводилося вчасно зважити.

Мітрідат переказав Архелаєві пораду стратега, й коли лучники злаштувалися до бою, ставши посередині вільного чотирикутника фаланги, в холодному, але розпеченому від криків та грому повітрі завищали тисячі співучих скіфських стріл. Два десятки воїв із римськими "дверима" оточили Діофанта й інших чільників, ставши в

коло, й по щитах їхніх ударили перші стріли, призначені для воєвод. Скіфським стрільцям відповіли понтійські лучники, й стріли в багатьох із них були намащені відразливою на запах перською зеленню, яка вбиває людину через добу.

Сей напад теж не приніс скіфам утіхи. Вони відкотилися назад, лишивши перед лавами фаланги чимало вбитих і поранених. Тоді Палак наказав роксоланам позсідати з коней, маючи намір оточити фалангу зусібіч. Скіфи йшли поволі, розтягшись довгою лавою по четверо чи п'ятеро вглибину, й Діофант од несподіванки мало не втратив мови. Архелай наказав Дорілаєві й Неоптолему розірвати чотирикутник фаланги й вишикуватись у довгу глибоку лаву, трохи позагинавши краї назад, аби не дати скіфам змоги зайти з тилу.

Скіфи йшли й ішли, й коли до них лишилося кроків з двадцять, Архелай звелів Дорілаєві:

— Переганяй усе ліве крило на правий бік!

— Що він робить! — заволав Діофант, коли Дорілай почав оголяти все ліве крило. Се могло скінчитися тим, що скіфи таки оточать їх і зайдуть з тилу. Та коли передні лави супротивників зітнулися, стало ясно, що помилився він, а не молодий полководець.

Опинившись під загрозою обходу, ліве крило скіфів прогнулося й одтяглось назад, і решта їхньої лави теж почала вирівнюватися, й коли вирівнялась, Архелай закричав:

— Ніке!.. Ніке!.. Так було під Екбатаною!..

Мітрідат теж почервонів, геть струсивши з себе рештки вдаваної нудьги. Скіфська лава, довга й гнучка, нестримно поверталася й поверталась тилом до моря. Скіфський цар збагнув свою помилку тільки тоді, як ліве крило його багатотисячної рати креснуло по рові кинутого понтійського стану.

Але вирівнятися він уже не зміг. Цупка, настовбурчена щіттю копій фаланга поволі притискала його до моря. Рукомашна січа гриміла мечами об тисячі мечів, щитів, лат і шоломів, десятки тисяч горлянок розверзлись одна супроти одної, вбиті й поранені падали з обох боків, але скіфам ставало дедалі тісніше, вої з'юрмилися, стиснені ліворуч покинутим уранці ровом, а фаланга, здавалося, не знає зносу, так само струнка, глибока й непохитна. "Двері" сунулися вперед повільно, але таки сунулись, п'ятнадцятиліктеві списи-"цариці" діставали й найдальших у глибині лав.

Скіфи билися так купно, що задні лави вже не могли допомагати переднім ні копієм чи сулицями, ні з луків, ні з порош, а битися доводилось кожному проти цілої щіті сталевих наконечників, із яких скрапала гаряча смерть. Скіфи вже не змогли випростати свого зібганого крила, й лава їхня покуцішала, потроху дорівнялася в довжину фаланзі супротивника, обидві лави спинилися й так чавили одна одну, не зрушивши з місця до пізніх полуднів. А руки воя не були залізні, й кров у руках теж не ставала водою. Вона гусла від втоми, м'язи клякли й коцюбли, й мечі вже не могли розрубати ні бронзових, ні скоряних лат, лише махали в повітрі й дзенькали дедалі кволіше.

Й тільки списи робили ще своє криваве діло, а списів у понтян стриміло попереду

значно більше.

Передні лави скіфів ще сіклися з ворогом далеко від берега, задні ж уже підійшли до краю й почали поволі забридати в воду, тиснені передніми товаришами. А з моря їх підтримати не могли, бо на холодних свинцевих хвилях гойдалося всього півтора десятка ладь княжича Гойка.

Понтійцям уже ставало тяж затісно. Хоч їхні лави рідшали, та й трикутник між морем потроху збігався й звужувався, і тоді прислужився Діофант, підказавши Архелаєві перекинути вже праве крило через рів стану. Архелай у запалі січі не зміг оцінити поради, але згодом був змушений дякувати старому стратегові. Задні скіфи, що не брали безпосередньої участі в січі, опинившись по коліна в холодній воді, зачали просочуватися понад берегом та заднім ровом у бік города. Й тут на них ударив своїми тагмами Дорілай. Се вирішило долю січі. Виявившись оточеними з трьох боків, скіфи почали хто мокрою смужкою піску під стрілами супротивника, хто вбрід чи й плавом одступати, й Архелай з Діофантом уже в згуслих сутінках переслідували їх до самої брами Калос-Лімена, й тільки тут припинили бій.

А вранці скіфський цар, устигши сховати за мурами всього зо дві тисячі ратників, прислав до Діофанта слів і талів. Решта рати, руси-роксолани, яким пощастило видертись із несподіваної пастки, зайняла своїх коней і зникла.

Розділ 25

Цілу осінь Перісад вилежав у краваті, й усі думали, що цар, так і не давши ради державі, оддасться в руки провідникові душ Гермесові. Та коли надійшла чутка, що Діофант після блискучої перемоги під мурами Калос-Лімена, чи Красноі Заводі, як називали її своєю мовою скіфи, вийняв і скіфську наймогутнішу твердь — город ратників Хови, тобто Хавей, а свою столицю скіфи й самі спалили, — цар Перісад мов воскреснув для нового життя.

Йшов сьомий, найхолодніший місяць року, гамеліон, купці та люди ще їздили на той, азійський берег протоки по кризі кіньми й волами, але вдень сонечко вже пригрівало, віщуючи весну. На декади гамеліона всі елліни справляють весілля, й Перісад, який заручив свою донку з деспотом Савмаком ще два роки тому, а тоді й забув про се, раптом звелів оголосити в усіх містах і селах свого царства, що на декади весільного місяця віддає заміж єдину доньку й спадкоємицю.

Уже з нуменія — першого дня місяця гамеліона — в Пантікапеї творилося невірогідне. Весілля готували кілька сот родин, агора з досвіта нагадувала потурбований вулик, із якого збирався вилітати рій, але він не тільки вилітав, а й забирав із собою те, що можна було забрати. Рундуки та ятки потрапляли в облогу, бо кожна господиня, яка лаштувалась оддати доньку в чужий дім чи привести в свій дім невістку, намагалась не осоромити ні себе, ні свого чада. Весілля вимагало десятків амфор вина, тутешнього й заморського, міхів пшенишного борошна, й круп, і сиру, й часнику та меду, без яких не зробиш головного ласоща — міттлотоса. Батьки та матері закуповували родзинки й сушені яблука, в'ялені в меду груші, сливи та персики, хурму, фініки, інжир та смаженого огіркового насіння.

Раніше сього добра бувало на агорі купами. Торгівці ретельно готувалися до весільного місяця гамеліона ще з осені й літа, а потім, узимку, до схід сонця, коли город спав, звозили товар возами. Тепер же товару в ятках і рундуках було зовсім обмаль, і хоча ціни зросли втричі й вп'ятеро проти минулих років, але народ рвав усе з рук, бо торгівля в Пантікапеї занепадала, се так, і міді та срібла стало нізвідки брати, се теж так, але весілля в усі часи лишалися весіллями, й кожен пнувсь із власної шкури, аби не потьмарити радості ні собі, ні своїм дітям, які так швидко повиростали.

До того ж сьогорічний день весіль мав бути особливим і запам'ятатися городянам на все життя. Коли через багато літ жони зберуться чи на Діонісіях, чи на "котлах" у третій день Антестерій, вони згадуватимуть день свого весілля, й особливою пошаною користуватимуться ті жони, які виходили заміж на декади, разом із царівною Веронікою.

Й найбільше за всіх пантікапейців були вдячні цареві лихварі-трапедзити, купці та перекупники, флейтисти, шевці й власники золотарських ергастеріїв, і перетоптана вщерть агора клекотала пристрастями від світанку до пізніх полуднів. Роби-азійці носили важкі міхи й амфори на головах, підмостивши на маківку вовняний бублик, а хто не мав роба, той тяг придбане на власній спині, пріючи й на ходу підраховуючи, скільки драхм лишилося вдома й скільки він переплатив за свою покупку проти хоча б позаминулого року.

Усі хвіртки Пантікапея, за якими жили наречені, рясніли жінками та гірляндами з колосся торішніх ужинок, соснових гілочок, барвінку й дафінового листя — лавра. Та найбільше вражав Акрополь. Величезна зелена гірлянда, де-не-де поцяткована яскравими квітами з ясно забарвленої соснової стружки, провисала над Царським пілоном двома розкішними кінцями. Вінки висіли на всій вулиці, що вела від брами Царського пілону до Царського клімаксу, навіть на шиях чотирьох грифонів, з нагоди царського весілля вимитих лугом і до блиску натертих сукниною. Вінки з барвінку й калини яскріли на шиях подоб Перісада Безсмертного й усіх решти царів Спартоکیدів, які володіли колись Боспорською державою. А сам царський хором був прикрашений двома гірляндами: одна тяглася попід фронтоном, друга ж провисала з кожної колони довжелезного перістилю. В глибині над дверима головного входу зеленіла третя, в якій поблискували золоті кульки та золоті лідійські статери з ликами давніх царів. Обабіч стояло два високих необмолочених снопи — житній і пшеничний, а між ними збігав сходами вгору, в гінекей, довгий червоний килим, поки що накритий зверху рогожами: на декади, в день весілля, рогожі познімають і ним в обійми свого чоловіка зійде царівна, яку евпатриди, ставши обабіч під парапетами внутрішнього клімаксу, обсипатимуть зерном і золотими та срібними номисмами.

Савмак спершу подивувався з тієї зміни — Перісад ненавидів його кожним подихом своєї душі, й се не становило таємниці ні для кого. Тоді він подумав, що справа не в любові чи зненависти, а в чомусь більшому — й ще дужче здивувався. Діюфант із своїм приховуваним царем побив Бориса-Палака, й тепер Перісад хоче знову скористатися ним, Савмаком, як огорожею для свого нікчемного, хиткого, зuboжілого й по-суті

сміховинного царства. Він оддає мені Вероніку, щоб царями в сій землі й надалі були його нащадки, сказав собі Савмак, бо мої сини будуть його внуками й матимуть у жилах загуслу кров Спартоکیدів.

Тоді він згадав старшого брата Бориса, про якого останнім часом дуже багато думав, сміховиння готованого Перісадом весілля раптом обернулося до нього іншими гранями, й він більше не чинив опору.

Та й Перісад, після довгих місяців хвороби ставши схожий на власну тінь, усіляко запобігав перед майбутнім зятем, знаючи його впертість і незгідливу вдачу. Тепер я ждатиму Перісадової смерті, — подумав Савмак, і він теж се знає не гірш од мене, та головне не в сьому...

Головне було в іншому, й воно тісно перепліталось з братом. Бориса підібгав під себе Діофант, отже ж і Мітрідат, Борисові належало допомогти звільнитися від їхньої важкої опіки, а се можна було зробити, тільки здобувши всю повноту волости тут, у Пантікапеї.

У Савмакові раптом прокинулися братні почуття, й він із завмиранням у серці дослухався їх, щемких і досі не звіданих. А згодом, поступово й непомітно, вони почали перекидатися з Бориса на інших братів і на все, чим вони жили, й на їхню землю, й на їхніх людей, які так несподівано виявились одноплемінцями. Савмак дякував кумирам і сліпому випадкові, що розтулили йому вічі й вивели з зачарованого кола, бо почуття крові було чимось геть відмінним од усього, що всі роки оточувало Савмака, чужинця й самотника серед чужих людей.

Він ходив нескінченними екусами й таламусами своїх нових покоїв, куди нарешті згодивсь переселитися, й думав про рідного брата. Був тетрас істамену, четвертий день місяця, до весілля лишалося шість день, похмурий ойконом-домажирич, колишній метек, а тепер — один з найбагатших громадян, Зеноній, порядкував зі своїми робами, готуючи покої до весілля. Роби тягали ложа й столики, з кутка в куток переставляючи порожні гідрії та триноги, хоч усе стояло на місцях давніх і звичних.

І ще думав Савмак про Вероніку, сю тепличну мімозу, яка перед весіллям несподівано для нього обросла шипами. Вона довго чекала сього дня, думав Савмак, і тепер боїться за себе й за мене. Ті шипи не личили їй і здавалися чужими, се Савмак знав і не дуже дослухався до голосу Вероніки, який лунав то в одному, то в другому екусі.

Довгі місяці, коли вона ночами приходила до нього, перебравшись у гіматій своєї роби, змирили їх і навіть зблизили, чого Савмак найменше сподівався. Вероніка в його обіймах була втіленням вогнем, і, думаючи тепер про неї, Савмак не без жалю знаходив причину сього невірогідного зближення не в тому вогні й навіть не в дитячих мріях, ущерть заповнених Веронікою, а в чомусь, що вивищувало його у власних очах. Вона перша розкрила переді мною таємницю жіночого тіла й жіночого світу, подумав Савмак, хоча се було дуже дивно, бо навіть наймолодші ефеби мали власних наліжниць, а чи бодай бігали до дешевеньких міських гетер, якщо наліжниця виявлялася не по кишені.

— Зевсе!

Савмак, замислившись, і не почув, коли до напівприбраного таламуса ввійшла Вероніка. Сим недозволеним для смертного ім'ям вона звала його щоразу, лишаючись із ним віч-на-віч. Спочатку почала була звати Аполлоном, але се нагадувало Савмакові Архелая, та й звучало воно ніби насміхом, не тулячись до його грубого обличчя. Ти — мій кумир, у хвилину розчулення казала вона. Як же маю звати тебе? Савмак сердито буркнув: Гефестом! Але олімпійський коваль Гефест був кривим на ногу, Вероніка ні за що не погодилася й відтоді звала його пошепки Зевсом, і се нагадувало йому дитячу забаву, яка перестала тішити дорослого. Се від того, подумав він, дивлячись у ясні карі вічі басиліси, що я по-справжньому досі любив тільки одну жінку, а сю полюбити не зможу...

Савмак холодно глянув на щасливу наречену й сам розізлився. Так було щоразу, коли він при Вероніці згадував іншу. Царівна відчула в ньому зміну й поблідла, й се теж не було для нього новиною.

— Який сьогодні день?

— Тетрас істамену! — непривітно відповів Савмак. — Ти задля того й прийшла, щоб спитати?

Вероніка тихо проказала:

— Я ще тебе сьогодні не бачила, Зевсе... — То було не зовсім так, бо тетрас істамену почався з третьою вартою, о дванадцятій ночі, а вона пішла з його вигрітого кравата після четвертої варти, — Тебе кличе басилевс, — нарешті здобулася на відсіч Вероніка й зовсім ображена вийшла.

У мене дуже важкий норів, зітхнув Савмак. Хотілося бодай поглядом утішити Вероніку, але по ній уже й кроки затихли. Він вийшов і почав спускатися клімаксом униз, на перший поверх. Ноги нечутно ступали по м'якому, ще вкритому рогожею червоному килимі. Савмак вирішив помститися собі за свій нестерпний норів і розмовляв із царем умисне лагідно, навіть двічі всміхнувся до нього. Перісад вимагав обставити весілля якнайбучніше, щоб декади гамеліона закарбувалися в пам'яті кожного громадянина довіку.

— Й се не заради тебе чи мене, — голосом старого стоїка міркував Перісад. — Я вже доживаю віку, й ти теж смертний, усі люди — смертні. Се заради держави, яку...

Примирливий голос і блаженський, уже потойбічний вигляд могли б розчулити кого завгодно, лише не Савмака. Не слухаючи тихих міркувань старого, який намагався від чогось застерегти його, як кожен старий — молодшого, Савмак думав про те, на чому тримається примарна влада сього царя й усе його сміховинне царство, яке вже давно протрухло згори до споду.

То було майже невірогідно, але Савмак відповів собі на се запитання тільки влітку, в день Нового року. Відбувши врочисту потребу над майже пересохлою Сухою річкою, він пішов і пішов берегом, а з містка повернув до моря, де двоє рибалок витягали з води стару барку: дід і малий отрок, схожий на нього, Савмака. Савмак знав старого лише з виду, проте взявся допомогти. Потім рибалка дістав з глибокого човна мушлю й

простяг йому:

— Глянь, деспоте, як улаштували кумири!

До мушлі прикипіла тулубом зеленкувата актинія з кількома десятками мацаків, а з мушлі виглядали клішні величезного рака.

— Таких потвор багато на Кіпрі, я сам — кіпріот і знаю, а в пантікапейських водах ще ніхто не ловив подібного... — Він зробив широкий рух у бік царського чинця, який щойно допомагав йому витягти барку, мов останній роб: — Візьми собі, кіріє деспоте, коли маєш охоту.

Але Савмак уже побачив те, що було приступне небагатьом у цьому городі, й з огидою кинув облиплу слизьким тілом актинії мушлю. Держава — се ось ота мертва шкаралупина, до якої присмокталась актинія, хоча там уже сидить рак. Він тягає актинію, вона ж за те своїми отруйними мацаками відлякує од нього небезпечних для рака хижаків, і користь обом, ще й не абияка.

Котрим же визначили кумири бути мені? — подумав Савмак, слухаючи Перісада, який уже стомився й ледве переборював обважнілі повіки. Раком чи актинією?..

Великої різниці між ними не було, й пройнятому огидою до самого себе Савмакові сієї думки вистачило на два дні, коли з найвіддаленіших полісів царства почали з'їздитися весільні гості: намісники басилевса в Тірітаці, Мірмекії, Зеноновому Херсоніті, Тірітамбі, Феодосії, Гермонасі, Фанагорії й навіть Баті на Пагрі. Лише з Горгіппії ніхто не приїхав, і Савмакові раптом стало шкода, що серед усіх пихатих евпатридів не буде Добривоя-Каллістрата, про якого в Савмака лишилися найкращі спогади.

А чи тільки його я хотів би побачити — спитав себе Савмак безжально, мов сторонню людину. Але такі думки ні до чого доброго не привели б, і він поквапився їх збутись, занурившись у вир нових людей, хитроців і словесного мережива. Навіть од того, котрий гість у котрого пантікапейця знайде притулок на час весільних урочистостей, залежало багато дечого, й сим нехтувати не можна було, хоча перед очима поставав то Перісад із його нещирими софізмами, то шкаралуща мушлі з актинією та раком у ній.

Гостей день у день більшало. Вже в кожному евпатридському домі на Восьмій терасі Акрополя були приїжджі, а краю їм Савмак не бачив. Їхали кіньми й волами, верхи й на возах, ведучи по собі цілі зграї синів, доньок і невільників, але жоден ще не наважився прийти в хором із порожніми руками, й коштовні дари, часом навіть коштовніші, ніж можна було сподіватися від зубожілих евпатридів Боспорського царства, лежали окремо й купами по всьому хоромі.

Окремі дари привозили жони іногородніх евпатридів басилісі Вероніці, й вона раділа їм, наче дитина, й із кожною річчю бігала до Савмака:

— Зевсе, глянь!

То був дорогий гердан, або фібула з величезним кривавцем чи смарагдом, або діадема, або золотий кілік.

Дев'ятий день перед декадами, ената, почався тим самим, що й усі попередні:

набридлими відвідинами та обрядом уручення дарів. Сі люди, які зневажали й ненавиділи Савмака, так щиро всміхалися йому, що він міг би, не знаючи їх, навіть розчулитись. І від цього їхні дари здавалися ще гидкішими.

— Що ти хочеш? — спитав євнух, дивлячись на його кислий вид. — І від кого! Від отого Никона?

Феодосійський намісник привіз царевому зятеві величезний срібний кратер, карбований талановитим технітом і позолочений. Про Никона всі знали, що він підтримує з піратами Одноокого Дибоспорита найтісніші стосунки, а за виправдання їхніх злочинів бере хабарі, але він належав до давньої династії Археанактидів, тож Савмак лише скосував на євнуха:

— Дивно чути таке від тебе, Археанактида, логографе!

У свої сімдесят з гаком років Никон залишався красивим, чимось нагадуючи Савмакові Архелая.

— Кожна отара має свою шолудиву вівцю!.. — багатозначно відповів євнух, і Савмак здогадався, на що він натякає: замолоду Никон любив більше хлопчиків, ніж дівчат і жінок.

Дивний спокій і примирення, які оволоділи Савмаком із самого ранку, почали лякати його. На думку раз по раз спадали слова Геродота: "Кумири заздрісні!.." Савмак спробував одігнати те наслання, та воно раптом здалося йому чимось вагомим, ніж здавалось досі, й він ледве долав себе вислуховувати євпатридів, аби дати бодай пристойну відповідь на їхні численні, здебільшого порожні, але часом і досить підступні, хитро замережені словами й посмішками запитання.

Що се зі мною діється? — почав уже не на жарт лякатися Савмак, коли немичний цар своєю роздриженою рукою притискав печать срібного характера під декретом про видання Вероніки, базиліси, доньки Перісадової, єдиної спадкоємниці Боспора з усіма його землями й городами, за високорідного деспота й великого логофета Савмака Пантікапеянина, євпатрида.

Декрет має бути оголошеним наступного ранку над жертовником Аполлона Лікаря, де два роки тому відбулись і заручини. Євпатриди, присутні на підписанні декрета, пошепки перемовлялися між собою, й з їхніх усміхнених облич можна було виснувати, що шлюб деспота, євпатрида Савмака з базилісою змащує медом та миррою їхні серця. Та Савмак, дослухаючись голосів у своїй власній душі, знову питався: що се зі мною діється?

Він не міг назвати себе щасливим, отже, й те Геродотове застереження не стосується його, та на серці від того не ставало ні легше, ні спокійніше, і коли обряд підписання скінчився, він пішов у протилежний край хорому, де не був уже кілька днів, перебравшись на другий поверх.

Лія здавалася теж стривоженою, й він спитав її:

— Ти не радієш? — Стара роба спробувала всміхнутися, та не зуміла, й він поклав руку їй на плече: — Ти чула щось недобре?

— Приїхав Діофант, — сказала Лія, й з очей їй скрапнула сльозинка.

— Коли?

— Осе допіру...

— Хто тобі сказав?

Домова невільниця підвелась і відхилила ширму. За ширмою стояв От.

— Він привіз тобі дари на весілля, — сказав молодий пантікапейський скіф. — Але з амфори, що її Аглая колись подарувала своїй суперниці Каллірої, вилізла змія...

Савмака несподівано розсмішила так, певно, довго й старанно вишукувана притча, й він голосно засміявся, сказавши давньому другові, що злюбний декрет уже підписано царем.

— Роб завтра буде зятем басилевса! — засміявся він знову, та друг уперто дивився в підлогу, а стара роба плакала. Савмак обняв її за кощаві плечата: — Чого ж ти рюмсаєш? Ти з завтрашнього дня — вільна, я підпишу тобі ісотелію.

— Ти смієшся, — сказала Лія, — пропустивши повз вуха його слова про волю, — а твої очі лишаються сумні.

— Того не може бути.

Савмак якийсь час обдумував сказане робою, тоді рушив до дверей, і молодий скіф наздогнав його вже за порогом світлички.

— Видиш осе? — спитав він, показавши йому широкий ніж під гіматієм, і швидко "скіфською" мовою заговорив: — Я-м рипнувся на той бік хорому, де цар, але... мене не пустили. Чуй... бери сей ніж... Його я-м освятив у ворожій крові... Я-м був там, де твій брат Борис... Якщо не вб'єш його сьогодні, вони вб'ють тебе взавтра...

— Кого мав би-м убити? — сам того не помічаючи, перейшов на його мову Савмак. — Брата Бориса?..

— Перісада! — просичав От.

Савмак довгим поглядом виважив товариша й простяг руку:

— Дай мені сего ножа.

От мовчки віддав, Савмак усилив його лезом за пас під гіматієм і так само мовчки пішов, лишивши друга палестрійських років у півтемних переходах амфілад. Ось до чого оті речіння, й досі по-скіфському сказав собі Савмак, згадавши Геродота. — Кумири завидющі... й за кожний спокійний день беруть із смертного подвійну платну виру...

Й се виявилось суцєю правдою, й лише одного не зміг передбачити Савмак, що платня сього разу виявиться потрібною...

Діюфанта впустили через Полунічний пілон одразу, й не тому, ніби мав при собі зовсім малу дружину, якихось півтисячі гоплітів, а через те, що так наказав великий колісничий Дамон.

Дамон же привів його й до Перісада. Се сталося над вечір, і гості просиділи в царя до гупої ночі, виставивши поряд із махерофорами Клісфена й своїх чатників: десятьох при головному вході й ще десятьох — під дверима царських покоїв.

Евпатриди, свої й приїжджі, схвильовано никали анфіладами, та пройти до царя жоден з них так і не зважився. Відчувши замах на своє щастя, Вероніка підмовляла

Савмака пройти на вітцеву половину задніми дверима, з боку гінекея, вона спершу трималася, тоді втратила над собою владу, почала плакати й суто по-жіночому звинувачувати в усіх на світі гріхах. Але Савмак рішуче відмовився йти до Перісада навіть тоді, коли роба Вероніки, довготелеса покоївка Тімо повідомила, що Діофанта вже в хоромі немає, його чатників — теж.

Кумири завидющі, сам собі торочив Савмак Геродотове речіння, й торочив знову не по-грецькому, а так, як після відвідин Ота. Й хоч від тих слів нічого не ставало зрозумілішим, але вони дивно заспокоювали, й Савмак навіть у такому стані знав причину сього явища. Коли людину раз назвати собакою, вона обуриться, коли ж назвати її сим словом дев'яносто дев'ять разів, людина звикне, збайдужіє й перестане слухати.

Але в тому була правда, Савмак її боявся, бо могло вийти так, як в Алкеноя, коли за сотим разом людина справді почала гавкати.

Ніч була тривожна, в Пантікапеї то там, то там блимали криваві цятки факелів, Савмак повигонив із покоїв усіх робів та махерофорів і засунувся зсередини. Й не тому, що його лякали ті люди й ті факели — просто хотілося бути самому й нікого не бачити. А хором теж не спав. Далеко після опівночі в двері торгнуло, Савмак не пішов одчинити. Почулося легеньке шкрябання, тоді й голос. Вероніка благала впустити її, та се тепер здавалося йому найстрашнішим. Він рипнув якимись дверима всередині своїх покоїв і нишк, аж доки басиліса перестала скіглити. Все має свої межі, сказав він собі, й така проста на перший погляд істина зненацька виросла в усеосяжний закон природи, бо тільки кумири могли бути безкраїми, хоча тепер Савмак і в се не дуже вірив.

Не має меж тільки жіноча хитрість, вирішив він, одчинивши двері й побачивши коло порога клубочком скулену Вероніку, яка дивилася на нього широко розплющеними й майже безтямними вічми. Савмак пропустив її всередину й почекав першого слова, та Вероніка лише витягла з-за пазухи довгий вузький ніж-акинак, один з тих, що їх полюбляли в січі піші скіфи.

— Убий його! — страшно вирячившись, прошепотіла Вероніка, й Савмак мимоволі відлічив: се вже вдруге. Він аж тепер згадав про той ніж, що йому дав сьогодні фратер, дістав його з-під згинок гіматія й кинув на найближче ложе. Ніж ковзнув і з брязкотом упав додолу, аж Вероніка прокинулась і глянула на свого нареченого вже ясними, хоча й стомленими очима.

— Щоб убити людину, для цього дуже багато треба, — сказав Савмак, і сам подивувавшись із свого повчального тону. Але се теж одна з вічних істин, які в останні дні відкрив для себе, сказав він удруге, однак уже подумки. Вероніка зів'яла й схилилася до нього, й з очей її нарешті побігли сльози. Савмак обережно відтрутив басилісу й вийшов. У всіх анфіладах і досі горіли світильники й лампіїни, й він згідливо кивав головою до кожного з них, мовби вони потверджували його думку та його рішення.

Першою людиною, яку вранці, щойно на світ зазорило, побачив Савмак, був

німфейський купець і далекий родич Перісада — Евтихій. Не стримуючи голосу, Евтихій почав на всю світличку кричати, лаючись і кленучи царя всіма ериніями, що терпець уже ввірвавсь, і не тільки йому, а багато декому, й треба нарешті покласти край безкінечній агонії знікчемнілого царя, в якому вже й душа не відомо де тримається, хай би його проковтнула Харібда.

Не встиг Савмак байдуже відзначити сього вже третього приохочення, як увійшла Лія, а за нею — євнух Полікрат. Якби я став на перехресті коло святилища Кібели й простяг руку, мідяки, певно, не так часто падали б у них, як ножі сих людей.

— Ти приніс ніж? — спитав він із похмурим глузуванням, і євнух мовчки дістав такий самий, як уночі — басиліса, скіфський акинак. — Се вже дев'яносто дев'ятий, — сказав він і пояснив трохи розгубленим гостям: — Як на мене, то вже — дев'яносто дев'ять.

Він лишив їх у своїй комірчині й пішов на протилежний край хорому, де стояло двоє мечоносців. Перісад не спав, певно, й зовсім не лягав у ліжко, бо мав дуже кепський вигляд, пом'ятий хітон на ньому висмикався й провис, і ліва нога тяж тяглася, мов переїхана хурою з камінням, коли він устав і зробив два кроки в бік Савмака.

— Чого прийшов? — крикнув кволо цар.

Савмак із жалем виважив його поглядом і зітхнув:

— На весілля.

— Яке весілля? Яке весілля? Весілля не буде!

— Буде, — сказав Савмак. — Мене вже дев'яносто дев'ять разів умовляли, що буде.

Цар закашлявся й замахав на нього руками:

— Не буде!.. Я вже й декрет... порвав...

Се слово, певно, дорого йому коштувало, він повернувся назад і сів, Савмак удруге посміхнувся й лише тепер побачив басилісу, яка стояла за трьома колонами біля вікна.

— Він хоче віддати мене Мітрідатові, Зевсе, — чужим голосом проказала Вероніка. Й сей голос, і широко розплющені очі Савмак уже пам'ятав з ночі й пішов і собі до вікна, щоб пересвідчитись. І що ближче підходив, то страшнішим ставав погляд Вероніки, й нарешті вона закричала: — Стережися, Зевсе!..

Савмак зрозумів, що вона дивиться не на нього, а мимо, неквапом обернувся і побачив Перісада, який, піднявши над головою акинак, збирався метнути його в Савмака. Та стареча рука схбила, й моці в ній уже зовсім не було, й довгий ніж, який сюди, певно, теж принесла Вероніка, впав посередині й ледве доковзнув Савмакові під ноги.

Савмак підняв старого царя за кощаві передпліччя й посадовив на ложе, лаштуючись висловити йому все, що накопичилося в душі й про нього, й про його загниле й затліле іграшкове царство, бо для сього й прийшов до царя в таку ранину. Він узяв Перісада за благеньку нитяну борідку й накрутив собі її на руку, щоб цар не тупив очей. Та раптом голова старого повисла в його руці, бляклі вічі пойнялись імлою, Савмак пустив бороду, й цар ліг бока, звівши ноги з ложа. В грудях йому захрипіло, ротом і носом пішла кров, тіло з останніх сил сіпнулося й утихло.

Перісад одійшов у царство тіней.

Вероніка тихенько, навшпиньки, приступила й, ховаючись нареченому за спину, глянула на батька.

— Я казатиму, що се не ти його вбив, — прошепотіла вона, заворожено дивлячись у розплющені, але вже невидючі очі. Савмак здивовано озирнувся на неї, та лише здвигнув плечима. Перісад надірвався, надто різко замахнувшись на нього скіфським ножом. У голові майнула думка — щоб убити людину, для сього багато треба. Перісад не зумів, і се взайве стверджувало думку.

Савмак обернувся і, відсторонивши Вероніку, яка плуталася в довгому гіматії, вийшов, зіткнувшись у порозі з євнухом і німфейським купцем.

— Він мертвий, — сказав Савмак, і евпатриди нараз поклякли, несміливо заглядаючи в двері, звідки виходила бліда Вероніка.

— Ти вбив його? — Обличчя євнуха нап'ялось, розгладивши зморшки, й очі з-під капшучків дивилися так само нестямно, як допіру й очі Вероніки. Евтихій топтався, не наважуючись одчинити дверей, тоді таки ввійшов, і звідти почувся його приглушений голос.

Не дослухаючись, Савмак стенив плечима й пішов геть. Прийшли всі троє, майнула його думка. Нема лише Ота, четвертого. Він дійшов до своєї робської комірчини, де за ширмою незмінно сиділа Лія, й коли глянув на неї, раптом усвідомив усе. Стара плакала й одверталась, і се означало, що й вона має його за вбивцю. Всі вони так думають, сказав Савмак. Єдина Вероніка знає правду, але вона теж утішала мене, мовляв, казатиме не те, що думає. Всі...

Савмак ліг, але влжати не міг і швидко вийшов. Євнух із Евтихієм, а побіля них і Вероніка й досі топталися під дверима в уже мертвого царя.

— Тобі не можна виходити, — сказав Евтихій. — Вони тебе розтерзають, хай я провалюся в тартар!

Кого мав на оці німфейський родич Перісада, Савмак не знав, але бажання вийти на вулицю в нього пропало — він просто забув, чого збирався виходити. Вероніка підступилася й, по-дитячому криючись од двох евпатридів, дістала з пазухи скріплений царським характером згорток пергамену.

— Що се? — спитав Савмак.

— Декрет... декрет... Отець не порвав його, я встигла сховати. — Вона й досі шепотіла, лякливо озираючись на євнуха й Евтихія. — Сьогодні — декади гамеліона, — так само тихо додала басиліса.

Євнух теж підійшов:

— Декади... Ми замкнемо сі двері й виставимо коло них махерофорів. Перісад нездужає й на врочисту відправу не прийде. Жертву Аполлонові Лікарю принесеш ти сам. Я піду звелю зачинити браму Царського пілона, щоб ніхто не міг ні ввійти, ні вийти з Акрополя. Городяни встигнуть освятити свої весілля й потім.

Він рішуче викотивсь і дльався значно довше, ніж треба було часу, аби дійти до брами на Сьомій терасі Акрополя й повернувся назад. Евтихій тупцявся, мов на жарині,

двічі вибігав з хорому вигладати євнуха й лише по третьому разі повернувся разом з ним. Третім увійшов От у дивному строї: на грудях у нього яскріла римська латниця з цупкої буйволячої скори, бронзові кнеміди, що захищали коліна й гомілки, були грецькі, а короткий меч виказував руку скіфського коваля. Скіфським був і шолом, одкинутий на потилицю. Савмак чекав, що скаже фрATER, але той спинився віддалік, а заговорив, блискаючи маленькими очицями, євнух:

— Нема Діюфанта!.. Нема!..

— А де ж він подівся?

— Накивав п'ятами! Вони, — євнух дружньо ляснув Ота по торохкій латниці, — вони перебили їх сьогодні рано! Тільки той утік: якась гієна відчинила йому браму, й він утік херсонеською дірою.

От аж тепер сказав те, задля чого з'явився, й сказав по-скіфському:

— Нарід волає, хче видіти царя.

— Царя не стало, — сказав Савмак грецькою мовою.

От кивнув:

— Тебе хче видіти нарід, царю.

Розділ 26

Минув рівно місяць, і в день "Діжок", одного з найбільших еллінських свят — Антестерій, спонукуваний логографом і новим великим колісничим, Савмак пішов у золотарські ергастерії Тараса, який карбував номисми з ликом нового царя. Євнух умовляв Савмака взяти ще бодай кількох евпатридів та з десятків варти, але цар, глянувши на Ота, який виконував при ньому чин великого колісничого й таксіарха, махнув рукою:

— Цареві-робу не личить стерегтися власних підданців.

Свій чин От перейняв від Дамона й досі вимовляв його не без глузування, так і не звикши до нього за місяць. Не міг звикнути й до любови, якою раптом перейнявся євнух, нащадок династії Археанактидів, до нового таксіарха й великого колісничого. Ще в перші дні після скромного й по-своєму врочистого поховання царя-небіжчика в кургані за Мірмекієм Савмак сказав євнухові:

— Ти, що так ненавидиш скіфів, невже полюбив Ота?

— Людина — то загадка природи, — з якимось ніби сумом у голосі відповів євнух. — Коли її приречуть до страти, а потім одрубують лише руку, вона щаслива...

У тому був глузд, і Савмак розумів його. Великий колісничий Перісадів Дамон уже місяць прикидався хворим і не виходив з дому, в той час як усі в Пантікапеї знали, що саме він допоміг Діюфантові втекти від повсталіх громадян у Синопу херсонеською дірою. Його шуряк Архелай теж відмовився слугувати новому цареві, але логограф Полікрат зневірився в ньому не через те, а тому, що Архелай єдиний міг повернути царську діадему старовинному роду Археанактидів, але був запеклим прибічником понтійського царя Мітрідата й не втік тоді разом з Діюфантом тільки тому, що не встиг.

Він і мене терпить, як найменше з усіх лих, подумав Савмак про євнуха, коли вони вже входили до розташованого під східним муром Акрополя золотарської ергастерії,

та се вже не дуже хвилювало його, бо він знав євнуха чи не найліпше від усіх людей у Пантікапеї.

Господар ергастерію Тарас був скіф і звали його скіфи по-своєму Будимиром, що було одне й те саме. Савмак знав золотаря давно, та лише тепер придивився до сього вже не молодого, років на шістдесят з гаком, техніта. Будимир носив тільки грецьку бороду, як усі пантікапейські скіфи, зате штани мав на собі свої, й вишиванку також, а зверху — коротку баранячу гуню. В ергастерії, проти сподівань, було майже тихо. Срібні кружала майбутніх тетрадрахм були вже готові й старанно виважені — кожна дорівнювала точно двадцяти чотирьом оболам. Тетрадрахми стояли в двох мідних котлах побіля золотаревого столика, білі й ще зовсім гладесенькі, Будимир же чаклував різцем над куценьким бронзовим копилком.

— Осе так хіба, — по-скіфському сказав золотар, і в голосі його Савмак учув непевність.

— А як би-с хотів ти? — так само запитав Савмак. Тепер у Пантікапеї не соромилися розмовляти скіфською мовою, навіть у хоромі нового царя, бо тутешні скіфи вчинили змову проти Діофанта й перебили всіх його дружинників числом п'ятсот, та ще й царем наставили Савмака, теж скіфа.

— Я би-м зладнав отак-о... — відповів Будимир і показав Савмакові інший копил, гіпсовий, зроблений для проби.

— Хто се на нім? — здивувався Савмак, і логограф із Отом теж нахилилися над копилком. На зрізі була людина з довгим вусом, довгою косою посеред голеного тім'я й геть поголеним підборіддям, а круг її голови стрибали різки та хрестики.

— Тута по-нашому вирізано, — пояснив Будимир: "Сьомак Буйтурович, Великий князь".

— То се-м я? То моя мармиза?

— Ти єси, Великий княже. — Будимир-Тарас білим гіпсовим копилком торкнув Савмака за бороду — Коли би-с поголив оту вовну, й голову також і лишив би-с кіску та вуса, був би-с отаким.

— Наче римлянин, — усміхнувся логограф, який усе розумів. — Або євнух!

Се могло б видатися невдалим жартом, але враження справило на всіх, Будимир-Тарас кинув пробний копил на стільницю, й він розкришився, Савмак узяв інший, бронзовий, і повернув зрізом до віконця. Там була його подoba, збоку ж кривуляли грецькі літери: "С-а-в-м-а-к". А на бронзовому кувадельці, яке мало відкарбовувати зворот номисми, був Геліос — променистий кумир Сонця. Се вигадав От, і Савмак погодився з Отом. Двадцять п'ять чи й більше тому років, коли здурілий пергамський цар Аттал Третій, перейнявшись дикою зненавистю до власних підданців, подарував своє царство Римові, молодший брат його, Аристонік, підняв повстання супроти Риму, й залізні легіони довго не могли нічого вдіяти з Аристоніком, бо він проголосив Пергам Царством Сонця й дав волю всім робам, які підтримали повстання.

Євнух не схвалював Отової вигадки, та вона раптом заполонила Савмака: се було єдине, що могло виправдати його у власних очах. Він не хотів бути царем, а думка про

Царство Сонця підкорила його й знезброїла.

— Лаштуй сього копила, — сказав він золотареві. Будимир-Тарас розвів руками:

— Сьогодні вже нікому лаштувати...

Були "Діжки" — перший день грецького свята Антестерій, а в робітні золотаря працювало багато греків. Савмак аж тепер здогадався, чому тут нині так тихо. В день "Діжок" уся Еллада стає рівною, невольники здобувають волю й мають право робити, що хочуть, і казати, що хочуть, — до самого заходу сонця, навіть обідати сідають разом з господарями.

У сей день грек уперше куштував нове вино, й куштував старанно, тому вулиці під обід виповнювалися веселим натовпом. Царя, який ішов у супроводі двох наближених, радісно вітали мешканці верхніх терас, і тільки пильне око могло завважити, що вітають переважно скіфи та роби, греки ж, навіть не вельми заможні, стримано мовчать, бо всім невольникам, які вступили до рати, Савмак надав ісотелію — рівні з вільними громадянами права.

Обідня скатертина в царському хоромі була сього дня довга. Новий цар лежав у тронній світлиці, поряд з ним мостились евпатриди, які згодилися слугувати йому після смерти Перісада; за дверима стояли лежа для тих, хто прийшов скуштувати молодого царського вина, й було їх дуже багато — й у другій світлиці, й в екусах, і в чинницьких світлицях, і вздовж усіх анфілад, бо прийшли й люди знакомиті, й нижчі, й підлі, й геть чорні, й усі роби хорому, нині рівні з вільними.

Побачивши в одчинені двері старого золотаря, Савмак підвівся з лежа й пішов до нього. Прозоре вино з Перісадових підвалів заколисувало, перед очима ставав туманець, і хотілося розігнати його. Царя захоплено віншували з днем "Діжок", та він усівся коло Тараса долі, як і всі кругом. Дід мовчки налив йому в свій ритон і подав, не перестаючи зосереджено жувати, мов до нього підсів котрийсь буденний приятель, а не цар. Се не образило Савмака, хоч євнух, який негайно ж притулився поруч, глузливо зирив на них обох. Він їсть, мов чинить жертву кумирам, подумав Савмак, а вголос запитав, чи не чується старий ніяково в хоромі.

— Чого б се? — не глянувши на нього, відповів золотар.

— Жуєш, наче реберце жертовної ягнички.

— Хліб — святий, — так само проказав Будимир-Тарас і лише тепер обернувся до царя видом: — А ти відаєш, пощо люди ворогують і діляться?

— Чим діляться? — Запитання було вельми недоречним, але Савмак не поспішав, учувши в ньому причаєний глузд, і євнух вирішив сам уточнити своє запитання: — Се — твоє, а се — моє?

Старий техніт поважно глянув на кругле, змережене жіночими зморшками обличчя євнуха й не відповів на його посміх. Савмак образився:

— Куди вернеш, техніте?

— Хай узавтра скажу, — тихо відповів Тарас-Будимир, і хоч скільки по тому євнух намагався викликати його на бесіду, він одмахувався, мовляв, поговоримо взавтра, коли проспимось, хоча вина було небагато й ніхто не встиг упитися.

Савмак хотів забути сю дурну сутичку, та крізь святковий гомін пиру йому вчувався Будимирів голос і не давав думати про щось інше. Логограф Полікрат, мостячись на сусідньому ложі голова до голови з царем, був злий і зухвало насміхався, просторікуючи щодо вигаданого Отом "Царства Сонця".

— Як собі уявляєш таке царство? — спитав він. — Усі щасливі й радісно всміхнені? Але ж радіти може й цар, у якого скітниць тріщать від золота й срібла, й жебрак, якому кинули третій обол! Се чуття кумири дарували всім однаково: багатим і бідним.

Савмак не обзивався, замість нього євнухові сердитим голосом відказав От:

— Кумири хіба сказали, що один мусить бути вільним, а другий — невільником?

— Серед кумирів також є цар, а є й прості кумири, великий колісниче!

— А роби, роби серед них є? — домагавсь От. Євнух поблажливо глянув на молодого скороспеченого чинця, що примхою кумирів опинився серед євпатридів, і лише стомлено зітхнув, неначе дорослий од маляти:

— Царство — се є держава, юначе. В державі, мов у сім'ї, один мусить керувати, а решта — слухати його: котрому стояти на мурі з мечем, а котрому — орати ниву. Коли б усі держали мечі, то хто б тоді орав ниву?

Савмак упізнав Езопову байку про вола та пса й мовчки став на бік Ота, бо євнух безсоромно перелицював притчу давнього байкаря. Молодий колісничий, хоча й не знав тієї притчі, але глузд підказав йому, що правда на його боці, й запально вигукнув, блискаючи на Савмака очима:

— Орати мусять усі! А коли що — гуртом же й до меча братися!

— Ого-о! Далеко пішли б ми з тобою, великий колісниче! Тоді в державі настав би такий хаос, із якого й кумири не змогли б вибратись!

— А що стеріг би пес, коли б віл не зорав ниву? — не зміг утриматися Савмак, і логограф, упійманий на гарячому, заходився виправдовуватись.

— Та я ж нічого не кажу!.. — Він зімружився ще дужче. — Кожному визначено своє: волів — орати, а...

— А псові — сидіти на цепу, — замість нього докінчив Савмак, й Езопова байка раптом набула протилежного змісту.

Євнух споважнів.

— Хочеш переробити все по-новому? — тихо й аж злякано спитав він — Хто був робом — стане вільним, а вільних закуєш у нашійники робів? А де ж тоді "Царство сонця"?

Несподіваний оберт розмови збентежив і Савмака, й він пошкодував, що так легкодухо став на бік Ота. Євнух одчув тріщину в обороні й почав брати приступом:

— Орати землю хтось мусить?

— Мусить, — кволо відповів Савмак.

— Отже, воли державі потрібні?

— Потрібні.

— Тобто, потрібні роби. А хто буде робами? Скіфи? — Євнух прискалив очиці в бік великого колісничого. — Ні, наші скіфи вчинили бунт і перебили всю рать Мітрідатову.

Вони не схочуть бути робами. Хто ж тоді? Елліни? Побійся кумирів, Оте! Де ж ваше "Царство сонця", коли ви закуєте вільних людей у нашийники? Та й чи багато вам наорють осі пещені евпатриди? Й чи не піднімуть і вони заколот, коли закуєте їх? Негайно піднімуть!

Пирувальники з веселим гомоном зустрічали появу кожної нової амфори вина. В день "Діжок" усі люди ставали рівними, роб веселився разом із господарем, і частували їх невольниці з царського хорому: перший день Антесерій нічого не давав невольникам, їхня короткочасна воля приходила наступного ранку — в день "Кухлів", коли жіноча процесія, принісши жертву біля хорому Діонісія, витягалася нескінченною вервечкою з Акрополя до амфітеатру, що, мов надвое перебита миска, здіймався східчастими "вінцями" над Полудневим пілоном. То були справжні вакханалії, й перебрані в усілякі личини та шкури жінки здіймали галас і лемент, і то попереду, то позаду вибухали обрядові пісні, що нерідко переступали межу пристойности, й рясні юрми чоловіків на збіччях вулиць підголошували розшалілим жонам і дівам вибухами реготу, й свисту, й тютюканням. У день "Кухлів" пантікапеянки справляли "весілля" щойно обраної з-поміж себе "царівни", й Савмак, якийсь час ідучи в хвості хороводу розтелесованих прочанок, думав про царівну справжню, доньку Перісада — Вероніку. Після вітцевої смерти басиліса була не при здоровому глузді, й сьогодні Савмак наказав челяді стерегти її, аби не стала предметом усезагального посміху, бо Вероніка нахвалялася робам-покоївкам, що в день "Кухлів" перебереться на вдавану "царівну" й піде до вінця з Діонісом, коли Савмак не хоче повести її під вінець сам.

Йому було й шкода басилісу, й разом з тим — страшно, бо Вероніка раз у раз упадала в нестяму, тоді душею хворої заволодівали демони, вона витріщала очі й починала вигукувати: "Вбий царя!.. Вбий царя, Зевсе!" Ніхто, крім нього, не розумів справжнього змісту тих вигуків, усі сприймали їх дослівно, й од того робилося ще моторошніше.

Процесія з піснями, свистом, тютюканням і реготом потяглася на Головний узвіз, щоб на хоромі Кібели звернути на Першу терасу, а Савмак пішов поза муром Акрополя до золотарського ергастерію Тараса-Будимира. А в ергастерії чулися нечасті поодинокі удари кувадла: худенький роб тримав копил на кружалі срібної бляшки, а кремезний роб розміреним помахом ударяв по копилові кувадлом. Бляшка ставала номисмою. Старий золотар брав у руки ледь тепле від удару срібне кружальце, прискіпливо оглядав з обох боків, коли не знаходив ґанджу, кидав у напівпорожній котел, а ті, що з ґанджем, шпурляв у другий котел, на переплавку.

Савмак узяв одну з готових тетрадрахм і підійшов з нею до віконця. На одному боці номисми була його подоба, на другому — променисте сонце. Незвідуваний досі трем пойняв тіло Савмака, й він кільканадцять разів глибоко вдихнув і видихнув, як його вчили колись на палестрі. Й коли заспокоївся й побачив лукаво усміхнене обличчя євнуха, з брязкотом кинув срібну тетрадрахму до котла. Все вертається на старе, сказав він подумки, лише дитячі мрії не мусять вертатися, бо то було б і справді безглуздо.

— Придбав еси по вчорашнє?.. — Будимирові слова були рипучі й кололи вуха, та

Савмак удав, ніби не чує. — Я-м не хтів ректи тобі ні вчєра, ні сєго дня, та виджу, як ти влякнувся-с отут...

Савмак вийшов за двері ергастерію, й старий золотар почовгав услід йому. Тут удари кувадла втрачали ядучу пронозливість і не оглушували.

— Зупершу, коли на землі було кількоро людє, великий княже, були всі в усьому їднакові: й добро їднаково мислили, й зло їднаково. Та увидів те кумир Бог, і помножив людєй до дванадєсяти, й сказав: що їдному — добре, хай другому буде зле! Й поділилися людє, й коли їден казав на щось: "Добре!", другий казав: "Зле!" Й одтоді почала котора й межисобиця люд роздирати, та й досі.

— Відки се ти відаєш? — спитав похмуро Савмак. — Читав єси грецького логоґрафа Геродота? Чи котрогось инчого?

— Від діда свого відаю, княже, — проказав старий. — Дідо мій відьмаком був і волошити вмів ліпше й од волфів.

— А натякаєш на що?

Старий Тарас-Будимир сердито блиснув на нього молодечим карим оком:

— У байці те й ліпо, що кожний тлумачить її по-своєму, княже.

Він уклонився, торкнувшись правицею землі, чого не робив раніше, й повернув до свого ергастерію, й Савмак теж поплентав геть, і плентав зумисне найдовшим шляхом, і коли придибав до хорому, наказав "рябоголосому" декархові махєрофорів розшукати великого колісничого Ота. Рішення вже визріло в голові й визріло ще вчєра, після першої дідової загадки, й він тепер тільки перевіряв його на старому золотарєві. Нємає хижішої істоти за людину, думав Савмак, чекаючи на друга. Жодна істота не стрєбляє сама себе, крім неї: навіть вовки, навіть пацюки. Правду кажуть римляни — людина людині вовк...

— Прокляття кумирів, — сказав він потім Отові, коли той прибіг аж з агєри. — Так і йому врєчєш: хай буде людина людині братом, а брат братові — ще ріднішим.

От у відповідь лише зблиснув очима й того-таки дня рушив у дорогу, побравши двох воїв-одноплємінців та колишнього роба, кремєзного й здорового, мов скєля, Расина, що від минулого місяця ходив з мечем царського махєрофора.

Цілу наступну декаду Савмак крутився, мов муха в окропі, та на душі від того не ставало спокійніше. Діофант сидів за морєм, Мітрідат теж сидів, однак се не означало, що настав мир, вони могли з'явитися з Синопи по першому подуві теплих вітрів, а зброї було обмаль, війська ж, по-суті, зовсім не було, коли не рахувати п'ятьох сотєнь гоплітів та ще чотирьохсот абияк зоружєних одпущєників, учорашніх робів.

А зібрати й зазброїти добру рать бракло срібла.

На третій день по від'їзді Ота, коли Савмак уже почав упадати в розпач, бо звєчєра євпатриди відмовилися збирати срібло поміж себе, прийшов євнух:

— Срібло буде, басилєвсє. Й золото буде, багато золота, коли б ти тільки схотів.

— Звідки? — Вигляд євнухів не провіщав нічого доброго: вічі заткалися зморшками, а кутики губів опустились донизу. Се вдавано, подумав Савмак і знову спитав: — Звідки?

— З курганів у степу.

— Глузуєш, логоґрафе? — Савмак разом зібгався й почервонів, мов упійманий на злочині. Євнух усе відав про його позаторішню спробу розрити старий скіфський курган, та лише тепер сам себе виказав.

— Кумири простять нам се, басилевсе, бо дбаємо за свою землю.

— Глузуєш? — удруге буркнув Савмак, але євнух уже говорив цілком поважно, навіть посміху в очах не було.

— Коли для власної втіхи — то одне, коли ж для всепільного добра, для держави...

До ранку Савмак обдумував логоґрафові слова, й серце його боліло, бо цілу ніч бачив поряд себе далеку й забуту дівчину Елену, вранці ж одповів євнухові різко й неважливо:

— Обкладемо всіх евпатридів по десять мін з двору, а підлих пантікапейців — по міні. Про те ж... більше не згадує.

Він наказав скликати на аґорі еклесію й перед усіма городянами оголосити його волю.

— ...а хто не здасть, — вигукнув на повні груди Платон, куций кремезняк, що підняв був робів супроти Перісада, а тепер слугував сотником у робському сполченні, — того басилевс розіпне на хресті-і-і!..

— Гляди, як би ти не повиснув на ньому сам, і сього разу вже добре! — відповіли Платонові з задніх рядів, аґора припишкла й швидко спорожніла. За цілий день ніхто не приніс у царську скітницю жодного обола.

До крутіших заходів Савмак не хотів удаватися, принаймні тепер, вирішив почекати повернення Ота. Молодий чинець, убраний у дорожнє корзно, прибув аж десятого дня, й Савмакові досить було лише глянути на його стомлене й геть заросле обличчя, щоб зрозуміти, з чим він вернув.

От скинув обляпане першою весняною багнюкою корзно, переступив його й уляк, і вони промовчали півгодини, поки Савмак обізвався:

— Що рече брат Палак?

— Брат твій Борислав рече: "Не маю змоги".

— Пощо? — Савмак і собі перейшов на "скіфську" мову. — Пощо ж?

— Боїться Борис. Рече, же Діофант з Мітрідатом — живі й невшкоджені...

— А ми гуртом, гуртом їх! — люто крикнув Савмак, не тямлячи, на кого й гримає: на свого сла, на Мітрідата з Діофантом, на рідного брата, а чи на самого себе. — Феодосія вже стала на наш бік, і Фанаґорія в Азії стала, й Гермонасса, й Горгіппія! Всі городи царства стали, пощо ж він улякнувся?!

От зітхнув і знехотя докинув:

— Инчого влякнувся князь Борис... Улякнувсь оратаїв наших та робів, княже.

— Так і сказав?

— Н-ні... Не сказав. Не сам сказав, але брат твій старійший, Ведута, Ведимир. — От ізціпив зуби. — Ведута сказав: "Коли піднялися ваші роби та оратаї, то й наші можуть".

По сій розмові Савмак гукнув євнуха логофета й наказав розкопувати старі кургани

по сей і по той бік Тірітакського валу. Людей зігнали з усього города стольного й з інших міст поближніх, за п'ять день розкидали й розгорнули два кургани й нічого не знайшли, крім битого череп'я та жовтих кістяків людських і конячих. А далі почався мовчазний заколот. Пішла чутка, що то — засторога кумирів, греки не давали розкопувати своїх могил, а скіфи — своїх.

Так минув місяць, а в першій декаді елафеболіона, реченого скіфами березіль, коли скресала крига в протоці і пішла в одверте море, а ниви зазеленіли щіттю озимини, в Пантікапей прибуло відразу два сольства: одне — на чолі з князем Борисом-Палаком, а друге — ще несподіваніше, й вів його всім добре відомий сенатор Публій Муцій Сцевола.

— Брате княже, — сказав Борис. — Не личить туричеві піддаватися чужим князям і чужим кумирам. То — ганьба. Та й Мітрідат і досі не сле свого воєводу Діофанта, й ми чули-смо, же й не скоро присле, бо закоторилися підданці Мітрідатові пафлагонці й не до нас йому.

Він розповів, що в Новгороді та Бориславлі почали відмуровувати спалене й зруйноване, що небавом і він вертається до города стольного, й се теж підтверджувало його слова й рішучість, але Савмака непокоїло інше, й він спитав:

— А сенатор був твоїм гостем?

Борис повагавсь, але відповів:

— Гомонілісмо з тамтим сенатором, брате княже. Рим боїться Мітрідата й не хоче видіти його на нашій землі.

— Пощо ж не споможе й тобі, й мені раттю?

Брати хвилю виважувалися поглядами, й урешті Борис опустил очі:

— Легіони римські рятяться в Лівії. — Тоді знову глянув на Савмака й спитав упрост: — А ти хтів би-с видіти в себе римський легіон чи бодай когарту? Коли ми прикличемо римлян у підмогу собі, то після не здихаємося їх довіку. Зумів еси?

— Умію помалу, — згодом відповів Савмак, убачивши здоровий глузд у словах старшого брата.

Розмова з римським сенатором нічого нового не додала. Сенат зацікавлений у тому, щоб скіфи Палака та Савмака й далі впиралися Мітрідатові, навіть згоден подати їм ратну підмогу. Савмак чемно подякував за таку готовність, бо римські споміжники й справді легкі на гостину, та важкі на вороття домів, і се всі знали. Євнух логограф, От, Платон та двоє евпатридів — сухотний архонт-магістрат Гіпподам, який справляв тепер чин великого логофета, й Тімокреон, колишній магістрат митників, а тепер архонт над скарбницею та царськими ладдями, якому прихід Мітрідата загрожував хрестом край дороги, повністю згодилися з молодим царем.

Розділ 27

В останніх числах елафеболіона римський сенатор Публій Муцій Сцевола відплив із Пантікапея на єгипетському вітрильнику з одним рядом весел, відплив у полудневі краї, щоб звідти дістатися провінції Велика Фрігія, але вже біля Горгіппії раптом занедужав і змушений був просити притулку в місцевого посадника Каллістрата. Й

само собою вийшло так, бо того забажали кумири, що видужав перестарілий сенатор лише тоді, як із Горгіппії в Пантікапей відпливло дворядове судно, наповнене всяким житом та борошном. Віз його сам Каллістрат-Добриной, супроводжуваний десятьма ладдями однорядовими. Крім веслярів, за насадами тих ладь сиділо по двадцяті воїв, добре зоружених і заборонених щитами, шоломами й латницями.

Всі одинадцяті суден прибули в Пантікапей пізньої ночі, горгіппійським воям було наказано сидіти в ладдях до ранку, намісника От запросив до царевого хорому, а по чотирьох жінок, які разом з воями прибули до Пантікапея, над ранок з'явився кудлатий, схожий на бурого ведмеда, чоловік і повіз волами вздовж Пантікапейської затоки.

Таким чином Елена разом зі своїми робами опинилася в мірмекійському хоромі кумира Асклепія. Триденна подорож не заспокоїла її, й тихий зойк вихопився в Елени, коли вона переступила поріг облупленого входу заміського святилища.

Пороги ведуть у життя або в смерть, сказала подумки Елена, розглядаючи похмуру садибу хорому. Так їй сказав і сенатор Сцевола в Горгіппії: вибирай. Вона вибрала життя, та тут усе раптом набуло хиткої примарності, й Елена з завмиранням у серці збагнула, що сей поріг нічого не ділить, і між життям та смертю грані стерлися.

Хором зустрів їх сірою німотою, молоде листя кленів так рясно заткало все кругом, аж здалося, ніби сонце передумало сходити й над світом і мовчазним жерцем, а Ніневія шкрьобала стоптаними капцями позаду. Коли темна стежка скінчилася, жрець озирнувся й grimнув на молодих роб:

— А хто все те з воза носитиме?

Дівчата ніяково затупцялися й одстали, стара ж асирійка й далі човгала вслід за господинею, мов той окрик не стосувався її.

— Піди й ти, Ніневіє, — тихо проказала Елена, й досі не наважуючись говорити голосно. Про сей хором вона чувала й раніш, іще коли жила в Пантікапеї, та їй і в думці не влягалось, що святилище, навіть осе, може мати такий моторошно занедбаний вигляд. І він мені сього не казав, подумала Елена про старого сенатора, хоч обговорювати слова Публія Муція Сцеволи було й пізно, й марно. Коли людині пропонують вибір між життям і смертю, людина обирає життя, вдруге повторила Елена.

Згодом се ще дужче розхвилювало її, й така проста на перший погляд істина вже не здавалася ні простою, ні беззаперечною, й Елена з подивом визнала, що людина приходить у світ не з доброї ласки й не з власного бажання, але жити чи не жити — то вже цілком у її владі.

— Житимеш внизу, — чемно сказав Елені жрець Асклепія — Асклепід, але глянув на неї таким одвертим байдужим поглядом, що в неї змерзла спина.

Розглядає, мов череп'яну амфору, подумала Елена й спитала:

— Ти тут сам у цілому хоромі?

— Ні, — відповів Асклепід і пошкріб кудлату широку бороду. — Є ще одна нещасна душа. Шукає зцілення в Олімпійського Цілителя...

Останні слова він вимовив з ледь притамованим посміхом, Елену вдруге побрав мороз, і вона квапливо ввійшла в повислі на одній завісі двері нижнього поверху. На стелі трьох невеличких світличок гойдалось павутиння, важке й припале шаром давньої куряви. Елена вийшла й заходилася допомагати робам, чого вже давно не чинила. Щоб уселитися в сю пустку, доводилось попрацювати бодай кілька день, й Елена з жахом уявила, що робитиме, коли й ся тимчасова забавка лишиться позаду.

Нещасну, про яку казав Асклепід, вони побачили аж по другому, дні, й цілком випадково. Клеопатра виносила сміття й, щоб не кидати його під священними кленами, понесла далі. За гаєм вона вздріла довгу й геть облуплену присадкувату будівлю. Клеопатрі ще не доводилося виходити за межі святилища, цікавість узяла гору, й юна невільниця почала заглядати в кожні двері покинутої хижі. Й коли зазирнула в останні, перелякано вискнула й, кинувши кошик із сміттям, дременула назад. У темній провалині дверей Клеопатрі ввиділася примара, й дівчина розповіла про се Раїс та Ніневії. В Елени, яка чула її безладну розповідь, стислося серце. Вона повагалась, проте рушила й собі глянути.

— Не ходи, люба! — крикнула вслід їй Клеопатра, та Елена вже обминала ріг будинку, звідки стежка вела за гай. У зелених осмерках кленів її наздогнала Раїс і мовчки пішла поряд, а віддалік за ними, тримаючи долоню на вустах, скрадалася Клеопатра, в очах якої й досі холоднів переляк; і вже зовсім позаду чулося шкрьобання капців, хоч самої Ніневії й не було видно. Найдужче зворушував мовчазний подвиг Раїс, й Елена подумала, що ще не сама на сьому світі, коли є бодай одна людина, здатна й ладна розділити з нею небезпеку. А що се небезпека, Елена була цілком певна.

В останній комірчині довгої будівлі, в якій уже багато років ніхто не жив, Елена побачила дивну істоту й кілька часу не могла вимовити й слова. То було й не чоловік, і не жінка, зморшкувате й сіре, мов суха земля, обличчя нагадувало швидше дзьоб, ніс випинався вперед, хрящуватий і видовжений, а від носа суцільні зморшки, вкриті плямами та гнійницями, тяглись просто за вуха, бо рот, у якому, певно, не було жодного зуба, запав, а підборіддя майже торкалося кінчика носа. З геть плішивого тім'я на плечі й на вид істоти спадало кілька пасом сивого сколошеного волоссячка, груди ж і весь стан були заповиті невірогідним лахміттям:

— Ти чоловік чи жінка? — спитала нарешті Елена.

— Парфянка... — Голос істоти був рипучий і теж мовби вражений лишаями.

— Яка... парфянка?

— Мене звати Парфянка... Тільки ти не підходь до мене, кіріє. Кинь, що маєш, а не підходь, бо на мені — прокляття кумирів.

— Се він тобі заподіяв? — Елена махнула рукою позад себе, на будинок, де мав спати Асклепід.

— Кумири, кіріє...

Елена знову махнула рукою, майже певна того, про що допіру хотіла сказати відверто:

— Се він тобі каже?

— Він, — кивнула облізлим тім'ям Парфянка.

Всі троє невільниць заглядали в комірчину через поріг, і коли Елена вийшла, то мало не зіткнулася з кудлатим жерцем. Асклепід стояв і лихо посміхався, тримаючись однією рукою за сук священного клена. Се — помста сенатора, сказала собі вона, вже ніскільки не сумніваючись у тому, що Публій Муцій Сцевола віддав її в жертву ведмедкуватому жерцеві Асклепиду.

Вона скутою ногою ступила на стежку й пішла, ледве себе стримуючи, щоб не бігти. Й коли сіла на ложу свого вбогого, майже порожнього таламуса, до горла їй підступив давучий клубок. Суворо глянувши на трьох роб, Асклепід увійшов за нею й причинив по собі двері. Лише б не заплакати, хтозна якого кумира благала Елена, дивлячись на похмурого жерця.

— Се й мене жде? — спитала вона, коли нудний клубок трохи попустив і розсотався.

— Я тоді й не розгледів тебе до пуття... — Жрець Асклепія Олімпійського дивився на неї так пильно, мовби й справді бачив уперше. — Ти схожа на німфу... — Він кашлянув і витер вуста нечистою долонею. — А може, й на ту Елену, заради якої ахейці воювали десять літ...

Очі його хмурнішали й хмурнішали, кінчик носа збілів, і та білина почала переходити на чоло та щоки. Якщо він полізе, я вб'ю його, вирішила Елена й глянула на вузьку довгу подушку, під якою лежав ніж. Але жрець облизав спрагли вуста й вийшов, і вона пошкодувала, що розв'язка, яка могла статися допіру, тепер відкладалась на не знати які часи.

Асклепід почав з Ніневії. Стара роба-ассірійка одного ранку перечепилася через поріг і впала. Клеопатра спробувала допомогти їй, але марно. Поділ хітона Ніневії задерсь угору, й Елена, яка вийшла на шум, побачила, що ноги в ассірійки враз набрякли й укрилися синіми плямами.

— Що се в неї? — спитала Клеопатра.

З тераси верхнього поверху виглянув Асклепід:

— Вона осквернила колодязь Олімпійського Лікаря, Елено. Кумири мстять усім, хто їх не шанує. Я їй казав, щоб не брала воду з колодязя своїми робськими руками, а вона не послухала...

Ніневію гуртом однесли до поварні, вона пролежала півдня й оклигала, та ввечері почала знову скаржитися на біль у литках і під коліннями, а вночі ноги їй ізсудомило, повикручувало назад і вбоки. Стара роба так несамовито кричала, що Елена ладна була вити разом з нею. Вранці, щойно на світ зазоріло, вона побігла до жерця й благала його зробити бодай щось.

— Така воля кумирів, — твердив кудлатий Асклепід, але врешті зняв із полиці над ложем якийсь бокатий алабастрик. — Спробую... заради тебе, хоч за таке Олімпійський Цілитель може й мене...

Насилу розціпивши Ніневії щербаті зуби, він улив їй у рот ложку смердючої рідини. Ніневія засіпалась у корчах, очі її мало не лізли з очниць і коли зіниці знерухоміли й з

рота пішла піна, жрець почовгав з хати. Елена кинулась до ложа. Зсудомлені ноги Ніневії швидко хололи, руки теж, і вже не було жодних сумнівів, що лихий чинець кумира Асклепія по-своєму "допоміг" робі.

— Вона вмерла... — прошепотіла Клеопатра й одступила назад.

Але вічі Ніневії раптом ожили, ноги поволі випростались, і з грудей сапнуло гірким духом. Вона заснула й прокинулася тільки надвечір наступного дня, мов зварена, але цілком здорова, навіть ноги відтухли й сині плями на литках зблідли й ледве вгадувалися.

Се він для мене, сказала Елена, аби я бачила, до чого він здатний, аби знала, чого сподіватися, й була слухняною й покористою в його руках.

На п'ятий день до хорому Асклепія підкотив критий візок, і звідти виглянуло жіноче обличчя. Елена ледве впізнала доньку померлого царя Перісада й зіщулилася в передчутті чогось лихого й невідворотнього. Вероніка була в зеленому хітоні й чорному пеплосі, здобленому на подолі сріблом. Елена чула, ніби царівна по вітцевій смерті стерялася розумом, але Вероніка вразила її ще дужче. Вона пройшла мимо, не привітавшись, однак ув очах її зблиснула свідома іскра, й се свідчило про те, що вона впізнала Елену.

Асклепід, на Еленин подив, дуже жваво приклався вустами до недбало простягнутої йому руки й задки впірнув у двері свого житла на другому поверсі. Царівна пішла за ним. Вони перебували там у цілковитій тиші добру годину, й коли басиліса вийшла, жрець довго дивився їй услід. Елена впізнала той погляд, і по спині в неї пробігли мурашки. Він дивиться на неї так само, подумала вона. Мовби ми вже зазнали на собі гніву кумирів.

Басиліса пішла стежкою до хорому, пристояла коло вітваря й нерівною ходою подалася на заднє подвір'я, де була священна криниця Асклепія. Елена дивилася вслід царівні, поки та й зникла між кленів, тоді глянула на Асклепіда, але жерця вже не було. За ворітьми почувся спів коліс фракійської каруци, Клеопатра вибігла назустріч і в воротах зустрілась з Асклепідом.

— Хайре! — почулося здалеку, й Елена впізнала тоненький жіночий голос євнуха Полікрата. — Як тобі живеться тут, красуне?

Елена не знала, що відповісти на се привітання, й нерішуче поправила гіматій, але наступної хвилини зрозуміла, що рада навіть сьому женоподібному чоловікові, який з'явивсь із іншого світу й з інших, забутих і затлумлених важкими роками часів.

— Ти задля того й приїхав сюди, логоґрафе? — всміхнулася вона до нього з несміливою приязню, — аби запитати мене про моє життя?

Він одповів на її усміх, але без глузування, й се ще дужче насторожило Елену, бо то могло знакувати лиш одне: що він знає про неї все чи принаймні найголовніше.

— Де басиліса? — спитав євнух. Елена кивнула рукою на стежку поза хоромом, він тривожно зиркнув у вічі жерцеві, та той очей не відвів. — Я приїхав по басилісу.

— Вона така шаноблива до всіх кумирів чи?.. — Елена не скінчила думки, євнух поплямкав пухкими вустами, від чого навколо зібралася ціла зграйка дрібних жовтих

зморщок, і широко посміхнувся.

— Ти хотіла б, аби Вероніка накликала на себе гнів Асклепія? — спитав він і знову тривожно глянув на кудлатого, мов бурий ведмідь, жерця.

Елена змовчала, замість неї відповів жрець, дивлячись на кленові хаші, звідки верталася царівна.

— Олімпійський Лікар ще не встиг розсердитися на неї, логоґрафе, — мовив він. — А ти злякався за доньку Перісада Спартокіда?

Сей страх видався Елені незбагненним ще зуперш, але вона тільки тепер подивувалася з того, та обдумати не встигла, бо Вероніка вже була поряд. Ошатний чорний пеплос на ній покоротшав і майже заголив коліна. Вероніка сказала, показуючи на свої ноги:

— Забула взяти жертву для кумира, тож одірвала йому свій поділ... — На тому місці, де в неї щойно була широка срібна мережка, тепер висіли торочки.

— Ти поклала прошву на зрубі? — спитав чинець.

— Ні, — відповіла базиліса. — Я вкинула її в священну криницю.

Чинець посміхнувся й повів євнуха на гору, Вероніка ж з Еленою лишилися вдвох, бо їй цікава до всіх і всяких пригод Клеопатра невідомо коли зникла. Елена дивилася на царівну доти, поки та зашарілася, зблідла й шаснула в хаші священного гаю. Незабаром звідти почувся сміх, тоді — пісня, яка далі перейшла в голосіння й виття, справжнє, нелюдське, вовче виття.

Раптові сльози здавили горло Елені, й вона теж побігла геть, аби не чути ні жахливого завивання, ні невиразних белькотань божевільної, ні свого власного страху. Якась міцна нитка в'язала всіх сих людей в одну купу, й логоґрафа, й жерця, й унестямлену базилісу, й навіть старого римського сенатора, та Елена не могла збагнути сього зв'язку й лише безпорадно питала себе, де тут край, і хто за нього тримається, й хто сіпає.

Коли базиліса вгамувалась, логоґраф перед від'їздом іще раз заглянув до Елени. Доторк його пухких пальчиків викликав у неї трем протесту.

— Все в руках кумирів, — сказав євнух умисне невиразним, безбарвним голосом. — І всьому свій час.

А коли обидва візки, його й базилісин, загуркотіли й відгуркотіли, перед Еленою постало ще одне запитання: яку ж участь бере в тому склубоченні він, Савмак, новий цар сколоченого Пантікапея. Їй що більше думала про се, то дужче пересвідчувалась: кінець клубка не в його руках і не він сіпає за нитку.

Несподіваний жаль огорнув Елену, й то було зовсім нове для неї почуття, не схоже на жодне дотеперішнє, мовби не доводилася вона йому ровесницею, а матір'ю, яка побачила смертельну небезпеку, навислу над рідним сином. Він так само безпорадний, як і я, подумала Елена. Їй такий же самотній...

Се додало їй несподіваної сили, вона втерла сльози, припудрила набряклі щоки порошком рожевої сінайської крейди й вийшла. Кудлатий Асклепід стояв у розчиненій брамі, та Елена, взявши з собою Раїс, відтрутила жерця й рішучим кроком подалася на

дорогу, що повз город Мірмекій вела до стольного Пантікапея.

— Куди ми йдемо? — спитала Раїс уже за Мірмекієм. Підібравши поли гіматія, Елена пошепки, мов співучасниці, вперше як співучасниці, відповіла:

— Над ним висить меч Дамокла.

Вона теж любить його, подумала Елена, глянувши в світлі вічі Раїс, але ревностів не відчула, як колись до іншої своєї роби, Клеопатри, й се тепер ніскільки не дивувало.

Ми, жінки, завжди старші за чоловіків, і кумири поклали на нас відповідальність оберігати молодших...

Тоді, вже біля Сухої річки, де кінчався мірмекійський некрополь і починалися могили некрополя пантікапейського, Елені стало парко й вона взялася долонями за щоки. Пригадалися власні, навіть уголос не вимовлені слова про Раїс: "Вона теж любить його". Се "теж" несподівано впекло її, й сього разу в серце, й Елена не зважувалася глянути на білий світ.

— Елено, тобі недобре? — спитала Раїс. Елена глянула на русяву фрігійку й глибоко та тремко зітхнула. Невже я здатна ще покохати, майнуло їй у голові. Вона взяла робу за плечі й ступила на місток, але рішучости їй вистачило тільки до Полунічного пілона. Брама стояла навстіж, а на порожніх причалах, аж у протилежному кінці, гойдалось п'ятеро діер, усього п'ятеро на всю затоку, й жодної купецької ладді. Навіть рибальських барок не було видно.

Елена підступила до двох чатників, що тепер, серед білого дня, стояли не між визубнями на вежах, а внизу, й несміливо запитала:

— Можна ввійти?

Чатники здивовано переглянулися й стенули плечима на двох жінок. Елена попхнула Раїс уперед, і вони ввійшли в браму. В городі стояла незвична тиша, людей на вулицях було зовсім мало, над агорою курівся жовтий дим, певно, з вівтаря котрогось хорому, двоє вершників у самих шоломах та кнемідах, навіть без щитів чи списів, завернули коло хорому Кібели й зникли на Першій терасі. Ноги тягли Елену вгору, туди, де видніло зуб'я Акрополя, та вона передужила себе й пішла слідом за тими двома вершниками. Серце їй стислося, коли проминала смугастий жовто-зелений паркан, який був свідком і її нетривкого щастя, й раптового лиха, за котре вона не знала, кого й винуватити. Кожен віч-на-віч постає з власною долею, подумала Елена, не згадавши ні безжальних та безсторонніх Мойр, ні всемогутніх і заздрісних олімпійців.

Праворуч рипнула хвіртка Дамонового дому й вистромилось обличчя знайомої роби, та Елена тільки дужче насунула покривало й пішла далі, слідувана по п'ятах теж запнутою до віч Раїс.

Так вони дісталися хорому Діоніса, далі Елені забракло сил, вона звернула поза амфітеатром униз і вийшла з города брамою Полудневого пілона. Раїс ухопила її за лікоть, і Елена вклякла. На брівці роз'їждженої дороги сидів кудлатий, схожий із бурим ведмедем, Асклепід і з похмурим посміхом дивився на Елену. Коли він устиг випередити їх і як угадав, що вийдуть сюдою, — се лишалося для неї цілковитою загадкою. Ноги в Елені ослабли, й вона безсило сперлася на чорне каміння вежі. Він

дивиться на мене, мов полоз на мишу, подумала Елена, коли Асклепід сказав:

— Час додому. Сонце вже сідає.

Сонце було й справді низько, від мурів на дорогу, що йшла вздовж причалів у бік Полунічного пілона, лягла широка тінь. Асклепід підвівся й, спираючись на довгий тирс, пішов попід муром, і вона теж пішла за ним, не владна сказати й слова спротиву.

Коли вони дісталися хорому, вже смеркало. Елена спробувала шаснути попід сходами вниз, до свого таламуса, та жрець ухопив її за лікоть, робі-фрігійці кивнув розкудланою бородою йти далі, Елену ж повів нагору, й вона слухняно йшла, широко розплющивши вічі й спотикаючись об кожную сходинку клімаксу. Я навіть не владна впиратися йому, думала Елена. Невладна й упиратись...

Асклепід штовхнув її в розчинені двері таламуса, де було геть поночі й одразливо смерділо не знати якою гидотою. Елена летіла, доки вхопилась обіруч за спинку лежа. На спинці висіло щось вогке й шерхке, й коли жрець уніс із сіней запалене горілице, вона байдуже відзначила, що то — срібний поділ пеплоса, який басиліса Вероніка кинула була сьогодні в священний колодязь кумира Асклепія. Нічого святого в світі немає, сказала собі Елена й із жахом, який геть обезвольював її, подумала про те, що чекало на неї зараз.

Три дні зряду, коли сонце сідало за кучерявими кронами Асклепієвого гаю, жрець ставав в одвірках і дивився на неї доти, поки вона зводилася й рушала за ним сама. Четвертого дня вранці Елена рішуче засилила руку під свою подушку й перелякано крикнула: замість тонкого леза, там сиділа мокра й вавката, напівзадушена жаба.

— Ніневіє! — в нестямі гукнула Елена. — Принеси мені свій ніж!

Роба-ассірійка, шкрьобаючи капцями, принесла те, чого від неї вимагали, але то була майже сама колодочка, леза біля неї не було й на два пальці.

По обіді в священному гаю Асклепія знову з'явилась Вероніка. Елена, сама себе не тямлячи, взялася благодіти її:

— Забери мене відси, басилісо!

Царівна лагідно глянула на неї й, мов дитину, погладила по голові:

— Ти дурненька чи божевільна... Тут гарно. Коли б моя воля, я б лишилася тут назавжди. — Й, ще раз погладивши Елену, пішла поза вівтарем і хоромом до священної криниці. Сього разу вона тримала в руках важкі золоті підвіски, призначивши їх у жертву всесильному кумирові. Елена стояла, доки царівна й повернулась назад.

— То були підвіски ще моєї мами, сказала довірчо басиліса. — Я дорожчого за них нічого не мала, й Асклепій мусить повірити в мої молитви. Еринії часом одбирають у мене розум, та я думаю, що тепер він більше не напускатиме їх на мене. — Вона повагалася й знову ласкаво торкнулась чорного хвилястого волосся Елени: — Чуєш... приноси й ти йому в жертву щось найдорощче. Він і тобі поверне розум...

Елена почала судома хлипати, й Вероніка замовкла. Вічі в неї розплющалися й розплющались, вона охриплим не своїм голосом поспитала:

— Ти теж кохаєш його?.. — На вустах її з'явилася плямочка піни, басиліса раптом підняла руку, мов боронячи себе від неznаної загрози, й закричала: — Зевсе, вбий

його!.. Вбий!..

І побігла, й Елена теж побігла, приголомшена жахливим видовищем, і коли назустріч їй з'явився логограф Полікрат, упала перед ним навколішки й почала обнімати його м'які жіночі стегна:

— Врятуй мене, Полікрате!.. Врятуй... Забери звідси!

Він ледве виборсався з її обіймів:

— Ти свідомо того, куди мене штовхаєш!? І проти кого... Божевільна!

Елена впала на траву й зайшлася голосом:

— Порятуйте... Порятуйте!..

— Я — людина маленька, — вже примирливіше мовив євнух. — Не маю ні сили, ні влади, чому ти не хочеш про се подумати!

Елена голосила й голосила, й він заходився, кречучи, підводити її з землі:

— Та цить... Та годі... Я скажу йому, чуєш? Тільки перестань, перестань... Бо...

Елена ледве підвелась. На верхній сходинці клімаксу стояв Асклепід і похмуро дивився на неї.

За день по тому, коли Елена вже не знала, з якої кручі кинутися, євнух приїхав знову. Вона ще здалеку вчула пісню коліс його фракійської каруци й вибігла на дорогу, та євнух навіть на землю не зліз, а вічі його заткалися суцільним мереживом зморщок.

— Не хоче він, — сказав євнух і торкнув у спину роба-погонича. Коні розвернули каруцу й побігли вчвал, заповонивши все кругом суцільним дзвоном співучих коліс.

Елена пішла до хати, не чуючи ні себе, ні світу довкіл, а жрець Асклепід дивився на неї з висоти свого клімаксу на другому поверсі й реготав.

Уранці, коли сей невтомний, мов ведмідь восени, чолові'яга, немитий і смердючий, нарешті вгамувався й заснув, Елена, скрадаючись дістала з кутка важку амфору, допіру спорожнену, замахнулася, розсадила її на голові його, голова теж тріснула, жрець навіть охнути не встиг, тоді, не заходячи вниз, де ще спали її три невірні, вибігла з зеленого пекла святилища й бігла до Мірмекія й далі, раз по раз озираючись. Тоді, ще зовсім сама в безлюдному полі, пішла повільніш, ледве не виючи від втоми, збудження з перестрашу. Та коли нарешті дісталася мурів Пантікапея, брами города, попри вже пізній час, були на засувах. Елена почала гатити в ковані міддю й залізом колоди брами:

— Упустіть!.. Упустіть мене!..

Але з-між визубнів надбрамної вежі хтось гукнув байдужим голосом:

— Іди собі, жоно! Не велено впускати!

Вона тільки тепер помітила, що руки в неї геть закривавилися, побиті об колоди та куття брами. Досі їй не хотілося вірити словам євнуха Полікрата, тепер же пересвідчилася, що й Савмак одцурався її.

Розділ 28

А Савмак сієї миті був думками й справді дуже далеко від неї: на крайньому сході свого невеликого царства, в білокам'яній Феодосії, під чийми мурами пристали сто тридцять шестеро нових, мов дзвін, ладь понтійського таксіарха й наварха Діофанта.

Діофант прибув під Феодосію в ікас месунтос — останній день другої декади муніхіона місяця, який скіфи називали квітним. Разом з ним у хламиді простого мечоносця Євгенія знову був молодий цар Мітрідат Шостий Великий Евпатор Діоніс, а його двоє друзів, яким теж пощастило втекти з повсталого Пантікапея, Дорілай та Неоптолем, збагачені досвідом торішніх перемог та поразок, знову під орудою Діофанта й самого царя керували своїми таґмами. Діофант спробував узяти могутній город копієм, з ходу, але п'ятиденний приступ нічого не дав йому, крім тисячі вбитих і трьох тисяч пораних. Тоді Мітрідат наказав йому припинити марні спроби, бо цар Боспору Савмак надіслав у підмогу й так затятим феодосійцям майже тисячу добре зоружених робів, а в намісника Никона була й своя непогана дружина.

— Починається місяць тарґеліон, — сказав Мітрідат, — і саме тепер час брати город глухою облогою, а не восени, після жнив, як ти робив досі.

Діофант із повагою глянув на молодого царя й без колишніх ревнощів оддав йому першість. У тарґеліоні місяці починали стигнути ячмені, через три тижні надходила пора пшеницям, військо матиме харчу доволі, а обложним при всій ощадливості запасів торішнього хліба навряд чи вистачить більш як на три-чотири місяці. Діофант схилив голову перед юним нащадком древніх перських царів і почав брати Феодосію в глуху облогу з моря й суходолу. Він тільки закинув Мітрідатові:

— А як... скіфи?

Й то, власне ж, не було закидом, а швидше бажанням почути думку й іншої людини, в здібності якої він вірив дедалі дужче.

— Скіфи... — повторив Мітрідат, і з його враз потоскнілого виду Діофант зрозумів, що молодий цар досі поминав увагою скіфів і лише тепер замислився. "Скіфами" вони називали не тих оратаїв, технітів та інших дрібних людей, що взимку повставали проти них у Пантікапеї, перебили їхню півтисячну дружину й проголосили царем Савмака. "Скіфами" Мітрідат і Діофант називали тих, що населяли всю Таврику й після торішньої поразки знову піднялися на чолі з віроломним царем Палаком-Бориславом. Від того, чи Борис і далі бунтуватиме, а чи підкориться статтям торішнього договору й знову нарече себе "другом понтійського царя", зрештою залежала доля перемоги.

— Що кажуть херсоніти? — вдавано байдужим голосом поспитав Мітрідат.

Вони сиділи в кормі навархової діери всі вчотирьох, і крізь вузькі віконечка їм було видно тільки частину зубчатих мурів Феодосії та лису гору над ними. Феодосійська затока була майже точним повторенням Пантікапейської, навіть одкривалася так само на схід широкою підковою, хіба що трохи ширшою, та город стояв не довкіл гори, як Пантікапей, а внизу, під горою.

Мітрідат звернувся до Неоптолема, який щойно повернувся з Херсонеса, й жевжикуватий пафлагонець, обвішаний золотими та бронзовими бляшками, дістав гребіночку й спершу розчесав бороду та чуб, аж потім одповів цареві:

— Херсоніти дають п'ять діер на сто шістнадцять весел кожна, а ще — чотириста гоплітів, сонцесяйний...

Останнє слово він вимовив за звичкою й нахмурився, бо тут, у чужій землі, Мітрідат

забороняв величати себе царськими титулами. Роздратований і сим, і неповною відповіддю молодого воєводи, Мітрідат обірвав його:

— Про скіфів що кажуть Херсоніти, питаю!

— Про скіфів?.. — Неоптолем глянув на Діофанта, із яким у нього з весни налагодились несподівано дружні стосунки. Старий таксіарх не радив казати цареві про те, що скіфський володар Палак відбудовує свою торік власними ж руками спалену стільницю, та Мітрідат дивився на нього так байдуже й знудьговано, що Неоптолем сказав йому геть усе:

— Палак повернувся до стільного Неаполя, в Палакії, на який скіфи кажуть Бориславль, ковалі кують удень і вночі, а в Ховах у нього вже сидить чотири тисячі пішої рати.

— Пішої... — сказав Мітрідат і почав кволим кроком вибиратися з корми. Він півдня ходив уздовж тагм, що кільцем облягали Феодосію, підступав і до самих мурів, звідки в нього пустили дві стріли, тоді повиганяв усіх з навархової діери й зачинивсь у кормі на гак до самого ранку. Коли ж над морем зійшло сонце, звелів Дорілаєві:

— Готуй половину діер і половину рати. Завтра відпливаємо в Евпаторій.

— А тут?..

— Тут буде Діофант із Неоптолемом. Вали довкола Феодосії вже готові — Діофант утримає город і половиною рати.

Вайлуватий фрігієць Дорілай, одноліток Мітрідата, з невластивою для нього швидкістю кинувся виконувати цареву волю. Його радувала рішучість володаря. З'являлася нагода вирватись із-під опіки старого Діофанта, який мав його за хлопчика й терпів тільки через Мітрідата.

Почувши про таке рішення, Діофант ускочив до діери й почав розраджувати царя, ледве добираючи пристойні вирази:

— Сього не схвалять олімпійці! Ризиковано! Мусимо взяти спершу Феодосію, бо вона — ключ до Пантікапея. Тоді вийдемо перешийком на берег Меотіди й розділимо Савмака з його братом.

— Ти забув, що в моїх жилах тече кров Ахеменідів і що своїми небесними володарями я вважаю тих кумирів, яким приносили жертву мої пращури Кір й Дарій! — з веселим завзяттям відповів Мітрідат. — Палака ми побили торік, і він знову принесе мені воду й землю в золотих амфорах, щойно я з'явлюся під його мурами.

Коли Мітрідат отак блискав очима, на нього не впливали жодні докази, й Діофант похмуро схилив голову:

— Як хочеш... Твоя воля, ти знаєш ліпше за мене, простого смертного.

Мітрідат підвів його схилену голову:

— Дарма, таксіарше. Попливу, гляну, й Мітра допоможе мені й напоумить. Лише не прикидайся ягничкою й пильнуй Никона.

Старий намісник боспорського царя після повстання скіфів одразу ж перейшов на бік Савмака, хоча досі був прихованим ворогом Пантікапея, бо мав у жилах кров Археанактідів. І Мітрідат, і Діофант угадували хід думок Никона: ліпше мати на

царському троні випадкового пройдисвіта, який рано чи пізно скрутить собі в'язи, бо пішов супротиву всіх евпатридів, — аніж могутнього понтійського царя, який уб'є й останню надію повернути трон Археанактідам і навічно розчавить Боспор, приєднавши його до свого царства.

Мітрідат із Дорілаєм вирушили ще вдосвіта, посадовивши воїв на половину ладь. Решту суден перегнали за мис ліворуч Феодосії, щоб обложені не змогли второпати зміни й не втішали себе марними надіями. Діофант попереставляв і тагми, й уранці на мурах не було видно ніякого занепокоєння. Се свідчило про те, що ворог нічого не помітив, і Діофант старанно підтримував оману. Дві тисячі воїв, як і досі, з самого ранку виходили на підсипання обліжного валу. За два тижні, поки повернувся Мітрідат, вал піднявся угору до середини феодосійських мурів, і тепер уже можна було б думати й про встановлення гуляй-городень та стінобийних махин.

Можна було б, але в стані понтійців настала сумна пора. Мітрідат повернувся з усіма суднами, числом шістдесят, однак суднами повернулося не більше як половина воїв. Решта полягла під мурами Бориславля-Палакія.

Підвели херсоніти. Їхні вивідники доповіли Дорілаєві, що скіфський цар сидить у Неаполі-Новгороді, Хови ж далеко, на цілий день дороги від столиці, та й залишено в Ховах малу залогу, яка ніколи не зважиться полишити мури тверді й вийти навстріч такому дужому супротивникові.

Мітрідат наказав половині рати спинитись у недавно захопленому городі Евпаторії й звідти йти на Бориславль-Палакій пішки, тим часом він з рештою суден подався у Херсонес, обминув його з полуночі й увійшов до Затоки Символів, аби вдарити на збунтований скіфський город одразу з двох боків. Але ще на підступах до Бориславля-Палакія встріч йому трапилися перші втікачі, а незабаром і сам Дорілай з рештками недобитої рати. Він не зважувався глянути й у вічі цареві, хоч думка йти на Бориславль двома витягами належала не йому, а Мітрідатові. Права рука в Дорілая була на перев'язі, й він тримав оголений меч у лівій, од чого здавався ще безпораднішим.

— Вони вдарили на нас із тилу, — сказав молодий воєвода, але часу на розпитування не було, й Мітрідат звелів лишити прикриття, рештою ж полку вертатися назад, до берега Затоки Символів, де стояли судна.

Сей наказ викликав серед рати замішання, й коли на пагорбі з'явилися переслідувачі, заслін не витримав і побіг, лави зламалися й теж побігли в бік не видимого звідси берега, й тепер Мітрідат дякував і своїм, і грецьким кумирам за те, що скіфи переслідували його пішки, а не верхи на конях.

Багатьох зі своєї половини полку Мітрідат недораховував, бо скіфські стріли, оснащені пискунами, не тільки влучали в ціль, а ще більше наводили жаху в лавах понтійців. Обвішані оружжям та заборною вої тирлувались на березі коло вузьких кладок, дехто стрибав у воду й дерся на судна по веслах, і хоча з суден теж одстрілювались, та се не додавало снаги втікачам, і ратники в гармидері топили один одного.

Вже аж у одвертому морі Мітрідат про все до пуття розпитав Дорілая. З'ясувалося,

скіфський цар Палак був і справді в Неаполі, та, почувши про нове нашествя понтян, облогу Феодосії й похід частини ладь у бік Херсонеса, вирішив зміцнити свій город Бориславль і кинув туди майже всю залозу Хов під проводом велійого боярина Богдана. Воевода Богдан ішов не долиною, як ходив досі, а горами, й не проминув скористатися з такої зручної нагоди: напав одразу, без лаштування, коли понтійська рать розтяглася вздовж річки Черної. Бориславльці теж одчинили брами, й не багатьом підлеглим Дорілая пощастило втекти від їхніх сікир, мечів, списів, сулиць і виючих стріл.

Тепер Діофант сподівався найгіршого. Запаморочені дешевою перемогою, знахабнілі скіфи могли з'явитися на виручку феодосійцям, і тоді єдиним засобом для порятунку лишаться кораблі. Він висловив свої страхи вголос, і його юний друг Неоптолем докинув у вогонь хмизу:

— Якщо встигнемо...

Мітрідат стрельнув на нього прискаленим оком, і Діофант поквапився згладити Неоптолемову дурість, аби цар не подумав, що вони змовилися проти нього.

— Встигнути — встигнемо... Наші вивідники розповзлися далеко навкруг і коли що, то попередять нас учасно, але...

— Доказуй! — grimнув цар. Його дратувала не так поразка, як те, що в ній завинив він сам — і повністю.

Діофант повагавсь:

— Не для того ж ми припливли сюди, щоб утікати...

Проти сієї істини важко було заперечити, й Мітрідат не міг вигадати нічого ліпшого, як сховати своє збентеження за машкарою знудьгованої байдужости. Се лякало всіх й найдужче — старого таксіарха, він не міг вигадати не те що рятунку, а й бодай утішного слова. Та його страхи виявилися марними. Заходило й знову сходило сонце, понтійські ратники й далі вивищували вал навколо Феодосії, на мурах же лишалося тихо, обложені й гадки не мали про те, що рать супротистата поменшала на добру чверть, а скіфи Бориса-Палака не з'являлися. Гуртують сили, думав Діофант, але ж сили після перемоги гуртувати й легше, і швидше, ніж після поразки, й він по двох декадах дійшов висновку, що Борис-Палак уже не з'явиться в його тилу.

Та се, хоч і втішало, не давало певности в тому, що скіф так і не зважиться скористатись із своєї переваги. Одного ранку Діофант прокинеться й побачить на горбах над Феодосією полки Палака, й тоді Никон теж одчинить брами, й лишиться єдина з усіх можливих надій: судна. Та й то, якщо встигнемо, мимоволі повторив Діофант мовлені юним Неоптолемом слова, й вони тепер не здавалися йому ні зухвалими, ні передчасними. Треба щось робити, сказав собі Діофант, бо ся війна видавалася йому останньою можливістю досягти мрії.

Але жодна рятівна думка не навідувала його, тим часом ячмінь на феодосійських ланах обсипався, пшениця теж осипалась, а садки й виноградники висотували бур'яни та черва. Мусив би не припустити цього, зібрати врожай з полишених нив і тим самим позбавити феодосійців усіх надій, але се тепер здавалося таким другорядним, нікчемним і не вартим уваги, що Діофант лише махнув рукою й сушив собі голову далі.

Напередодні Нового року, коли сонце стало в зеніті й нічим було дихати, Діофант зробив першу після такої перерви спробу промацати міць феодосійських мурів. Мітрідат не заперечував, і в девтера фтіонтос, у двадцять дев'ятий день місяця таргеліона, в мури вдарило бронзовими лобами тридцять вісім таранів, два десятки катапульт зарипіли й кинули на місто хмару каміння, чотири ж вежі гуляй-городень підкотилися на рівень з визубнями заборол Феодосії, й звідти просто в очі обложеним порснули роїща стріл. Гуляй-городні були оббиті мокрими волячими шкурами, щоб скіфи не могли з мурів підпалити сі махину, але скіфи лили на них гарячу смолу й лили невтомно й уперто, доки смола почала приставати до шкур гуляй-городень. Тоді обложені підпалили горючими стрілами дві махину, й височенні кількоповерхові споруди заклубочилися чорним полум'ям.

Щоб не бути спеченим заживо, напасники стрибали додолу з усіх шести поверхів гуляй-городень, а вслід їм сичали не змашені отрутою, але від того не менш смертоносні скіфські стріли, каміння й сулиці.

Але з двох інших приступних веж Мітрідатовим воям пощастило перестрибнути на мури, там же, де зачепивсь один ратник, зачепиться й ще один, і з низу потяглася ціла вервечка. Січа спалахнула вже між визубнями, й Діофант, здалеку стежачи за приступом, обливався гарячим потом. Або зараз, або ж ніколи, шептав він спраглими вустами й ганяв своїх вісників од катапульт до катапульт, які мусили стримувати захисників Феодосії й не дати їм можливості скинути додолу тих, кому пощастило вчепитись у мур бодай однією рукою.

Та катапультисти тепер цілилися довше, ніж досі, бо камінь — не стріла й разом з чужими може завдати шкоди й своїм. Цар стояв поряд із Діофантом, ухопивши його лещатами пальців за лікоть, і годі було вирватися з тих пальців. Старий таксіарх так і махав гінцям однією рукою, майже люто зиркаючи на свого царя, й се тривало доти, поки Діофант урешті турнув Мітрідата й визволився.

Раптовий страх охопив старого воєводу, й не від того, що в нестямі так грубо повівсь із богорівним, а через те, що приступ тривав надто довго й не давав бажаних наслідків. Захопившись кривавим видовищем січі, він уґавив дрібничку, яка могла дорого обійтись: розмочені в воді шкури на гуляй-городнях під пекучим прямовисним промінням сонця були вже давно сухі, й лише недогляд з боку скіфів рятував понтійців.

Обліжні вежі були перетоптані воями, рипіли й аж хитались під вагою сотень людей, і коли б котромусь обложеному спало на думку кинути запалений смолоскип, обидві б умить пішли з димом разом із усіма людьми, що тиснулись у вежах, підпираючи один одного плечима, з поверху на поверх. Січа клекотіла тисячами щитів, мечів, списів і горлянок, з бійниць у засипаний і не засипаний рів раз у раз падали свої й чужі, й коли Діофант озирнувся, не побачив поряд жодного вісника.

— Гінця сюди! — несамовито гаркнув він Мітрідатові, й той слухняно, мов справжній мечоносець, побіг оддалік лави Неоптолемових таґм.

Приступ ішов навколо всієї Феодосії, й Діофант лише тепер збагнув, що то було великою дурістю — посилати царя не знати за чим і для чого. Він ухопив першого-

ліпшого воя й наказав бити в щит: бем-бем!.. бем-бем-бем!.. бем-бем!.. бем-бем-бем!.. Ратник бив доти, поки знак відходу почули всі й заходилися неквапом одходити.

Але було вже пізно. Щойно прибіг червоний од поту Мітрідат, ледве знайшовши якогось вісника, як обидві гуляй-городні разом зайнялися й укутались чорним димом. В останню мить, коли з веж почали вискакувати, прикривши спини щитами, перші напасники, скіфи підпалили неповороткі й геть пересохлі махину зі споду, закидавши їх снопами просмоленої соломи.

Майже нікому не пощастило врятуватись, і добрих чотири сотні понтійських воїв знайшли жахливу смерть у палахких вежах, а вслід за ними, хто стрибав із верхніх поверхів гуляй-городень, летіли сулиці й каміння, добиваючи осліплх від вогню, пекельного жовтого диму та нестями.

Так закінчилась і ся спроба вийняти Феодосію копієм, і Діофант не зважувався стати перед очі цареві до самого смерку, блукаючи між поколошканими сотнями тагм.

— Скільки? — спитав Мітрідат, нарешті здибавши його за найвіддаленішими ровами стану. В городі ще догашували останні пожежі, викликані обстрілом з катапульт, і Діофантові проти далекого мерехтливого світла було видно червоні зіниці Мітрідата.

— Дві тисячі, — відповів Діофант, уже вкотре за сю другу половину дня після приступу додаючи до них чотири тисячі, втрачені Мітрідатом під городом Палакієм-Бориславлем. Ще один такий день, подумав старий воевода, і я позбудуся війська. Се знову було б схоже на злощасну перемогу епірського царя під Аускулою, але цареві Пірру хоч того дня пощастило вийти з січі останнім, а йому примхлива Ніке не дала навіть такої химерної втіхи. З шістнадцяти привезених сюди тисяч у нього лишалося всього десять, і тепер Борис-Палак став для нього ще страшнішим.

— Якщо Палак дійде згоди зі своїм братом, — сказав Мітрідат, коли вони разом верталися до свого таксіаршого намету біля берега, — то...

А Савмака буде вже й забагато, подумки відповів йому Діофант, із нас досить уже й одного. Та вголос висловитися він не знайшов у собі ні сили, ні духу.

Новий рік понтійська рать зустрічала в тривожнім очікуванні. Таксіарх заборонив будь-які треби й відзначення, обмежившись коротким принесенням жертви Мітрі й Ареєві. Над поглибленими ровами стану вночі й удень чатувала густа варта, вивідників Діофант розіслав усіма дорогами в бік Пантікапея, Херсонеса та Неаполя, з мурів же на понтійців дивилися захисники Феодосії, й Діофантові здавалося, що не вони, а він обложений у благоденному чотирикутнику стану за благоденним окопом.

Діофант разів з десять обдумував, як охищатиме стан, коли раптом з'явиться Палак або його молодший брат — боспорський цар. Розташування нагадувало січу під мурами Калос-Лімена, та найбільшою помилкою було б повторювати старі ходи, бо хто раз шурхнув ногою в ополонку, вдруге обмине те місце й піде якимось іншим шляхом.

Виходу не було — лишалась єдина можливість: утікати, поки цілі ладді. Хто висловив сю думку першим — для Діофанта значення не мало, та вона день у день заповняла стан, і таксіарх вирішив не чекати, поки вої самі візьмуться за весла.

Завтра ж скажу цареві, поклав він собі. Завтра ж — і не пізніше.

Чотирикутний стан увібрав у себе половину рати, решта неширокою смугою тримала облогу навколо Феодосії, й сторожа так часто мінялася, що вільні чатники засинали враз, не розводячи багаття. Вранці мала відбутися врочиста страта полонених. Се була сотня скалічених і знекровлених від ран феодосійців, яких пощастило збити стрілами чи стягти гаками з бійниць, але сих приречених вартували краще за будь-кого, бо й Діофант, і Мітрідат сподівались бодай таким чином підняти занепалий дух воїв. Та коли зійшло сонце, Мітрідат раптом звелів припинити лаштування.

— Чому? — здивувався Діофант.

Молодий володар уперше після невдалого приступу всміхнувся, й се вселило в Діофанта якусь надію.

— Принесіть його. — Мітрідат усівся в найдальшому кінці намету й знову вбравсь у машкару байдужости. Дорілай шаснув надвір, і незабаром на величезному римському щиті внесли пораненого. Се був уже досить літній феодосієць, років під п'ятдесят, мав перев'язані лубками обидві ноги та шию, мабуть, побився, падаючи з мурів, і понтійський цар безбарвним голосом запитав його:

— Хто ти такий і що хочеш нам сказати?

— А ти хто? — вишкірився на нього полонений. Мітрідат розгубився, забув-бо, що в сьому стані він простий махерофор, і ще дужче збайдужів з виду. Діофант і собі стояв, не знаючи, як відгукнутись на слова зухвалого феодосійця, котрого не відомо нащо й унесли.

— Се — тлумач великого таксіарха! — першим стямився до блиску начищений Неоптолем. — Кажи, що тебе питають, нікчемний бранцю!

Мітрідат удячно глянув на юного воєводу, воїн з перев'язаними ногами зиркнув у бік Діофанта й сказав:

— Я — Лісій, син Лісія, сотник намісника Никона й евпатрид з діда-прадіда. Я хочу сказати вам, де ключ од брам Феодосії, лише хай залянеться великий таксіарх, що не посягне на моє життя, й на життя моїх рідних, і на все, що маю я й мають мої рідні.

Він говорив так зухвало й так зверхньо дивився на Мітрідата, що цар понтійський ще дужче занудгував і крізь зуби процідив Діофантові каппадокійською мовою:

— Ся свиня й шолудива гієна мусить здохнути, лише не тепер, а пізніше. Він зрадив Никона й Савмака, то зрадить і мене в скрутний час. — І знову по-грецькому кинувдо бранця: — Кажи, що маєш казати Діофантові. Діофант виконає все, про що молиш.

Лісій, син Лісія, розповів, що в городі за верховоду лишився Никон, мужеложець і хабарник, і він лаштується чинити опір і далі, не хоче складати зброї, хоч у його жилах тече кров Археанактидів. Минулої декади Никон вислав одного гінця до Савмака, другого ж — на схід, до Савмакового старшого брата, скіфського царя.

Мітрідат здивувався:

— Як же вони проскочили, коли город — в облозі?

— "В облозі"! — криво посміхнувся Лісій. — Ви тут чужі й нічого не знаєте. Хіба не

може мати Никон потаємного ходу?

— Де той хід?

Лісій уперше збентежився:

— Хай твій господар Діофант вірить або не вірить, але... я не знаю сього.

— Діофант піддасть тебе тортурам, — сказав молодий цар, але се теж не вплинуло на Лісію. Він почав доводити, що тим потаємним ходом Діофант багато не розживеться, бо хід, коли він є, охороняють, мов зіницю ока. Звичайно, краще знати про нього, аби не дати Никонові можливості спілкуватись із іншими городами, та що ж робити, коли він, Лісій, сього не знає!

— Тоді примусимо згадати, — посміхнувся Мітрідат, і сю його посмішку добре знали всі, крім Лісія. Цар кивнув Дорілаєві: — Скажи, хай заберуть його.

Лісій зблід, і коли прийшло двоє гоплітів, утратив свідомість. Одна нога його впала й неприродно викрутилась, та й се не привело Никонового сотника й евпатрида до тями. Діофант почекав, поки гопліти винесуть бранця, й мовив цареві:

— Звели, сонцесяйний, щоб його не катували. Він не знає, де той потаємний хід.

— Чому так думаєш? — спитав Дорілай, радий дозолити Діофантові, та Мітрідат несподівано теж скасував свою попередню волю й кивнув, але вертати бранця не наказував.

Діофант затурбувався:

— Іще вмере, не сказавши головного!..

— Він сказав усе Дорілаєві.

Уранці перед стратою Лісій попросив сторожу, щоб гукнули таксіарха, якому має повідомити важливу новину. Прийшов Дорілай, Лісій повагався, проте розповів йому все. Феодосія не збирається складати зброї, бо має харчу хоч до наступного врожаю. Десятьма тисячами гоплітів її також не візьмеш. Є тільки один шлях.

— Який? — спитав Дорілай у Лісію. Виторгувавши в нього свободу собі й родичам, Лісій сказав:

— У Феодосії дуже багато робів, і вони почувають себе дуже непевно...

— Чому?

— Бо їх одпустив на волю Савмак, царегуб і самозванець. Якщо Діофант пообіцяє їм ісотелію, вони відчинять йому брами.

Се вже зовсім не вкладалося в Дорілаєвій голові, й він знову перепитав, запідозривши бранця в нещирості:

— Чому?

— Бо коли роба відпускає на волю інший роб, одпущеник не певен, чи то назавжди, чи на час. А коли його відпустить господар, тоді роб здобуває справжню волю.

Ся думка сподобалася Дорілаєві, й він поспішив з нею до Мітрідата. Цар теж оцінив її, вбачивши в сьому порятунок і єдиний вихід із скрути.

Не маючи більше бажання розмовляти з Лісієм, Мітрідат негайно ж наказав поставити під мурами Феодосії крикунів із добрими горлянками. Крикуни від імені таксіарха Діофанта й сонцеликого Мітрідата Шостого Великого Евпатора Діоніса

пообіцяли відпущення всім робам, які перекинуться на сей бік мурів.

Трохи здивований Діофант не втерпів:

— Ти ж збирався дати їм повну ісотелію, а тепер обіцяєш саме лиш одпущення. Не схочуть...

— А ти мислиш, вони мені повірили б, коли б я пообіцяв дати кожному з них по пригорщі золота? — Діофант кліпнув, але не заперечив, і він зверхньо ляснув свого старого воеводу по плечі: — З робами треба говорити як з робами, Діофанте. Тоді й віритимуть.

До самого вечора по той бік мурів не стихали голоси, не стихали вони й по півночі, над ранок у двох місцях спалахнули пожежі, й коли розвиднилося, рипнула спершу одна, тоді друга й третя брами. Феодосія наче вимерла чи бодай не прокинулась після бурхливої ночі, лише де-не-де видніли окремі постаті робів, які вчинили нічний заколот. Остерігаючись пастки, Діофант наказав уходити в город обережно й насамперед зайняти мури та вежі, а потім — акрополь і найбільші вулиці навкіл агори. Однак остороги його виявилися зайвими — Феодосія й не думала сперечатись, про що вночі належно подбали роби.

Розділ 29

Окрилені несподіваним щастям, Діофант і Мітрідат відмовилися зимувати в Феодосії. Зріджене січами військо вони поповнили двома тисячами феодосійських робів, яким обіцяли волю відразу після взяття Пантікапея, й наприкінці третього місяця, метагетніона, ладді всією потугою рушили понад берегом на схід, у бік Пантікапея. Феодосія тепер належала понтійському цареві, се радувало його, та разом з тим і бентежило, бо лани кругом Пантікапея вже були вижаті й жодна глуха облога не могла злякати Савмака.

А молодий цар Боспорської держави ходив ще пригніченіший. Падіння Феодосії видавалось незбагненною випадковістю, й він довго сушив собі голову над сим. І коли нарешті знайшов причину, ладен був устроити собі в груди меч. В усьому винен я й тільки я, сказав він з безжальністю мандрівного стоїка, та коли чад розпачу трохи розвіявся, вирішив, що вмерти ніколи не пізно, треба щось робити бодай зараз.

Він так і сказав на раді в троннім екусі, куди вперше зайшов після смерти Перісада. Великий колісничий От прикликав іще чотири місяці тому вдарити на Діофантову рать, що стояла тоді під мурами Феодосії, й ударити, не чекаючи приходу князя Бориса. Савмак заперечував, бо Феодосію такою раттю, як у Діофанта й Мітрідата, не можна було взяти, воїв же та припасу Никон мав досить. Тепер Савмак сподівався від Ота яких завгодно докорів, але великий колісничий у коротенькій і рудій, наче в роба, хламиді лише замислено чухав ногу об ногу, й сим мимовільним рухом теж скидаючись на роба.

Великий логофет, яким був тепер колишній архонт-магістрат Гіпподам, сухотно сапав запалими грудьми й мовчав, а євнух зиркав то на царя, то на Ота, й Савмак багато б дав, аби дізнатися, що в нього на думці. Далекий родич померлого царя Евтихій перемовлявся із морським архонтом Тімокреоном, але так тихо, що навіть лункі стіни порожнього екуса не чули їхніх слів.

Кремезний вождь робів-одпущеників Платон, якому пощастило два дні тому дивом вирватись із захопленої ворогом Феодосії, єдиний горів бажанням сказати щось, але Савмак і так добре знав, що він скаже: треба вичавити з євпатридів срібло й золото до драхми й роздати демосові. От негайно підтримає його, подумав Савмак, а що ми робитимемо потім? Євпатридське срібло він тримав на крайній випадок, до того ж і взяти його можна було тільки приставивши меч до горлянки, та й то навряд, бо ж євпатриди досі так глибоко позакопували свої скарби, що їх не змогли б знайти навіть підземні духи кумира багатства Плутоса.

Єдиний, хто по-справжньому хвилював Савмака, був Дамон. Старий євпатрид уперше погодився прийти на царську раду, тепер же сидів, заплющивши вічі й схиливши голову на широкі круглі груди. Тільки борода, яка час од часу ворушилася на животі, свідчила про те, що позбавлений чину великий колісничий Перісада не спить і все чує.

Савмак обвів поглядом своїх радців, і тільки євнух не сховав очей.

— Скажи ти, — звернувся цар до нього.

Євнух перелив увесь міх свого тіла на ліву руку, яка затремтіла від напруги й почала вгинатися. Тоді він обіруч сперся на коліна й утяг безбороду голову в плечі, та се не знакувало, ніби він злякався рішучого погляду царя.

— Хай Платон скаже про своїх робів, — ураз заткався він сухими зморшками, мов болотяний павучок — павутинкою. — Роби продали Феодосію Діофантові, то чи не думають вони продати й Пантікапей?

Цар сподівався од Платона вибуху, та колишній роб дуже швидко взяв себе в руки, всівсь по-сірійському ногами навхрест і тихо проказав:

— Мої люди в Діофантовому стані не сидять і мух не ловлять, логографе. Й Пантікапей — не Феодосія.

— Таке! — сплеснув пухкими долоньками євнух. — А чи не згадають твої роби того дня, коли Перісад зламав своє слово й почав їх розпинати на хрестах?

— Не згадають. — Платон ледве стримувався проти євнухових кпин. — Не згадають, бо вони вже не роби, та й Перісад не басилевс, маємо собі свого басилевса.

Схитрував, майнуло Савмакові, й перед очима виринула Платонова постать того дня, коли той сидів так само ногами навхрест у переходах амфілад під час невідомого заколоту три роки тому. Тоді роб не наважився піти далі сіней, і се було дуже схоже на день суший. У мені теж є щось робське, криво посміхнувся Савмак, згадавши, що теж уперше переступив сьогодні поріг тронного екуса. — Не привчені смо ми до волости, подумав він, звикли, щоб нас поганяли інші, в тому всі причини й притичини...

Він раптом усвідомив, що мислить не по-грецькому, й се болісно відгукнулось у його серці. Виходило, мовби "ми" — се й він, і От, і всі решта, кого греки називали "скіфами". Він знову підохотив радців говорити, та думка вже не пускала його, й серце так само млоїлось, аж поки ввійшов горгіппійський намісник Добривой-Каллістрат.

Савмак запросив на раду й сього нащадка общинних жупанів і дивувався, чому той не приходить.

Каллістрат-Добриной збентеживсь од загальної уваги й довго не міг уместитись, та ся його бентега додала впевнености Савмакові.

— Що мислиш про Діофанта, Каллістрате? — спитав він, і той ще дужче розгубився.

— Про Діофанта чи... про його царя?

— Се не важить. — Савмак розповів йому все, що було відомо про наближення понтійської рати, та Каллістрат-Добриной одразу перевів на себе:

— Тут увесь мій полк, басилевсе. В Горгіппії лишилася жменька — ледве стає відчиняти й зачиняти на ніч брами пілонів.

Савмак вислухав його речіння з подивом — мав надію, що Добриной-Каллістрат чимось утішить його, хоча згодом, подумавши, прийшов до висновку, що надто мало знає сього приємного для себе чоловіка й однокревця. Й тут увагу його привернув Дамон. Чинець покійного царя мовби прокинувся і наставив око на горгіппійського вельможа, й дивився доти, поки той удруге зчервонів.

Йому навіть байдуже, що я про нього подумаю, сказав собі цар, йому стало враз незручно сидіти на старовинному троні Спартоکیدів, спинка почала муляти, підлокітники — теж, але він не зводив погляду з Дамона. Й сей його раптовий прихід на раду, й ще менш сподіване зацікавлення по-суті ж дрібними словами горгіппійського посадника, й навіть запізнення Каллістрата-Добриной, що вже й геть не тулилося сюди, переплелись у суцільний клубок, який Савмак вирішив згодом неодмінно розплутати. Великий колісничий От, його давній друг і приятель, теж виринув із задуми, й се взайве переконало Савмака, що Дамон прийшов сьогодні не просто так.

Скарбник царської скітниць Евтихій заходився переконувати всіх, що евпатридів, власників суден, земель та ергастеріїв треба негайно обкласти форосом — коли завтра підійде Діофант, буде вже пізно. Се вони вирішили з Отом, щоб говорив першим Евтихій, купець, евпатрид і родич покійного царя, вирішив Савмак і вдячно глянув на своїх щирих друзів. Коли б узявся про форос говорити Платон, решта б обурилась і почала товкти його носом у невдалі події під мурами й за мурами Феодосії. Тепер же Гіпподам тільки сухо викашлявся, Тімокреон кивнув головою на знак згоди, Дамон перестав дивитися на Каллістрата чи вдавати заснулого, й лише євнух неспокійно переливався то на ліву, то на праву руку, проте й він нічого не сказав, і се означало, що Евтихієві з Отом пощастило домогтись обкладання евпатридів податком-форосом.

Савмак устав, і всі повставали. Далі говорити не мало товку, й він рушив з Отом оглянути щойно злагоджені таґми новобранців. Дамон викликався йти з ними, й Савмак жартівливо ляснув його по гладкому, проте ще дужому плечі:

— Археанактіди вирішили полюбити царя-скіфа?

— Мої предки ніколи не були царями, — похмуро відповів старий евпатрид. — А в Пантікапеї живуть не самі лиш Археанактіди й Спартокіди, царю.

— Я кажу про твою жону... — Савмак уже не знав, як виборсатися з невдалого жарту, бо Дамон, крім усього, ненавидів брата своєї жони — Архелая й злився кожному натякові на родитство з ним, хоч інколи вони й діяли в одну руку — коли того вимагали спільні справи. Пошкодувавши, що не зміг скористатись із сього раніше, Савмак

примирливо сказав: — Твоя правда, Дамоне, в Пантікапеї живе багато чесних людей.

Тагми новобранців, збиті переважно з одпущеників та робів, мало порадували Савмака. Хоч в очах воїв світилася рішучість до боротьби, та не в кожного при боці був меч, а при нозі — спис або сулиця. Савмак прислухався. З ближніх і дальніх вулиць старого акрополя лунав дзенькіт: ковалі працювали з ранку до ночі, але для такого часу їх було мало, й мечів та наконечників мусило бракувати й надалі.

— А що чинить Будимир? — спитав він Ота. Великий колісничий потеплів очима — йому теж подобався старий золотар Будимир-Тарас.

— Кує мечі, княже.

Дамон неприязно дослухався до "скіфської" мови, яку ненавидів ще дужче за свого шуряка Архелая, та Савмак лише зиркнув на нього й пішов у той бік города, де стояв ергастерій золотаря.

Робітню Будимира-Тараса тепер було важко впізнати. На столах і полицях лежав товстий шар сажі та вугільного попелу, в горнилі під причілком стриміло кінцями два мечі, закіптюжений наймит мірно тяг важіль обома руками, й міх натужно сапав, підкидаючи вгору дрібне дубове вугілля. Двоє інших ковалів одтягали лезо меча малими молотками, се була робота найвідповідальніша, й Будимир-Тарас теж бігав навколо них і вряди-годи покрикував:

— Куди тягнеш на себе? Геть бий, геть! Тоді жила в криці міцніша!

Меч холов дуже швидко, вже зовсім витончений, Тарас-Будимир перебрав його кліщами й підніс до басилевса, ледве тепер помітивши його:

— Видиш?

— Видю.

— Що видиш?

— Мережку! — сказав Савмак.

— Нич не видиш. Мережка є в кожної доброї криці. А яким вона світить?

Савмак придивився ліпше й невпевнено промимрив:

— Синім хіба...

— Синім та не вельми. Немає тепер синіх криць. Коли-м я був молодим, були в нас криці справді сині. А ще були й инчі: їх умів лише коваль Гудим викричувати...

— Які ж то були криці, діду?

— Зелені. Ти-с молодий і не відаєш. Руські криці, сині й зелені. Синя брала дикий камінь, а зелена брала синю. Ото так! Сі криці тепер і на Русі почали забувати, а в Греках, та Персах, та тому нужденному Римі їх і споконвіку не знано. За сей ось меч дають робу, ба ще й підтоптану, за синій же руський меч давали чотирьох роб, а за зелений — десятьох, авжеж! Суща правда! — вигукнув золотар, уздрівши в царевих очах невіру. — Для воя чільне — його меч, авжеж. За нього він усе віддасть, аби що мав, правду мовлю!

Савмак узявся роздивлятись Будимирові мечі, готові й ще не зовсім, які лежали на столі й на полицях, От пробував їх вістрям свого довгого ножа, тоді десь вийшов, а цар спитав у Будимира:

— Зумів би-с ти, діду, зварити зеленої криці?

— Не зумів би-м, великий княже, — щиро визнав старий. — Не зумів би-м, бо-м став у сьому Пантікапеї золотарем: і по гривнях, і по драхмах, і по тулах та жоночій здоби всілякій забувся-м, як її кийлівський коваль Гудим варив, бо то ж не каша в кітлику й не окіст вівчати. Зелена криця!.. Я й синьої до пуття не зварю, не те що...

Савмак іще з півгодини слухав ковальські дзвони, й коли вийшов, побачив Ота. Великий колісничий був урочисто похмурий, і Савмак одразу здогадався:

— Прийшов?

— Іде. Перші ладді проминули Тірітаку.

До вечора половина Діофантових ладь стала за гирлом Сухої річки, решта причалила нижче від гирла, ворожі таґми почали виходити на суходіл, обсівши Тірітакську та Мірмекійську дороги, і лише з боку садків та виноградників Пантікапей zostавсь необложеним.

Спершу Савмак убачав у тому хитрість, бо жоден розумний воєвода не спинився б унизу, віддавши супротивникові гору. Виманює мене до відкритої січі, подумав Савмак. Але минали день за днем, а в обох розрізнених станах Діофанта не видно було готування до рати.

Савмак був ладен спробувати щастя й в одвертій січі, бо на випадок несли мав за спиною міцні мури Пантікапея, та по той бік Сухої річки здіймався високий довгастий горб некрополя, й ним Діофант міг удало скористатись.

Уночі брами всіх пілонів зачинялись, але до ворожих станів було п'ять-сім гін відстані, й на прохання городян Савмак дозволив одчинити брами Західного пілону, аби люди могли зібрати якомога більше винограду, яблук та всілякого іншого плоду. Так тривало до середини метагітніона, серпня місяця, й у чотирнадцятий день, тетрас епі дека, великий колісничий От прийшов до Савмака з дивною новиною. Навіть стриманий Платон, який його супроводжував, блискав очима.

— Його роби втікають, княже! — сказав От. — З першого ж дня почали ускакувати. Зуперше по десятеро й двадцяті, тепер же — сотнями.

Се було майже невірогідно, але От казав правду. Ті самі роби, що зрадили Никона в Феодосії, тепер почали непомітно приєднуватися до виноградарів та садівників і втікати разом з ними.

— Яка причина? — спитав Савмак, і сього разу вихопився Платон.

— Причина — мої стежі, — сказав він майже чистісінькою руською мовою, сим теж не абияк здивувавши царя. — Того, що було в Феодосії, тут не буде: чинимо все для сього.

Такого ніхто взагалі не сподівався. Пішовши на посули Діофанта й Мітрідата, феодосійські роби вчинили змову й здали їм город, сподіваючись од завойовника волі. Та понтійські нашесники не квапились виконувати своїх обіцянок, усіляко зволікаючи. Робам ніхто нічого не чинив, але господарі й далі мали їх за робів і теж, услід за Діофантом, кивали рукою: хай як скінчиться рать із Савмаком! Роби почали здогадуватися, що понтійці просто надурили їх, а коли візьмуть і Пантікапей, вільні

лишаться вільними, а роби — робами.

Невільники почали спершу несміливо, тоді дедалі згуртованіше перебігати в Пантікапей. Савмак обурився:

— Хто ж тепер їм повірить, коли вони тоді зрадили вітчужу землю, а тепер вирішили покаятись!

Платон спокійно заперечив:

— У роба нема вітчизни, царю. Се ж не греки, і не ваші руси, чи древляни, чи туричі, лише народ усякий: і з Персів, і з Фінікії, й Сирії, й Лівії, й звідусюди. Вітчизна роба — там, де воля.

За п'ять наступних днів з Діофантового стану повскакували майже всі роби, й стан його знову вирідів, а Савмакова сила зросла на добрих дві тисячі воїв. У двадесятий день метагітніона, в ікас месунтос, коли пантікапейці вийшли на мури, жодної ладді на причалах під городом не було. Лише вдалині, за мисом, де кінчалася пантікапейська затока, видніло кілька задніх кораблів. Їхні весла мірно здіймались і падали, брижачи теплу воду Боспору.

Кумири по-своєму вирішили долю січі, та Савмак знав, що се не перемога, лише перепочинок. Діофант відвів свої ладді до звоєваної Феодосії й негайно поверне назад, щойно збереться на силі. Належало готуватися до тривалої облоги, а для побільшеного полку було замало харчу, й се молодому цареві здавалося тепер головним. У місті панувало загальне піднесення, люди ходили в святковому одязі, чинці ж чинили потребу вдячності кумирам в усіх пантікапейських хоробах, і кожен виставляв рятувальником і збавителем городу свого небесного покровителя. Провидець із царського хорому Аполлона Лікаря, Ератосфен, ходив дугою Дев'ятої тераси й говорив:

— Чорний ворон прогнав грифона, і Посідонові нічим дихати від падла й смороду.

Савмак іще з давнішої пори знав, кого провидець називає Чорним вороном, і спробував умовити старого, пішовши під хором Аполлона Лікаря:

— Се на шкоду, старче. Городяни заспокояться, й коли Діофант удруге прийде під наші мури, не будуть готові до січі. Кажі, що грифон злякався й хоче знову вертати до Пантікапея.

Та старий провидець лише нестямно блимав на царя каламутними очима, й Савмак не був певен: розуміє він його чи ні? Наступного дня Ератосфен знову вийшов серед люди й знову почав заспокоювати городян, які охоче йому вірили. Сього разу, як доповіли Савмакові, жрець провіщав на агорі, й цар убачав у тому щось більше, ніж оракульне просвітлення, тож сказав Отові:

— Кинь Ератосфена в поруб!

От згідливо кивнув, Дамон же, який був присутній при сій розмові, почав доводити, що Ератосфен своїми речіннями допомагає пантікапейцям, уселяючи в їхні душі впевненість, а розправа над ним обурить — смертних і безсмертних.

— А ми потім принесемо кумирам спокутну жертву, — сказав Савмак, От удоволено всміхнувся і вийшов, а Дамон провів його лютим поглядом до самих дверей тронного екуса.

У цей час у світлиці з'явилась царівна Вероніка, слаба й схудла, мов тінь, і, не помічаючи Савмака з Дамоном, біля самих ніг їхніх почала щось видивлятися на підлозі, тихо бурмочучи. Вони стояли й дивилися, доки басиліса й вийшла, лише тоді Дамон сказав:

— То все — покута...

Його слова стосувалися попередньої розмови, й Савмак не лишився в боргу:

— А де твої сини, Дамоне? Я вже давно не бачив ні Досітея, ні Теодосія.

— Навіщо вони тобі? — підозріло глянув на нього Дамон.

— Навіщо?... — Савмак трохи помовчав, аби випробувати терпець старого евпатрида, й коли той почав плямкати й борода його засіпалася вниз і вгору, сказав: — Речуть, ніби кумири повертають несамовитій жоні розум, щойно вона стане під вінець Афродіти...

— То й веди її вінчатись! — огризнувся Дамон. — Перісад же ствердив декрет своїм царським характером.

Савмак примружив око:

— Так мовлять же, ніби я вбив Перісада.

— Хто мовить?

— Ти перший.

— Я-а?! — Дамон од несподіванки зчервонів, і вічі йому налялися слізьми ляку. Він досі ніколи так принизливо не лякався, й Савмак вирішив, що на сьогодні з Дамона достатньо й стільки.

— Пришли завтра своїх близнюків до мене, — сказав він примирливо. — Для таких Гераклів у царя завжди діло знайдеться.

Дамон не наважився сперечатись, чемно схилив голову й вийшов, а Савмак одітхнув. Ліпше мати ворога перед очима, ніж у темному закуті, встиг подумати він, коли до дверей несміливо заглянув ґорґіппійський намісник Добриной-Каллістрат. Ще одна загадка Сфінкса, — сказав собі Савмак, відчуваючи, що несправедливий до жупана, який колись так подобався йому.

— Що повідаєш, жупане? — аби виправдатися за власну несправедливість, умисне "скіфською" мовою спитав Савмак.

— Чолом до тебе... великий княже, — так само відповів йому Добриной-Каллістрат.

— За що прийшов еси бламати?

— Відпусти домів... У Пантікапеї тепер тихо, в мене ж там тільки кумири знають, що діється. Скільки-м часу не був у Ґорґіппії!..

— Мислиш утрапити на гермеї? Сього літа гермей не буде, жупане. Вряд чи хто б ізважився, коли всі Мітрідатові ладді по наш бік шастають.

Добриной-Каллістрат поштиво всміхнувся на царевий жарт, яким той навмисне відгородився й тепер міг так само жартувати хоч до вечора. Вони вийшли з хорому разом і разом навідалися до царських стаень, де невсипущий От виладжував своїх воїв скіфської крові, а Платон — колишніх робів, пантікапеян і феодосійців-перекинчиків. З'явивсь і євнух Полікрат, певно, вздрівши царя та жупана, бо хвіртка євнуха дивилася

просто на браму стаєнь.

Савмака вразило, з якою зверхністю дивився євнух на вправи майбутніх оборонців Пантікапея, й він спитав його при горгіппійському чинцеві:

— Прикро мені бачити твій смуток, учителю. Ти заліз між вороги й не знаєш тепер, у який бік шарпнутись.

Подивований його злістю, євнух Полікрат удав, ніби жарт йому дуже сподобався, й так само грайливо відповів:

— Качура, що начепив собі півнячого хвоста, кури впізнали по кряканні.

— Се байка Есопа, вчителю. Я був у тебе старанним учнем, егеж?

— Занадто старанним! — Євнух і далі витримував жартівливу струнку. — Хіба я вже почав крякати?

Савмак удруге скосував на Добривоя-Каллістрата, який зацікавлено спостерігав за змаганням царя та євнуха, проте сказав:

— Я б утяв собі пальця, логографе, коли б ти дав мені прочитати свої писання. Не ті, що ти складаєш як царський логограф, бо в них ти, певно ж, так само підносиш і мене, як підносив колись Перісада.

Євнух заткався зморшками, й віч його вже було годі побачити.

— Мовиш так, наче я тобі не показував ті питання.

— А невже ти так і не додав туди жодного рядка?

Євнух схилив голову, зсутулився й став схожий на переповнений водою міх.

— Кого ж ти бачиш у тих потаємних писаннях царем Боспору? — знову спитав Савмак.

— Царем? — перепитав євнух, осмілівши від нерішучості того, хто міг би просто grimнути: неси сюди свої пергаменти — й годі. — Царем Боспорської держави я бачу того, хто буде царем, евпатридів лишить евпатридами, а вільних — вільними.

— А про інше мовчиш? — Савмак очима кивнув під великі стайні, де вправлялися, керовані Платоном, вої-роби.

— Слова ніколи не єднали людей, — відповів євнух. — Людей завжди єднає й лучить інше, ми ж з тобою й так один одного розуміємо, попри всі на світі півнячі хвости. Є в Есопа байка про вола та собаку, тільки ти йому не вір: Есоп і сам був невільником. Коли б не пес, вовки давно здерли б з вола шкуру. Так я кажу? — раптом звернувся він до горгіппійського намісника.

Добривой-Каллістрат відповів двозначно:

— Кумири стежать за кожним кроком смертного.

Ввечері біля брами Полунічного пілона сталася сутичка. Гурт озброєних мечами й сулицями напав на варту й перебив її, тільки хитрий засув, три дні тому зладнаний людьми Ота, не дав можливосте напасникам утекти. Сторожа, що відпочивала в воїнській кліті, зняла гамір, невідомих частково перебили, решту взяли живими, а разом — і п'ять важких міхів срібла та золота. Серед схоплених був колишній гектарх Архелай, і Савмак, ніскільки не здивувавшись його вчинком, наказав кинута всіх у поруб за мурами Акрополя. Коли їх піддали тортурам, вони згадали й смак материного

молока. Се були сини евпатридів, значних жерців та власників суден, вони повигрібали все срібло, золото й коштовні прикраси в скітницях своїх батьків та родичів, аби нічого не дісталось повсталим скіфам й їхньому цареві.

Тортури тривали п'ять ночей і днів, шостого зранку Савмак зібрав велику раду, притягши на неї й тих евпатридів, чиї сини вчинили змову. Всі сиділи тихі й принишклі, бо ся подія розбуркала й розворушила Пантікапей. З боку провинних цар сподівався галасу, принаймні галасу, й тепер не вірив своїм очам і вухам. Два дні тому відбулось поховання вбитих. Чатників ховали з жертвними требами, решту Савмак наказав ховати якнайтихіше, без жерців і плакальниць. Евпатриди підкорилися, в що цар спершу й сам не вірив, але теперішня їхня мовчанка переконала його, що вони злякались по-справжньому. Виходить, ми з Отом та сим одпущеником Платоном трохи важимо, не без утіхи подумав він, уперше відчувши силу своєї влади. Десь у голові майнув здогад, що влада тримається на мечах і її може мати кожний підперезаний ратним чересом, але Савмак одкинув сю думку, бо головне полягало в тому, хто тримає меч і для чого.

Дамон випередив царя й підвівся сказати перше слово. Він поховав одного зі своїх синів, тепер же взявся доводити, що син Досітей загинув не від руки чатника.

— Від чиєї ж? — суворо перебив його великий колісничий От.

— Він сам допомагав чатникам.

От почав нетерпляче заперечувати Дамонові, та другий Дамонів син, Теодосій, не був спійманий, і Савмак вирішив удати, що вірить евпатридові.

— Може, ще чий син загинув так само? — спитав він, і на сей гачок одразу клюнули всі, чиї сини загинули в сутичці біля Полунічного пілону. Цар посміхнувся: — Тоді можете принести очисні й поминальні жертви на їхніх могилах. А зараз царський великий суддя виголосить кару для тих, що підняли меч проти басилевса й Пантікапея...

Чин великого царського судді справляв старий верховний жрець Зевса Евпатрида, якого старим застав ще Перісад, і звали його Тимотеєм. Він ледве шамкав беззубим ротом, і всі понаставляли вуха, знаючи сю його рису. Але Тимотей сказав коротко й ясно:

— Смерть на хрестах.

І сів коло царевго трону, як і належить великому судді, й лише тепер у світлиці знявся гамір. Але евпатриди не погрожували й не діставали мечів, кожен лише хапав себе за волосся й живцем оплакував сина. Та ті, що вже два дні тому поховали своїх синів, нікому сьогодні не співчували, більше того: Савмакові здалося, ніби він бачить зловтіху в їхніх очах, і на душі стало ще важче й гидше, й він квапливо втік у свої покої. За два дні мала відбутися прилюдна страта, й він тепер не був певен, чи зможе примусити себе вийти на лобне місце до Полунічного пілону.

Ввечері почали приходити батьки тих приречених, на кого чекала жахлива й ганебна смерть, і Савмак звелів декархові махерофорів "рябоголосому" Клісфенові, не пускати в хором жодного евпатрида. Проте пізнього вечора до таламуса, коли він уже

роздягся й був у самому хітоні, ввійшла жона. Савмак побагровів, але не від злости, а тому, що ся чорнява білолиця жона так нагадувала Архелая. Кірія Галина впала йому в ноги та заходилась плазувати й моторошно вити.

Савмак одчув, що починає тремтіти, й ледве підвів кірію Галину з мароморяної підлоги. Ще одна така жона, сказав він собі подумки, й я всім їм, тим, подарую життя.

Та він сього вчинити не міг і не мав права, бо зрадникові належала смерть, хоч би ким і кому він доводився. Аби не спокуситися на жалощі до жони, яка голосила й рвала на собі волосся та одіж, він гарикнув у бік дверей:

— Клісфене!

"Рябоголосий" з'явивсь негайно, мов під дверима й чатував, і провинно, бо сам упустив сю жону до басилевса, забелькотав:

— Нака-кажи, світлий!

Савмак кивнув йому на відвідувачку, знесилено сів і взявся за голову. Я не володар, думав він, коли ладен прощати й найзапеклішого злочинця. Я баба...

Вранці, коли Савмак нарешті заснув, прийшов другий декарх махерофорів, Расин, одпущеник, який колись, під час невільницького заколоту, мало не потяв був Савмака.

— Жона просить, — сказав Росин.

Цар поглянув на здоровезного, мов бугай, декарха з розмальованими руками, й хоч бачив його в хоромі майже щодня, та раптом згадав день заколоту й басилісу Вероніку, яка повисла на руці в ошалілого роба. Коли б не Вероніка, майнуло Савмакові, був би розтяв мене. А вголос прорипів порепаною від несну горлянкою:

— Нікого, нікого, чуєш?

— Упущу!.. — загрозливо витріщив на нього маленькі оченята декарх Расин, спроквола вийшов, і, доки Савмак устиг стямитися й остаточно струснути з себе рештки сну, на порозі виріс привид. Жінка була худа й стомлена, й лише Савмак зміг упізнати в ній Елену.

— Ти не забув мене, басилевсе?.. — тихо спитала вона, й Савмаком ледь об землю не кинуло її сумовите запитання. Торік євнух казав йому, ніби Елена злигалась із брудним жерцем кумира Асклепія Мірмекійського, стала його наліжницею, стала добровільно, а потім просила євнуха спитати, чи не хоче новий цар бачити її. Савмак тоді з огидою відповів: "Не хочу! Не звик я чужим рушником утиратись!" Але все те діялося торік, і вона була далеко, в іншому місті, тепер же, побачивши Елену в своєму таламусі, чужу й зовсім забуту Елену, він одчув, що ніколи не забував її, тільки примушував себе до сього, й літа розлуки станули, мов їх і не було, й Савмак підійшов і взяв Елену за худі пальці.

Елена обережно висмикнула руку:

— Басилевсе, я прийшла благати за одного евпатрида... Ти можеш витурити мене за двері, я не варта твоїх рук... Я вельми забруднилась, басилевсе... — Він благально глянув на Елену, яка зовсім мало нагадувала ту, колишню, однак була йому так само бажана. Але жінка зблідлими вустами прошепотіла: — Я не гідна твого кохання... Не бруднись об мене, басилевсе, та якщо... в пам'яті твоїй лишилося хоч трохи чогось...

вислухай мене.

— Ти любиш його й досі? — спитав Савмак, і йому стало дивно, що любов сієї жінки до іншого не ображає й не обурює. Елена похитала головою, задивившись у вікно за його плечем. — То для чого ж молиш?

— Я ж не тільки жона, басилевсе, я й людина. В кожній людині мусить бути ще й чуття обов'язку.

— Тебе благала його мати? — здогадався він.

— Кірія Галина була в мене... Тільки я молю не через неї. В моїй душі колись жила мрія, й вона дорожча від усього, хоча й давно вже вмерла. Людина існує мріями, басилевсе.

Ті слова геть заплутали Савмака, він повернувся до ложа, сів і схилив голову, й коли знову підвів очі, Елени вже не було. Замість неї коло порога стояв євнух і дививсь через увесь таламус у вікно, як допіру й Елена.

— Ти любиш її, — сказав євнух. — Ви, справжні чоловіки, дуже дурні, та я в тому не винний. Ти забереш Елену до себе?

Савмак мимохіть кивнув:

— Якщо вона того схоче, логоґрафе.

Євнух засміявся геть по-жіночому тонко й протягло:

— Забереш, авжеж. А що скажуть у Пантікапеї? Скажуть, сей скіф убив її коханця, щоб самому спати з нею.

— Я вб'ю тебе! — grimнув цар Боспору, але тут-таки зів'яв і притих. У ядучому слові євнуха була правда. Навіть не задумавшись, чому се логоґраф умовляє його, він скасував смертний вирок усім приреченим і замінив його робством у залізних руднях. Архелая ж зовсім одпустив, дозволивши піти у вигнання.

Розділ 30

Скасування страти викликало подив у городян. Навіть евпатриди, чиї сини загинули під час отієї сутички, ремствували на несправедний суд царя-скіфа, роби ж, прості громадяни, відпущеники й особливо скіфи не приховували невдоволення, що Савмак замінив зрадникам смерть каторгою в руднях.

Рудні були розташовані на аґорі за Мірмекієм, які місцеві оратаї-скіфи так і звали Залізна Гора, й Савмак вирішив глянути, що діється на руднях. Він поїхав туди з архонтом Евтихієм, та коло замиського хорому Асклепія до них пристав євнух.

— Навідував свого друга? — неприязно спитав Савмак.

Євнух відповів йому так само вороже:

— Ти забув, володарю, що під Мірмекієм у мене винарня.

— Як сьогорічне вино? — втрутився між них Евтихій, аби впердити сварку.

— Вино?... Ще тільки чавлять. — Євнух одходив повільно, й так само повільно розплутувалися зморшки на його жовтавому виду. — Мій актор Сінд каже, що сього року начавить більше, ніж торік. — Свого ойконома євнух назвав латинським словом "актор", і між ними мовби з'явилася тінь старого римського сенатора Публія Муція Сцеволи.

— Гукай пити сік, — сказав цар логографові, аби загладити свій нестримний вибух. Про римлянина зараз не хотілося й згадувати.

Логограф уже зовсім одійшов і посміхнувся:

— Радітиму. Ще жодний цар не бував у моїй винарні! Ходімте зараз?

— Дорогою назад, — відповів збайдужілим голосом Савмак і глянув з пагорба. Звідси видно було священний гай хорому Асклепія, й він заквапився далі. Колісниця котилась низом, а вони втрюх ішли навпрошки, чужими виноградниками й садочками, до самої рудні. Євнух зірвав гроно білого хересу й підніс цареві:

— Вже готовий.

Се було виявом примирення, й Савмак охоче заходився дзьобати солодкі випрозорілі зерна. Поки дістались рудні, білі гіматії в усіх трьох укрилися пилком "синього каменю" та вапна, якими пантікапейці обприскували виноградники. Спершу цар, а тоді й супутники його розповіли свої гіматії й почали обтрушуватись.

— Ти тут родичів маєш? — спитав Савмак в Евтихія.

— Всі евпатриди в Пантікапеї — так чи так родаки. — Евтихій недбало махнув рукою: — Хай се тобі не пече.

— Зате я не маю в рудні жодного родича, — втрутився євнух, і се було натяком.

Савмак мовчки виважив його поглядом. Евтихій махнув рукою, й з-од дальньої ями, над якою стояло кілька робів у самих пов'язках навколо стегон, підбіг ойконом. Се був одноокий чолов'яга з бичем при поясі, й Евтихій розповів, що той утратив око під час повстання супроти Діофантових воїв минулої зими.

— Як звешся? — спитав Савмак, якому здавалось, ніби він десь уже бачив сього ратника.

— Аполлотор, басилевсе.

Савмак аж тепер згадав балакучого чатника з Валової брами на Феодосійському шляху. Тоді Аполлотор мало не до білого розпик своєю занудливою цікавістю Никонового сотника Лісія, що супроводжував Публія Муція Сцевола. Аполлотор теж згадав той випадок і почав розповідати, як гектарх Лісій нарадив Діофантові задурити робів, і роби клюнули на вудочку й упустили понтян у Феодосію.

— Але й він, кажуть, здох, — закінчив Аполлотор. — Перська стріла, від неї людина вмирає в той самий час наступного дня.

Тепер Савмак охочіше послушав би, де зараз римський сенатор, що розумує й що чинить. Про нього багато розповіла Елена, розповіла сама, без припрошень, а разом і про себе, й Савмак, отямившись, часто згадував її безжальні слова.

...Я від народження — македонка, сказала Елена. Мій батько та мати були вільними людьми, купцями, й жили в своєму власному домі над агорою Тесалоніки. Батько мав добру ладдю, дієру, й торгував шкурами: закуповував їх у селах фракійського племені крестонців, що жили понад озером Больба, й продавав на іонійських островах. Усе йшло гаразд, поки римляни, "визволивши" Грецію й Македонію, скинули з себе машкару визволителів.

У Пелі поселився багатий вершник Максимус, він почав торгувати з фракійцями, та

наші македонські купці заважали йому. Максимус мав у Тесалоніці, яку римляни перейменували на Терму, ваговитого родича, що стояв на чолі всіх тамтешніх римських кораблів, і тепер, коли котрийсь грецький чи македонський купець перебігав Максимусові дорогу, він скаржився родичеві, й судно нещасного купця таємничим способом зникало.

Тесалонікські купці пробували скаржитись римському намісникові, та хоч усі сліди вели до Максимусового родича, домогтись правди не могли. Рим був зацікавлений у тому, щоб його купці витіснили з ринку купців місцевих, і ніяка сила не могла зарадити "визволенням".

Мій батько довго викручувався, та нарешті черга дійшла й до нього, й у таргеліоні місяці наша дієра затонула в найтихіший день біля острова Скіроса. Нас підстерегло те саме лихо, що вже спіткало багатьох тесалонікських купців, і мій отець, хоч і відзначався витриманістю, кинувся з факелом до будинку Максимуса. Максимусові роби впіймали його й привели до господаря, тато два місяці просидів у вогкому порубі римського вершника та купця. Максимус був, незважаючи на своє прізвище, дрібненький і лютий, мов шакал, до того ще й злопам'ятний. Для мого батька він вигадав найстрашнішу кару.

Поклявшись Юпітером Аппійським, він сказав, що не має жодної провини в загибелі нашої дієри, батька тримав у порубі тільки за те, що той хотів був його спалити, тепер же серце вгамувалося й очахло, й оскільки батько мій — людина добра й щира, він, Максимус, навіть допоможе йому придбати нову дієру.

Й запропонував свої старі ночви з геть потрухлими й поїденими черепашкою боками. Не мавши іншого виходу, батько підписав йому кабальний пожд, бо останнім часом, одколи в Тесалоніці з'явився Максимус, наші справи йшли погано й навіть будинок був закладений, а згодом — перезакладений удруге.

Сталося те, що передбачала мама: куплений навиплату корабель розбила буря відразу ж за Палленою — найближчим з трьох півостровів Халкідіки: так сказали нам римляни з морської сторожі. Мама дякувала кумирам, що хоч тато лишився живий, бо він теж хотів пливати тією дієрою, а мама ледве якось умовила його лишитися вдома.

Та радіти було ні з чого. Наш будинок продали, й вирученого срібла не вистачило, щоб сплатити й старий борг і по закладу, й накинута батькові дієру Максимуса. Батька мого, й маму, й двох старших братів моїх та сестру віддали робами Максимусові, я ж уже й народилась у неволі.

Максимус помстився, як справжній римлянин, і наша сім'я виконувала в його великому домі найчорнішу роботу. Батько ще сподівався викупитись, але борг зростав набагато швидше, й надії його почали згасати. Він так і помер, прикутий до весла дієри, й труп його кинули просто в море, як і належало робові. Коли Максимус розпродав моїх сестру та братів не знати й у які краї за море, мама теж почала згасати й урешті згасла; мені виповнилося дев'ять літ. І тільки мене римлянин нікому не продавав, а заходивсь навчати, разом зі ще кількома дівчатками-невільницями, в своїй домашній школі.

Ми цілими днями зазубрювали старих і молодших софістів, трагіків і комедійців, грали на кітарах, арфах і співали всіляких пісень під доглядом суворої й злої навчительки Глафіри, яка не випускала з рук бича, потім перебирались у нові туніки й ішли прислужувати Максимусовим гостям, бо їх збиралося в нього щовечора десятками. Вони пили, розлігшись, вино, їли смачні страви, а коли котромусь уже далі не лізло, він виходив на подвір'я, і я чи котрась із-поміж моїх подруг мусили лоскотати йому гусячою пір'іною в горлянці, щоб він виблював і знову міг їсти та пити разом з усіма пирувальниками.

Так минуло кілька років, ми підрости, й коли якось одну з моїх подруг, найстаршу, Іраїду, лишив при собі на ніч можновладний Максимусів гість із рима, я вперше почула слово "гетера" й по-справжньому замислилась над тим, що чекає на мене попереду. Максимус виховував собі дорогих невільниць, освічених жінок для втіхи й розваг, і ніщо, здавалося, не могло зарадити долі молоденької дівчини, яка й народилася невільницею.

Я була нещасна й зовсім самотня, й за єдину розраду мені правив невеличкий золотий статер із подобою Александра Македонянина. Вільної часини я діставала його з грудей і годинами дивилась на обличчя прекрасного юнака. Мені здавалося навіть, що він оживає й починає блимати, я розмовляла з ним уголос, бажаючи, щоб Александр повернувся із Царства тіней і визволив мене:

— Я ж така сама, як і ти, македонянка...

Хтозна чому Максимус не зривав у мене з шиї тієї золотої номисми, що висіла на тонкому шнурочку. Певно, боявся чарів, бо се був амулет моєї покійної мами, й тінь її витала наді мною.

Та минув ще якийсь рік, і я зрозуміла, що марно чекала допомоги від Александра Македонянина, покладатися можна тільки на саму себе. Моїх подруг одну по одній продавали в Рим, і в Афіни, й в Антіохію, я ж дозрівала повільніш і жоден римлянин, грек, персіянин чи сірієць не хотів мати в своєму ложу таку розумну й освічену, але кістляву й безгрудку наліжницю. Хтозна, який би се мало край, коли б у Тесалоніці не з'явився сенатор і віцеконсул Публій Муцій Сцевола...

Кілька разів побувавши гостем у господаря мого, він чомусь дуже пильно придивлявся до мене, й коли після чергового пиру Максимус наказав мені супроводжувати сенатора, я зімліла, раптом уявивши, що буде зі мною. Проте сенатор, хоч і був тоді значно молодший, переспавши зі мною ніч, негайно повіз через море в Азію й лишив у своєму маєтку під Іпсом, у Великій Фрігії, яку римляни щойно завоювали в батька нинішнього понтійського царя Мітрідата.

Та за три місяці, напровесні, він повернувся знову й заходивсь навчати мене іншої науки. Про те, що я — невільниця, він в Іпсі нікому не казав, мені навіть дозволили мати власну робу-служницю. За се я мусила жити в окремому домі, приймати гостей, а тоді про все, що від них почула, повідомляти сенатора.

Се здавалось мені так бридко, що я втекла, та мене впіймали в сусідньому ж місті Кеструпедії, повернули назад, і сенатор лагідно промовив:

— Дівчинко моя люба, коли ти ще раз утечеш, я накажу своїм ескулапам заразити

тебе лепрою чи ще чимось. А якщо слухатимешся мене, то визначу тобі викуп, і ти зможеш згодом стати вільною.

Від останніх слів я ледве втрималася на ногах, усе інше втратило для мене зміст і лишалася тільки його обіцянка. Я впала перед ним навколішки й залляла його сандалії слізьми. Він визначив мені викуп у два таланти золотом, я ще не знала, що то таке, й почала ревно виконувати всі його накази. Рим боявся засилля Понтійського царства, й у тому, що царевич Мітрідат після батькової смерти втік у ліси від рідної неньки та її братів, моя рука була не останньою.

Коли ж молодий Мітрідат урешті зумів повернути собі вітчий трон, мій господар перевіз мене до римської провінції Сирії й купив для мене маленький, але гарний будиночок в Антіохії. Ся провінція теж хиталася під ногами в римлян, сенат побоювався перевороту, бо прибічників парфянського царя в тій провінції більшало день у день.

Антіохія — то кублице багатих купців усіх азійських племен і народів, та сенатор дозволив мені купити ще двох роб, я купила дівчаток Раїс і Клеопатру й тепер уже могла бодай не йти в ложе до хтивих азіатів. Кожна приносила мені вранці по золотому статеру, я брала, кажучи, що колись одпущу їх обох на волю, сама ж підло копичила номисму до номисми, бо Сцевола про них і не думав. Коли б так ішло й далі, я через літ п'ять або шість могла б назбирати потрібну суму й визволитись із сенаторового ярма. Навіть благала кумирів, щоб у Сирії ставало ще неспокійніше.

Але кумири не прийняли моєї молитви, Рим зумів домовитись із великим парфянським царем, натомість земля почала хитатися під римлянами в іншому кінці, й сенатор звелів мені їхати сюди, до Пантікапея.

У Пантікапеї сенат мав багатьох друзів, і я мусила через них знати все, що тут діється, бо стало відомо про зазіхання на ваше Боспорське царство молодого Мітрідата. Мітрідат не збирався навечно дарувати римлянам утрачену ще за батькових часів Велику Фрігію, лаштувався до війни з Римом, а для сього мусив обома ногами стати на Боспорі Кіммерійському.

Спершу старанно виконувала все, що мусила виконувати, бо сенатор сказав:

— Отут я тобі, дівчинко, й дам волю, тільки ще трошки постарайся.

Та я раптом закохалася в Архелая, се дуже розсердило сенатора, бо ж Архелай — сам царської кістки, Рим же сподівався при нагоді вмовити Перісада прийняти на себе титул "друг сенату й римського народу". Коли б Архелай одружився з Веронікою, він би згодивсь на всі вимоги римлян, а я могла б тільки перешкодити сьому, бо Перісад ненавидів вас обох, віддати ж доньку міг тільки за тебе, й ти знаєш чому.

Сенатор переказав мені свою волю вустами брудного жерця з мірмекійського хорому Асклепія, та я в своєму щасті геть осліпла й забулася, хто я й для чого перебуваю в Пантікапеї. Й мало не стала жертвою Перісада, була б таки загинула, коли б не євнух Полікрат. У Полікрата були на се свої міркування, й він урятував мене. Він же, певно, й тобі сказав, що я не вільна жінка, яку вдаю тут, а роба, й викупитися можу лише за два таланти золотом. Євнух був би дав тобі ті два таланти, коли б не стримала

жадоба, й ніхто не відає, чим би все скінчилося тоді.

А євнух уже давно шукав допомоги з боку Риму, бо й сам належить до династії Археанактидів і воліє бачити на пантікапейському троні Архелая, хоч для початку й з хвостиком "друг сенату та римського народу". Рим далеко, Синопа ж поряд, ось вона, через море, й далекий "друг" кращий за близького.

Й коли сенатор довідався, що я викрила себе, зрадила його й Рим і про мене в Пантікапеї вже всі все знають, він перебрався на той бік Боспору, де євнух мене мовби сховав, подивився мені в очі такими страшними порожніми очима, що я зрозуміла: настав кінець. І я вже не могла більш опиратися ні йому, ні собі, й покірливо повернулася сюди, вже знаючи, кому він подарував мене й для чого. Про того нечупару Асклепіда я знала й давніш: і хто він, і чому в хоромі Асклепія вмирають люди...

Савмак тоді перепитав:

— А в Горгіппії?

Елена відповіла йому не зразу, бо й сама довідалася про лаштований на нього замах під час гермей чисто випадково, попередила про всяк випадок, і тільки події дальших років ствердили її підозру, що замах той готували всі разом: і сенатор, і Дамон, і Дамонів шуряк Архелай, і євнух, усюдисущий євнух Полікрат, через те тільки воля кумирів могла врятувати Савмака.

То були події давно минулих років, минулих і забутих, його ж хвилювало сьогодні, й він знову спитав:

— А до мене ти прийшла тому, що я став басилевсом? І можу визволити з неволі?

Елена довго дивилася на людину, яка зовсім не зрозуміла її й навряд чи колись могла б зрозуміти. Сльози здавили Елені груди, й вона, кленучи себе й свою слабкість, виказала те, чого не слід було б казати ніколи й нікому:

— Побачила в тобі такого ж нещасливця, як і сама, тому й прийшла.

— Щоб мене підтримати?

Вона кивнула, подумавши, що доля й розлучає, й зводить людей, а Савмака її слова впекли за серце, й він вигукнув:

— Я цар і буду царем, Елено!

Та вічі її заслало туманом невіри, Савмак аж закипів обуренням, але в серці народилося й інше почуття, й він тепер був певен, що не зла користь, а спочуття привело Елену до нього.

Тепер теревені одноокого наглядача Аполлодора нагадали йому сю розмову, й він гірко пошкодував, що з такою шаною вирядив тоді перестаркуватого сенатора, вивідника, крутія й коротуна, замість того, щоб на голову вкоротити його гладке збаблене тіло.

Євнух Полікрат був чимось схожий на сенатора, й цар, заглядаючи в яму рудні, думав про се. Й коли двоє робів почали витягати з ями важке мідне котлище, повне руди, він уже міг сказати, що єднає сих двох таких різних і далеких між собою людей.

— Так то ти хотів тоді моєї смерті? — Він сів на брівку й звисив ноги в глибоку яму, звідки тхнуло мокрим залізом.

— Коли се?

— Вельми коротку пам'ять маєш, учителю, — лихо засміявся Савмак і притяг його за полу білого гіматія. Євнух випручався й одійшов, але переляку в очах його Савмак не побачив.

— Я багато разів кликав смерть на твою голову, басилевсе. Й що з того? Люди хочуть, а кумири можуть. Ми вже з тобою про се говорили, й не раз. І ти нахвалявся, що колись мене вб'єш, але для сієї риби ще не вдарено в дзвони.

Архонт Евтихій марно силкувався розплутати незрозумілі перемовляння сих людей, хоч і добре знав удачу євнуха, згодом відійшов, потягши за собою одноокого наглядача Аполлодора, й коли за півгодини повернулися назад, Савмак лаштувався улазити в мідну бодню, євнух же тихо посміхався.

— Ти хочеш до ями, басилевсе? — здивувався Евтихій.

— Хоче побачити, як живуть його підданці, — замість басилевса відповів євнух, коли двоє робів-рудників почали вже обережно спускати бодню. Линва розпускала ся й розпускала ся, незмащена корба прикро скреготала, і в такому скреготіві Савмак не міг чути його. — В нас тепер настало Царство Сонця, архонте.

Та коли згодом рудники так само обережно витягли царя нагору, й Евтихій, і євнух зрозуміли, що він усе чув.

— Царство Геліоса, логографе, творять чистими руками! — сказав він і засміявся, бо євнух, розгубившись, мимоволі глянув на свої долоні й, тут-таки схаменувшись, поховав їх у згинках гіматія.

— Як там у рудні? — Євнух надто широко подивився на царя, й той одчув підступ. — Довбають?

— Довбають!

— А ти ж кажеш "Царство Геліоса"!

Се був лихий натяк, і басилевс аж тепер зрозумів справжню вагу того вдального щирого погляду євнуха. Царство Сонця означало рівність, а рудниками в руднях були закуті в кайдани невільники.

— То — супротистати, логографе, — прийшов на підмогу Евтихій, бачачи розгублення Савмака.

Євнух зареготав:

— Кажеш, супротистати?

— Вороги. Понтійські бранці та ті, що зрадили...

— Роби завжди були ворогами господарям, архонте, — сказав логограф Евтихієві, але слова його стосувалися царя, й Савмак мовчки пішов оглядати решту Залізногірських рудень. Бранців було мало, ковалі ж вимагали руди ще й ще, залізо стало тепер для Пантікапея й усього царства чимось найголовнішим, і Савмак кидав у рудні кого тільки можна було.

Вождь відпущеників Платон по п'ятому дні сказав Савмакові, й при сьому сидів От:

— Знову-с уярмив людей до рудень, царю...

От змовчав, се знакувало, що він теж засуджує той учинок, і цар у нестямі "по-

скіфському" крикнув на колишнього роба:

— То — до часу! До часу! Заліза треба, бо Діофант у Феодосії не наліжницями бавиться. Хто ж копати-йме руду?!

Платон теж тямив, що залізо тепер — над усе, дорожче від хліба й соли, та з робами жартувати не можна було. Для сих людей найголовнішим у житті лишалася воля, вони повірили Савмакові раз, а вдруге можуть не повірити, як Діофантові, коли той надував їх.

Усі сиділи похнюпившись. От сказав, що можна спробувати пошукати охочих серед його воїв. Але повсталі скіфи згодилися б на будь-що, тільки не на рудні, навіть тепер, коли всі розуміли, що таке залізо, бо рудниками споконвік були роби, й саме вже слово викликало опір.

— Кумири неприхильні до нас, — підсумував великий колісничий, і Савмак пересвідчивсь у цьому вже наступного дня.

Вранці цар зібрав верховних жерців Пантікапея, й вони, порадившись, вирішили вмилостити Зевса Вседержителя, Зевса Робітного та Кібелу Кіммерійську багатими жертвами. Треби біля святилищ відбулись в обіднє сонце, по заході ж спалахнули хлібні комори в приморських рядах агори. Савмак сам пішов глянути на пожежу, й коли входив до площі, хтось метнув у нього чадною головешкою.

Савмак обтрусивсь, удавши, що се була випадковість, але серед величезного натовпу, який тирлувався віддалік охоплених пожежею комір, почувсь несхвальний гомін. Комори згоріли, бо майже ніхто не гасив вогню, до того ж вони були порожні. Перш ніж підпалили, з них розтягли все зерно, й мед, і шкури. Платон провів допити й похмуро визнав:

— Заводіями були одпущеники, ті, що ти-с кинув у рудні.

Савмак наказав одіслати Аполлодорові не тільки заводіїв, а й кожного, хто грабував чи палив минулої ночі. Платон підкоривсь і виконав його волю, та після заходу сонця вулицями пішли факельники. Сього разу вони не спалили нічого, зате кричали, що цар продавсь евпатридам і зрадив демос.

Цар наказав негайно звільнити всіх, кого було послано в рудні, а Отові пощастило вмовити сімдесятьох воїв замінити їх. Факельні процесії припинились, але ніхто не міг ручитися, що не почнуться знову. Пантікапейці жили надголодь, бо й торжок на агорі збирався вранці тільки так, за старою звичкою. Купці з чужих земель боялися Діофанта, й торгівля вмерла. Кожен прагнув щось продати, але то були здебільшого мосяжники й гончарі, людям же хотілося їсти. Тільки місцеві рибалки часом привозили скумбрію, яка вже втікала з Меотіди в теплі полудневі води на той бік моря й ще далі, в Боспор Фракійський і Пропонтиду. На дзвін рибалок збігався мало не весь Пантікапей, але й скумбрії, навіть дорогої, теж було мало, й Савмак хапався за голову: що буде потім, коли пантікапейці доїдять свої нужденні запаси хліба, часнику та садовини?

І він наказав Отові негайно збиратись у дорогу:

— Речи братові мому старійшому, хай веде полк сюди. Проспали-смо ми Феодосію, проспимо й Пантікапей. Так і речи князеві Борису.

— Ефебе, два ритони вина!

Та й після частування От пішов не зразу, й очі його блимали втомою й ваганням. І коли цар нарешті лишився сам і випростався на цупкому краваті, щоб обмислити новину й усе, з нею пов'язане, в переходах дальніх анфілад почувся тонкий пронизливий голос, гуркіт і веремія. Савмак пішов туди. Двоє слуг тримали Вероніку, геть розбурхану й страшно, вона випручувалася й кусалась, гіматій з неї впав додолу, а з-під порваного хітона прозирала голота. Савмак уперше бачив її такою нестямною й крикнув:

— Пустіть її!

Роби несміливо відійшли, знесилена борнею царівна опустилась на підлогу, й Савмак жахнувся. Тіло Вероніки було вкрите струпами лишаїв. Від страшного здогаду волосся стало диба, й він квапливо пішов геть, неспроможний далі дивитися на жінку, що була в дитинстві царівною його мрій. Усе в житті повторюється, згадав він давню істину й уперше подумав, що Ясон учинив так, як і мусив чинити, бо й люди, й речі, й істини такі самі старі, як і сей світ, рухаються по колу й кожне рано чи пізно повертається знову.

— Ти чув еси про Демокріта? — спитав Савмак, побачивши в своїх покоях горгіппійського намісника Добривоя-Каллістрата.

— Трохи-м чув, великий княже, — сказав нащадок общинних жупанів. — Осе-м видів допіру Ота...

— Й що на те вречеш?

— Добре тому, хто має брата! — вигукнув жупан. Савмак одгукнувся:

— Добре... — Перед очима й досі стояла недужа царівна, й сей чинець дратував його. — Для того-с і прийшов до мене?

— Для того... й не тільки для того, великий княже... Помислив єсмь по стрічі з Отом, же півтьми полку — то ліпо, бардзо ліпо, та ще ліпше було б, коли б ті тисячі були не п'ять, а... вісім чи бодай сім.

Савмак підозріливо глянув на свого намісника, й той потупив очі.

— Просишся додому?

Добривой-Каллістрат кивнув головою, так само не підводячи погляду:

— Приведу дві чи й три тисячі полку, великий княже. Діофант — воєвода хитрий і вельми вдачливий. Так на так його не здужаєш... треба полку доброго.

Савмак роздратовано махнув на його докази:

— Їдь, жупане, їдь!

І коли Добривой-Каллістрат, удячно схиливши голову, вийшов, Савмак теж вийшов. Якщо людині в чомусь пощастить, невесело посміхнувся він сам до себе, заздрі кумири тут-таки зіпсують її радість, лукавий дідуган Геродот мов у воду дивився...

Савмак блукав між подобами колишніх боспорських царів добру годину, вдихаючи гіркуваті пахощі вже зжухлої над осінь бузини, й коли вийшов на вільну площу, побачив здоровенного воїна в обладунку. Воїн видався йому знайомим, але Савмак не міг пригадати: хто се?

— Великий княже, — сказав прийшлий і підняв руку для привітання. Хламида сковзнула з його плеча, Савмак уздрів рясні синюваті наколи й упізнав у воєві горгіппійського палемона-борця, який колись переміг його на гермеях.

— Ти єси десятник Добривоевих комонців? — спитав Савмак. — Я-м упізнав тебе не зразу. Ще-с не кинув боріння?

— Жупан Добривой має хіть одкинутися від тебе, — сказав десятник, не відповівши на його запитання. — Не йми віри йому. Про се в нашому полку всі відають.

— Як звешся, палемоне? — спитав Савмак, сам не знаючи, що дасть йому ймення сього велета. Й, не дочекавшись відповіді вдруге, втомлено зітхнув: — Я-м знав про се, палемоне... — Йому стало раптом соромно, що забув те слово по-своєму й двічі вжив грецьке, та тільки знову зітхнув і подався через площу базиліки до хорому. Й уже вслід собі почув:

— Звуся Далімилом! — Савмак, не обертаючись, кивнув: — Ти тільки речи, княже! Наші всі далєбі лишаться тут!

Цар аж тепер обернувся й глянув на величезного воїна:

— Силою не тримати-йму, Далімиле. — Й пішов.

А ввечері перед радою прибіг От:

— Навіщо-с одпустив горгіппійців, великий княже?

— Що вчинено, те вчинено... Всі вони пішли?

— Всі!

Се трохи здивувало Савмака, та він спитав у великого колісничного:

— Що ти мав ректи мні зраня?

От спохмурнів:

— Їдучи назад, ми смо зустріли сольство.

— Чиє?

— Діофантове. Їхали сли до брата твого. Отой Діофантів чорнопикий дрібненький мечоносець і ще кількоро.

Се була несподіванка, й Савмак аж тепер збагнув, чому От не сказав йому про того дрібненького, схожого на халдея, чорнявця. Від Елени він уже знав, що то — Мітрідат, сам понтійський цар із знаком Ахеменідів на грудях.

Тепер усе залежить од брата, подумав Савмак, бо й усе, що лаштувався сказати на сьогоднішній раді й що мали відповісти йому радники, залежало від князя Борислава, Бориса. Десь промайнула думка, що було б не піддаватися на хитрощі Добривоя-Каллістрата, але се теж змаліло й знецінилося, бо жменькою горгіппійців однаково нічого не зарадив би. Й він знову повторив, не слухаючи радісних, щирих і нещирих, промов: усе залежати-йме від брата Бориса. Від Бориса й від осих — скільки хто протримається й коли зрадить.

А євнух дивився на нього щиро й віддано, й се тільки потверджувало Савмакову думку.

Розділ 31

Найдужче тішило турицького князя Борислава те, що Мітрідат думав, ніби його тут

ніхто не знає й усі й далі сприймають за підлого мечоносця. Борис розкрив сю таємницю ще того літа, коли Мітрідат приїздив до нього разом зі своїм воеводою Діофантом. Одтоді сплигло багато води й багато чого змінилося. Борис зазнав двох поразок — і ту, й ту через нетяму до ратної справи, надто ж другу, й змушений був визнати зверхність понтійського царя, та потім знов одкинув ту "дружбу" й приготувався до тривалої, на роки, борні.

Сьогодні Мітрідат приїхав до нього з іншим воеводою — молодим Архелаєм, якого наймолодший Борисів брат Сьомак геть необачно відпустив з Пантікапея, й удавав, ніби не він, Мітрідат, а сей чорнявий красень є головним у їхньому сольстві.

Після вчорашнього пиру Борис оголосив княжі влови для всіх, і Мітрідат почав одпиратися, буцімто не вельми здужає й хотів би трохи відпочити. Борислав, бувши напідпитку, взяв його за плечі:

— Послухай, як тебе... Коли би-м я хтів тебе вбити, вбив би-м і зара. Чи сам, чи би-м звелів котромусь...

Мітрідат засоромився, бо на Борисові слова було важко щось відповісти всупереч, і сказав, що поїде на влови попри всі хворощі. Тепер вони їхали верхи поряд, знехтувавши всі умовності, за якими стремено в стремено з князем мав би їхати красень Архелай.

— Ти добре вмієш по-руському, — заохотив Мітрідата Борис, і се обох гостей припокоїло. П'ятеро ж понтійських воїв учти змішалися з болярами та Борисовими братами, й тільки єдиний з-поміж них, велій болярин Богдан, знав, хто іде поряд із князем. — Се Діофант і посилає тебе скрізь, бо знаєш чужі говірки? Скількома ж ти годин еси говорити?

— Двадцятьма й трьома, — відповів Мітрідат. Сьогодні Борис видався балакучим, і се провіщало вдачу. Він дружньо всміхнувся до скіфського царка й навіть підморгнув Архелаєві. — З дитинства вчився-м по-всякому, княже.

Валка ловців перетнула весь Новгород, торік спалений дощенту, але вже майже відбудований, навіть дашки над вежами муру сяяли свіжим ґонтом, на що Мітрідат звернув увагу ще вчора, та тільки тепер, проминувши наріжну браму, похвалив князя:

— Швидко берешся!

Після битви під Калос-Ліменом, Красною Заводдю, минуло зовсім небагато часу, й Борис відповів не без погорди:

— Мушу! За битого в нас копу небитих дають. Чув еси сю приказку?

— Чув єсмь, княже. — Садовлячи коней мало не на круп, вони зійшли стрімким узвозом у долину, й князь потяг за правий повід. — Але ж і Мітрідат був битий, — сказав він. — І не раз, а сім разів, а ввосьме, мабути, не схоче.

Обидва засміялися, та Борис одчув рішучий настрій понтійського царя й вирішив бути обережним у кожному слові. Їхали лівим берегом річки, що вирила по сей бік Новгорода глибочезну долину. Хотілось похвалитися перед Мітрідатом, що такої гори не здатен подолати наймогутніший воевода. Та тоді Мітрідат поспитав би: "Чому ж ти минулої осени спалив еси таку твердь?" А Борис не мав би чого відповісти на таке

запитання.

Мітрідат сам сказав йому, коли вже проминали височенну кам'янисту кручу, на якій стояв Новгород:

— Звідси його не візьмеш ані жодним полком. Стріла туди долітає?

— Не долітає, — відповів Борис. — Із того боку, де річка Салгюрос, теж не візьмеш. Ваш Діофант казав, що можна тільки з третього боку, де мур. Але й мур має від десяти до двадесяти кроків утовшки.

— Все, вчинене смертним, смертним може бути й поруйноване, — відповів Мітрідат, озирнувшись на невидиме звідси місто.

Се була правда, й Борис мусив кивнути. Коли перейдемо бродом на той бік річки, подумав він, Мітрідат скаже, чого приїхав.

Та брід залишився далеко позаду, понтійський же цар недбало розглядався, й тільки коли перебрали знову на лівий берег уже зовсім обмілілої річки, Мітрідат сказав:

— Нащо нам которатися з тобою, княже Бориславе? Вкладімо межі себе вічну любов і живімо в згоді. Так рече Діофант.

— А Мітрідат? — Борис хитро примружився. Понтійський цар остережливо глянув на нього, проте відповів:

— І Мітрідат рече так само.

— Й Сьомакові? Чи лише мені?

— Тобі рече, княже Бориславе. — Мітрідат називав його повним іменем, а не домашньому, як звикли в Турицькій землі. — Сьомак — то є коротун і сваволець.

— Він є мені рідний брат.

— Відаю, княже Бориславе.

— А законів наших не відаєш, — сказав Борис. — Коли брат на брата руку здійме — то є найстрашніший гріх, і душа його пекти-йметься в пеклі довіку.

Мітрідат почекав, доки їх проминуть четверо молодих боляренків, які їхали, певно, випередити заганняйлів чи підготувати гощення для ловців, і коли поблизу знову нікого не стало, тільки Богдан з Архелаєм, та й ті кроків за двадесять позаду, мовив:

— І гутірку вашу знаю, княже, й закони знаю. Й тебе вже-м ліпо вивчив.

— Маєш мене за дурнішого від себе? — Борис глузливо мружив очі, та сміху в них не було.

— Пощо дурнішим? Ти-с князь і волостелин землі вітчої, й меча вітчого єси носій. І літ прожив єси чи не вдвічі більше від мене.

— Скільки твої літа?

— Двадесять і п'яте минає. А тобі — чотиридесять і третє?

Борис роздратовано кивнув, хоча літ своїх не приховував, се міг знати кожен. Я мушу-таки його підстерегти ниньки, сказав він сам собі й знову напружив увагу.

— Ратний кумир, котрого ви звете Юром, греки — Аром, а перси — Мітрою, — промовив понтійський цар, — вельми примхливий. Сього разу він дарував перемогу нам, хоча перемога мусила бути вашою. Й під Красною Заводдю, й під Феодосією...

Борис із подивом слухав його й не знав, що думати. Коли супротистат себе применшує, сказав він, то стерегтися треба вдвічі. Турицький князь пустив коня на волю, й той побіг чистим берегом учвал. Мітрідат теж пустився слідом, і так вони гнали, поки річка змаліла до вузьенького струмка.

— Тут і кумирів покличемо, — сказав Борис і сипнув, узявши з шаньки при сідлі добру жменю вівса й сипнувши на землю: — Дай, Боже, й ти, Лісовику, й ви, нявки, не спутуйте ноги коням і не полохайте дичини! — Він простяг вівса Мітрідатові, той теж сипнув поперед себе, позад себе й в обидва боки. — Тута є й тури, й дикуни, — попередив Борис. — Остерігайся!

Кожен мав при сідлі сулицю, й меч, і тулу з луком та стрілами, незабаром під'їхали Архелай, Богдан та решта ловців, і Борис мовив:

— Потягнімо, братте! Киньте жертву, кому треба, та й потягнім!

Князь Ізімир, Борисів брат, був, як звикле, за ловчого воєводу й почав розставляти мисливців парами й трійнями. Всіх, разом з челяддю та конюхами, приїхало душ п'ятдесят з гаком, і валка, розтягшись широкою дугою, від берега річки пішла кущами та перелісками вгору, до витоків, де починався ліс і ховалися звірі. Четверо боярчуків, які випередили всіх ще коло Новгороду, мали взяти зо два десятки ратаїв з гірського хутора, щоб гнати звіра на ловців униз.

Їхали мовчки й неквапом, поволі розтягаючись, усіх захопила мисливська лихоманка, й коли Мітрідат зник за вузьенькою смугою ліщинника, Борис умисне відстав і заходився полювати за ним здалеку. Бачив, як той озирається, приставивши долоню до очей, і намагався себе не виказати. Рушив тільки тоді, як Мітрідат звернув у виярок.

Далеко з лівої й правої руки чувся гомін, іржання коней і людські та звіринячі голоси, Борис же пантрував за своєю дичиною з усією вправністю, якої навчився впродовж років.

Мітрідата він вистежив по двох або й більше годинах. Понтійський цар сидів коло стовбура товстого граба, застерігши спину, й силкувався натягти тятиву на крутий "скіфський" лук. Його гнідий мерин пасся збоку, припнутий до встромленої в землю сулиці. Борис лишив свого коня й так спритно підкрався до Мітрідата, що той аж сіпнув головою, коли Борисова стріла забриніла, вп'явшись вістрям у ратище сулиці. Гнідий мерин теж тріпнув головою, й князь переможно зареготав:

— А що, мисливче, тятива сприснула?

Мітрідат помарнів і зблід, се видно було й крізь круту смаглявість, обличчя випнулося й набуло геть знудьгованого вигляду. Борис не знав сієї звички Мітрідата, трохи розгубився, що жарт не викликав ні страху, ні бодай посміху, тоді раптом пустив і другу стрілу — й знову точно в ратище, трохи нижче від першої, й уже зверхньо спитав:

— То видиш? Коли би-м хотів забити тебе — був би-м забив однією стрілкою, й твій Архелай мовив би твому Діофантові, ніби ти еси згинув од сліпої стрілки на влогах у скіфського царя.

Обличчя Мітрідатове зім'якло, й він широко всміхнувся, пересвідчившись, для чого все те вигадав скіф.

— А тятиву на наш лук треба натягати з коліна, бо з ліктя не подужаєш, — сказав Борис, підійшовши до нього, взяв лука й натяг жилу в один рух. — Осе тобі. Тепер наздоганяймо ловців, бо вже й не знати, де заблукали.

Гори кругом були досить високі, цар і князь посідали верхи й пустилися навздогін мисливцям. І коли в зворі під ними зачулися голоси, Борис поспитав те, чого не встиг спитати раніше:

— Й пощо, думаєш, я би-м не зумів боронитися в своєму городі?

Мітрідат зразу ж одповів:

— Бо твій Новгород — новий город.

— І що з того?

— Що? В новому городі все нове й усього є мало, княже. Тобі лиш видається, що ви-сте позводили й хати, й хороми, й усього-сте навезли в город: і хліба, й соли, й инчого всякого борошна. Та в глухій облозі раптом виявляється, що й того нема, й сього нема, й третього замало, бо весь город новий, мов би нова хата.

— Зодкуду відаєш таке? — здивувався Борис. — Літа ж твої невеликі...

— З писань, княже. Люди ратяться давно, відколи й світу, й кожен помалу дозбирував крихти ратної мудрости.

— Дарма, — відповів йому Борис, коли до ловчого стану лишалося поприще перелісу. — Якось я би-м витримав. Хліба маю досить, а решта...

— Хоч мав би-с ти й на дві зими хліба, княже. Однаково не висидишся.

— Пощо?

— Пощо?.. — Мітрідат спинив гнідого мерина й майже ніжно ляснув його по вогкій шиї. — Бо Діофант уже тебе випередив. Кумири дарували йому дві перемоги, а тобі — дві поразки, княже Борисе. Мало раті маєш супротиву нам. Вельми мало. Й оружжя, й борони, й зброї коням, і коней...

— Маю ще брата в Пантікапеї, — встиг сказати Борис, коли челядники вже переймали від них повіддя. В стані був тільки Ізімирів домажирич Судко з шістьма челядниками, які до вечора, коли зберуться князі та бояри, мали приготувати страву. Двоє робів уже білували невеликого веприка, й князь поспитав:

— Се чия вдача?

— Боярина Богдана, княже, — відповів Судко. Його закасані руки були в крові, й він так ходив, розчепірюючи липкі пальці. — Видиш, який нікчемний, — сказав Судко, кивнувши на молодого забитого звіра, — а бояринові коня попсував ондечки добре! — Й знову махнув кривавими пальцями під кручу, де паслися коні. Богданів вороний стояв на трьох, піднявши ліву задню ногу з розірваним сухожиллям над бабкою. В очах коня тремтіли сльози, бігли по щелепах тоненькими цівочками й скрапали на осінню траву.

Борис пішов до коня, ласкаво потяг за провислі вуха й одвернувся, не владний дивитись у стражденні вічі тварини.

— Суха жила, — сказав він чомусь не домажиричеві, а понтійському цареві. — Не зростеться. Я-м свідомий. Був би вбив залітне...

Й спохмурнів, побачивши на Мітрідатовому виду глузування. Се не входило в задуми князя, й він пішов розпитати Судка, в який бік подались мисливці. Ще замає мене жоною, подумав Борис і збив оскому на безневинному домажиричеві:

— Розчепірів еси свої граблі й метиляєш ними, мов безвусий волф ляльками!.. Відійди, перепаскудиш гуню! — Й крикнув до Мітрідата вже з сідла: — Потягнімо, бо наші князі з болярами вже хутко й домів вертати-ймуться.

То там, то сям вряди-годи чулися згуки й тріскотнява, Борис із Мітрідатом скерували коней туди, але до пізніх обідів так нікого з ловців і не здибали. Коні потомилися, вершники — теж і тепер їхали мовчки, пустивши повіддя. Й коли дісталися блаженьких витоків Салпороса, Борис утямив, що вже нікого не знайде й треба вертатись. По ліву й праву руку здіймалися високі лисі верхи, десть трохи попереду мав бути перевал, звідки до моря було вдвічі ближче, ніж до Новгороду.

— Так ми смо й не вловували нич... — Борис мовив се з прикрістю, але Мітрідатові було зовсім байдуже до вловів, і він охоче згодився вертатись назад.

Коні йшли власним слідом швидко, проте стану володарі досягли вже смерком. Їх зустріли радісними вигуками, й найбільш радів домажирич. Коли б князь не знайшов дороги взворот, усе б окошилося на Судкові, й він заквапив челядників, аби зносили вечерю.

— Заночуємо тут, княже? — спитав Ізімир, дивлячись на невеселого брата Бориса. — До Новгороду гін сто чи й сто двадесять...

Але настрої князеві враз поліпшав, бо дорога скінчилась, міг нарешті зсісти з сідла й не дослухатися сердитого сопіння Мітрідата, до того ж від вогнища смачно пахло свіжиною. Він прикликав до себе Архелая, якого всі вважали Діофантовим слом, і позичив:

— Хай буде й кумирам, і духам лісовим та верховинським, і нам з вами, братте!

Кожен кинув у вогонь по шматочку печені, й пішов пир. Челядники засмажили двох вепрів, оленя й оленку, браги ж, меду та вина було вдосталь, кожен почував себе широко й вільно, й гамір знявся з першої чари. Архелай забив молоду турицю, й, хоч вона вже була вражена кимось іншим, та болярин Богдан узявся вихвалити сла, ще не відаючи, як скінчилась сьогоднішня розмова Бориса з Мітрідатом. Архелай незворушно їв, навіть не дивлячись у той бік, де край вогнища лежала сива шкура з тонкорогою головою туриці. Борис обачливо чоломкався з обома слами, не виділяючи з-поміж них котрогось одного, се, певно, сподобалось Мітрідатові, й машкара байдужости швидко спала з його виду. Він пив так само багато, як і всі князі та боляри, але вино не брало його, й се насторожувало князя Бориса. Перемова не скінчилась, подумав він і почав пити через один келих.

Його брати Станко та Грядич, яким було по сорок сім літ, бо Станко народився через три місяці після Грядича, розважали трьох понтійських воїв, які ледь-ледь розуміли грецьку мову. Ізімир із Стоїлом, теж Борисові брати, пересіли ближче до

Бориса й вели жваву розмову з Архелаєм, і гадки не маючи, хто він. Ізімир поцікавився:

— А за морем у вас тури водяться?

Архелай закивав, а Борис почав обдумувати, що скаже після пиру Мітрідат і як належатиме йому відповідати. Пир кінчився, коли з-за гори виколовся повний місяць. Князі та боляри заходились розлазитися попід кущі та дерева, де челядники вже лаштували їм гуні, Стоїл з Ізімиром узяли сп'янілого Архелая й теж зникли в хащах, і коли біля закиданої кістками й чарами скатертини лишилися тільки Мітрідат із Борисом, понтійський цар спитав:

— Тобі також не спиться?

— Аж очі злипаються! — сказав Борис твердо й незаперечно, аби не дати змоги понтійському хитрунові втягти його до нових балачок. Він уже знав, що відповість Мітрідатові, та се мало бути вельми ваговите слово, й Борис умисне зволікав. У голубому сяйві місяця він бачив, яким презирством горять очі понтійського царя, й почав удавати п'яного.

Стан прокинувся рано. Челядники Судка вже поскочували головаті шкури дичини вальками й приторочили до сідел. Снідати не сідав ніхто, обмежившись на похмілля чаркою вина та шматком холодного м'яса навстоячки.

— Потягнімо з Богом, — сказав Борис і зострожив коня. Галявина була широка й чиста, всі рушили юрмою, та трохи нижче розтяглися вервечкою по одному. Косуючи назад, князь бачив, як понтійський цар, обминаючи мисливців, силкується протиснутись до нього, однак їхав і їхав, аж поки стежка збігла в простору долину.

— Як на похмілля? — нарешті наздогнавши князя Бориса, спитав Мітрідат.

Борис удавано скислився:

— На похмілля завше маю важку голову...

— Тільки на похмілля? — У Мітрідатовому голосі бринів знайомий Борисові сміх, але князь ізмовчав.

Одповів лише по тому, як увійшли між товсті дерева пралісу:

— Княжа голова завше пухне.

— А справжній володар не мусить покладати на се ваги, — тут-таки вихопивсь Мітрідат. Борис дослухався, та се вже не була порада мудрого дурнішому.

Він озирнувся на братів Ізімира й Стоїла, які їхали обабіч Архелая й про щось із ним розмовляли.

— У нас є така приказка, — сказав князь Борис Мітрідатові: — Щоб улучити вовка в голову, не цілай у хвіст.

— Мудра приказка, — відгукнувся понтійський цар. — Лише не втямлю, до чого вона зараз. Коли б ловець почав отак міркувати перед кожним пострілом, княже, то вовк би втік.

— А міркувати треба...

— Ти-с обміркував усе ще вчора! — вигукнув, утрачаючи терпець, Мітрідат, і се втішило Бориса. — Я-м видів се ще ввечері, княже, як ми смо кружляли в лісі меди.

Борис відповів йому як старший молодшому:

— Коли ти-с їхав до мене, мав еси вже готову думку. Так речу?

— І що з того?

— Цілився-с не в хвіст вовкові, а на дві стріли попереду голови.

Мітрідат очач, визнавши слухність турицького князя, і коли до них під'їхав воєвода Богдан, примирливо спитав болярина:

— Чужим конем вертаєшся?

— Добрий був кінь, — відповів велій болярин. — Борзий і щирий. Були-смо ми з ним разом у вашому полоні під Корсунем. Я-м за него шість тисяч римських сестерцій викупу Діофантові дав, цілий мішок золота.

— Вбив-еси коня?

— Суху жилу веприк порвав, — нахмурився воєвода й безпорадно розвів руками.

— Ви, сколоти, цінуєте коней понад людину, — сказав Мітрідат.

Богдан поглянув на нього й сказав не без натяку:

— Персіяни мають коней за онуків Дажбога.

Мітрідат подивився на нього довгим поглядом, і коли велій болярин, сказавши князеві кілька незначних слів, спинився, він спитав князя Бориса:

— А ти вчора мав еси хіть убити мене?

Борис реготнув і зострожив коня, й понтійський цар теж пустився слідом, і коли знову порівнялися, князь одповів:

— А що б се дало, коли би-м тебе вбив? У Діофанта — многі мечоносці!

Сьогодні вночі ся думка довго не давала йому заснути, й Борис вовтузився в теплій гуні до третіх півнів. Коли б він тоді вбив Мітрідата, ніхто не знає, як би все пішло далі. Може б, царем Понту став Діофант, а може, й котрийсь Мітрідатів дядько чи вуйко, й тільки кумири свідомі, чи надовго звільнив би Борис у такий спосіб і свою, й братову Сьомакову волость од нашествия понтян.

— Кумири велять нам шанувати гостя, — сказав Борис, коли знову входили в глибоку долину під Новгородом, і се теж була правда. — Сколоти — найліпші в світі стрільці.

Мітрідат мав змогу пересвідчитися в тому сам, але попередня думка, як здалося Борисові, не давала йому спокою. Вони випередили валку ловців і спинили коней перед початком стрімкого взвозу, що в'юнився до Полунічної брами Новгорода.

— Я-м іще й раніше мислив, і вчора теж, і сьогодні, — сказав Мітрідат. — Я знаю ваші закони... — Борис подивився на понтійського царя важко й тоскно, передчуваючи, до чого він веде. — Але... Мітрідатові треба Боспор, княже... Дужче від усього на світі треба.

— Супротиву Римові? — спитав Борис, не сподіваючись на відповідь, бо жоден володар не розкриває своїх задумів перед іншими володарями.

Та Мітрідат раптом кивнув:

— Твоя правда, княже! — А тоді заговорив квапно й плутано, й було видно, що се хвилює його вже давно, цілі роки й стало метою всього життя: — Рим пухне, його розпирає на всі боки, й коли ми поступатимемося й далі, він проковтне народ по

народові, плем'я по племені, й дійде ряд і до нас із тобою, княже, бо Рим пухне й роздимається, мов ненаситна химера, й тоді — край... Але його можна спинити, можна, се тобі речу я: можна! Згадай Кар-Хадашт, Картаген отой, княже! Згадай Ганнібала! Ганнібал був би спалив Рим, і все римське пішло б у невіт, запалося б у землю, княже! Се тобі речу я. Лише послухай. Був би Ганнібал спалив Рим, але старійшини Кар-Хадашта не любили Ганнібала, він був сам, як осей палець, і нізвідки не мав потримки, нізвідки, княже, тому Рим і досі жиє, а Кар-Хадашта немає, його зруйнували, переорали плугом і заволочили ту землю, де він стояв. Але ми смо розумніші за Ганнібала, княже, й учинимо по-своєму! Мені... нам, Мітрідатові, треба Боспор Кіммерійський, щоб Мітрідат міг оточити Рим і знизу, й згори, й щоб мав удосталь і хліба, й оружжя, й друзів, княже, слухай мене. Твої землі Мітрідатові не треба, лише Боспор! А ти сидітимеш на вітчому столі й володіти-ймеш вітчою землею, княже, як і досі, лише будеш другом не Римові, а Понту...

— Я свідомий того, що таке "друг Понту", й "друг Риму", — заперечив Борис, і Мітрідат збагнув, що в поквапі передав зайвого, та сказано вже було багато й він не міг спинитися на півслові.

— Друзі бувають усякі, то є істина, — сказав Мітрідат, остережливо дивлячись уздовж глибочезної балки, де вже точилася вервечка мисливців. — Але понтійському цареві немає діла до Таврики — вона не вабить його.

— Царя всі землі ваблять.

Мітрідат сердито гукнув:

— Але ж царі — не кумири, а смертні! Цар відає, що він може й що йому не до снаги... Послухай, княже Бориславе! Ти мислив еси над тим, що станеться, коли в Пантікапеї й далі сидіти-йме Сьомак?

— Він мій брат, — відповів князь турицький.

— Добре, добре, се відомо всім. І Мітрідатові також відомо. Помисли: орачі та роби закоторилися й поставили свого царя. А хіба ж ти еси вельми далеко від Боспору?

— Сьомак — мій брат рідний, — уперто, вже вкотре, повторив Борис.

Але Мітрідат заговорив ще хапливіше, поки не підійшла решта мисливців:

— А чи не схочуть твої орачі та роби такого?

— Сьомак — мій брат!..

— Знаю! Але слухай. Я... Мітрідат... присягне тобі: ти й пальцем не торкнеш свого брата! Де ж тут гріх?

— Однаково я буду винний у його смерті. Й се є те саме.

Мітрідат важко зітхнув, аж осів у сідлі:

— Добре!.. Тоді так: ні ти, ні жоден твій воїн не зачепить Сьомака. Й Мітрідат не зачепить, а ні котрийсь його воїн. Я... ну, Мітрідат візьме твого брата в Синопу талем. Заручником. Згода? Речи: згода? — Понтійський цар ухопив Борисового коня й потяг за собою взвозом угору, бо ловці вже під'їхали на кидок сулицею, й коли коні почали, доземно кивати головами, дертись узвозом до брами, знову спитав: — Згода?.. Маю при собі й характера Мітрідатового, — сказав він і дістав з-за пазухи круглу золоту печатку:

— Ось!

Але Борисові раптом запало на думку інше, й він пильно глянув на Мітрідата:

— Чому ж... коли Мітрідат хоче Боспор, то не візьме разом і мою україну?

Та князі з болярами вже наздоганяли їх, і Мітрідат не зміг одповісти Борисові.

Розмову вони продовжили пізнього вечора, й понтіїський цар відповів так, наче з обіду не минуло півдня часу:

— Тому, княже Бориславе, що жоден володар і воєвода несилий збороти тебе. Тому що за тобою стоїть незліченна рать ваших скелотських племен: древланського, й сіверського, й руського, й... — Він помовчав і кинув упрост, вирішивши добити впертого "скіфа" щирістю: — Ми й Боспорської країни не зважилися б смо взяти... За Боспором стоїш ти, а за тобою — вся ваша скелотська країна. Тому Мітрідат і впрохує тебе: дай йому Боспорську країну!

І Борис удруге пошкодував, що не зважився вчора переступити через дідний закон і не вбив сього нествора. Голова йшла обертом, і він гукнув Мітрідата прогулятися нічними вулицями Новгороду. В стрибучому світлі двох смолоскипів коло дверей уже зовсім одбудованого хорому було видно високу мороморяну дошку з двома вершниками на ній: старим і ще зовсім юним безвусачем, батьком і сином. Борис пригадав, як схвилювала була колись ося дошка Сьомака, котрий уперше побачив подобу отця, їхнього спільного вітця Буйтура, й на душі стало гірко й холодно. Хіба зміг би-м стати зраїцею власного брата, подумав він.

Але мороморяна дошка була в торішню пожежу, коли весь Новгород палахкотів, розбита навпіл, і Борис із жахом уздрів у тому провіст кумирів і подивився вслід понтіїському цареві, який танув у п'їтмі, навіть уваги не звернувши на двох вирізьблених на камені людей. Тепер Борисові стало млосно, рука потяглася до меча, та він розхристав комір свитки й кілька разів глибоко вдихнув холодного нічного повітря. Й коли кров оділляла з голови й рука перестала тремтіти, він зійшов приступками вниз і поволі потяг ноги за Мітрідатом, лаштуючись висловити йому все, що про нього думав...

Розділ 32

Коли б Діофант обложив стольницю Боспорського царства з осени, пантікапейці боронилися б стійкіше, маючи бодай маленькі запаси хліба та іншого борошна: круп, городини, меду, вина, садовини... Але Діофант прийшов усією потугою й усіма ладдями числом сто п'ятдесят навесні, щойно Меотіда звільнилась од криги, й усі пересвідчилися, що се — ворог далекозорий і підступний. Зерном на пантікапейській агорі перестали торгувати вже в найхолоднішому, восьмому місяця року — гамелібні, що його скіфи називали січень або стичень, жоден пантікапеець не справив у гамеліоні весілля, свято Антестерій теж минуло голодне й сумне, лише старі сім'ї позаписували в його останній день — "День котлів" — новонароджених синів і доньок до давніх фратрій, але навіть змагання малюків не було. В священних котлах замість пшениці та м'яса варили ріденьку юшечку з висівок, бо душі померлих усе-таки треба було пом'янути.

А в середині другої декади наступного місяця, елафеболіона, чорну, ще не зігріту

воду Пантікапейської затоки збурунили ладді, тагми воїв зійшли на берег разом з усіма обліжними снарядами й оточили город з усіх боків. Савмак по двічі на день обходив Пантікапей уздовж усього муру, й у кожную бійницю заборолася бачив одне й те саме. Його найменше дивувало, що Діофант із Мітрідатом не зробили жодної спроби приступу. Я би-м і сам так чинив, коли мав би-м перед собою геть голодний город, подумав Савмак після одного вранішнього обходу, і тоді серце йому вперше замлоїлося тихим болем передчуття, яке відтоді день у день дужчало.

От був заклопотаний обороною й з ранку до вечора вештався на мурах, у стайнях та воїнських. Платон теж крутився серед одпущеників, які останнім часом підупали на мужності, передавши се почуття й своєму вождеві. Савмак уже вдруге накинув Пантікапееві декрет про хліб, усі архонти, магістрати й інші чинці були заклопотані сим декретом і з допомогою гоплітів намагались умовляти багатих пантікапейців здати зайві запаси борошна цареві в борг.

І тільки євнух, не мавши жодних обов'язків, крім писання літопису Боспорського царства, товкся на Царськім акрополі цілими днями. Савмак знав причину сього, та потурав логографові, останнім часом відчувши, що не зносить і боїться самоти. Коли людина втрачає силу, вона ховається в гурт, вирішив цар, і ся істина виявилася настільки правдивою, наскільки й безжальною.

Вранці мури разом з ним обходив Платон, показуючи цареві, де стоять тагми Дорілая, де — Неоптолема, а де — й Діофанта. Се належало знати, бо коли супротиву тобі стане геть незнайомий ворог, то тебе лякає й слабота його, коли ж маєш бодай якесь уявлення про нього, думка починає працювати чіткіше. Та сьогодні Савмака цікавило, чому серед відпущеників знову зростає невдоволення, Платон же не зміг йому пояснити. Він лише сказав:

— Голод...

Але в Пантікапеї найменше за всіх інших голодували відпущеники, прийняті до війська, й таке пояснення зовсім не влаштувало Савмака.

Він повернувся до хорому, й логограф уже сидів на звичному місці між тронном і першим вікном ліворуч, де висів старовинний круглий щит. Він був важкий і срібний, окований золотим обручем із золотою Горгоною посередині. Гадюки Горгоного волосся розходились од голови на всі боки, наче хвилясті промені, й що довше дивився на них Савмак, то виразніше бачив замість Горгони Геліоса, й останнім часом се перетворилося в справжню ману.

Й женоподібний чоловік у променях-зміях, подумав Савмак, увійшовши до тронної світлиці. Та замість сього почав переповідати логографові свою останню розмову з Платоном.

— Се не той Платон, — посміхнувся євнух. — Але обидва вони були робами.

— А що сказав би "той"?

Логограф поплямкав м'якими жіночими губами й стулив їх у дудочку:

— Що сказав би він — того не відаю, бо тепер думку Платона знає тільки Плутон. — Се була б удала гра словом, та в подібному стані Савмак спромігся лише на кислу

посмішку. — А ти послухай-но, що мислю я, нікчемний євнух, не здатний покласти на лопатки й найпіддатливішої повії.

Коли євнух починав згадувати свою чоловічу немічність, се означало багато, й Савмак примусив себе зосередитися:

— Кажи!

Євнух заговорив поволі, старанно добираючи кожне слово, й цар, який його добре знав, був майже певний, що ся думка допіру тут, у сій світлиці, народилася, й увага його стала ще пильнішою.

— Роби зрадили тебе в Феодосії, так? — Цар кивнув головою вдруге. — А чого?

— Се ми знаємо, — відповів Савмак.

— Знаємо, — повторив за ним євнух. — Ти дав їм волю, але ж ти — цар коромольний, несправжній.

Савмак перебив його:

— Коли й ти почнеш твердити, що я вбив Перісада, я приличу на тебе гнів ериній!

— Убивають не кумири, а люди, — так само жартома відповів євнух. — Але тут царями досі були Спартокіди й Археанактиди, ти ж — скіф, і тому з тебе цар несправжній. І коли тим, кого ти звільнив із рабства, пообіцяв волю Мітрідат, цар справжній, твої одпущеники враз перекинулися на його бік, а за ними — й роби невідпущені. Ліпше мати волю від господаря, ніж здобувати її в заколоті. Заколот придушать, а заколотників одних розіпнуть на хрестах, інших же знову повернуть у рабство, ще й тавром лоба припечуть, і такому тоді або нужники чистити, або вмирати в каменоломнях чи руднях. Отак, басилевсе.

Савмак розчаровано зітхнув. Сподівався почути щось нове, але нового в євнухових словах не було нічого. Се він і сам уже знав, передумавши не раз і не двічі. Зараз почне мені про те, чому пізніше роби почали знову перебігати до мене від Мітрідата й Діофанта, вдруге зітхнув Савмак. Бо Мітрідат і Діофант слова не дотримали, й ліпше мати бодай якусь волю, ніж не мати ніякої...

Євнух справді повторив його думку майже слово в слово, й Савмак сидів і кивав головою не слухаючи. Скільки жовчі в сій людині, міркував він, дивлячись на жовте, пооране тонкими зморшками обличчя без жодної волосинки. Його на все життя образив і зобидив Перісад, а тепер він мститься всім людям, і мені також, хоч я перед ним зовсім невинний. І добирає найжальючіші слова, й шпигає ними в місця найуразливіші... Слухаючи голос євнуха, Савмак раптом зробив важливе відкриття: сей євнух з однаковою безжальністю кусав би й Архелая, коли б той став царем, хоч Архелай — теж Археанактид як і сам євнух. Савмак раптом прислухався.

— Ану повтори се ще раз, — попрохав він. Одімкнувшись увагою, Савмак почув лише останні слова, й вони змусили його внутрішньо зібгатись.

— А навіщо? — посміхнувся євнух. — І так ясно.

— Мудру думку не шкода послухати й двічі, — згадав Савмак давно колись прочитані слова й грайливо всміхнувся, бо вони виручали його.

— Добре, коли се рече володар... — Євнух не лишився в боргу, хоч, певно, й сам

знав, що ті слова належать Арістотелеві. — Повторю для нетямущих. І наші роби, й ті, кого ти відпустив на волю, так і перебігатимуть од одного до другого, й ніяка сила не здатна зробити з них патріотів. Коли раніше господар одпускав на волю роба, то чинив се знаючи: одпускав тільки такого, що міг і прогодувати себе, й принести в день Афіни Робітниці добрий дарунок господареві. Такий дарунок, що невільник, будши невільником, ніколи б не виробив, та ще вимагав би й хліба, й сякого-такого вина, бо роб, хоч і не людина, але теж силу має від їжі, як віл і кінь. Ну, траплялося й інше — відпускали на волю й просто так: за добрі вчинки, за спокуту через якісь гріхи абощо... Мій сусіда Еак літ з двадцять тому був одпустив свого роба Сирійця. Колись на Еакову дієру напали були пірати, дієру забрали, а всіх кого порізали, хто й сам пострибав у воду. Сирієць два дні тяг на собі Еака й таки доплив до берега. Еак одпустив його на волю, але ж дав і клопоть виноградника, й Сирієць так і доживав віку на виноградникові. Ти міг його знати — на ріжку за Полудневим пілоном, умер торік, десь одразу за Перісадом. А ти ж як? — Євнух заткався суцільною мережкою зморщок, і віч його не стало видно. — Одпустив на волю робів — слава Савмакові! А що їстимуть твої відпущеники на волі? Ти дав кожному по клаптю виноградника чи роботу в ергастеріях? Тепер потроху хліба мають лише ті, що пішли до тебе гоплітами, але й вони гомонять, бо бачать ліпше від тебе, чого варта твоя воля й чи слід проливати за неї кров.

Євнух став і з виглядом добросердного переможця почовгав сандаліями до дверей, але на порозі знов обернувся і вжалив найболючіше:

— А ти кажеш "Царство Сонця"!..

Роби й відпущеники почали перебігати до Діофанта вже наступного дня, Савмак навіть подумав, чи не сягнув і сюди отруйний язик євнуха. Тоді, розваживши, вирішив, що логограф, хоч і ворог, але відкритий і тому не такий страшний, і справа не в ньому. Й найгірше було попереду: наслідуючи своїх невільників, на той бік городського муру втекло зо два десятки вільних пантікапейців.

От перепинив ускакування, поставивши в нічну сторожу довірених людей свого племені, та й се не зарадило справі. Пантікапеем пішли найневірогідніші чутки, які збуджували всіх і ще дужче хитали закутим у глуху облогу містом. Факельники ночами не ходили, та заборонити вранішні торги не зважився навіть От, і люди сходилися на вбогій агорі так само з недоспаного ранку, як і в мирний час.

Греки казали:

— Савмак — скіф, тому наші кумири й одвернулись від нас і жертв наших не хочуть приймати.

Провидець з оракула Аполлона Лікаря старий Ератосфен, якого вже давно випустили з порубу, белькотав якісь нестямні слова, та кожен сприймав їх за олімпійське одкровення, тлумачив по-своєму, хто як міг і як хотів, а тоді кидав назад у вже й так розтелесований город.

Савмак гукнув Ота, й великий колісничий прийшов і поклав на коліна цареві чорноперу азійську стрілу:

— Почитай-но!..

Цар розгорнув тонку рурочку папірусу, що ним була обгорнута стріла, й прочитав: "Громадяни Пантікапея! Підніміться на мури й гляньте кругом. Наша рать незліченна, добре годована й зоружена, ви ж не маєте хліба й вимрете всі, коли й далі йтимете за вбивцею вашого царя Перісада — робом-скіфом Савмаком. Одчиніть брами всіх пілонів, інакше горе вам, якщо ми доберемося до вас через мури! Пограбуємо все, спалимо все, переріжемо чи попродаємо всіх вас у робство. Коли ж одчините брами — наш таксіарх Діофант милостивий. Він подарує вам життя, вільних нагодує, а невольникам дасть волю. Тож поспішіть!"

— Де ти взяв єси се? — спитав цар в Ота.

— Принесли вої. — От був худий і стомлений, а під очима в нього застигли синці. — Підходять уночі до самих мурів і стріляють отаким-о в наш бік. А що ти вчиниш — уночі темно...

Згадавши, для чого кликав Ота, Савмак сказав, мнучи між пальцями крихкий папірус:

— Ератосфена слід знову зачинити.

— Се не допоможе, — відповів От. — Нехай белькоче, може, так ліпше...

— Пощо?

От розтер очі кулаками:

— Греків менше від наших. Нехай репетують, що ти єси скіфський цар. Наші злішати-ймуть.

Вони замовкли й мовчали, поки прийшов широчезний у плечах вождь робів і відпущеників Платон, і Савмак заходився тлумачити своїм помічникам те, що перейняв од євнуха. Та, на його великий подив, Платон поставився до сієї думки надто байдуже.

— Пізно вже про се, сарю. — Він говорив з ними їхньою ж мовою й тільки де-не-де помилявся.

— Пощо се пізно?

— Не зважаться вже насі відпущеники.

Та великий колісничий негайно підтримав царя, й Платон стенив кремезними плечима:

— Воля васа...

Останнім часом стосунки між ними нап'ялись, і се гнітило Савмака. Великий колісничий був зроду вільною людиною й із материним молоком усотав зневагу до робів, а феодосійська зрада минулого року потвердила його на думці, що хоч невольники — теж люди, але з тавром у душі, їх легко звабити й ще легше злякати, бо ніщо не в'яже сих людей ні з городом, ні з іншими людьми, — ніщо, крім сліпого прагнення вирватися на волю, яким завгодно шляхом, у який завгодно бік, аби на волю.

Платона, роба від діда-прадіда, дратувало таке ставлення великого колісничого й він теж настовбурчувався супротиву йому, й цар марно силкувався примирити своїх двох найщиріших друзів.

— А якщо спробувати? — м'яко спитав Савмак. Платон зрозумів його прагнення й

так само тихо відказав:

— Твоя воля, сарю.

Першим вирішили розділити між колишніми робами черепичний ергастерій самого царя, й хоча Платон заперечував, що в ергастерії роботи нема, бо черепиця нікому зараз не потрібна, проте Савмак наказав ґрамматистам писати декрет про передачу ергастерія відпущеникам і негайно підпечатав його своїм царським характером, посередині якого сяяв промінням кумир сонця Геліос.

Але правда виявилася за Платоном, який добре знав і нахили, й настрої колишніх і теперішніх робів. Одноногий керамевт ергастерію Хірісоф, якого Перісад колись розпинав на хресті, зареготав Платонові просто у вічі:

— Я також був робом, Платоне! Ви всі там, нагорі, подуріли! На, на, забирай, воно не моє! Тільки кому ж ви передасте мою дерев'яну ногу?

Платон похмуро вислухав блазнювання старого каліки й з болем відповів:

— Мене також розпинали на хресті, Хірісофе... Скликай людей.

Хірісоф зарипів ременюччям дерев'яної ноги до виходу зі своєї чинницької комірчини, й Платон теж пішов за ним, і тільки в ергастерії збагнув усю жовч Хірісофогового торохтіння. Посередині лежала купа закоцюбленої глини, дерев'яні копили горопудилися під однією стіною з де-не-де присохлими лишаями, полиці сушильні теж були порожні, Платон не побачив жодної живої душі навіть у найтемніших закутках. І коли керамевт застромив два пальці в рот, свиснув і порожнім ергастерієм ляснула луна, вождь повсталих робів розвернувся й щосили вдарив його навідліг широкою долонею. Старий покотився, задерши дерев'яну ногу, й коли Платон швидко вийшов, не тямлячи себе від люті, вслід йому ляснув ще різкіший посвист.

Платон зібрав усіх невільників, які колись працювали разом з ним на черепичні, й оголосив декрет царя.

— Ось він буде вам за керамевта, — сказав Платон, підійшовши до давнього товариша Геланіка. — Робіть черепицю, продавайте й діліть гроші. Се право дає вам царський декрет.

Але жоден роб не підійшов навіть оком глянути на рурку перґамену, нерухомо стояв і Геланік, обнявши за плечі худенького сина, теж Геланіка, не підвів очей. Усе відбулось так, як Платон і передбачив, але він таки вирішив спитати в Геланіка, коли всі потроху розійшлись:

— Чому, друже?

Геланік мовчки кивнув пальцем через плече, за мури, де стояла готова вдертися в город чужинська рать.

— Думаєш, Діофант одпустить на волю?

— Як не відпустить, то бодай не розіпне на хрестах, — сказав Геланік, судомно вчепившись у плечата сина, який пручався й щось буркотів. — А так на хрест і мене, й сина... Я вже знаю, що се таке, добре знаю...

— І тебе, й мене Савмак із хреста зняв, — спробував присоромити вчорашнього роба Платон і виразно повів кремезними плечима.

— Тоді зняв, а тепер... Тепер і сам повиснути може.

Платон переповів сю розмову цареві, та хоч як квапився піти, щоб знову не здибатися з Отом, але великий колісничий таки застав його. От був ще марніший і заклопотаніший і навіть уваги не звернув на Платона. Досі казали греки, ніби кумири відвернулись од них і не приймають жертв, а тепер те саме заходились торочити й скіфи.

— Як?!

— Плещуть, — відповів От, — ніби ти-с перекинчик, одкинувся-с дідніх кумирів, став еси гречином, і тому нам добра не видіти.

— Й що ще речуть? — хрипко спитав цар, дивлячись на Платона, який потяг ноги до дверей.

За вікнами хорому хтось пронизливо крикнув. Голос був схожий на чаїний зойк, й От слухав, аж доки згук завмер у довгих анфіладах царського хорому.

— Ще речуть, — мовив він по тому, — що слід нині прикликати свого князя, справжнього.

— Справжнього, — повторив услід йому Савмак, і тільки тепер згадав, що то слово євнухове. — Справжнього? Про мого брата Бориса так рекли?

— Про Бориса чи котрогось инчого брата... — Великий колісничий знову прислухався до голосів за дверима хорому. Так вила його сука Зіна, коли він кілька тижнів тому потопив її цуценят в ополонці за причалами. — Хтось голосе?

Не змовляючись, вони вибігли за двері. Два махерофори поступилися, теж наполохані тривожними голосами, а в стріч уже йшов Платон.

— Вероніка, — сказав він. — Басиліса...

Цар з Отом додали кроку, й коли вийшли надвір, люди, вільні й невольники, вже збігали клімаксом на Дев'яту терасу, й скрізь лунало одне-єдине: "Басиліса... басиліса..."

Цар спершу побачив юрмище, тоді й Вероніку. Прив'язавши потузку до ніг мармурового Левкона, свого далекого пращура, вона повісилася на підмурку Царського акрополя навпроти святилища Аполлона Лікаря. Ноги її звисали низько, одна в зеленій сандалії, друга — боса, та ніхто й не спробував зняти нещасну, всі стояли й дивилися то на ноги, то на ту другу сандалію, що лежала долі.

Савмак кинувся до повішеної царівни, та Платон ухопив його ззаду міцними, мов обценьки, руками:

— Не підходть, сарю. Глянь на її ноги...

Обличчя нещасної було повернене до підмурка, гіматій провис одним кінцем і затуляв майже все тіло, й лише ноги царівни видніли, і тепер усі дивились на них. Шкіра взялася брунотно-сизими плямами, й ніхто не наважувався підійти ближче.

— Лепра...

Цар удруге шарпнувся й видерсь із Платонових обіймів, та тепер його схопив От, а потім знову Платон, і він зів'яв і похилив голову. Коли його, майже нестямного, вели Дев'ятою терасою назад, люди мовчки поступались, а на першій сходинці Царського

клімаксу стояв логограф і тримався за мармурові пазури лівого ґрифона, що нависали над постаментом. Цар уп'явся в євнуха вічми, й той мужньо витримав сей погляд, не ховаючись у численні жовтаві зморшки.

— Се — ти?

— Ні, — відповів євнух. — Не я. Се — жрець Асклепія Мірмекійського. Його рука.

— Се рука Асклепіда, — сказала потім, уже в хоромі, й Елена й спочутливо торкнулася його скронь. Волосся на скронях узялось памороззю, й вона побачила се тільки тепер.

Вероніку ховали того ж вечора, й ховали просто на Царськім акрополі, за кущами ледь розбрунькованої бузини, ліворуч од порожнього постаменту, який Перісад лаштував для себе, та так і не спромігся зійти на нього. Се була перша могила в Пантікапеї — досі ніхто не оскверняв трупом його священної землі. Та навколо міста стояла чужа рать, уперта й непримиренна, й ніхто б не дозволив поховати мертву царівну в некрополі її пращурів.

— Злий провіст олімпійців!.. — заговорили в Пантікапеї, й усі приготувалися до найгіршого, бо досі нікого ще не ховали між мурами міста й ніколи ще не вмирала царська донька такою жахливою смертю, й белькотання божевільного провидця з хорому Аполлона Лікаря підтверджували побоювання пантікапейців.

Зла вість не забарилася.

Вранці наступного дня мешканці підмурних дворів познаходили чорнопері стріли з рурочками папірусу: "Фанагорія, й Горгіппія, й Гермонасса з Корокондамою вже здались на ласку Діофанта. На що сподівається, пантікапейці? Чекаєте, поки самі виймемо вас із вашого гноїща? Горе вам тоді!.."

А зранку всі Діофантові катапульти почали закидати місто брилами вапняку. Се тривало день, і на мурах не лишилося живого визубня. Та далі за се понтяни не пішли, й От звелів своїм сотням лагодити зруйноване, дочекавшись ночі. Всі працювали без факелів, бо супротистат обстрілював кожен факел роїщем стріл і закидав кулями з порош. До ранку майже нічого не пощастило зробити, по сході ж сонця ворожі катапульти зарипіли знову, й жоден оборонець не міг утриматися на мурах. Так тривало цілий день, і навіть ота впертість, із якою Діофант закидав місто камінням, доводила містян до нестями. Вони легше знесли б найшаленіший приступ, тільки не се.

Пантікапей ще не відчув справжньої війни, коли не рахувати голоду. Але й голод почався давно, й розбрат між містянами — також, і невпинні катапульти лише поглиблювали його. Мешканці крайніх, підмурних вулиць виселилися вгору, хто куди міг, і се створювало враження ще більшого безладу, бо рать під час обстрілу була вже внизу, в мертвій смузі, неприступній для каміння Діофантових катапульти.

— А ввввв вже підуть приступом, — сказав архонт Евтихій, і цар теж знав, що се колись мусить початися: коли не ввввв, то за день або два. Товсті циклопічні мурови Пантікапея ще не зазнали шкоди — вони могли витримати й не таке. Найбільше, чого б домігся Діофант, — се позбавити визубні заборони, яких лишалося стирчати дедалі

менше. Та се не дуже непокоїло Савмака. Головне лишалося попереду й воно було найстрашніше. Чи витримають оборонці перший приступ? Головне — перший, бо все подальше залежатиме від нього. Коли вої з обох боків муру вмиються третім потом і сьомою кров'ю, долю січі визначатиме воля до перемоги.

А що я скажу своїм воям, спитав себе Савмак. Якими словами поведу в січу й в ім'я чого? Думки про Царство Сонця виявилися гарною мрією, що розвіялась од першого ж вітру. Він дав невільникам волю, а вони її не прийняли, бо не повірили в неї. А хліба не дав, і се вирішуватиме завтрашню січу, сказав він.

Евтихій уже не мав роботи в городі, розладнаному обстрілом, страхом та зневірою, й разом із Савмаком дивився на ворожий стан просто з Царського акрополя. З сієї найвищої точки города люди по той бік мурів здавалися дрібними й нікчемними, й катапульти теж нагадували перекинуті догори колесами візки для снопів. Вони стояли кількома низками — п'ятеро навпроти Полунічного пілону, п'ятеро — трохи вище, серед надгробків некрополя, дев'ять чи десять катапулт раз по раз мелькали кидунами в евпатридських садках, приблизно стільки ж у садках царських, а дві низки розтяглись уздовж усього правого берега Сухої річки. Незайнятим лишався тільки приморський мур, але Савмак подумав, що таке впродовж віків траплялося вже не раз і не двічі: ворог ішов на приступ зовсім не там, звідки його чекали.

Вони з Евтихієм полізли на західну вежу Акрополя, яка вивищувалася над городом і всією околицею, та се теж нічого не додало. Евтихій присмирнів і геть утратив балакучість, і то найдужче гнітило Савмака. Зрадливість — у крові людини, подумав він. Сей теж уже готується до зради: готується, тільки совісті в ньому трохи більше, ніж в інших, і він і досі не зміг упоратися з нею.

Савмак пропустив Евтихія поперед себе, й коли побачив спину свого архонта, вражено спинився. Людина вміє приховувати свої почуття тільки на обличчі, вирішив цар, бо Евтихієва спина виказувала все, що діялося в душі сієї людини.

— Тобі Діофант нічого не заподіє, — сказав Савмак, і голова Евтихія мимоволі втяглась у плечі, а лопатки під нетовстим весняним гіматієм заворушилися й майже стулились.

— Чому ти про се?.. — сказав Евтихій, але озирнутися не знайшов у собі сили. Та навіть таке несміливе відпирання втішило Савмака. Євнух і так не сказав би, подумав цар. У нього все простіше й виразніш. Але йому раптом стало тоскно поряд із сим чоловіком і захотілось гіркого отруйного слова логографа.

Біля царських стаєнь, куди виходили сходи з мурів, Савмак звернув до воріт євнухового будинку:

— Я не серджуся на тебе, Евтихію.

Й увійшов у хвірку, закарбувавши в пам'яті розгублений погляд архонта. Іфімедія, тримаючи малого Ніколая за руку, сказала, що тієї свині нема вдома, але повела царя до екуса. Савмак увійшов і не повірив своїм очам. На одному з трьох ліж сиділа Елена.

Вона теж підвелася, хоч його поява тут і не здивувала її, Савмак се бачив.

— Чого ти тут?

— Завтра почнеться приступ, — сказала вона й глянула на нього невидючими очима. Савмак уже добре знав сей її погляд, який, проте, щоразу лякав його, нагадуючи про Вероніку. За три дні перед смертю до неї повернувся глузд, і вона дивилася на нього так само, хоч і впізнала і його, й усіх інших людей.

— Се сказав тобі євнух? — Елена кивнула. — Чого ж він не сказав сього мені?

— Він пішов до тебе.

— Я був на мурах. І то все?

— Ні, — сказала Елена. — Я завтра вму.

Савмак ошелешено глипнув на неї, знову пригадавши Вероніку, тоді стомлено сів на ложе, з якого щойно встала Елена.

— Завтра... — Цар хотів сказати, що завтра й він умре, та не зважився й докинув: — Завтра багато хто вмере в сьому городі.

— А я все життя мріяла про волю... — Елена раптом підійшла, впала перед ним навколішки й пригорнулася до його ніг. — Зроби, щоб я хоч умерла вільною, чуєш... Зроби!

— Я не маю жодного золотого статера, — сказав Савмак, одчуваючи, як голос починає зраджувати його. — А тобі ж треба... два таланти... — Й раптом підвівся й, щоб передужити хвилювання, вигукнув: — А хочеш — я зроблю тебе царицею?!

Елена теж схопилася й затулила себе руками, наче він мав ударити її по обличчі:

— Що ти... що ти...

Вона задкувала, відмахуючись і широко розплющивши очі, які в сю мить не були схожі на Афродітині, а швидше на Веронічині, й задкувала, доки до дверей улилось міхувате тіло євнуха.

— Басилевсе, — сказав євнух, — узавтра Діофант іде на приступ, вийматиме город копієм. Що чинитимеш, басилевсе?

Цар дивився на всмерть перелякану Елену, але відповів господареві сього дому:

— Ти все знаєш, логографе. Одного не міг передбачити — що чинитиме взавтра басилевс.

Із сусідньої світлиці в двері заглянула євнухова роба Іфімедія з гарним малюком на грудях, важких і провислих. Савмак подумав, що стара невільниця мусила чути всю їхню розмову, та се вже втрачало вагу. Завтра Діофант піде на приступ города всіма своїми таґмами й Пантікапей не боронитиметься й півдня. Городяни втратили віру в свого царя, й то була головна причина. Але вони ще не були під робою, — подумав із утіхою Савмак, та я примушу їх бодай на день стати підданцями цариці-роби.

Раннього ранку на вежах Пантікапея почувлись удари в щит. Се було знаком, що почався приступ, і город затамував подих. Але калатання тривало й не припинялось, і всі, хто тільки міг і мав дух під очкуром, полізли на мури. За Тірітакським валом праворуч од Феодосійського шляху стояла рать. Найближчі царські кургани рябіли вершниками, й з блиску шоломів, багатой кінської зброї та полкових значків і корогов пантікапейці відразу впізнали їх. То були скіфи царя Бориса-Палака, й чутка враз охопила весь город і приреченість поступилася місцем новому настроєві.

З мурів сипонуло ще лункіше калатання в щити. Його навряд чи почули б вої по той бік Тірітакського валу, та оборонці гатили, не шкодуючи ні сулиць, ні щитів, бемкали й бемкали, бо се було потрібне їм, мов ковток води спраглому й повітря для хворого на ядуху. Ввесь народ висипав на вулиці та площі Пантікапея, й мури теж мало не хиталися від людей, збройних і незбройних.

— Скіфи!..

— Палак!..

— Борис!.. Князь Борислав!..

Городяни, які вже давно змирилися зі своєю долею й ладні були відчинити брами понтіїцям Діофанта, тепер щиро раділи приходіві скіфської рати. Де-не-де повитягали з дому жерців і під хоромами закурилися перші вівтарі кумирів. На перехресті Головного узвозу з Другою терасою, біля святилища Зевса Робітного роби й відпущеники закололи кощавого, мов безхвоста камбала, бугая, якого не знати відки й видобули, бо всю худобу в Пантікапеї було з'їдено ще в місяці гамеліоні. Втворилося велике коло, й жрець із двома допоміжниками обносили рогату голову на товстому тирсі. Почувся врочистий пеан на честь визволення, й знайомі слова молитви підхопили спочатку на полунічному, ввігнутому дугою мурі, тоді ще далі, до Полунічного й Західного пілонів, і незабаром заспівав увесь Пантікапей, охоплений чадом радості й смаженої жертвини.

Ледве стримуючи себе, Савмак теж виліз на геть обсиджені мури Акрополя, не слухаючи захоплених вітань. Кургани за Тірітакським валом ворушилися, мов живі, й зрадливий клубок підкотився Савмакові до горла. Від лихого до радісного був лише крок відстані, й од людської щирости до зради — теж. Він обернувся й пішов між визубнями заборولا, вслід за євнухом, який хтозна де й узявся й тепер покрикував на демос, аби дав дорогу басилевсові. Бориса-Палака вже давно перестали чекати в Пантікапеї, й загальний подив найяскравіше відбивсь на жовтавому виду євнуха.

Демос не злавив із мурів до полудня, голосно обговорюючи кожен помічений у скіфському стані рух, а стан понтіїський, нашорошившись усіма списками, теж припишк, але ним уже ніхто не цікавився. Та ополудні з усіх катапульт на охоплений тріумфом город раптом полетіло каміння, справжня злива гострих і важких брил, на мурах знялась веремія, і всі, хто там був з ділом і без діла, ринулися вниз, давлучи одне одного й скидаючи на сей і на той бік мурів. А каміння летіло й летіло з хурчанням і гуркотом гірського зсуву, наздоганяючи живих і мертвих. І коли на мурах не лишилося й душі, катапульти почали кидати на город важкі стріли й сулиці, прості й з горючим ціром. На головному узвозі під агорою спалахнуло два дерев'яних будинки, а згодом — і хором Діоніса з протилежного боку Пантікапея, та ніхто не гасив пожеж, кожне стерегло своєї хати й свого живота, город виповнився стогоном, і криком, і димом, і нудотними випарами теплої крові. Нестерпний тріумф змінивсь іншим настроєм і змінивсь так швидко, як і вранці, й людей охопила втома й загальний розпач, і жодна сила не могла вже підняти його дух.

Коли ввірвалося жахливе рипіння катапульт і важкі стріли та сулиці з вогняними

хвостами теж застигли на тятивах, приступом пішла відразу кожна друга понтіїська таґма, пантікапейни майже не боронились. Першими побігли сходами з мурів грецькі сотні, набрані ще Дамоном, побігли, турляючи з розбитих катапультами заборол своїх же земляків — скіфів Ота. Скіфи спробували зупинити їх, мечі схрестилися з мечами, списи — зі списками, декотрі греки отямили і заходилися пліч-о-пліч зі скіфами відбивати перших приступників, які лізли вгору високими драбинами вздовж усього муру, та тут оружжя почали кидати колишні роби та відпущеники Платона, й доки тривала ся межисобна борня, понтіїці теж ступили ногою на мур.

Кинувши греків та відпущеників, пантікапейські скіфи спробували звільнити мур самі, власним щитом і копієм, та на кожного скіфа вже було по троє й п'ятеро приступників, а з-за муру напірали нові й нові, сили танули швидко, мов крижини в окропі, й доки ще точилася січа на мурах, деякі понтіїці проскочили вниз і відчинили зсередини браму Полунічного пілона. Вої Діофанта гунули в город, мов вода в розірвану греблю, й останні захисники марно вдивлялися в той бік, де вже заходило сонце й де незрушно стояли полки скіфського царя.

Першим ухопився в розчинену браму закутий у калантир Архелай. Увесь головний узвіз до Акрополя, п'ять стадій крутого схилу, він біг, не перевівши подиху. Брама Царського пілона теж стояла навстіж, і він понісся між вежами далі. Приспинивсь лише на Восьмій, евпатридській терасі, де був його дім і лишилася мати, кірія Галина, та се вагання тривало мить, Архелай дістався царського клімакса з ґрифонами, проминув їх і, хрипко дихаючи, став аж на порозі тронного екуса.

На старовинному троні Спартакідів сиділа Елена з діадемою на голові, невірогідно вродлива й ще невірогідніше спокійна, поряд же стояв Савмак без меча та бороні й зовсім байдуже дивився на чорнявого, розпашілого від бігу Архелая.

— Де бассиліса?! — крикнув, затнувшись од несподіванки, молодий нащадок Археанактидів.

— Вона перед тобою, — сказав Савмак. — Уклонись Елені, цариці Боспору.

Він одверто глузував, Архелаєві ж було не до того, й він кинувся назад. Але єдиний, кого побачив у спорожнілому царському хоромі, була стара Лія, колишня роба й годувальниця Савмакова.

— Басиліса Вероніка померла, — сказала вона йому. — Повісилась.

Архелай у нестямі турнув стару жінку й побіг анфіладами назад, витягаючи з піхов довгу фракійську рамфею. Знадвору вже линули збуджені голоси понтіїських воїв, і коли Архелай наближався до головного входу, перші з них уже вдерлись у хором. Він силкувався не відстати, випередити їх, уже знаючи, для чого тримає наготові рамфею, та понтян понабігало багато, й Архелай ледве встиг до тронного екуса першим.

Обоє лишались на своїх місцях: Елена сиділа, Савмак стояв обіч неї. Архелай нестямним поглядом утупився в жінку з царською діадемою на голові, й Савмак затулив Елену собою:

— Не руш її, вона врятувала тобі життя.

— Про себе клопочися, брудний робе! — вигукнув Архелай і замахнувся обома руками впоперек Савмакової шиї, та хтось ударив його по руках, і рамфея брязнула об мармурову взірчату підлогу. Молодий Археанактід зопалу обернувся, ладен учепитись пазурами в того, хто перешкодив йому звершити роками вимріяну помсту, — хоч хай би хто він був. Та ззаду стояв Мітрідат і зверхньо реготав йому в вічі. Архелай зів'яв і поступився цареві, й тільки тепер помітив, що права рука висить, перебита нижче від ліктя. Він схопив її лівицею й ледве втримав болісний зойк, а Мітрідат наказав своїм воям:

— Одведіть осих двох... до Діофанта.

Савмака з Еленою схопили й повели.

Розділ 33

Страта приречених мала відбутися дня нуменія місяця скірофоріона — першого дня Нового року, відразу ж після врочистого обмивання мармурової Деметри в змілілих водах Сухої річки. Хрести вже зловіщо розчепірювались довгою низкою понад Феодосійським шляхом од Полунічного пілона до брами Тірітакського валу. Колись увесь сей відтинок шляху, завдовжки десять стадіїв, був утикав хрестами останній Перісад, хоча Савмак і не дав тоді виконати вироку й познімав розіп'ятих невільників. Але тепер хрести стояли вдвічі густіше, до того ж з обох боків дороги: одна низка — під царськими садками, друга — з боку царських огорохів. Смертники мали повиснути обличчям один до одного, щоб страждання товаришів ще дужче посилювало муки кожного.

Мітрідат зумисне обрав для страти день Нового року, хоча в Пантікапей увійшов ще в середині минулого місяця.

— Так легше запам'ятають і відтепер будуть обачніші. В сей день я вперше явлюся своїм новим підданцям і хочу позначити його кров'ю.

Хрестів було рівно тисяча, й то теж мало стати своєрідним знаменням. Такої кількості живих ворогів не виявилось, та Мітрідат наказав Діофантові будь що виконати його волю, й понтійські гопліти хапали всіх, хто бодай необережним словом виказав або свою прихильність до Савмака та його прибічників, або незгоду з новими володарями — тепер чи раніше. Діофантові допомагали пантікапейські евпатриди, всі, крім Тімокреона, Гіпподама та Евтихія, котрі продалися були Савмакові, слугували йому й тепер теж мали бути розіп'яті на хрестах разом з усіма приреченими.

Евпатриди сиділи цілу ніч і навіть після сходу сонця, проте за два дні до Нового року списки були складені, занесені на десять пергаменових сувоїв, і в кожному пергамені було рівно по сто душ.

— Кругле число тішить і смертного, й олімпійця, — сказав на те Мітрідат.

Уранці мала священна учта вирушила з хорому Деметри на агорі до містка над гирлом річки Сухої. За головним жерцем ішло двоє простих священиків, уквітчаних вінками з перших зел дванадцятро хоромних невільників несли мармурову подобу хліборобської кумири Деметри, ще шестеро йшли слідом за ними, тримаючи на плечах ноші з її донькою Корою, тобто Персефоною, що була вособленням весни, хоромний хор

співав драматичний пеан про те, як Деметра шукала доньку і на небі, й на землі, аж нарешті знайшла її в підземному царстві, й, оскільки Кора-Персефона тим часом уже стала жоною Плутона, то Деметра, натішившись донькою, мусила знову виряджати її назад, до аїду.

За процесією йшов демос. Іншими роками його назбирувалося кілька тисяч, але сьогодні було десятків усього п'ять або шість. Прості громадяни підтягували пеан, увінчавши голови на честь Деметри й Персефони, співали впівголосу, але ніхто їх сьогодні за се не гудив.

А між містком та Полунічним пілоном упоперек Феодосійського шляху стояв поміст, іще зовсім порожній, укритий килимом з царського хорому та вінками. Понад шляхом, що тягся між муром Пантікапея та огорожею некрополя, двома рядами шикувались хрести, зникаючи в буйній зелені, ще теж порожні й загрозливі.

Нашвидкуруч перехамаркавши священний обряд обмивання хліборобської кумири, жерці повернулися назад, і ще довго між мостом та пілоном стояла незвична тиша, яку порушував тільки брязкіт зброї нових чатників коло брами та квиління чайок над щоглами чужих ладь. І тільки по обіді, коли на вежах змінилася друга денна варта, з брами вийшли дві сотні понтійських воїв у врочистих обладунках, за ними потяглися всі жерці пантікапейських кумирів, сяючи золотом і сріблом святкових омофорів, а потім викотилися бойові колісниці, що колись належали Перісадові й Савмакові. Тепер на них їхали нові володарі, яких з мурів ударами мечів об щити вітали їхні ж вої. Колісниць було рівно дванадцять, на передній їхав цар Понту, а тепер і Боспору, Мітрідат, який уперше відкрив свій сонячний лик підданцям, за ним у майже так само багато прибраній колісниці стояв Діофант, на інших бігах в усьому сяйві обладунків пишалися Дорілай, Неоптолем та інші начільники тагм і тисяч.

Біги один за одним підкочувались до помосту, колісничі зіскакували й хапали коней за гвездечки, й по тому, як їздець ступав на килими, швидко їхали далі, щоб не заважати іншим. За понтійськими начільниками з'явилися евпатриди місцеві, кожен був убраний у найдорожчий гіматій чи омофор, та всі йшли пішки, лише Дамон із сином Теодосієм та царський улюбленець Архелай прибули колісницями, й се, звичайно, нікого не дивувало. Кумири й царі люблять людей далекоглядних, а Дамон з Архелаєм уміли дивитися вперед.

За евпатридами посунув усякий надійний демос: купці, власники ергастеріїв та садків, жерці й землевласники. Не мавши місця на помості, вони ставали збоку, й поміст обростав гронами білих, чорних, синіх, червоних та яких завгодно інших омофорів і гіматіїв. А представникам чорного демосу визначали місце під мурами Пантікапея, між надгробками некрополя та на самих мурах, полущених і подзьобаних катапультами.

Й коли на майдані за Полунічним пілоном стало ніде яблукові впасти, Діофант махнув з помосту рукою, на вежах почувсь удар мечем об щит, і з брами, закутих ланцюгами по четверо, почали виводити приречених. Майже всі були брудні, скуйовджені й голі, в самих пов'язках навколо стегон. Спершу вивели заколотних робів,

і роби йшли, понуро нахиливши голови, повільно й змирено, й коли перша ланка дійшла до помосту, вої довгими бичами змусили всіх чотирьох упасти ниць. Роби падали в пилюку, й коли хтось чинив се не досить охоче, його валили додолу бичами.

— Скільки худоби марнується! — вигукнув тихеньким чемним голосом євнух, але Мітрідат почув його й озирнувся. Євнух квапливо докинув: — Але така воля кумирів. Кумири люблять жертви, й кожен свою: котрий бика, котрий ягницю, а котрий і...

Він не доказав тільки тому, що Мітрідат перестав його слухати. З боку Полудневого пілона четверо здорових ефіопів несли ноші, й коли зрівнялися з останніми глядачами біля Полунічного пілона, до них підійшов із ніг до голови закутий у золото й срібло молоденький таксіарх Неоптолем:

— Сенаторе! Рівний кумирам просить тебе на поміст. Публій Муцій Сцевола сидючи кивнув, виліз із нош і подався до помосту між городянами, які неохоче розступалися перед ним. П'ять устелених килимом сходинок він подолав, підтримуваний ефіопами, й з гідністю римського сенатора вклонився цареві. Мітрідат у червоному оморі похлоп'ячому глузливо зареготав:

— Як печінка, сенаторе? Вже, бачу, трохи попустила? — Він іще з вечора послав запросити його на прилюдну страту, та Сцевола відписав цареві, що нездужає.

— Такої гекатомби, сонцеликий, — сказав римлянин, — випадає побачити не кожному смертному. Се воістину східний розмах, гідний нащадка Кіра й Дарія, й що перед ним мої нікчемні хвороби!

Вигляд у нього був і справді не вельми здоровий, і се втішило Мітрідата. Він сказав:

— Ти не спізнився. Ще тільки йдуть роби. Приречені падали четвірками в порох під ноги цареві та його наближеним, а тоді йшли далі, бо хрести для робів стояли обабіч Феодосійського шляху аж біля валу. За робами, теж пов'язаних четвірками, вигнали греків, які так чи так опинилися на боці Савмака. Серед них були й молоді, й уже зовсім літні та сиві люди, й вони падали перед Мітрідатом навколішки без особливого примучування з боку воїв, плекаючи в душі надію на м'яке серце царя-завойовника. Та на місце одних приречених надходили інші, голова ж вервечки губилася вже десь між царськими огородами та виноградниками.

Разом з тими, хто мав бути незабаром розіп'ятий, ішли охочі до такої розваги пантікапейці, й сторожа тільки пильнувала, щоб ніхто з них не заходив між хрести, зате ніхто не боронив нещасних од насмішок, прокльонів та груддя.

Найдовшою, вдвічі численнішою за робську та грецьку разом, виявилася валка приречених до страти скіфів, і коли між вежами пілона з'явилися перші з них, серед натовпу то тут, то там почулися сердиті крики.

— Пантікапейці задоволені, — сказав Діофант. — Вони славлять тебе, сонцеликий, хоч і самі того не підозрюють. А се ще ліпше, бо щиро.

Мітрідат охоче погодився б, але зараз думку його займало інше. Він згадував свою останню розмову зі скіфським царем Борисом-Палаком і намагавсь уявити, як би той подивився на все те.

— Всі люди рівні перед Мітрою й Ахурамаздою, — примирливо сказав він, але се не

означало, ніби він ставить і себе разом з усіма, й Діофант розуміюче кивнув головою. Одколи відпала потреба гратися з царем у піджмурки, він одчув навіть полегкість.

Гамір серед натовпу ще дужче посилювався, коли перша четвірка скіфів одмовилася ставати навколішки перед Мітрідатом. Вої ляскали бичами, здираючи з бранців шкіру, та се теж не впливало, й Діофант почав махати рукою: швидше, швидше!!!.. Глядачі теж чекали найважливішого, хоч було цікаво дивитися на впертих варварів, які падали під ударами страшних бичів, а навколішки ставати відмовлялись. Пантікапейці проводжали кожну четвірку скіфів збудженим галасом, дехто шпурляв у них каміння й груддя, дехто ж навіть закладався на півдрахми й драхму, котрий скіф скільки ударів бича витримає.

Де-не-де почали зринати слова подяки прийшлому цареві, що подарував їм таке дивне видовище, й Діофант охоче повторив свою думку:

— Я ж казав, сонцедайний, що так буде. Мітрідат змовчав, а сенатор поспитав Діофанта:

— Ватажків наостанок?

— Авжеж! — відповів старий таксіарх.

— А Савмака — на закуску, — докинув Архелай, що стояв з рукою на перев'язі тут-таки.

Незабаром настала черга й ватажкам. Перша в'язка десятників Савмакової рати впала навколішки після двох ударів бичем, і се викликало захоплення демоса. Та наступні четвірки мов затялися, й вої не шкодували бичачих жил. Діофант уже не квапив, бо охочих натішитися стражданнями ватажків було багато. Понтійські ратники гасали навколо них і ляскали, людська шкіра репалась, із червоних смуг на спинах, обличчях, руках і ногах бранців бігла кров, а столочена земля піднімалася вгору клуб'ям пилуки. Та цар стояв і дихав, і всі теж стояли, й за кожною ланкою приречених напруга зростала, бо після десятників пішли ватажки півсотень, а тоді й сотенні воєводи, й нарешті з брами пілона почали виводити найголовніших.

Сі вже йшли парами, й натовп завмер, бо то були люди знані.

— Платон!..

— Расин!..

Пантікапейці впізнавали вчорашніх ватажків, і се сповнювало їхні серця незрозумілою гордістю, немовби вони теж були співучасниками досі не чуваної й не баченої гекатомби.

— От!..

— Евтихій!..

— Деспот покійного Перісада — Евтихій!..

— Тімокреон і Гіпподам!..

— Евпатриди-зрадники!..

— Сухотний Гіпподам!..

— А що, Тімокреоне, палитимеш дієри царя Мітрідата?

— А се хто? — спитав сенатор Сцевола, показуючи на самотнього, старезного, мов

трухла верба, діда, який світив голими ребрами й не мав навіть пов'язки на стегнах.

— Се Тімотей, верховний жрець хорому Зевса Евпатрида! — охоче пояснив йому євнух. — Він у нас був епістатом суддівського ареопагу, сенаторе. Прирік до страти всіх, що були повстали проти Савмака.

— Але ж, кажуть, Савмак не стратив їх?

— Тепер се не важить, — сказав євнух, дивлячись у бік пілона. Старий епістат, верховний жрець хорому Зевса Евпатрида, так і йшов останнім, і пантікапейці почали нетерпляче презиратись, коли ж з'явиться Савмак. — Сонцеликий! — звернувся євнух до Мітрідата, до його спини. — Се буде найяскравіша сторінка з усього, що мені досі доводилося писати! — Мітрідат глянув на нього через плече й заохотливо всміхнувся, й логограф розцвів усіма зморшками свого навощеного виду. — Але де ж Савмак?

Мітрідат у відповідь лише засміявся, логографові ж одказав Діофант:

— Коли заєць біжить з гори, логографе, то проклинає кумирів, що дали йому такі довгі задні ноги!

Притча видалася євнухові зовсім незрозумілою й недоречною, та Мітрідат засміявся, решта евпатридів, понтійських і пантікапейських, теж почала сміятися, й логограф і собі розтяг вуста. Коли верховний жрець і епістат ареопагу порівнялися з останнім хрестом, приречених раптом спинили, й понтійські вої заходились розв'язувати їх, становлячи під кожним хрестом по одному. Й по тому, як розіставили, демос ворухнувся й загомонів, і над Феодосійським шляхом запала тиша.

— Один хрест вільний таки є! — сказав євнух. Мітрідат обернувся до нього й тихо проказав:

— Аби хрест, логографе, а жертва знайдеться...

Тим часом хрести, вільно встромлені в глибокі та вузькі ямки, повитягали й заходилися прикручувати до них руки бранців сиричним ремінням. Усе робилося чітко й спритно, й коли за півгодини над вежами Полунічного пілона заграли в мідний ріг, усі хрести разом піднялись і встромилися кожен у свою ямку. На раменах повисли приречені, й уся юрма заверещала й мов сказала од захвату та нетерплячки. А понтійські вої, виконавши обов'язки катів, стали на чатах і не пускали жодного пантікапейця до шляху, яким спершу мав проїхати сонцедайний володар, уся його численна учта й вірні евпатриди. Цареві підвели колісницю до самого помосту, Мітрідат скочив у неї, й четвірка коней-грифонів понесла його Феодосійським шляхом у бік валу.

Розіп'яті обабіч дороги висіли мовчки, прив'язані ремінням до перекладин, бо страждання ще не почались. Вони мали початися трохи згодом, кому за годину, кому за п'ять, бо в кожного різні сили й різна витримка. Й смерть мала настати для кожного розп'ятого теж у різний час: найслабші вмруть до вечора, дужчі побачать світанок, а найдужчі зможуть спостерігати захід сонця й другого дня Нового року: тоді їхні посинілі кулаки зчорніють, смертна чорнота перекинеться через ремені й охопить спершу груди, тоді й серце.

Пронісшись між мовчазними хрестами до Тірітакського валу, Мітрідат звелів гнати

колісницю через рів у степ, і тільки коли вся низка бігів опинилася по сей бік, перебрав од колісничого віжки й стьобнув озвірілих коней, і стьобав їх до самого помосту. Й тільки тут одчув, що страшенно стомився: виголодався і мусить бодай трохи відпочити. Два дні тому він ковтав миш'як, сього разу подвійна проти минулого року мірка не здолала його. То було знаком, що тіло звикло й можна збільшувати мірку, але нинішнє свято таки втомило царя, й він вирішив перепочити.

Коли Мітрідат, поспавши зо дві години й підкріпившись добрим обідом, знову виїхав за брами Полунічного пілона, демос і не лаштувався розходитись. Усі чекали головного злочинця, й на площі біля містка та на всьому відтинку Феодосійського шляху тільки й розмовляли, що про Савмака.

Мітрідат наказав везти себе в бік Тірітакського валу. Страждання тут уже почались, і над дорогою, передужуючи людський гамір, стояли крики, стогони, плач і прокльони розіп'ятих. Дехто з них утрачав свідомість і безвільно повисав на перекладині, дехто сіпався й силкувався порвати сирицю ременів. Кільком се врешті вдалось, але між рядами хрестів ходила варта й швидко повертала нещасних на місце. Декому вої підв'язували ноги до стовпа, щоб продовжити муки, декому підносили до вуст на версі списа мокру губку, й розіп'ятий оживав і починав знову сіпатись, інших дратували губкою, щоб викликати регіт глядачів, а найбільш неспокійним і горлатим проколювали списками животи.

На роздоріжжі, де кінчалися царські виноградники й починались царські таки садки, одноногий керамевт Хірісоф, пітніючи від утіхи, бо йому свого часу теж довелося повисіти на хресті, добре заплативши понтіїському десятникові, знущався з розп'ятого юнака Геланіка на очах у його рідного батька, теж Геланіка, який висів через дорогу. Кульгаючи кругом хреста на дерев'яній нозі, Хірісоф підносив малому робичеві то губку з водою, то горючий факел: раз те й тричі — друге. Якщо Геланік-молодший, не закричавши, витримував три опіки, він давав йому посмоктати губку; коли ж не витримував, усе починалося знову. На малому Геланікові вже не було живого місця, та озвірілий грек не знав упину.

З хреста ж навпроти все те бачив Геланік-старший, і без того ледве живий од пекельного болю в уже до ліктів почорнілих руках. Він лише закликав порепаними вустами прокляття всіх кумирів на голову Хірісофа, та коли втрачав надію, що кумири відгукнуться на його хрипкі заклики, починав благодіти Хірісофа:

— Годі вже його... годі... Перейди до мене... Хірісофе, до мене...

Мітрідат, попереду якого двоє комонців розганяло з дороги народ, проїхав між рядами розіп'ятих до валу, й коли повернувся назад, усі евпатриди та чинні люди вже стояли на помості й дивилися йому в вічі повними сподівання очима.

— Ждеш, логоґрафе? — єдиного з-поміж усіх виділив Мітрідат євнуха, й той аж розквітнув.

— Один хрест і досі порожній, басилевсе! — сказав він. — Усі ждуть головного!

Мітрідат, розглядаючи євнуха, мов бачив його вперше, раптом прибрав вигляду всмерть ізнудьгованої людини. Помітивши се, Діофант презирнувся із Архелаєм і

Неоптолемом, а Мітрідат сказав:

— Тобі б, логоґрафе, не личило так побиватися за тим порожнім хрестом! — По тому стусонув його кулаком у м'яке висле черево й зареготав зимно й моторошно: — Читав я твої писання, логоґрафе!..

— Як-кі? — сторопів євнух.

— Твої! Вельми красно пишеш. Хвалю! Хотів би, щоб і про мене написали так.

— Про тебе напишуть іще краще, сонцесяйний! — пискляво вигукнув логоґраф.

— Краще — можливо. Але я б хотів саме так.

— Я напишу й так!

Мітрідат зітхнув:

— Ні, логоґрафе, не напишеш...

— Ч-чому?.. — Логоґрафові похололо в животі, й м'які синюваті губи так і залякли дудочкою, та Мітрідат уже схилився з помосту й звелів одному з чатників перевірити, чи живі ще крайні злочинці.

Воїн-персіянин, ошасливлений увагою царя, побіг до хрестів і заходився штрикати розіп'ятих вістрям списа. Епістат ареопаґу, верховний жрець Зевса Евпатрида Тімотей, був уже давно мертвий, зовсім голе миршаве тіло його почало дубіти. Сухотний архонт Гіпподам, а також архонт Тімокреон теж не виказували ознак життя, скільки й штрикав їх воїн списом. От і Платон стрепенулись од першого ж уколу, та очей розплющувати не хотіли. Тільки купець Евтихій, деспот покійного царя Перісада, звернув сповнений благання погляд на Мітрідата й щось нечувано зашепотів неслухняними вустами.

— Просить помилювання! — крикнув цареві воїн-перс.

Мітрідат махнув рукою:

— Помилуй його сам.

Воїн уважно прицілився й підтяв Евтихієві бойову жилу на в'язах. Із жили вдарила цівка крові, й голова розіп'ятого евпатрида повисла. Й коли він одійшов у царство тіней, на дорозі між двома рядами хрестів зчинився галас. Люди шарпнулися до розіп'ятих, вої — теж, і раптом стало вільно, й почувся нестрункий дзенькіт. Між хрестами з-за повороту виринула блаґенька вервечка людей. Здалеку можна було вирізнити сутулястого чоловіка в дуже високому червоному ковпаку. Він мірно ступав, і з кожним кроком його три дзвоники на високому ціпку розбивалися зловісним кульгавим калатанням. То були прокажені жебраки, й логоґраф першим на всьому помості впізнав їх. І що ближче вони підходили, то ближче відступав євнух до понтійського царя Мітрідата. Тремкий неспокій охопив євнуха, й той напружив зір, аби не вґавити чогось лише йому відомого. Начільник прокажених уже проминув крайні хрести, калатаючи своїми дзвониками, за ним на милицях і без милиць один одному вслід ішло ще душ двадцять лепрофорів, простягаючи до людей під хрестами кухлики на довгих жердинах. Вряди-годи хтось кидав у кухлик мідний халкус, обол або й драхму, й вервечка тяглася далі під наляканими поглядами здорових людей обабіч дороги та на помості. Заднім ішов кремезний чоловік із хусткою на обличчі й теж

калатав у дзвін. Чоловік вихлясто кульгав, залишаючи по собі порожню смугу, бо люди не зважувалися виходити на шлях, де ще не прохололи сліди лепрофорів.

І раптом задній дзвоник перестав калатати. Ватаг прокажених наставив вухо й собі спинився: якраз біля помосту.

— Що вони хочуть? — роздратовано спитав Мітрідат, ладен кинути на калік усю свою варту. — Шпурніть їм жменю срібла, й хай ідуть геть! — Від рішучого кроку його спинив тільки жах перед прокляттям кумирів, які заступалися за лепрофорів.

Стоячи вже зовсім поряд із царем, євнух підвівсь навшпинячки, хоч Мітрідат не вельми вдався зростом, і шепнув йому на вухо з довірчою трепетністю:

— Цар скіфський Палак, басилевсе!

— Де?.. — Мітрідат роззирнувся і нікого не побачив, крім евпатридів та низки покручених недугою жебраків.

— Крайній, басилевсе... Останній, отой кремезний із дзвоником, з хусткою на обличчі...

— Не дуриш?

— Хай поглине мене тартар!

Мітрідат підкликав Діофанта, й із його знудьгованого вигляду старий воевода второпав, що діється незвичне. Вислухавши царський наказ каппадокійською мовою, він шарпнувся назад і зник, а незабаром між надбрамними вежами пілона з'явився Савмак.

Він був у простій ратній хламиді до колін і в чорних сандаліях, що хрест-навхрест обплітали йому гомілки ремінцями. Демос ахнув і заворушився. Настав урочий час, якого всі чекали від самого полудня, не розходячись по домівках. Коли згодом Савмак опинився внизу, його раптом повели не до порожнього хреста, що й досі чекав на останню жертву, а до вкритого килимом помосту, де стояли евпатриди й новий цар.

У Савмакових очах застигла тривога, коли Діофант підвів його й поставив опрауруч Мітрідата.

— Що єси намислив? — хрипко запитав він понтійського царя-переможця не грецькою, а своєю, "скіфською", мовою.

Мітрідат одповів йому так само:

— Жити-ймеш! — І кивнув Діофантові.

Діофант вийшов наперед і прокричав, аби його змогли почути якнайдалі:

— Наймилостивіший, син Мітри й Зевса, Мітрідат Шостий Великий Евпатор Діоніс дарує життя переможеному супротивникові! Савмак поїде до Синопи, города стольного, й житиме там як заручник, нехай се всі чують і восхваляють великого й сонцесяйного володаря нашого!

Довкіл панувала тиша, розгублені й розчаровані люди стояли приголомшені, тільки дальші, до котрих Діофантові слова ще не докотились, обережно виходили на шлях і випинали в'язи. Савмак глянув на ближні хрести й спаленів. Платон і От зорили в його бік, От із подивом, а Платон — похмуро й зневажливо.

— Се ти так надумав із самого початку? — сяйнув на Мітрідата зморшками євнух.

Мітрідат кивнув головою. — Я так і знав!

— Ти — вельми мудра людина, логоґрафе! — втрутився Діофант, глузливо посміхаючись.

— Я весь вік черпав мудрість із колодязя давніх софістів, таксіарше. Тепер восхваляю нашого сонцеликого володаря найурочистішим гекзаметром!

— Ти не матимеш на се часу, робе! — бридливо поморщився Мітрідат і звелів Діофантові: — Заберіть сього євнуха звідси...

Діофант кивнув головою, й на поміст вихопилося четверо дужих чатників. Євнуха стягли додолу й, не зважаючи на його пискляве репетування, здерли весь одяг і зовсім голого, як перед тим верховного жерця Тімотея, потягли за руки до вільного хреста, обминаючи прокажених, що залякли серед дороги.

Хрест витягли з ямки, поклали на землю, розчепірили на ньому євнуха, прикрутили руки до перекладки, тоді встромили хрест у ямку, і євнух одразу повиснув, наче рудий сиричний міх, досередини виповнений борошном, одразу зів'яв і знепритомнів, бо кволі жіночі руки не могли витримати його важкого налятого тіла.

Знову почувся нестрункий дзенькіт, і прокажені пішли далі, в браму, та незабаром повернулися, й коли їхній останній, заповитий хусткою, проминав поміст, Мітрідат усміхнувся до нього нікому не зрозумілим усміхом.

Савмак, певно, теж упізнав брата, бо змарнілий вид його то бліднув, то заливався знітом, то бравсь од вух до чола буряковими плямами. Такої ганьби від Мітрідата він не сподівався, бо муки на хресті в жодне порівняння не йшли з муками серця й сумління. Коли вервечка справжніх чи вдаваних жебраків зникла за деревами й надгробками некрополя, Савмак спробував вихопити меч із піхов Діофанта, щоб заколотися, та Дорілай з Неоптолемом скрутили йому руки, а новий володар Боспору кивнув їм, аби відпустили, й сказав Савмакові по-скіфському:

— Ти потрібен еси мені в животі, а не в смерті. Ми з твоїм братом Борисом стали друзі, й ти еси в тому залогою. Коли спробуєш іще, закую в кайдани й посадовлю до порубу.

Він жодного разу не згадав слова "Рим", але думав про нього весь час і весь час тайкома косував на сенатора, не знаючи, скільки зрозумів і скільки не втямив старий римлянин з усього, що допіру тут відбулось. І коли євнух на хресті прочнувся й залементував, Мітрідат сказав Публієві Сцеволі:

— Поїдемо, сенаторе? Глянемо, чи раді кумири з моєї гекатомби.

Римлянин вибрався на його колісницю, й вони ще раз проїхали між розіп'ятими, і над шляхом стояв суцільний лемент.

Біля царських виноградників Мітрідат зліз і повів сенатора вздовж непасинкованих і добре витолочених кущів. Сенатор зрозумів се по-своєму й простяг цареві сувій пергамену.

— Що се?

— Купча на сей твій виноградник, басилевсе, — сказав сенатор. — Савмак продав був його мені, щоб викупити на волю одну мою робу... Але я повертаю тобі купчу. Та

роба потрібна мені.

— Ти про Елену? — спитав Мітрідат.

Сенатор кивнув головою:

— Смертному помста буває дорожча від золота.

Й довгим некліпним поглядом утупився в очі цареві Мітрідату. Цар його розумів.